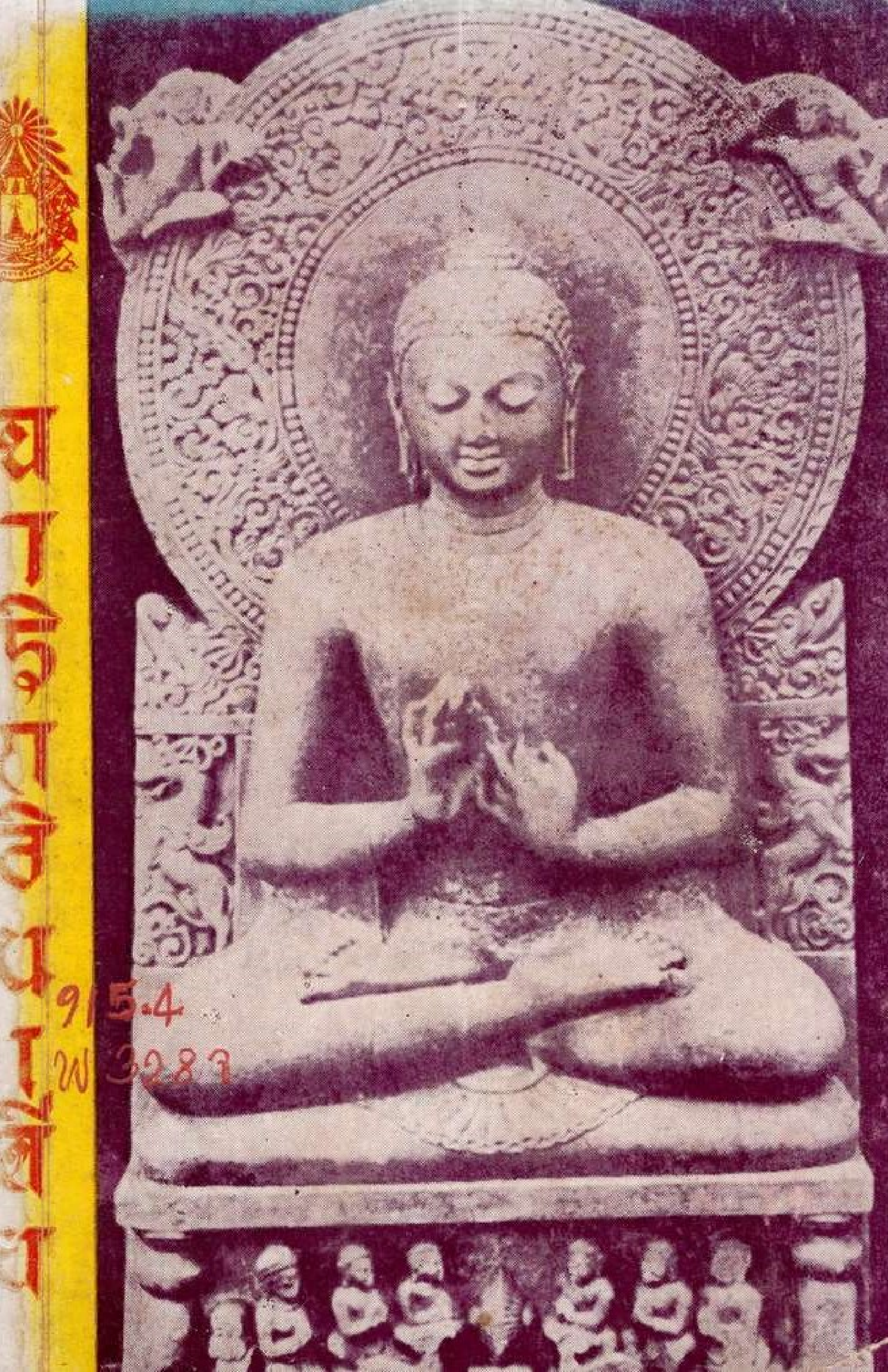

915.4
W 3283

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

สมุดแห่งชาติ
17 มี.ค. 2532
กรมศิลปากร

ชาติกลินเดีย

พระเทพกวี (ประยูร สนฺตจิตฺโต)

ภาคสอง

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย

จัดพิมพ์

๒๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

๑๘/-

เลขห้อง จม.

เลขหมู่ 915.4
พ328จ

เลขทะเบียน นต๑บ ๔๘๓๕ ๑บ.

คำนำ

เรื่องจารึกอินเดีย–ลังกา ได้บันทึกจากเรื่องที่ได้เห็นได้ยินและได้คิด ซึ่งอาจมีบกพร่องเพราะลืมบ้าง เข้าใจผิดบ้าง และเหตุอื่นบ้าง อาจมีผู้กล่าวว่าพดนอกเรื่องบ้าง อาจตรงกับความรู้และความรู้สึกของผู้อื่นบ้าง ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาที่จะต้องเป็น

บันทึกนี้ได้เขียนลงหนังสือธรรมจักษุเป็นตอน ๆ เขียนครั้งหนึ่งก็นำลงครั้งหนึ่ง มิได้เขียนจนจบแล้วจึงแบ่งลงเป็นตอน ๆ ดังนี้จึงอาจมีเนื้อความบางอย่างซ้ำกันบ้าง ซ้อเดียวกันในที่นี้เรียกอย่างหนึ่ง อีกที่หนึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่ง เช่น ยมนากับยมนาบ้าง เวลารวบรวมพิมพ์เป็นเล่มก็ไม่มีโอกาสแก้ ถ้าผู้อ่านไม่สบายใจเพราะสิ่งเหล่านี้ขอบิณฑบาตสักครั้ง เอาไว้ให้เขียนกันใหม่และอ่านกันใหม่ต่อไป

หนังสือนี้ภาคหนึ่งได้รวบรวมจัดพิมพ์ไปแล้ว เล่มนี้เป็นภาคสอง มีข้อความต่อจากภาคหนึ่ง

ขออุทิศส่วนดีของบันทึกนี้ และกำลังกาย กำลังความคิดที่ใช้ในการบันทึกนี้ถวายเป็นพุทธบูชา ธัมมบูชา และสังฆบูชา ในนามของคณะธรรมจาริก อันมีท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะเป็นประธาน พร้อมด้วยผู้อ่านทั้งหลายทุกท่าน

ส. ร.

ผู้บันทึก

สภาการศึกษา

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๔

แก้คำผิด

คำผิด	คำถูก	บันทัด	หน้า
ช่องว่อง	ช่องว่าง	๒	๑๐
ทำลาย	ทำร้าย	๑๓	๑๕
ผนก	ผงก	๕	๒๐
ให้จัด	ให้เขาจัด	๑๒	๒๘
Re is dency	Residency	๑๒	๔๓
ฝั่งศพ	ที่ฝังศพ	๖	๔๔
พระบรม	สมเด็จพระบรม	๕	๗๑
เข้า	ไม่เข้าใจ	๖	๑๒๐
รัฐบาลทั้งสองแห่ง	รัฐบาล	๑๓	๑๓๐
กัน	กับ	๑๒	๑๔๑
รถอยู่	รออยู่	๑๐	๑๕๕
ต่อ	ที่ต่อ	๑๕	๑๕๕
ลวย	ลาย	๑๐	๑๖๐
หินศพ	หีบศพ	๑๑	๑๖๒

คำผิด	คำถูก	บันทัด	หน้า
ท้งคน	ทงตน	๓	๒๑๓
มิ่	กยังมิ่	๙	๒๒๑
ถ้วย	ด้วย	๑๒	๒๓๑
นูฮฺ	นูรฺ	๓	๒๓๖
อิต	อิติ	๒	๒๔๘
นิสิคริ่	สิคริ่	๑๐	๒๖๒
องค์	รูป	๑๕	๒๗๒
ต้น	ต้าน	๖	๒๙๓
มุลิสม	มุสลิม	๕	๓๒๔
ไป	จะไป	๕	๓๔๘
สถา	สถาน	๑๕	๓๔๙
เป็น	เป็นที่	๑	๓๘๒
ค่วง	ครง	๑๑	๓๙๐
เหราะ	เพราะ	๒	๓๙๑
ศิลา	กิลา	๑๕	๔๔๖

คำผิด	คำถูก	บันทัด	หน้า
เป็นต้น	เป็น	๑๐	๔๕๓
ดงดัง	ดงรัง	๑	๔๕๖
เพราะ	เพราะเป็น	๔	๔๗๙
เหล้า	เหล้าเข้า	๑๑	๕๗๐
กรา	การ	๑๑	๕๘๔
ธิกา	ธิการ	๗	๕๙๐
ได้	ได้เห็น	๑๓	๖๐๗
(พูดไป	–	๑๓	๖๐๗
อย่างนี้	(พูดไปอย่างนี้	๑๕	๖๐๗
กรวย	กรวยคว่ำ	๗	๖๐๘
สูงคว่ำ	สูง	๘	๖๐๘
จนจะ	จน	๑๖	๖๐๘
มา	มาก	๑๔	๖๓๕
รับ	เห็น	๘	๖๔๔
หลาย	หลาบ	๑๒	๖๔๔

คำผิด	คำถูก	บันทัด	หน้า
กลบ	กลม	๑๒	๖๖๕
คล้าย	คล้ายที่	๖	๗๐๐
ใกล้	ไกล	๓	๗๐๗
ไกลบ้านด้วย	ไกลบ้านด้วย (เรื่องหลังนี้ไม่แน่ไม่มีเวลาค้น)	๑	๗๐๙
ต้น)	ต้น(	๔	๗๒๓

บันทึก

การจาริกไปอินเดีย – ลังกา

★ ——————— ส. ร.

ภาคสอง

วันที่ ๘ เมษายน

เมื่อรถไฟออกจากสถานีพลรามปุระ เมื่อเวลา ๑๖.๓๐ น. แล้ว ได้มาถึงสถานีคอนดาในเวลา ๑๗.๓๐ น. และจะเคลื่อนขบวนอีกครั้งหนึ่งเมื่อเวลา ๑.๐๐ น. ของวันใหม่ สถานีคอนดาเป็นสถานีใหญ่เพราะเป็นชุมทาง มีรถไฟเข้าออกสับเปลี่ยนตัดต่อขบวนกันอยู่เสมอ มีผู้คนพลุกพล่าน แขกบางคนปูผ้าบนชานชาลาแล้วสวดมนต์ไหว้พระอาทิตย์ โดยผินหน้าไปทางตะวันตกทั้ง ๆ ที่มีคนเดินไปมาขวักไขว่ บ้างเดินเฉียดหน้า

เฉียดหลังแกไป แต่แกก็ไม่ว่าอะไรคงไหว้พระอาทิตย์สวดมนต์ของแกไปตามเรื่อง

เราลงรถมาเดินเล่นเป็นชังฆวิหารที่ชานชาลาบ้าง นั่งอยู่ในรถดูคนเดินไปมาบ้าง คุยกันบ้างจนไม่มีเรื่องจะคุย เลยนั่งอยู่เฉย ๆ จนเกือบหนึ่งนาฬิกาของวันใหม่ เราเบื่อคุย เบื่อดู เบื่อคอยจนรถไฟออก เลยพากันแยกย้ายไปเข้านอนกันหมดโดยยึดห้องดังที่เคยปฏิบัติ

รถออกเมื่อไรไม่ทราบ มารู้สึกตัวอีกครั้งเมื่อเวลาสาง ๆ จึงรีบลุกขึ้นห่มผ้าให้เรียบร้อย แล้วจัดแจงบิบยาสีฟันพาดไว้บนแปรงสีฟัน พอดีรถไฟหยุดพักที่สถานีแห่งหนึ่ง แต่ก็ไม่สนใจ พอล้างหน้าที่อ่างล้างหน้ายังไม่ทันแปรงฟัน ก็ได้ยินคุณประสาทกับหลวงตามาร้องเรียกที่หน้าต่างให้รีบลง เพราะถึงแล้วรถจะออกเดี๋ยวนี้ บอกแล้วก็เลยไปบอกชุดมหาทองยังอีกห้องหนึ่งซึ่งอยู่ถัดออกไปอีกสองห้อง

รู้สึกตกใจเมื่อได้ยินดังนั้นจึงรีบคว้ากระเป๋าใบเล็กประจำตัวลงรถไปช่วยเขาขนของที่ห้องรวม คือห้องที่ท่านเจ้าพระคุณหัวหน้าคณะได้พัก ช่วยกันประเดี๋ยวเดียวเท่านั้นก็ขนได้หมดอย่างไม่น่าเชื่อ ขนกันจวนหมดแล้วชุดมหาทองจึงมาช่วย ทั้งนี้เพราะต้องปลุกอยู่หลายครั้งชุดนั้นจึงตื่นหมด ตื่นแล้วก็ยังงัวเงีย แต่พอรู้ว่าอะไรเป็นอะไรเท่านั้นก็ตาตื่นรีบลงจากรถลงมาช่วย ส่วนหลวงตานั้นรีบไปปลุกพวกกุลี ซึ่งยังไม่มีใครตื่นให้รีบลุกมาขนของให้เรา แขกกุลีก็เหลือประมาณพอตื่นนอนลุกได้ก็วิ่งต่อ จนเลยของเลยพวกเรา ตะโกนเรียกก็ไม่หยุด พอกลับมาหาพวกเราการขนของก็เสร็จสิ้นแล้ว และรถไฟก็ออกไปแล้ว เลยมายืนทำตาปริบ ๆ มองดูพวกเราพลางกำมือยักคอไปตามเรื่อง

น่าเสียดายน้ำตาลทรายที่หกเรี่ยราดตั้งแต่บนรถไฟเป็นทางมาบนชานชาลา ตลอดมาจนถึงที่รวมสมบัติ

ของพวกเรา คงหมดเข้าไปกว่าครึ่งกิโลกรัม แล้วยังเข้าของอื่น ๆ อีกที่หกเรี่ยเสียหาย แต่ไม่มากเหมือนน้ำตาล ทั้งนี้เพราะการขนมุ่งแต่จะขนลงจากรถให้หมดเท่านั้น มัวระวังอยู่ไม่ได้ แม้อย่างนั้นพอของชิ้นสุดท้ายเราดึงลงจากรถมาวางที่พื้นชานชาลาเท่านั้น ยังไม่ทันนำไปถึงที่รวมของรถไฟก็เคลื่อนไปเสียแล้ว

พวกเรารู้สึกตื่นเต้นมากจนลืมพูดกัน พอคลายความตื่นเต้นแล้วก็เริ่มนึกถึงเหนื่อย และบางท่านก็ลงมือสำรวจดูของว่าจะครบหรือขาดหรือเสียหายอะไรไปบ้าง ขณะนั้นเรารู้สึกว่ามือซ้ายถืออะไรอยู่จึงมองดูก็เห็นแปรงสีฟันของเรานั่นเอง แต่ยาสีฟันที่พาดอยู่บนแปรงได้หายไปเสียแล้ว รู้สึกประหลาดใจว่าไฉนจึงยังคงถือแปรงติดมืออยู่ได้ โดยไม่เผลอทิ้งหรือหลุดมือตั้งแต่ในเวลาขนของ เพราะในตอนขนของนั้นขนด้วยความลืมสิ้นเชิงจริง ๆ นึกอยู่อย่างเดียวแต่จะขนของลงจากรถให้หมดเท่านั้น พอนึกขึ้นได้ว่าหน้า

ล้างแล้วยังไม่ได้เช็ด เอามือลูบดูปรากฏว่าแห้งแล้ว ที่สถานีนี้มีคนโดยสารรถไฟลงแต่พวกเราเท่านั้น หลวงตากับคุณประสาทเตรียมจะไปหารถแท็กซี่ ก็พอนายสถานีได้เดินมาหาและขอดูตั๋วแล้วมองดูพวกเราพลางกล่าวว่า ท่านลงผิดสถานีเสียแล้ว สถานีชื่อลัคเนาซิตี้ แต่สถานีปลายทางที่ปรากฏที่ตั๋วของพวกเรานั้นชื่อลัคเนาจังชั่น ซึ่งอยู่ต่อไปจากที่นี่อีกสามสถานี

พวกเราต่างมองหน้ากันอย่างงุนงง ไม่นึกว่าเหตุการณ์จะเป็นอย่างนี้ นึกวิตกกังวล อายก็อาย จะโทษใครก็ไม่ใช่เรื่องจะมาโทษกันในเวลานี้ ความจริงนั้นเนื่องจากหลวงตาเหลือบไปเห็นชื่อสถานีว่าลัคเนาเข้าแล้วไม่ดูให้ตลอดว่าลัคเนาอะไร นึกว่าถึงแล้ว และเกรงว่าจะเกิดฉุกระหุกเหมือนที่พลรามปุระ จึงได้โวยวายให้รีบลง พวกเราก็ไม่มีเวลาที่จะพิจารณาชื่อสถานี พอได้ยินว่าให้รีบลง ถึงแล้วให้รีบลง เลย

ลงผิดสถานีอย่างนี้ สถานีนี้กับสถานีนัคเนาจังชั่นผิดกันมาก หลวงตาเคยมาก็น่าจะจำได้ ไม่น่าป้ำเป๋ออย่างนี้เลย

เมื่อไม่มีวิธีอื่นจะปฏิบัติแล้ว หลวงตากับคุณประสาทจึงได้เตรียมออกไปหารถแท็กซี่ แต่นับว่าเป็นคราวโชคดีของพวกเราที่ในขณะนั้นได้มีรถไฟขบวนหนึ่งแล่นเข้าสู่สถานี นายสถานีได้บอกให้พวกเราขึ้นรถไฟไปในขบวนนี้แล้วไปลงที่สถานีลัคเนาจังชั่น พอรถจอดกุลีขนของขึ้นรถหมดก็รีบขึ้นโดยไม่เลือกชั้น ใครขึ้นได้ขึ้นเอา และการโดยสารครั้งใหม่ไม่ต้องตีตั๋วใหม่

ตู้ที่ขึ้นไปนี้เป็นตู้ชั้นสามพิเศษ ซึ่งดีกว่าชั้นสามธรรมดาเล็กน้อย มีที่นั่งเป็นแถว เป็นม้ายาวมีพนักมีคนเต็มไปหมด มีครบทั้งสามอิริยาบถคือมีทั้งนั่งทั้งยืน ทั้งนอน เดินไม่มีเพราะไม่มีที่จะเดิน บางคนพิสดารขึ้นไปนั่งห้อยขาลงมาจากชั้นที่วางกระเป๋า เรา

ขึ้นไปก็ยืน แม้ว่าจะสกปรกก็ต้องทน พอยืนได้เรียบร้อยแล้วก็รู้สึกว่ามือไม่ว่าง พอมองดูเห็นแปรงสีฟันนั่นเอง ยังคงอยู่ที่มือ นึกประหลาดใจอีกว่าไฉนจึงถือมั่นคงนัก ทั้ง ๆ ที่ลืมแล้วลืมอีกก็ไม่ทิ้งสักที พอได้จังหวะที่ว่างล้างหน้าว่างจึงเข้าไปแปรงฟันต่อ ตกลงว่าล้างหน้าที่รถไฟขบวนหนึ่ง แปรงฟันที่รถไฟอีกขบวนหนึ่ง เสร็จแล้วออกมายืนอีก เวลารถหยุดต้องบีดจมูก เพราะเหม็นแชกเต็มที ชวนให้คลื่นเหียนด้วย พอรถแล่นกลิ่นแชกจึงค่อยจางไป

อยู่ในภาวะที่ยืนอบกลิ่นแชกได้พักหนึ่ง รถไฟก็มาหยุดที่สถานีลัคเนาจังชั่น รวมระยะทางจากพลรามปุระถึงที่นี่ไกล ๒๐๒ ไมล์ ค่ารถคนละ ๙ รูปีย์ ๑๒ แอนนา เมื่อพร้อมกันและขนสมบัติไปไว้ที่ห้องของสถานีแล้ว ก็เตรียมจะไปฉันเช้าที่ห้องอาหารของสถานี หลวงตาได้ค้านและให้ไปฉันที่มหาโพธิสมาคมที่ลัคเนานี้ให้ได้แต่พวกเราไม่แน่ใจว่าทางนั้นจะเตรียม

อาหารไว้หรือเปล่า มิฉะนั้นจะเป็นการรบกวนเขาเกินไป ทั้งหลวงตาก็ให้ความแน่นอนไม่ได้ จึงแสดงเจตนาว่าจะขอฉันเช้าที่สถานีนี้ หลวงตาโกรธมากเดินตุปัดตุป่องออกจากห้องหายไป อยู่ด้วยกันหลายวันแล้วเพิ่งเห็นหลวงตาโกรธพวกเรามากวันนี้

เรื่องโกรธนี้ ไม่ว่าไทยโกรธหรือแขกโกรธ หรือชาติอื่น ๆ โกรธ ก็หน้าบึ้งหน้าตูมแข็งกระด้างไม่น่าดูด้วยกันทั้งนั้น

สถานีลัคเนาจังชั้นใหญ่มาก สร้างอย่างงาม มียอดเป็นโดมคล้ายวังมหาราชา มีผู้คนพลุกพล่านเป็นชุมทางรถไฟใหญ่แห่งหนึ่ง พวกเราทำภัตกิจเช้าเสร็จแล้วพอดีหลวงตากลับมาจึงนิมนต์ให้ท่านฉันเช้า แต่ท่านไม่ยอมฉันท่าเดียว หน้าท่านยังตูมอยู่ไม่แย้มยิ้มเลย จึงตกลงพากันขึ้นแท็กซี่บ้างสามล้อบ้าง ไปมหาโพธิสมาคม ระหว่างทางที่ผ่านไปนี้ได้เห็นคนเล่นฮอกกี้กันมาก ชาวอินเดียนิยมเล่นฮอกกี้กันมากอย่างนี้

จึงได้ชนะเลิศในกีฬาประเภทนี้ติดต่อกันหลายครั้ง ใน
กีฬาโอลิมปิคหลายคราว

สักครู่หนึ่งรถแล่นเข้าตรอกกว้างแล้วแล่นอ้อมวง-
เวียนเล็ก ๆ ได้ครู่ทางก็หยุดอยู่หน้าอาคารหลังหนึ่ง
ซึ่งเป็นที่ตั้งของมหาโพธิสมาคมที่เมืองนี้ ที่นี่ภิกษุ
ชาวลังการูปหนึ่งชื่อปัญญานันทะ เป็นผู้ดูแลรับผิด
ชอบในสถานที่นี้ ท่านได้ออกมาต้อนรับพวกเรา
จริงอย่างที่พวกเราว่าคือที่นี่มิได้จัดอาหารเช้าไว้เผื่อ
พวกเราอย่างที่หลวงตาพูดเลย ถ้าเชื่อหลวงตาก็อด
หลวงตาก็ไม่เอ่ยถึงเรื่องนี้อีกเลย ตกลงท่านต้องอด
อาหารเช้า เมื่อแนะนำกันเรียบร้อยแล้ว หลวงตา
คุณประสาทและคุณสุภาพก็รีบไปหาร้านอาหารจีน
เพื่อสั่งอาหารล่วงหน้าเตรียมไว้เผื่อตอนเพน

อาคารอันเป็นสำนักของมหาโพธิสมาคมนี้ตั้งอยู่ใน
หมู่อาคารหมู่หนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ในริมถนนรอบวงเวียน
เล็ก ๆ อันอยู่ท่ามกลางหมู่อาคารอื่น ๆ ซึ่งตั้งล้อม

อยู่โดยรอบ อาคารของมหาโพธิสมาคมสร้างเป็นรูป บ. ใบไม้ เว้นช่องว่องโปร่งพ้าไว้ตรงกลาง โดยมี ด้านหัวตัว บ. อยู่ติดถนน แบ่งเป็นสามส่วนคือส่วน ต้นใช้เป็นที่เก็บหนังสือและที่พัก ส่วนกลางเป็นห้อง สมุดและเป็นที่รับแขก ประตูเข้าสู่ภายในอาคารอยู่ ตรงกลางนี้ ส่วนปลายเป็นที่ทำงานและเป็นห้องนอน ของท่านปัญญานันทะ ด้านหางตัว บ. อยู่ด้านในแบ่ง เป็นสองตอนคือเป็นห้องพระกับห้องพัก ด้านฐานหรือ ด้านสกัดเป็นห้องน้ำอยู่ติดกับตรอกเล็ก ๆ พื้นอาคาร เป็นปูนซิเมนต์ อาคารบางส่วนเป็นชั้นเดียว บางส่วน เป็นสองชั้นซึ่งชั้นบนใช้เป็นที่พัก ช่องระหว่างหัวกับ หางตัว บ. มีกำแพงกั้น รวมอาณาบริเวณทั้งหมด แล้วไม่ใหญ่โตเท่าไร

ได้เข้าไปไหว้พระที่ห้องพระ ที่นี้ไม่เห็นมีพระ พุทธรูปลังกาเลย มีแต่พระพุทธรูปหินแบบพม่าสี่องค์ แต่ละองค์หน้าตักกว้างกว่าศอกทั้งนั้น อยู่ในลักษณะ

ปางเดียวกันทั้งหมดคือปางมารวิชัยอันเป็นปางที่จะได้เห็นมากที่สุดในพระพุทธรูปพม่าทั่วไป พระพุทธรูปพม่าปางนี้ พระอวัยวะส่วนอื่นงามหมด แต่พระหัตถ์ไม่งามเลย นิยมทำแข็ง ๆ แบ ๆ องค์ไหนก็องค์นั้นยังกับไม้บีงข้าวเกรียบ

เรามีความรู้สึกในพระพุทธรูปของต่างประเทศอย่างนี้ ชาวต่างประเทศเขาก็คงนึกในพระพุทธรูปของเราเหมือนกันว่านั่นไม่งามนี่ไม่งาม เพียงพระพุทธรูปก็ยังมีเรื่องติอย่างนี้ จะกล่าวไปใยถึงสิ่งอื่น

อนึ่ง การที่จะว่ากันนั้น ก็หาเรื่องว่ากันได้เสมอ แม้แต่พระบรมครูของเราผู้มีแต่ความปรารถนาดีต่อผู้อื่น ก็ยังมีคนหาเรื่องว่าไม่ดี ดังนั้นจึงไม่ประหลาดอะไรที่เราจะถูกคนอื่นเขาว่าอย่างนั้นอย่างนี้บ้าง แต่เราจะเป็นคนประหลาดที่สุด ถ้าเราจะไม่ถูกใครว่าเลย

ท่านปัญญานันทะ เป็นภิกษุหนุ่มอายุ ๓๐ เศษ

ท่าทางคล่อง แต่พูดน้อยถึงผิวจะดำแต่หน้าตาก็คมสัน เป็นชาวลังกาแต่มาอยู่อินเดียได้ ๑๓ ปีแล้ว มาประจำทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาอยู่ที่นี่ โดยได้รับนิตยภัตจากมหาโพธิสมาคม เดือนละ ๗๐ รูปีย์ งานที่ปฏิบัติได้ผลก้าวหน้าไปไม่เท่าไร ดูราวกับจะอยู่ในฐานะคนเฝ้าสถานที่มากกว่า ผู้คนที่มายังสำนักงานเพื่อพุทธศาสนกิจในวันหนึ่ง ๆ แทบไม่มีเลย ทั้งนี้กล่าวเฉพาะเท่าที่เห็น หรือจะมาตอนที่พวกเราไม่อยู่ก็ไม่ทราบ ท่านมีศิษย์อยู่คนหนึ่งเป็นคนจีน ทั้งสำนักงานมีคนอยู่ในขณะที่พวกเราไปพักเพียงสองคนคืออาจารย์กับศิษย์ดังกล่าวแล้วนี้เท่านั้น ห้องสมุดก็มีหนังสือไม่มาก ส่วนมากเป็นหนังสือเก่า และมีเป็นอันมากที่เป็นหนังสือของศาสนาฮินดู

เมื่อกล่าวสัมโมทนียกถากับท่านเจ้าของสถานที่พอให้เกิดความคุ้นหลังจากไปห้องพระดูนั่นดูนี่แล้ว พอถึงเวลาจวนเพน พวกเรารวมทั้งท่านปัญญานันทะ

ด้วย จึงพากันไปฉันเพนที่ร้านอาหารจีนที่สั่งล่วงหน้าไว้ ณ ที่หน้าร้านนั้นและร้านอื่น ๆ มีเสื่อบ้าง แผงหญ้าบ้าง แผงฟางบ้าง บังอยู่ที่หน้าประตูเข้าร้านเสื่อและแผงเหล่านั้น มีการราดน้ำให้ชุ่มอยู่เสมอเพื่อบรรเทาความร้อนในร้าน ทั้งนี้เพราะอากาศร้อนจัด

นั่งคอยอาหารขนาดพอเผลอ ๆ ตัว อาหารก็มา โดยมีคนจีนเป็นคนเดินโต๊ะ เห็นคนจีนเดินโต๊ะที่นี่แล้วช่างผิดกับในเมืองไทยเหลือเกิน เพราะแกเดินเชื่องๆ ราวกับคนเจ็บ กว่าจะนาดกรอ่อนคอจรลีมาแต่ละครั้งล้วนต้องใช้เวลานานกว่าปกติทั้งนั้น ทำให้เสียเวลาหายใจในการคอย อาหารก็อย่างนั้น ๆ เห็นขมันก็ปานนั้น เป็นอาหารจีนแต่ใส่ขมันใส่เครื่องเทศ ยิ่งข้าวผัดกลิ่นขมันยิ่งโฉ่มาก

ออกจากร้านอาหารแล้วคนอื่นพากันกลับที่พักหมด เว้นแต่เรากับคุณสุภาพสองคน คุณสุภาพคุยว่าจำทางกลับที่พักได้ เราก็ต้องการหาหนังสือที่เมืองนี้ตามทาง

ที่ผ่านมานั้นเห็นมีร้านขายหนังสืออยู่หลายร้าน จึง
อยากไปดูเลยชวนคุณสุภาพไปดูด้วยกัน ได้ไปดูหลาย
ร้าน มีร้านหนึ่งนอกจากขายหนังสือแล้ว ยังมีเครื่อง
ใช้ของสตรีจัดไว้ขายด้วย ขณะที่เราอยู่ในร้านมีสตรี
สองคนเข้ามาในร้าน จึงสังเกตดูว่าสตรีแขกจะซื้อของ
อย่างไร คนหนึ่งซึ่งแต่งตัวพอประมาณพอเลือก
หนังสือได้แล้วก็ไป แต่อีกคนหนึ่งซึ่งแต่งตัวเสียแฉล้ม
อย่างแขกทันสมัยได้เดินไปดูที่ตู้เครื่องใช้ของสตรี ดูนั่น
ดูนี่แล้วไปหยุดดูที่กระเป๋าถือใบหนึ่ง จ้องดูแล้วเลย
ไปดูกระเป๋าใบอื่นและกลับมาจ้องดูกระเป๋าใบนั้นอีก
จ้องดูเอาจริง ๆ แทบไม่กระพริบตาเลย อย่าง
ที่เรียกว่ามองอย่างตะกละ แล้วเดินไปดูใบอื่นและก็
กลับมาจ้องดูใบเดิมอีก ในที่สุดมีการขอดูและตกลง
ซื้อขายกัน ตอนจ่ายค่ากระเป๋านั้นซิ แกกระพริบตาถี่
ที่เดียว และมองตามเงินของแกไปจนเงินนั้นหายเข้า
ไปที่เก็บเงิน แกจึงละสายตาและกลืนน้ำลายอีกครั้ง

หนึ่ง แล้วคว้าห่อกระเป๋าถือใบใหม่หันกลับออกจาก
ร้านไปเลย แกคงเสียดายเงินเต็มที

ออกจากร้านนั้นแล้วไปดูร้านอื่นอีก จนไปถึงร้าน
หนึ่งอยู่ข้างโรงหนัง มีแขกผู้ชายสองคนกำลังเริ่ม
ทะเลาะกัน จึงหยุดแอบดูว่าเขาจะทะเลาะกันอย่างไร
แขกทั้งสองนั้นเดิมยืนอยู่ห่างกัน แล้วก็เขยิบเข้าไป ๆ
จนใกล้กัน ต่างคนต่างพูด ต่างตะเบ็งเสียงโดยไม่หยุด
มือก็ยกขึ้นลงขวักไขว่พลางกำแบไปตามจังหวะ หน้า
ก็ยื่นเข้าไปหากันจนห่างกันสักคืบกว่า ๆ เท่านั้น ตา
ก็จ้องถมึงพองและไม่กระพริบด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทั้ง ๆ
ที่น้ำลายของทั้งสองฝ่ายก็กระเด็นใส่หน้าใส่ตากันอย่าง
เป็นฝอย แล้วก็ไม่เห็นทำอะไรอันยิ่งไปกว่านั้น ไม่
เห็นต่อยหรือทำลายกัน ถ้าเป็นในบ้านเราก็ได้ปัญหา
ถึงโรงพยาบาลหรือโรงพัก รู้สึกขำมากเมื่อเห็นภาพ
อย่างนี้ แล้วเกิดนึกขึ้นมาว่ามีใครเขาดูอย่างเราบ้าง
มองไปรอบตัว เห็นมีคนมาพลอยดูใกล้ ๆ เราสี่ห้า

คน เลยชักกระดากจึงชวนคุณสุภาพเข้าไปดูหนังสือในร้าน แม้เข้าไปในร้านแล้ว การทะเลาะนั้นก็ยังแพร่เสียงตามเข้าไปให้ได้ยินอีก เราวนเวียนอยู่ในร้านหลายนาฑี เมื่อออกจากร้าน แขกทั้งสองนั้นก็ยังคงทะเลาะกันและยืนหน้าเข้าหากันอยู่อย่างเดิม คนดูก็มีเพิ่มขึ้น แขกคู่วิวาทนั้นเสียงช่างดีแท้ ๆ ไม่มีตก ไม่มีแหบแห้งเลย แม้ว่าจะตะเบ็งแข่งกันมานานหลายนาฑีแล้ว กว่าจะจบการทะเลาะ ทั้งคู่หน้าคงเต็มไปด้วยน้ำลาย ตาคงฝ้าฟางเพราะน้ำลายของฝ่ายตรงข้ามเป็นแน่ทีเดียว

ธรรมดาคนทั่วไปย่อมชอบดชอบสนใจในความพินาศของคนอื่น จะเห็นตัวอย่างได้ง่าย ๆ เช่นในเวลาไฟไหม้แต่ละครั้ง มวยซึ่งมีท่าจะต่อยกันอย่างดุเดือดแต่ละคราว แม้แต่การทะเลาะกันตามก๊อกน้ำก็มีคนดูกันคับคั่ง

ได้เดินไปดูหนังสือที่ร้านอื่นอีกในที่สุดไม่ได้หนัง

สือเลยสักเล่ม เพราะแม้จะมีหนังสือที่ต้องการอยู่
หลายเล่มแต่ราคานั้นแพงมากทั้งเราก็จะไปยังแหล่ง
หนังสืออยู่แล้วคือเดลิ บอมเบย มัดราส จึงตกลงขึ้น
รถสามล้อกลับยังที่พัก รถสามล้อ เมืองนรปร่างเบื้อง
แบบเดียวกับที่สันดินิเกตัน สารถีประจำรถที่เรานั่งเบื้อง
คนเกือบ กลางคน ผอมสูง ผิวดำ แต่ปากแดงเพราะ
กินหมาก พอบอกให้ไปส่งที่มหาโพธิสมาคมแกก็รับ
คำทันทีและบอกราคาพอควรแล้วเชิญให้ขึ้นนั่งบนรถ
พอเราขึ้นนั่งยังไม่ทันตั้งตัวดีแกก็ออกรถไปเลย
นั่งมาก็นานจนผิดสังเกต ซึ่งในเวลาขนาดนี้เรา
ควรจะถึงหน้าโพธิสมาคมเสียแต่นานแล้ว แต่ไหนจึง
ยังไม่ถึง จึงปรารภกับคุณสุภาพว่า ถ้าจะอย่างไรเสีย
แล้ว หลงทางเสียก็ไม่รู้ จะว่าถูกแขกต้มก็อย่างไร
อยู่ เพราะคุณสุภาพก็ว่ารู้จักทาง คุณสุภาพจึงเจรจา
กับแขกสารถี พูดไปพูดมาปรากฏว่าทั้งแขกทั้งคุณ
สุภาพต่างก็จำไม่ได้ว่าว่ามหาโพธิสมาคมอยู่ที่ไหนด้วย

กันทั้งคู่ สารถีเที่ยวถามใครต่อใคร แถวนั้นถึงมหา
โพธิสมาคมก็ไม่มีใครรู้จัก แถวนั้นมีถนนใหญ่ แยก
เล็ก ซอยน้อยมากแห่ง สารถีก็พารถเข้าถนนนั้นออก
ซอยนั้นดะไป รถแล่นไปแล่นมาก็ถึงที่เก่าอีก เสียเวลา
ไปก็มากแล้วแต่ยังไม่ถึงและไม่มีแววว่าจะถึงด้วย
จะถามตำรวจก็ไม่เห็นมี คุณสุภาพชักเดือดร้อน
เพราะคุณสุภาพ คุณประสาท กับชุดพระคือ มหาทอง
มหาแสง มหาประจวบ หลวงตา พักอยู่ในห้อง
พระ เวลาไปฉันเพนห้องนั้นได้ใส่กุญแจ และลูก
กุญแจคุณสุภาพเป็นคนเก็บ เมื่อคุณสุภาพไม่กลับ
ท่านเหล่านั้นก็เข้าห้องไม่ได้จะพักผ่อนก็ไม่มีที่ ต้อง
นั่งแกร่วคอย อันทำให้เกิดไม่สบายใจ

ก็บรรดาทุกข์ทั้งหลายในโลก การคอยกันนับว่า
เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง

เมื่อหมดท่าแล้วจึงบอกให้สารถีพาไปที่สถานีรถไฟ
เพื่อไปตั้งต้นวิ่งจากที่นั่น เพราะคิดว่าพอจะจำทาง

จากสถานี่ไปมหาโพธิสมาคมได้สารถีพารถไปสถานี่แล้วออกรถลิ่วมาตามคำบอกเล่าของเรา ผลคือเหลวอีก กลับไปพบที่ตั้งของพุทธสมาคมของพม่ากลับรถไปสถานี่ใหม่อีก ออกรถอีกผลคือไปที่ไหนไม่ทราบ เราเลยอ่อนใจ สารถีก็ถีบรถไปเรื่อย ไม่รู้จะไปไหน คราวหนึ่งสารถีพารถเลี้ยวจะไปทางไหนก็ไม่ไปเสียทางหนึ่งทำเงอะงะ เลยเกือบชนกับรถยนต์ พอคุณสุภาพว่าแกว่าทำไมจึงพารถไปอย่างนั้น แกกลับเถียงว่า เราทั้งสองบอกให้แกไปทางนี้ทางโน้นไม่แน่นอนบางทีก็บอกพร้อมกัน คนหนึ่งจะให้ไปทางขวาอีกคนหนึ่งจะให้ไปทางซ้าย แกเลยไม่ทราบว่าจะเลี้ยวไปทางไหน เราเห็นว่าถ้าจะไม่ดีแน่ถ้าขืนพูดมาก เพราะเราก็อ่อนใจ สารถีก็เหนื่อย อันชวนให้โกรธง่าย ๆ ด้วยกันทั้งสองฝ่าย จึงเงียบเสีย

แขกสารถีพารถไปตามเรื่องของแกจนถึงตลาดแห่งหนึ่ง แกจึงเข้าไปถามคนนั้นคนนี้ในตลาดถึงมหาโพธิ

สมาคมแต่ก็ไม่มีใครรู้จัก จนไปพบแขกซิกขรุ่นหนุ่ม
ในนิกายอากาลีคนหนึ่ง (ชาวซิกขนิกายอากาลีโพก
ผ้าแหวกกลาง ตรงกันข้ามกับนิกายนามตารีซึ่งโพกผ้า
ไม่แหวก) เห็นพูดจาชมือไปทางโน้นทางนี้สักครู่
แขกสารถีของเราก็ผนกศีรษะแสดงว่ารู้ละ แล้วก็ออก
รถ ผลก็คือพาเบี่ยงไปโหนก็ไม่ทราบ เราจึงตัดสินใจ
ให้แกพาไปที่สำนักพุทธสมาคมพม่าที่ผ่านมาเมื่อ
สักครู่นี้ แต่เจ้ากรรมจริง ๆ สำนักพุทธสมาคมพม่าแกก็
พาไปไม่ถูกอีก ไม่ทราบว่าแกพาเราไปที่ไหน จะว่า
แกแกล้งแกต้มเรา ก็ยังไม่สนิทใจที่จะคิดอย่างนั้น
เพราะดูแกเหนื่อยล้าเต็มที เหงื่อท่วมตัว การถีบรถ
ก็ช้าลงมาก และถึงกับหอบแล้ว ถึงอย่างนั้นแกก็ไม่
ยอมหยุด พารถเข้าซอยนั้นออกตรอกนี้ บางทีต้อง
ถอยหลัง มาถึงตอนนี้เราไม่อยากพูดอะไรแล้ว จึง
ปล่อยให้แกพารถไปตามเรื่อง อากาศก็ร้อนเต็มที
ในที่สุดก็มาพบสำนักพุทธสมาคมพม่าจนได้ เรารู้สึก

ใจชื้นขึ้นมาถนัด คุณสุภาพจึงเข้าไปเจรจากับเจ้าหน้าที่ประจำสำนักงาน สักครู่ก็ออกมากับหนุ่มพม่าในชุดโสร่งลายตาหมากรุกกับเสื้อยืดขาว หนุ่มพม่าผู้นี้รับจะไปส่งเรายังมหาโพธิสมาคมเราจะให้เขาขึ้นรถเขาบอกว่าไม่ต้องใกล้แค่นี้ เราจึงตกลงจะเดินไปพร้อมกับเขา คุณสุภาพจึงมอบค่ารถให้แขกสารถีปากแดงคนนั้น ไม่ทราบว่าให้ไปเท่าไร ซึ่งแกก็ไม่ว่ากระไร พอเราออกเดิน แกก็ถีบรถตามมาบอกให้เราขึ้นรถแกจะพาไปส่งฟรี เมื่อเห็นเราแสดงอาการไม่เชื่อ แกก็พูดซ้ำ ๆ ว่าแกจะพาไปส่งฟรี เมื่อแกพูดเข้มแข็งอย่างนั้น เราจึงขึ้นและจะหารถให้พม่าผู้เออเพื่อคนนั้นนั่ง เขาก็ไม่ยอมท่าเดียว เลยนั่งรถตามเขาเดิน

จริงอย่างเขาว่าสักครู่เดียวเท่านั้นก็เลยวเข้าตรอกแล้วก็ถึงสมาคมมหาโพธิ ตรอกนี้ดูเหมือนเราจะนั่งรถผ่านไปแล้ว แต่จำไม่ได้เอง พอถึงแล้วเราก็พูด

ขอบอกขอบใจพม่าผู้นั้นพูดกันอยู่สักประเดี๋ยวเขาก็ลา
กลับ ถ้าไม่ได้เขาช่วยเหลือ บ่านี้เราจะงมมะงา
หราไปถึงไหนก็ไม่รู้ พอพม่าไป แขกสารถีที่บอกว่า
ให้เรานั่งรถฟรีนั้น ก็บอกขอค่ารถกับคุณสุภาพด้วย
หน้าตาอันยิ้มแย้ม เลยพูดกันสองสามคำกับคุณสุภาพ
แต่แขกก็จะเอาค่ารถให้ได้ เพื่อตัดความรำคาญคุณ
สุภาพจึงเข้าไปในห้องเพื่อนำค่ารถมาให้ รู้สึกสังเวช
ใจในแขกคนนี้ว่า ไฉนหนอจึงไม่รักษาคำพูดไม่รักษา
เกียรติไว้บ้าง หรือจะเป็นเพราะความยากจนจึงต้อง
กลายเป็นคนอย่างนั้น

อันความยากจนนั้น นักปราชญ์ท่านกล่าวว่าเป็น
มัจจุราชที่สอง

ดูสาระรูปของแกแล้วเห็นว่าแกคงเหนื่อยมากและ
คงระหายน้ำ แม้เราเองยังระหาย จึงไปตักน้ำใส่ขัน
มาให้แก แกรับไปมองดูหน้าเราไม่ดื่ม แสดงอาการ
ลังเลแล้วสาดน้ำทิ้งเลย สาดต่อหน้าเรานั่นเอง รู้สึก

ฉิวขึ้นมาทันที เพราะนึกว่าแขกดูหมิ่นแต่แล้วก็คลาย
ฉิว เพราะนึกขึ้นได้ว่าแกคงไม่กล้าดูมเพราะเรื่อง
วรรณะ ซึ่งยังมีถืออยู่ไปในอินเดีย (แต่มีคนไทย
บางคนที่เคยอยู่อินเดียนาน ๆ บอกว่า ที่แขกทำอย่าง
นั้นเพราะเกรงจะไม่ได้เงินค่ารถ นึกว่าเราให้น้ำแกดูม
เป็นค่ารถแกจึงไม่เอา) พอดีคุณสุภาพนำค่ารถมาให้
แกก็เลยไป เราเสียเวลาเพราะหลงลัคเนาไปตั้ง ๓
ชั่วโมง

เรื่องระแวงนับว่าเป็นภัยอันสำคัญประการหนึ่ง
เป็นเครื่องทำลายใครต่อใครมาก คนระแวงมักจะ
เผลอทำเรื่องที่ตนระแวงให้เป็นเรื่องจริงเสมอ

พวกเราที่นี่บอกว่าตอนแรกก็ขุ่นใจในความช้าของ
เรา ทำให้ต้องคอย แต่แล้วก็เกิดเป็นห่วงเมื่อเห็น
หายไปอย่างผิดปกติ คิดว่าเราแย่แล้ว คงเกิดอะไร
ขึ้นหรือหลงทางเสียแล้ว

ตอนเย็นมีแขกช่างตัดผมมาตัดให้คุณประสาทกับ

คุณสุภาพที่มหาโพธิสมาคมนี้ ในอินเดียนั้นร้านตัดผมหายาก ช่างตัดผมโดยมากมักยึดร่มเงาข้างถนนเป็นที่ตัดผมหรือโกนผม โดยนั่งยอง ๆ ตัดโกนกันทั้งช่างทั้งเจ้าของผม ไม่ต้องใช้เก้าอี้สำหรับตัดผมอย่างในบ้านเรา และบริเวณที่การตัดผมนั้นมักมีวัวเดินบ้างนอนบ้างปะปนอยู่ด้วยตามระเบียบ แลกที่เมืองลัคเนานี้ไม่มีร้านตัดผมเลย มีแต่นั่งตัดกันอยู่ข้างถนนทั้งนั้น คุณประสาทไม่เคยนั่งยอง ๆ ตัดผมกับวัว จึงได้บอกให้ช่างมาตัดให้ที่นี่

เมืองลัคเนาเป็นเมืองใหญ่มาก ใหญ่กว่าเมืองหลวงของบางประเทศ มีพลเมืองประมาณห้าแสน เคยเป็นเมืองหลวงของอินเดียมาแล้วสมัยหนึ่ง โดยมีกษัตริย์มุสลิมปกครองสืบต่อกันหลายองค์ คำว่าลัคเนานั้ว่ามาจากคำว่าลักษณมัณในเรื่องรามเกียรติ์ ยุคหนึ่งเคยเรียกชื่อเมืองนี้ว่า ลักษมัณปุระมาแล้ว เมืองนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโคมติซึ่งเป็นแม่น้ำเล็ก ๆ ไหล

ลงสู่แม่น้ำคงคา มีปราสาทราชวังโบราณหลายแห่ง เป็นเมืองน่าดูเมืองหนึ่ง ชาวอินเดียยกย่องว่าเป็นปารีสของอินเดีย แบ่งเป็นสองส่วนคือเมืองเก่ากับเมืองใหม่ มีความสกปรกน้อยกว่าเมืองพาราณสีผู้ที่สัญจรไปมาตามถนน ก็มีรูปร่างหน้าตาคมสันเป็นส่วนมาก ถ้าเป็นผลไม้ก็ไม่ถึงกับอยู่กันเช่ง ตามท้องถนนนอกจากจะมีวัวเดินเป็นเจ้าประจำแล้วยังมีอูฐผสมอีกด้วย คนเมืองนี้มีความรู้สึกแอนตี้อังกฤษมาก ถึงกับไม่ยอมพูดภาษาอังกฤษโดยง่าย ๆ เว้นแต่จำเป็น เดียวนี้เมืองลัคเนาเป็นเมืองหลวงของแคว้นอุตตรประเทศ ซึ่งเป็นแคว้นที่มีพลเมืองมากที่สุดในอินเดีย คือมีกว่า ๖๓ ล้าน เป็นแคว้นอยู่ติดเชิงเขาหิมาลัย มีภาษาพูดในแคว้นสี่ภาษาคือภาษาฮินดี ฮินดูสถานี อูรดู และปาหารี ในแคว้นนี้มีชาวพุทธประมาณ ๓,๓๐๐ คน ซึ่งก็ไม่เชิงเป็นพุทธศาสนิกชนแท้ทั้งหมด ส่วนมากเป็นชาวพุทธปนฮินดู

ที่วงเวียนหน้ามหาโพธิสมาคมมีสนามเด็กเล่นด้วย ดังนั้นในตอนเย็นจึงมีเด็กมาเล่นกันมาก ชีวิตตอนเป็นเด็กเป็นชีวิตที่มีความสุขมาก ไม่ต้องห่วงในชีวิต ไม่ต้องรับผิดชอบ การรับผิดชอบเป็นเรื่องหนัก แม้โลกจะได้รับประโยชน์มากจากผู้ทำงานด้วยความรับผิดชอบ แม้โลกจะให้การยกย่องอย่างสูงแก่ผู้ทำงานด้วย ความรับผิดชอบ และแม้โลกจะต้องการบุคคลประเภทนี้ แต่บางคนก็ไม่อยากทำอะไรด้วยความรับผิดชอบ พยายามปัดไปให้ผู้อื่น หรือพอใจแต่จะรับชอบแต่ผิดไม่รับ

การทำกิจการด้วยความรับผิดชอบ ย่อมแสดงถึงคุณสมบัติ ๕ ประการคือ ๑. เป็นผู้ใหญ่หรือเป็นนักปกครองที่ดี ๒. ไม่เห็นแก่ตัวจัด ๓. เป็นคนมีความตั้งใจจริง (เอาจริง) ๔. เป็นคนหวังประโยชน์แก่ผู้อื่น ๕ ปกครองตัวเองได้

แต่โทษทุกข์อันเกิดจากความรับผิดชอบก็มีมาก

เหมือนกัน ดังคำว่า อยากเป็นลูกหนี้ให้เป็นนายหน้า อยากเป็นขี้ข้าให้เป็นนายประกัน

ตอนกลางคืนทิวเวียนนึกมีเด็กหนุ่มมานั่งคุยบ้าง ร้องเพลงบ้างตามถนัด จนดึกจึงกลับ มีเด็กหนุ่มแต่งตัวปอน ๆ คนหนึ่ง มาร้องเพลงใกล้กับที่เราพัก และมีเพื่อน ๆ เคาะกระดานให้จังหวะแบบเพลงแขกอยู่ข้าง ๆ แกยืนร้องสงบเสงี่ยมไม่ยกมือกำ ๆ แบ ๆ หรือวิ่งจู๊ดไปทางโน้นทีทางนี้ในเวลาร้อง แกอ้าปากพอประมาณ ร้องอย่างตั้งใจและแฝงความไว้เชิงอยู่ในท่าทีด้วย

การร้องเพลงแบบไทยแท้นั้นได้ยินว่าพิถีพิถันกันมาก เช่น เวลาร้องต้องพยายามอยู่ในอิริยบถที่ปกติที่สุด ไม่แหงนหน้าจนเกิน ไม่อ้าปากกว้างจนเกินจนแทบเห็นลิ้นไก่ อย่างฝรั่งบางคนอ้าปากร้องเพลงกว้างมากจนหนวดปลอมหล่นเข้าไปได้ในปากทั้งชุด ดังที่มีข่าวในหนังสือพิมพ์ เสียงที่ร้องก็ยิ่งร้องให้ชัด

ถ้อยชัดคำ ไม่นิยมร้องครั่งเสียงอย่างคนบางชาติอัน ทำให้เนื้อร้องไม่ชัด ร้องแบบโก่งคอก็ไม่ได้ จะกลายเป็นขันไม่ใช่ร้อง ถ้าเวลาร้องเส้นคอขึ้นโปน ก็ต้องใช้ผ้าพันคอไม่ให้ใครเห็นเส้นคอ เรื่องร้องเพลงนี้ในพระพุทธศาสนาปรากฏว่า มีพระเถระบางรูปได้สำเร็จมรรคผลเพราะฟังเพลงก็มี มีสามเณรบางรูปต้องศีลวิบัติเพราะได้ยินเสียงเพลงก็มี เสียงเพลงมีทั้งคุณทั้งโทษ ดังนั้นจึงสำคัญอยู่ที่รู้จักฟัง หรือฟังให้ดีอย่าดีแต่ฟัง และทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่าการร้องเพลงของภิกษุ (คือพระร้องเพลง) นั้น ก็คือการร้องไห้ของภิกษุนั่นนั่นเอง

ท่านบัญญัติทะได้ให้จัดเตียงแขก คือเตียงเชือกถักอย่างเดียวกับเตียงแขกยามมาให้สองเตียงในห้องเก็บหนังสือ สำหรับให้ท่านเจ้าพระคุณหัวหน้าคณะกับเราได้ใช้นอน เวลาจะนอนต้องใช้ผ้าปูบนเตียงนั้นหลายชั้นและต้องใช้มุ้ง เพราะมียุง ส่วน

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

พวกเรา นอกนั้นไปรวม พักอยู่ที่ห้อง ติดกับ ห้องพระดังกล่าวแล้ว เข้าใจว่าคงนอนกันไม่เป็นสุข เพราะด้านนอกของผนังอาคารนี้ทางด้านหัวนอนของท่านเหล่านี้มีเด็กเล็ก ๆ ร้องไห้เก่งอยู่คนหนึ่ง แกร้องไม่เป็นเวลา เสียงปลอบที่แม่แกเปล่งนั้นบางคราวก็ค่อยบาง คราวก็ดังแข่งกับเสียงลูก บางคราวก็โหยหวนราวกับเสียงวันทองห้ามทัพ แย่มาก

คำว่า แย่ เป็นคำที่ถูกใช้มาก เป็นคำหนึ่งที่เราได้ยินบ่อยที่สุด บางวันได้ยินตั้งแต่เช้าตรู่ยังไม่ทันออกจากมุ้ง เป็นคำเก่า ในขณะที่คำไทยหลายคำได้ถูกลืมไปแล้ว แต่คำว่า แย่ กลับคงอยู่คอยรับใช้คนชอบบ่น และจะอยู่ต่อไปอีกนาน จนกว่าจะหมดคนชอบบ่น

อนึ่ง เรื่องแย่นี้ ไม่มีใครจะทำให้เราแย่จริง ๆ ได้ นอกจากเราจะทำให้เราแย่เอง

วันที่ ๙ เมษายน

พอลืมตาตื่นขึ้นในตอนเช้าก็ตาสว่างรีบลุกออกจาก
มุ้งเหลือที่จะทนอยู่ต่อไปอีกได้ ทั้งนี้เพราะตามมุ้งมี
แต่เรือดไต่ยั้วเยี้ยไปหมดราวกับดอกมุ้ง ปกติมุ้งของ
พวกเราไม่มีเรือดเลย แต่พอมากางที่นี่ได้คืนเดียว
เท่านั้นก็เป็นอย่างนี้ ที่มุ้งของท่านเจ้าพระคุณหัวหน้า
คณะยิ่งหนักไปกว่าที่มุ้งเรา ในขณะนี้ท่านลุกออกมา
ยืนดูเรือดอยู่นอกมุ้ง จึงรีบจับเรือดที่มุ้งของท่านใส่
แก้ว แล้วนำไปปล่อยที่ต้นไม้ซึ่งอยู่ในบริเวณนั้น
แม้จะรู้อยู่ว่าพอกลางคืนมันก็คลานมากินเลือดเราอีก
ก็ช่างมัน ยังดีกว่าปล่อยไว้กับมุ้งอย่างนั้น อย่างน้อย
ก็ทำให้เราสบายใจได้ชั่วขณะหนึ่ง และมันก็ต้องเสีย
เวลาคลานมาหาเราใหม่ เมื่อจับเรือดที่มุ้งนั้นเสร็จ
แล้วจึงมาจับมุ้งของเราบ้าง กว่าจะหมดทั้งสองมุ้งก็
ต้องเสียเวลาเดินไปปล่อยหลายเที่ยว เรือดเหล่านี้ไม่
ทราบว่ามาจากไหน แต่ก็มาจากห้องที่เราพักนั้นแน่
ดูมันช่างกระหายหิวเต็มที จึงได้เห็นมันมาอย่างนี้ เรือด

แขกจับไม่ยากเพราะไต่ช้า ๆ เวลาจับใส่แก้วก็ไม่บี่น แก้ว พวกเราบางคนพูดว่า จะเป็นไปได้ถึงเพียงนี้ทีเดียวหรือนี่ อย่าว่าแต่คนชาติแขกจะทำอะไรช้าเลย แม้แต่เรือชาติแขกก็พลอยช้าไปด้วย

ในตอนเช้าวันนี้ได้พากันไปดูสวนสัตว์โดยเสียค่าผ่านประตูตามเคย สวนสัตว์ที่เมืองนี้แม้จะเล็กกว่าที่กัลกัตตา แต่ก็แจ่มใสกว่า สะอาดกว่า มีดอกไม้งามกว่า และต้องใช้น้ำรดอยู่เสมอเพราะร้อนจัด สัตว์ที่นี่มีคล้ายกับที่กัลกัตตาแต่มีจำนวนน้อยกว่าและไม่มีช้าง กรงขังที่นี่ทำกว้างขวางดีมาก เช่นกรงเสือก็จัดสถานที่อยู่ให้มันอย่างดีคล้ายที่อยู่เดิมของมันเช่นมีถ้ำหิน มีภูเขา มีสระข้างสระมีต้นไม้ใหญ่สำหรับให้เสืออาบน้ำแล้ว จะได้นอนตากลมเล่นอยู่ใต้ต้นไม้อย่างสบาย บริเวณนอกนี้ก็กว้างขวางเสือจะวิ่งโลดอย่างไรก็ได้ กรงนกกระจกเทศก็กว้างขวางขนาดมันวิ่งเล่นได้ ได้เห็นนกยูงเผือกหลายตัวลำแพนอยู่ในกรงกว้าง น่าดู

มาก นกชนิดเล็กที่บินเก่งกับนกน้ำ เช่นหงส์เขาทำตาข่ายลวดครอบสระทั้งสระ รวมทั้งสวนดอกไม้ใกล้ ๆ สระไว้ทั้งหมด แม้ว่ากรงจะใหญ่โตกว้างขวางจะโลดแล่นวิ่งเล่นได้อย่างสบาย แต่สันป่ากลับพยายามขุดดินตรงนั้นตรงนี้ไปรอบ ๆ กรง เพื่อออกมาสู่อิสระภาพนอกกรง ดูแล้วก็น่าสงสาร แม้แต่สัตว์เดียรัจฉานก็ยังต้องการอิสระภาพ ดังนั้นอิสระภาพจึงมีความหมายสำคัญอย่างลึกซึ้งต่อทั้งคนทั้งสัตว์

ที่สวนสัตว์หรือสวนดอกไม้มักมีคนไปชมกันมาก ถือว่าเป็นการพักผ่อน แต่ความจริงที่ซ่อนอยู่ในจิตสันดานนั้น คือ คนเราชอบธรรมชาติ ติดธรรมชาติ แม้จะหนีป่าหนีเขามาอยู่ในเมือง ก็ยังหวงป่าหวงเขาลำเนาไพรไม่ได้ ต้องปลูกไม้ต้น ไม้เถาไว้ชมที่บ้านบ้าง ไปหาป่าหาเขาในบางโอกาสบ้าง เมื่อไม่มีโอกาสไปดูป่าเขาของจริงได้ ก็ต้องจำลองไว้ในบ้านในเมือง

พวกเราได้แยกย้ายไปดูนั่นชมนี่ตามอัธยาศัย แขก
บางคนเห็นเราก็ยกมือประณมไหว้ก็มี เราก็ได้แต่คิด
ทีฆรตฺตำ สุขายสฺส เบ้องหน้าไกลออกไปอีกหลาย
เส้นได้เห็นพวกเราบางคนถ่ายรูปคนหนุ่มสาวกลุ่มหนึ่ง
มี ๖ คน ซึ่งผิดกับกลุ่มชนอื่น ๆ คือที่เป็นชายก็แต่ง
ตัวเหมือนแขกทั่วไปแต่ที่เป็นหญิงได้แต่งตัวคลุมหน้า
จนถึงอกและเจาะช่องโหว่ไว้ตรงตาโดยมีผ้าโปร่งอย่าง
ผ้าเม็ดพริกไทยกรุไว้ตรงช่องตานั้น หญิงเหล่านี้แต่ง
ตัวปอน ๆ สกปรก เมื่ออยู่เมืองไทยเคยพบแต่โม่ง
บ้าดังในหนังสือ มาที่นี่ได้พบโม่งสวน ตั้งแต่มา
เมืองแขกก็เพิ่งเห็นครั้งนี้ พวกเราเห็นแปลกจึงแอบ
ถ่ายรูปไว้ แต่ชายที่มากับโม่งเหล่านั้นแสดงอาการ
ไม่ชอบใจ ตรงเข้าจะแย่งกล้องถ่ายรูป พวกเราก็ไม่
ยอมและหลบไปเสีย พอพวกโม่งเหล่านั้นเดินมาใกล้
ที่เรายืนก็เบือนหน้าทุกคนพลางพูดหัวเราะซิกซิกกัน กิริยา
มารยาทราวกับเป็นญาติกับทหารพระราม ไม่รู้จัก

เก็บสายตา สู้ผู้หญิงแขกอินที่ไม่คลุมหน้าก็ไม่ได้ หน้าตาถ้าเป็นผลไม้ก็อยู่ก้นเข่ง ไม่สมกับที่หวงห้าม ดังเหตุการณ์เมื่อสักครู่นี้เลย

อันสมณะและสตรีต้องมีมารยาท มีความสภาพจึงจะดูงาม

การที่สตรีเหล่านี้ต้องคลุมหน้านั้นเพราะเป็นมุสลิมทั้งนี้เพราะมีข้อห้ามไว้ในคัมภีร์กุรอานบท ๒๔ บัญญัติ ๓๑ ว่า ให้นางคลุมศีรษะจนถึงอกและอย่าอวดส่วนที่สวยงาม

ในสวนนี้มีบึนอยู่กระบอกหนึ่งช่องโตขนาดแขนคนอ้วนเท่านั้นเอง แต่จากข้อความที่จารึกไว้ที่บึนนี้แจ้งให้ทราบว่า ด้วยบึนกระบอกนี้เพียงกระบอกเดียวที่ชาวลัคเนายอมแพ้แก่ทัพอังกฤษ เมื่อลัคเนาได้ถูกผนวกไว้ในอาณาจักรอังกฤษเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๕ บึนกระบอกนี้ใครจะนำมาตั้งไว้ที่นี่เมื่อไรก็ไม่ทราบ ทราบแต่ว่า ชาวลัคเนาถือเอาบึนกระบอกนี้เป็นเครื่อง

เตือนใจให้ไม่ลืมเหตุการณ์ครั้งนั้น ทำยังกับชาวญี่ปุ่น
กับอนุสสาวรีย์นายพลเปอรี่

ออกจากสวนสัตว์ด้วยความรู้สึกว่าสวนสัตว์นกคอ
ที่ขังสัตว์ แม้สัตว์จะได้รับการดูแลเลี้ยงรักษาอย่างดี
ก็ยังไม่ได้พ้นจากความเป็นที่ ๆ สัตว์หมดอิสระภาพ

ใน พระพุทธ ศาสนา มีจุดมุ่ง หมาย ใน การ สอน
และในการปฏิบัติอยู่ที่อิสระภาพเหมือนกัน ซึ่ง
เป็นอิสรภาพทางใจ คือเป็นใจที่เป็นอิสระเป็นไท
จากอารมณ์ร้าย จากกิเลส เมื่อใจมีอิสรภาพแล้ว
แม้กายจะอยู่ในกรง ใจก็ไม่เดือดร้อน

รถแล่น ผ่านตึกรัฐสภา ประจำแคว้น อันสง่า งาม
ใหญ่ โตแบบตะวันตก ผ่านร้านรวงต่าง ๆ ออกนอก
เขตเมืองใหม่ไปสู่เขตเมืองเก่า

พอเข้าเขตเมืองเก่า อาคารต่าง ๆ ก็แปรรูปไป
เป็นแบบมุสลิม แม้จะมีผู้กล่าวว่าแบบการก่อสร้าง
ของฮินดูกับมุสลิมมาพบกันที่นี่ เราก็ยังเห็นว่าหนัก

ไปทางแบบมุสลิมอยู่นั่นเอง อาณาบริเวณเขาปล่อยว่างไว้ดีมาก คือไม่พยายามสร้างอาคารสมัยใหม่แซกไว้ตามอาคารโบราณเหล่านั้น ๆ ด้วย ดังนั้นจึงแลละลิ่วไปจนจดอาคารโบราณเหล่านั้นโดยไม่มีอะไรมาขัดตาเลยและกลางสนามหรือแถวที่ว่างนั้น ๆ มิงวัเบ็นฝูง ๆ และเล็มหญ้าอยู่ตามระเบียบเช่นเคย

นั่งรถแล่นเลียบแม่น้ำ โคมดิ ผ่านอาคารโบราณผ่านประตูใหญ่ ๆ เราผ่านไปก่อนแล้วจึงจะย้อนกลับมาชมที่หลังตอนกลับ รถแล่นผ่านทุ่งเลยไปหยุดที่หน้าประตูวังแห่งหนึ่ง ซึ่งสร้างอย่างงาม มีช่องประตูเข้าไปสู่บริเวณภายในสามช่อง แม้จะชำรุดไปบ้างแต่ก็ยังดงาม วังนี้กำแพงสูงล้อมไว้รอบ แต่ตรงหน้าประตูและหน้ากำแพงนี้มีห้องแถวรุงรังเรียงรายอยู่ทำให้ความสง่างามของวังนี้ลดน้อยลงไปเป็นกอง

ในบริเวณวังอันไม่กว้างใหญ่โตนักนี้ มีอาคารหลายหลัง สร้างไว้เป็นระเบียบ หลังหนึ่งซึ่งเป็นหลัง

ใหญ่ที่สุดและงามสง่ากว่าหลังอื่น มีชื่อว่าหุเซนนาบัด อิหม่ามพะระ อาคารหลังนี้แพรวพราวไปด้วยกระจกสี่ต่าง ๆ มีลวดลายแปลก ๆ เต็มไปด้วยประตูโค้งแต่ไม่มีบานประตูเลย บนหลังคามีโดมสามโดม โดมกลางซึ่งเป็นโดมทองใหญ่ บนยอดมีรูปพระจันทร์เสี้ยวกับดาวอันเป็นเครื่องหมายแห่งอิสลาม เพดานเต็มไปด้วยระย้าแก้วเจียรนัย มากเสียจนดูรุงรัง มีภาพเขียนด้วยสีน้ำมันขนาดใหญ่เป็นรูปกษัตริย์มุสลิมพันห้องปูด้วยหินสีดำสลับขาวกลางห้องมีที่ฝังศพอยู่สองที่ล้อมรอบด้วยรั้วเงิน ศพหนึ่งเป็นของชาหฺโมฮำเม็ดอาลี ผู้เป็นเจ้าของวังนี้ อีกศพหนึ่งเป็นของพระมารดาของพระองค์ มีบัลลังก์เงิน บันไดเจ็ดขั้นของบัลลังก์ก็เป็นเงิน ลวดลายที่บัลลังก์ละเอียดน่าดู นอกจากนี้ยังมีสมบัติอื่น ๆ อีกมากจนดูรุงรัง จนดูทึม ๆ เข้ากับที่ฝังศพดีเหมือนกัน ที่ฝังศพถ้ามีความมืดความครึมเข้าประกอบด้วยจึงจะเข้ากัน เช่นเดียวกับป่าช้า

ควรมีต้นไม้ใหญ่โตให้ครึ้ม ๆ ชวนให้กลัวผีด้วยจึงจะดีจึงจะควรเป็นป่าช้า

หน้าอาคารหลังนี้ มีสระน้ำยาวโดยต่อฐานสูงขึ้นจากระดับพื้นธรรมดา ในสระมีบัวและมีสะพานเหล็กข้ามสระนี้ไปยังอาคารอีกหลังหนึ่ง ซึ่งสร้างอย่างเรียบ ๆ รูปทรงแบบทัชมาฮาล อาคารแบบนี้ในบริเวณมีหลายหลัง ไม่ได้เข้าไปดูว่ามีอะไรอยู่ในอาคารนั้น แต่เข้าใจว่าเป็นที่ฝังศพ สรุปแล้ว วังนี้ก็เป็นวังผี คือเป็นที่ฝังศพอย่างทรงศักดิ์ และเมื่อดูแล้วก็ชวนให้คิดว่า ผีอยู่ดีกว่าคน เพราะคนอยู่อย่างกระจอกงอกง่อยมากมาย เช่นที่หน้าวังนี้ แต่ผีอยู่อย่างสง่างาม และชวนให้นึกถึงมนุษย์หีบศพ

ก็หีบศพนั้นวิจิตรพิสดารน่าดูนัก แม้สถานที่สำหรับตั้งก็งดงามน่าดูน่าชม แต่ศพที่อยู่ในหีบนั้นก็คงเป็นศพ มนุษย์บางคนก็เหมือนกัน ดูรูปร่างกายภายนอกหมดจดงดงาม ที่อยู่ที่อาศัยเครื่องใช้

เครื่องสอยล้วนน่าดูน่าชม แต่ภายในจิตใจของเขา ก็คือศพดี ๆ นี่เอง อยู่ใกล้นาน ๆ เข้าก็จะได้กลิ่นเอง มนุษย์ชนิดนี้ เรียกว่ามนุษย์หีบศพ

ได้ออกรถย้อนกลับมาทางเก่า ได้ผ่านซากตึกโบราณสูงหลายชั้น ผ่านสระน้ำ ริมสระมีอาคารเป็นตึก หลังหนึ่งอยู่ริมสระน้ำเป็นอาคารสูงสามชั้นเรียกว่าพะระดารี ผ่านทุ่งหญ้าอันเกลื่อนไปด้วยงัว ผ่านประตูชั้นนอกมาหยุดอยู่หน้าประตูชั้นในของมหาอิหม่ามพะระ ประตูแต่ละประตูที่เห็นนี้ส่วนมากใหญ่โตขนาดตึกสองสามชั้นใหญ่ ๆ และสร้างอย่างงามอย่างมีศิลป มีช่องประตูใหญ่สามช่อง เราเดินตรงไปยังประตูชั้นในแล้ว ผ่านเข้าสู่บริเวณมหาอิหม่ามพะระอันกว้างใหญ่

จากประตูชั้นในนี้มีทางกว้างตรงไปยังมหาอิหม่ามพะระ สองข้างทางด้านซ้ายมือมีสวนดอกไม้ซึ่งเพิ่งปลูก ทางขวามือก็มีสวนดอกไม้ ต่อจากนี้เป็นบริเวณ

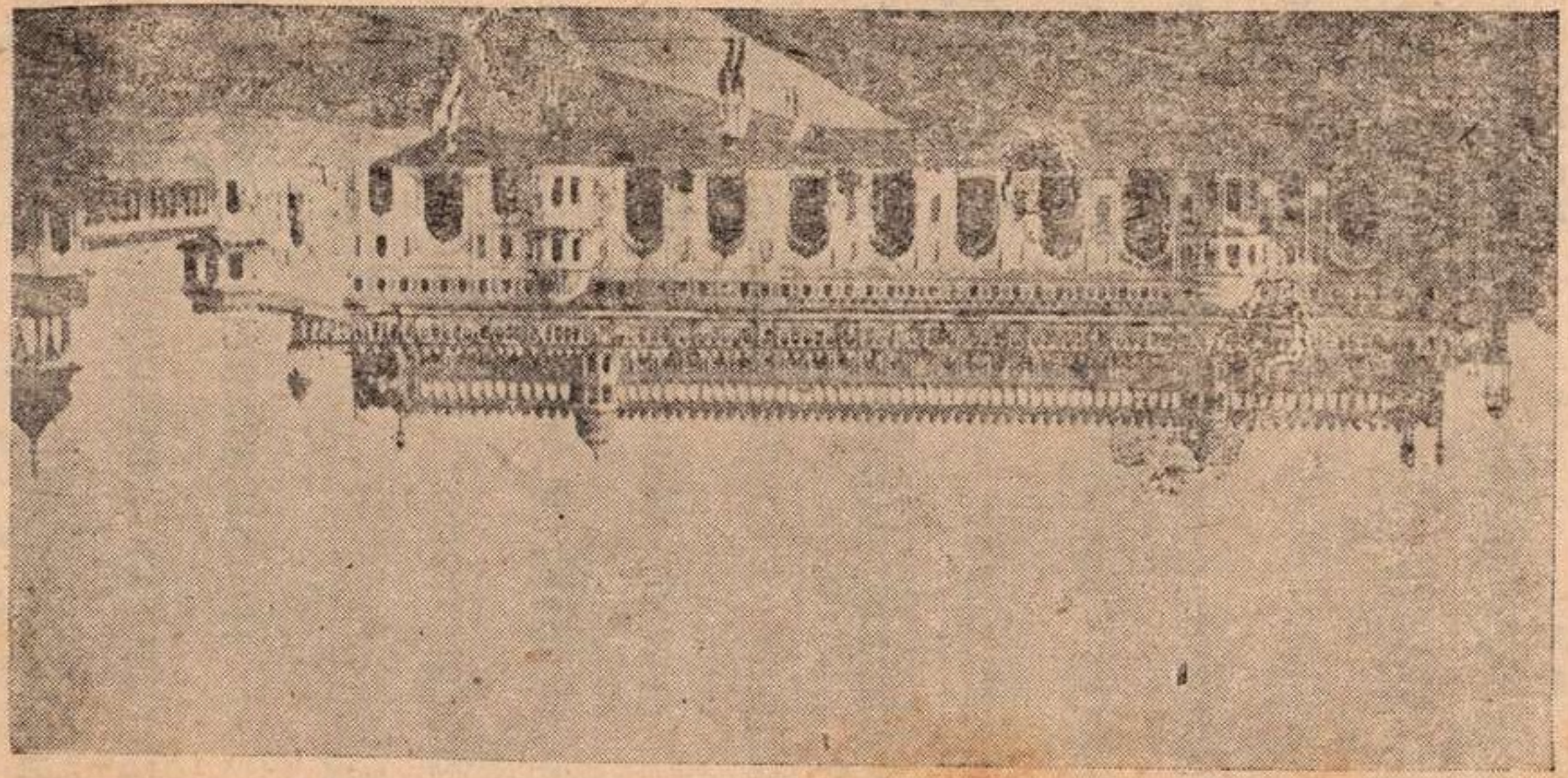

หน้ามัสยิดหลวงอันโอ่อ่า มัสยิดหลวงมีความใหญ่ขนาดยาว ๑๑ ห้อง มีโดมสามโดม มีหอคอยสองหออยู่ทางมุมด้านหน้า ภายในมัสยิดว่างเปล่าแลโล่งโถง ต่อจากมัสยิดไปจนถึงมหาอิหม่ามพะระ มีทางเดินเชื่อมตลอด ทางเดินนี้มีหลังคาบีดฝากำแพงโปร่ง บันไดที่จะขึ้นไปสู่มหาอิหม่ามพะระนั้นกว้างเต็มหน้ามหาอิหม่ามพะระ ผู้ที่จะเข้าไปในมหาอิหม่ามพะระ ต้องถอดรองเท้าด้วย ตัวมหาอิหม่ามพะระนั้นใหญ่มาก นัยว่าใหญ่ที่สุดในโลกในบรรดาอิหม่ามพะระ หรือห้องพระโรงประเภทนี้ด้วยกันเฉพาะห้องโถงกลางยาวถึง ๑๖๓ ฟีต กว้าง ๕๓ ฟีต สูงกว่า ๕๐ ฟีต โดยไม่มีเสาค้ำเลย กำแพงหนา ๑๖ ฟีต มีทางขึ้นไปเบื้องบนได้ เมื่อขึ้นไปแล้วจะเห็นทัศนียภาพได้ทั่วเมือง ตรงกลางห้องโถงในปัจจุบันนี้มีที่ฝังพระศพของนาวับอาซับอับดุลเลาะฮฺ มีผ้าม่านกั้นไว้ และที่นี่มีบัลลังก์เงินอีกเหมือนกัน ลวดลายงาม

น่าชม ได้ไปดูห้องนั้นบ้างห้องนี้บ้าง อันเป็นห้องซึ่งมีอยู่ในมหาอิหม่ามพะระนั้น แต่ละห้องไม่มีบานประตู ตรงไหนต้องการแสงสว่าง ควรจะมีหน้าต่างก็ใช้หินฉลเป็นลวดลายติดไว้ แผ่นหินฉลบางแผ่นมีช่องสี่เหลี่ยมเล็ก ราวกับช่องขายตั๋วดูหนัง ห้องเหล่านี้บางห้องสำหรับให้พวกนางในอยู่ มองออกไปยังพ้นภายนอกวังแล้ว จะเห็นว่าสูงต่ำกว่ากันมาก และพ้นภายนอกนี้เป็นเขตของชาวบ้านเลยทีเดียว แขกเจ้าหน้าที่ ที่แต่งตัวชอบกล โพกผ้าก็แปลก

คำว่าอิหม่ามพะระนั้น หมายถึงสถานที่ประกอบพิธีศาสนกิจ ในเดือนโมหรำ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงความตายของอาลีกับบุตรของท่านสองคนคือ หะซันและหุเซน ตามศาสนาอิสลามนิกายชิเอตหรือมะหง่นกษัตริย์นาวับ อาซับ อับดุลเลาะฮฺเป็นผู้ทรงสร้างเมื่อ ค. ศ. ๑๗๘๔

เราเที่ยวชมนั่นดูนี่เก่า ๆ เสร็จแล้วก็กลับไป

ฉันเพนทร้านจันขมันโน่ทเมืองใหม่อก

ในบริเวณนี้นอกจากจะมีมหาอิหม่ามพระ หุเซน นาบัดและพระดารีแล้ว ยังมีอาคารที่สำคัญที่น่าดูอีกมากเช่น

อนุอิหม่ามพระ ภายในมีเครื่องประดับผิดกับที่มหาอิหม่ามพระมีรูปจำลองทัชมาฮาล มีสวนแบบญี่ปุ่น มีรูปปลาคู่อันเป็นสัญญลักษณ์แห่งราชวงศ์ของนาวับ โมฮำมัด อาลี ชาห์ ซึ่งเป็นผู้สร้างอนุอิหม่ามพระนี้

ใกล้ ๆ กับอนุอิหม่ามพระนี้มีวังเก่า ภายในวังมีรูปของนาวับทุกพระองค์ และมีหอนาฬิกาด้วย

the Re si dency อยู่ถนนรมแมนา สถานที่แห่งนี้กล่าวกันว่าเป็นสถานที่มีผู้รู้จักมากที่สุดในลัคเนาสร้างขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๘๐๐ ให้ข้าหลวงอังกฤษอยู่ ในปี ค.ศ. ๑๘๕๗ ได้ถูกทำลายโดยพวกก่อการร้าย จึงมีภาวะดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ภายในสถาน

ที่นั่นมีห้องใต้ดิน ห้องรับแขก ห้องเลี้ยงอาหารเป็นต้น

Kaiser-Bagh อยู่ถัดจาก Residency ไปทางใจกลางเมืองเป็นตึกแถวสี่เหลี่ยม แต่ก่อนเคยเป็นที่อยู่ของนางใน เดี๋ยวนี้ใช้เป็นห้องพัก ใกล้ ๆ กับสถานที่แห่งนี้มีที่ฝังศพที่มีชื่อเสียงชื่อ สาทัต อาลี ข่าน โดมของฝั่งศพแห่งนี้ กล่าวกันว่างดงามได้ส่วนสัดมาก

ชุรเศท แมนซิล เป็นอาคารแบบยุโรป มีบริเวณมีคู สะพานชัก หอคอยแบบป้อมในสมัยกลางของยุโรป เวลานี้เป็นโรงเรียนสตรีชั้นสูง

สิกันทาร พัฆ นาวับองค์สุดท้ายเป็นผู้สร้างให้มเหสี ต่อมาได้พังลง ภายหลังได้ใช้เป็นสวนพฤกษชาติ

นอกจากนี้ยังมีโบราณสถาน และสถานที่สำคัญอื่น ๆ อีกมากเช่น โรงเรียนชั้นสูงของชาย-หญิง มหาวิทยาลัยลัคเนา สถานีวิทยุเป็นต้น

การที่ในศาสนาคริสตุและอิสลามห้ามมิให้เผาศพ ต้องเก็บศพไว้ ก็เพื่อรอวันสิ้นโลก รอการกลับฟื้นคืนร่างมาใหม่ และรอการพิพากษาจากพระผู้เป็นเจ้า ถ้าเผาศพเสียแล้ว ก็จะไม่มีร่างกายที่จะให้กลับฟื้นคืนชีพขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่งได้ ตามหลักแห่งความเชื่อตามที่มีบัญญัติไว้ในศาสนา โดยเฉพาะในศาสนาอิสลาม มีดังนี้

ก็มุสลิมีนจะต้องประกอบด้วยอีมานคือความเชื่อดังนี้

๑ *เชื่อในพระอัลเลาะฮฺ*

๒ *เชื่อในมะลาอิกะฮฺ คือเทพบริวารของพระอัลเลาะฮฺ*

๓ *เชื่อในคัมภีรกุรอ่าน*

๔ *เชื่อในนบีของพระอัลเลาะฮฺ*

๕ *เชื่อในวันอาคิรัตคือ วันสิ้นโลกและวันกิยามะฮฺ คือ วันพิพากษา*

๖ เชื่อในการลิขิตของพระอัลเลาะฮฺ

มุสลิมต้องเชื่อมั่นอย่างนี้ทุกคน ถ้าไม่เชื่ออีมานของเขาก็บกพร่อง ถ้าเชื่อมั่นเขาก็เป็นผู้ประเสริฐแม้ในวันสิ้นโลก ทั้งพระอัลเลาะฮฺก็จะได้ประทับตราความประเสริฐให้แก่เขา (จากหนังสือชีวิตอิสลาม)

นอกจากนี้ยังมี อะมัล คือการปฏิบัติอีก คือ

๑ ละมาซหรืออัศเศาะลาต ได้แก่สวดมนต์หรือนมัสการวันละ ๕ ครั้ง

๒ ซะกาต คือให้ทาน

๓ ถือศีลอด (มีกำหนดหนึ่งเดือนแต่อดอาหารเฉพาะกลางวัน กลางคืนไม่ห้าม)

๔. เดินทางไปประกอบพิธีฮัจยี ที่นครมักกะฮฺ

มีโรงเรียนเทศบาลแห่งหนึ่งตั้งอยู่ในวัดที่กรุงเทพฯ เวลาทางวัดมีงานทางโรงเรียนจึงขอความร่วมมือจากนักเรียนให้สละเงินบำรุงวัดบ้าง ปรากฏผลว่าได้รับ

การเสียสละจากเด็กนักเรียนที่เป็นจีนและไทยที่เป็นชาวพุทธเท่านั้น เด็กไทยที่เป็นมุสลิมไม่ยอมสละให้เลย ครูใหญ่ของโรงเรียนนั้นจึงถามเด็กมุสลิมเหล่านั้นว่า ทำไมจึงไม่ช่วยวัดบ้าง โรงเรียนเราอาศัยวัดอยู่ เด็กบอกว่าทางบ้านไม่ยอมให้ ครูจึงว่า ทำอย่างนกเท่ากับทรัพละก็ได้ ที่ให้ไม่ได้ เรื่องนครูใหญ่คนนั้นได้มาเล่าให้ฟังด้วยตนเอง การที่พ่อแม่ของเด็กมุสลิมไม่ยอมให้นั้นเพราะให้ไม่ได้ ให้เข้าก็ผิดหลักการให้ของศาสนาอิสลามซึ่งมีอยู่ว่า ซะกาตคือทานการให้นั้นเพื่อคนเชิญใจ เพื่อผู้ขัดสน เพื่อเจ้าหน้าที่ผู้เก็บซะกาตจากพวกเขา เพื่อผู้ที่หัวใจของเขาได้มุ่งมาสู่ความจริง (คือเปลี่ยนศาสนาเดิมมารับนับถือศาสนาอิสลาม) เพื่อการถ่ายชะเลย เพื่อผู้เป็นหนี้ เพื่อในทางของอัลเลาะฮฺ (เช่นในทางทำสงครามศาสนา) เพื่อผู้เดินทาง (เช่นเดินทางไปฮัจยี) ในคัมภีร์กุรอ่านกล่าวไว้ดังนี้

เรื่องความเชื่อนั้น ทางพระพุทธศาสนาไม่มีการบังคับให้เชื่อ ไม่มีการนำสวรรค์เข้าล่อหรือนำนรกเข้าขู่ แต่กลับสอนไม่ให้เชื่อ เช่นสอนไม่ให้เชื่อด้วยอาการ ๑๑ อย่าง มีอย่าเชื่อโดยอ้างอาจารย์เป็นต้น โดยมิได้ใช้วิจารณ์อย่างรอบคอบก่อน ถ้าจะเชื่อก็ให้เชื่ออย่างมีปัญญาใคร่ครวญให้รอบคอบก่อน เมื่อควรเชื่อก็เชื่อ เมื่อไม่อยากเชื่อก็อย่าเชื่อ ในที่ใดสอนเรื่องความเชื่อ ในที่นั้นต้องมีสอนเรื่องปัญญาสำหรับกำกับความเชื่อ สรุปแล้วก็คือสอนให้รู้ก่อนแล้วจึงเชื่อไม่ใช่ให้เชื่อก่อนแล้วจึงรู้

เรื่องทานก็เหมือนกัน พระพุทธศาสนาสอนให้บริจาคทานแก่คนทั่วไป ไม่จำกัดว่าต้องให้แก่พวกชาวพุทธเท่านั้น และสอนให้บริจาคทานแม้แก่สัตว์ทั่วไปด้วย ทั้งนี้เพราะมุ่งหวังความสุขความเจริญของคนและสัตว์ทั่วไป

เรื่องการไหว้พระสวดมนต์ ทางพระพุทธศาสนา

จม
915.4
พ 328 ว
น 32 ม 4835

ก็มีแต่มิได้บังคับว่าต้องไหว้วันละเท่านั้นเท่านี้ครั้ง และจุดมุ่งหมายในการไหว้พระสวดมนต์ ก็เพื่อสมาธิจิต มิใช่เพื่ออ้อนวอน

อนึ่ง การไปประกอบพิธีฮัจยี ที่นครมักกะฮฺนั้น เรื่องทำนองนี้ ทางพระพุทธมีมาก่อนศาสนาอิสลามกว่าพันปี กล่าวคือพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า เมื่อพระพุทธองค์ปรินิพานไปแล้ว ผู้ใดต้องการจะได้เห็นพระพุทธองค์ ก็ให้ผู้นั้นไปยังสังเวชนียสถาน มีที่ประสูติ ที่ตรัสรู้เป็นต้น เพื่อจะได้เกิดความสลดจิตคิดได้แล้วไม่ประมาทเร่งทำความดีที่เป็นปัจจัยให้เห็นพระพุทธองค์คือธรรม

ฉันเพนเสร็จแล้วขึ้นรถไฟชมพิพิธภัณฑ์ ตึกพิพิธภัณฑ์ที่ลัคเนานี้เป็นอาคารขนาดกลาง เครื่องพิพิธภัณฑ์ตั้งแสดงไว้ที่ชั้นสองของตึก ก่อนเข้าไปชมต้องเสียค่าเข้าชมและมีการให้ถอดรองเท้า เรื่องการบังคับให้ถอดรองเท้านั้นดูใช้กันให้เกร่อไปหมดใน

อินเดีย แม้แต่ในสถานที่อันไม่น่าจะถอดอย่างที่พิพิธ-ภัณฑ์นั้น อันชวนให้คิดไปในแง่อกุศล ในประเทศอินเดียนั้นมีพิพิธภัณฑ์มากมายประมาณ ๒๐๐ แห่ง.

พิพิธภัณฑ์นี้แม้จะไม่ใหญ่โตนัก แต่ก็มีของดีน่าชมอยู่มาก ต่างจากพิพิธภัณฑ์ที่กัลกัตตาอยู่ไม่น้อย ตรงห้องโถงกลางมีทรากสัตว์ยักษ์ใส่เช่นทรากเสือ สิงโต แรด วัวกระทิง ยัค (จามรี) และฮิปโป-ปอเตมัสเป็นต้น ทรากเหล่านี้มีสีสรรราวกับของเป็น มีทรากเต่าอยู่สองทรากซึ่งใหญ่มากขนาดคนเข้าไปอยู่ในกระดองได้สักสามสี่คน ทางด้านเหนือมีทรากสัตว์เล็ก เช่นผีเสื้อ นก ซึ่งมีมากมาย ล้วนมีสีสดราวกับของเป็น บางห้องมีรูปหุ่นคนเผ่าต่าง ๆ ในอินเดีย หุ่นนี้ระบายสีผิวให้ตรงกับของจริงและสวมเครื่องแต่งกายโพกผ้าอย่างของจริง ลองนับดูว่ามีทั้งหมดกี่เผ่า แต่ไม่สำเร็จเพราะมีมาก นับไป ๆ แล้วก็ลืม นับอีกก็ลืมอีก มีหุ่นจำลองพืชผักต่าง ๆ เช่นแตง ฟักทอง

เป็นต้นที่มีอยู่ในอินเดีย หุ่นนี้ทำสีอย่างของจริง นอก
จากนั้นก็มีเครื่องหิน เครื่องเหล็ก เครื่องทองเหลือง
เก่าแก่ เครื่องทรงของกษัตริย์ก็มี มีสิ่งหนึ่งที่ทำให้
พวกเราตาต้นเมื่อได้เห็นสิ่งนั้น คือ มัมมี่ ซึ่งมีอยู่ชุด
หนึ่ง ได้จากอียิปต์ เขาเปิดฝาหีบออกให้เห็นศพอาบ
ยาอยู่ภายใน หีบชั้นในเป็นไม้ แต่ชั้นนอกพอกอะไร
ไว้ก็ไม่ทราบแข็งคล้ายปูน รูปหีบทำให้เข้ากับร่างของ
คน ฝาหีบที่ปิดประกบนั้นตรงตอนหน้าคนมีการพอก
สิ่งคล้ายปูนนั้นเป็นรูปหน้าคน เขียนหน้าและลงสี กับ
มีอักษรไอคุปต์จารึกไว้ ศพนี้พันด้วยผ้ากว้างขนาด
สามนิ้ว พันรอบตั้งแต่ศีรษะถึงเท้า เนื้อผ้านั้นหยาบ
และมีสีดำ ๆ ซึมติดผ้าที่พันด้วย อวัยวะทุกส่วนยังคง
รูปเดิม ไม่ยุบไม่แฟบจนเกินไปและไม่มีกลิ่น แข็ง
คล้ายไม้ ตรงปลายนิ้วก้อยเท้าขวามีช่องผ้าขาด นิ้ว
เท้าที่โผล่ออกมานั้นมีสีดำเป็นมันคล้ายเมล็ดน้อยหน่า
แข็งมาก เวลาเคาะดังคล้ายกับเคาะไม้.

การที่ชาวไอคุปตฺหรืออียิปต์โบราณ ต้องอาบยาศพทำเป็นมัมมี่เก็บไว้ เพราะถือว่าคนตายแล้วต้องเกิดอีกในร่างเก่าของตน ในขณะที่ยังไม่เกิด วิญญาณกับร่างกายเก่าย่อมมีความสัมพันธ์กัน ถ้าร่างกายเก่าถูกทำลายไป วิญญาณก็ไม่มีที่เกิดอีก ก็จะต้องแตกดับตามไปด้วย ตัวก็เกิดอีกไม่ได้ ด้วยเหตุนี้การรักษาศพหรือร่างกายเก่าของผู้นั้น ๆ ให้คงไว้ไม่ถูกทำลายหรือเน่าเปื่อยผุพัง จึงมีความสำคัญและจำเป็นมาก สำหรับชาวไอคุปตฺไม่มีโทษอันใดที่จะร้ายแรงเท่ากับโทษที่ไม่ยอมให้รักษาหรือเก็บศพไว้ มัมมี่เป็นเรื่องรักษาศพไม่ให้เน่าเปื่อย พีรามิดเป็นที่เก็บศพไม่ให้ถูกทำลาย.

มีเรื่องเกี่ยวกับชาวไอคุปตฺโบราณที่น่าสนใจเรื่องหนึ่ง คือเขาเชื่อว่าเมื่อตายไปแล้วต้องถูกเทพเจ้าโอสิริสถามด้วยคำถาม ๑๐ ข้อ ซึ่งจะต้องตอบให้ได้ว่า

๑. ข้าฯ ไม่ได้ให้การเท็จ

๒. ข้าฯ ไม่ได้เป็นคนเกียจคร้าน

๓. ข้าฯ ไม่มีเจตนาร้าย

๔. ข้าฯ ไม่เคยลบหลู่เทวรูป

๕. ข้าฯ ไม่เคยฉ้อโกงที่ดินของใคร

๖. ข้าฯ ไม่ได้ทำความโทมนัสให้แก่ผู้ใด

๗. ข้าฯ ไม่เคยฆ่าใคร

๘. ข้าฯ ไม่เคยขโมยผ้าห่อศพหรือเครื่องใช้ในที่เก็บศพ

๙. ข้าฯ ไม่เคยบีดกั้นลำคลอง

๑๐. ข้าฯ ไม่เคยเอานมออกจากปากเด็กอ่อน.

ข้าฯ บริสุทธิ์ ข้าฯ บริสุทธิ์ ข้าฯ บริสุทธิ์ คำตอบเหล่านี้ต้องตอบให้ได้ ถ้าตอบอย่างนี้ไม่ได้ก็มีหวังถูกส่งไปทุคติ ดังนั้นชาวไอคุปต์ก่อนตายจึงต้องท่องคำตอบนี้ให้ได้ เพื่อเอาไว้ให้การแก่เทพโอสิริสในยมโลก และเมื่อตายแล้วญาติมิตรยังต้องวางสมุดไว้ข้างศพด้วยเล่มหนึ่ง ชื่อสมุดนี้ว่า สมุดสำหรับคน

ตาย หรือคุมือคนตาย ในสมุดนั้นได้จารึกข้อความ
ทัง ๑๐ ข้อนั้น ทั้งนี้เพื่อว่าคนตายจะได้ใช้เปิดดู เผื่อ
หลงลืมแล้วจะได้ให้การแก่เทพโอสิริสได้ถูกต้อง เรื่อง
นี้คล้ายกับคำให้การเรื่องเทวทูต ๔ ของเรา.

เมื่อกลับที่พักแล้ว ได้มีนักข่าวหนังสือพิมพ์ Times of India มาขอสัมภาษณ์ท่านเจ้าพระคุณหัวหน้าคณะ นักข่าวคนนี้มีมรรยาทดี ถามเฉพาะเรื่องที่สำคัญ ไม่ถามจุกจิกไม่ถามเรื่องการเมือง เสร็จแล้วก็ลา ได้ดูห้องสมุดอีก คราวนี้หาดูหนังสือตามกองหนังสือที่ถูกทิ้งไว้ในฐานะเป็นหนังสือมีค่าน้อย พบหนังสือเล่มหนึ่ง พิมพ์ด้วยอักษรสีแดง พูดเรื่องความตายว่าใครก็ต้องตายทั้งนั้น แม้ว่าผู้นั้นจะเป็นคนสำคัญมีชื่อเสียงก้องโลกสักเพียงไร แล้วลงรูปบุคคลที่สำคัญทั้งในอดีตทั้งในปัจจุบัน รูปพระพุทธรูปก็มี และลงข้อความไว้ใต้ภาพว่าท่านผู้นั้น ๆ ในที่สุดก็ต้องตาย มีภาพของผู้หนึ่งซึ่งแปลกมาก ภาพนี้คือภาพของ

ทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์บ้านเรามีศรษะตั้งซ้อน ๆ กัน ขึ้นไปจากศีรษะเดิม แต่ทศกัณฐ์แขกมีศีรษะต่อออกไปข้าง ๆ จากหูซ้ายขวาต่อ ๆ ออกไปดูเก้งก้างมาก ถ้าเป็นจริง เวลาเหลียวหน้าเหลียวหลัง เวลารบจะทำอย่างไร เรื่องสมมุติมักทำให้ยุ่งเสมอ เช่นเรื่องศีรษะของทศกัณฐ์นั้น เมื่อสมมุติให้มีสิบศีรษะหรือสิบคอแล้ว ก็ต้องยัดเยียดบรรจุศีรษะอีกเก้าศีรษะนั้นเอาไว้ที่ศีรษะเดิมตอนใดตอนหนึ่งให้ได้ เมื่อหมดที่จะยัดเยียดเข้าจริง ๆ ก็เลยนำมาแปะ ๆ ไว้ต่อ ๆ กันจากหูซ้ายขวาอย่างเขาวัว หรือแขกจะเห็นว่าเอาไว้อย่างนั้นงามก็ไม่ทราบ เรื่องแขนก็เหมือนกัน เมื่อสมมุติให้ทศกัณฐ์มีสิบหัวแล้ว ก็ต้องสมมุติให้มียี่สิบมือด้วย แล้วก็มีบัญหาว่า จะเอาไปแหมะไว้ที่ไหนจะให้ถืออะไร มีออกยั่วเยยอย่างนั้น ที่สุดก็มาติดไว้ที่โคนแขน ดูราวกับหวีกล้วย มีอกถืออาวุธจนไม่รู้จะถืออะไร ต้องทำกำ ๆ แบ ๆ เอาไว้บ้างก็มี ยังดีทมขาเพียงสอง.

ตอนเย็นมีเวลาว่างอยากออกไปดูนั่นดูนี่ข้างนอก แต่เข็ด เกรงจะไปหลงลัดเนาอีกจึงงดไม่ไป และมานั่งดูเด็กที่สนามเด็กเล่นหน้าที่พัก ที่มีเด็กเล่นอยู่หลายคน สักครู่หนึ่งมีเด็กรุ่นหนุ่มคนหนึ่งเข้าไปเล่นกับเพื่อนที่สนาม และไปเกิดทะเลาะกับหนุ่มคนหนึ่งซึ่งมีท่าทางเป็นคนนอกเมือง ไร้การศึกษา รูปร่างผอม ผมเผ้ารุงรังแต่งตัวปอน ๆ พูดไปพูดมาก็ตรงเข้าเตรียมจะใช้มวยปล้ำกัน ตั้งท่าจะปล้ำกันไปมา แต่ไม่ลงมือสักที ไม่ยักมีท่าเตะท่าต่อย ตั้งท่ากันอยู่เดินวนไปวนมาหาช่องจะล้มคู่ต่อสู้อยู่พอขนาดเมื่อย ๆ เพราะเกรงกล้าม ก็พอเด็กที่เป็นเพื่อนมาแยกออกซึ่งก็แยกออกจากกันอย่างง่าย ๆ คล้ายกับคอยจะให้แยกอยู่แล้ว แล้วก็นำเด็กรุ่นหนุ่มนั้นเข้าตรอกไป ปล่อยให้หนุ่มลูกทุ่งผู้นั้นตะโกนโวกเวกไปคนเดียวแล้วก็ออกจากสนามไป สักครู่ก็กลับมาอีกพร้อมกับไม้และมีเพื่อนรุ่นเดียวกันมาด้วยหลายคน ซึ่งแต่ละคนล้วนมี

รูปร่างหยองกรอดอุดมด้วยก้างทั้งนั้น พอเห็นเด็กรุ่นหนุ่มคนนั้นถือขวดเดินออกมาจากตรอกก็รีบเข้าใส่ล้อมเอาไว้ พอดีมีคนไปห้ามและพูดอะไรกันก็ไม่ทราบแล้วเด็กหนุ่มคนนั้นก็เดินหน้าซัดเข้าตรอกไป พวกนักก้างเหล่านั้นก็ออกไปจากบริเวณนั้นเหมือนกัน นึกสงสัยว่าแขกทำไมจึงไม่ใช้เตะไม่ใช้ต่อย หรือเตะต่อยไม่เป็น อีกอย่างหนึ่งตอนแยกออกจากกันนั้นดูออกจากกันง่ายแท้ ๆ ไม่มีอาการฮึดฮัด รั้งตัวกันไว้แล้วยังจะพยายามสบัดให้หลุดเพื่อเข้าไปต่อสู้อีกอย่างของเราซึ่งดูเป็นเรื่องเอิกเกริกเรียกคนดูได้มาก.

แม้จะรู้อยู่ว่าการดูเขาทะเลาะกันเป็นการดูความพินาศ หรือความเสียหายของคนอื่น ทั้ง ๆ ที่รู้อยู่อย่างนี้ก็ยังอยากดู คนในโลกนี้มีอยู่ไม่น้อยทั้งที่รู้อยู่ว่า ทำอย่างนั้นไม่ดี เช่นเล่นการพนัน ดื่มสุรา แต่ยังทำ ทั้งนี้เพราะอะไร เพราะใจมันอยาก มันชอบนั่นเอง.

วันที่ ๑๐ เมษายน

วันนี้ดอกมุ้งมีน้อยกว่าเมื่อวาน และเช้าวันนี้นาย จี. ซี. ลาล ได้นิมนต์ไปฉันเช้าที่บ้านของเขา นายลาลเป็นสมาชิกตลอดชีพของมหาโพธิสมาคม เป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัด ไม่รับประทานเนื้อสัตว์ ถือศีลห้าเป็นนิจศีล ทางที่จะไปบ้านเขาต้องข้ามสะพานไปยังอีกฟากหนึ่งของแม่น้ำโคมติแล้วเลี้ยวซ้าย ก่อนข้ามสะพาน ได้เห็นรถยนต์คันหนึ่งถูกชนจนพลิกนอนนิ่งแน่อยู่ข้างทาง บ้านนายลาลอยู่ริมแม่น้ำ เป็นตึกขนาดย่อม พอไปถึงเจ้าของบ้านพร้อมด้วยภรรยาและบุตรชายได้ออกมาต้อนรับด้วยมารยาทอันนุ่มนวล แล้วนิมนต์ให้นั่งพักในห้องรับแขก ลูกชายพอไหว้พระเสร็จก็กลับเข้าห้องเพื่อเตรียมตัวไปโรงเรียน นายลาลเป็นคนสมบูรณ์ อายุราวห้าสิบเศษ เป็นคนพูดน้อย ภรรยาเป็นคนมีอายุปูนเดียวกับสามี ทั้งสามีภรรยาใช้เครื่องแต่งตัวสีขาวทั้งชุด สะอาด ภรรยา

ไม่แต้มดิลกที่หน้าผาก แต่ติดเพชรเม็ดเล็กไว้ที่หน้า-
ผากนั้นแทน การติดแนบเนียนมาก ไม่ทราบว่า
ติดด้วยวิธีไรจึงอยู่ และที่จมูกด้านซ้ายได้ติดเพชรเม็ด
เล็กไว้ด้วย นางเป็นคนพูดน้อย ยิ้มมาก ตลอด
เวลาที่พวกเราอยู่ที่บ้านนี้ไม่เห็นแกนั่งเลย พอได้
เวลาอาหาร เจ้าของบ้านก็นิมนต์เข้าไปสู่ห้องอาหาร
อาหารที่จัดถวายเป็นอาหารไร้เนื้อสัตว์ จัดอย่าง
ประณีต สะอาด โต๊ะอาหารจัดแบบฝรั่ง นายลาล
คอยปฏิบัติพระด้วยคอยตักนั่นเติมนี่ แนะให้ฉันโน่นนี่
อยู่ตลอดเวลา ส่วนภรรยายืนยิ้มอยู่ที่มุมห้อง ไม่
เข้ามาใกล้พระ อาหารแม้จะทำอย่างดีแต่ก็ฉันกันได้
น้อย ฉันคล่องอยู่อย่างเดียวคือมันฝรั่งทอดกับนมสด
เมื่อฉันเสร็จอนุโมทนาแล้ว กลับมาห้องรับแขก
สนทนากันอีกสักครู่ พวกเราก็ลากลับ นายลาล
เป็นแขกอินเดียคนหนึ่งที่เราเห็นว่า เป็นคนมีมรรยาท
เรียบร้อยดีมาก.

เมื่อวานนี้ได้บอกอุบาสกของเราว่า พรุ่งนี้ตอน
เพนของดไปร้านจันเสียที เหมือนขมันเต็มที ถ้าให้
ได้ฉันน้ำพริกก็จะดีมาก และถ้าให้ได้ฉันมะม่วงซึ่ง
เห็นมีวางขายอยู่ที่ร้านบางแห่งด้วย ก็จะน่าอนุโมทนา
ยิ่งนัก ดังนั้นคุณประสาทจึงไปสั่งหมูสั่งปลาที่ร้าน
อาหารไว้แต่วานนี้ เพื่อใช้ประกอบอาหารในเพนวัน
นี้ และพอกลับจากบ้านนายลาล คุณประสาทก็ไปรับ
หมูรับปลาจากร้านที่สั่งไว้ แล้วมาชี้แจงให้ฟังว่า หมู
นี่มาจากออสเตรเลีย ปลาจาระเม็ดนี่มาจากนิวซีแลนด์
เจ้าของร้านที่ซื้อมาเขาบอก เราฟังแล้วก็ให้กริ่งใจ
หมปลาเหล่านี้ไฉนจึงมาจากที่ไกลนัก ขนาดข้ามฟ้า
มหาสมุทรมาทีเดียว ถ้าบอกว่ามาจากลังกา ขนาดนี้
ก็ยังไม่อยากเชื่อแล้ว ใจเรานี้นึกว่าหมูแขกอินเดีย
นี่เอง ไม่ใช่หมูฝรั่ง แต่ก็ไม่พูด พูดไปก็ไม่เกิด
มรรคผลอะไร รังแต่จะทำให้ผู้ที่เขาอยากจะกินเกิด
กระอักกระอ่วนใจเปล่า ๆ ทั้งคุณประสาทเองก็ยืนยัน

แข็งแรงว่าหมูออสเตรเลียแน่ รู้ได้จากวิธีชำแหละ เนื้อหมู การชำแหละอย่างนี้ต้องฝรั่งทำ ปลาจาระเม็ดตัวโตมาก คุณประสาทหามาสองตัว แต่ทั้งหมูทั้งปลานั้นเราไม่ติดใจนัก มาติดใจเอาที่มะม่วงสองผลที่คุณประสาทหามา มะม่วงแขกผลโต สีเหลืองอมแดง งามน่าดู กลิ่นหอมหวานเอียน ๆ ไม่ได้พบเห็นมะม่วงมานาน เห็นเข้าก็อยาก จึงสั่งให้เขาหามา ใครจะว่าปล่อยใจให้ความอยากในอาหารมีอำนาจเหนือ ก็ขอบิณฑบาตสักครั้ง.

ในขณะที่อุบาสกทำครัวกัน ได้มีนักหนังสือพิมพ์สองคนมาสัมภาษณ์ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะ แต่ทั้งสองคนนั้นไม่ค่อยสุภาพ ถามซอกถามแซก ไม่น่าถามก็ถาม.

พอเพนกลงมือฉัน และได้นิมนต์ท่านปัญญานันทะเจ้าสำนักให้ฉันร่วมกับเราด้วย น้ำพริกใส ๆ กับมะเขือเทศวันนี้ได้นำความอิ่มหนำมาให้พวกเรามาก

อย่างทั่วถึง มีผู้ยินหมูจากออสเตรเลียซึ่งทอดไว้อย่างดีมาให้ แต่เราไม่รับฉลองศรัทธา สำหรับปลาจาระเม็ดนั้น พระเจ็ด ฆราวาสสาม (ทั้งเด็กประจำสำนักนี้ด้วย) ฉันและรับประทานหมดไปเพียงตัวเดียว.

เมื่ออุบาสกเห็นเราอิ่ม ก็จัดแจงฝานมะม่วงยื่นถวาย ทีจะเห็นว่าเราอยากนัก เรากินกว่าจะฉลองศรัทธาเสียให้สมอยาก แต่พอตักเข้าปากเท่านั้น ก็ต้องส่ายหน้าหาที่คายทิ้งเพราะจะอ้วก แต่พอนึกขึ้นมาได้ว่าถ้าคายทิ้งแล้ว พรรคพวกจะว่าเอาได้ว่า ไหนอยากนัก ทำไมไม่ฉลองให้สมอยาก. เลยต้องทนกลืนแล้วรีบฉันน้ำตาม แล้วก็เลิกฉัน ที่เป็นอย่างนี้เพราะว่ามะม่วงอะไรอย่างนั้น ดูสีสรรภายนอกก็งามดีแต่เนื้อเหม็นเขียวอย่างยิ่ง ยังกะปนแมลงกะแท้สักสิบตัว มะม่วงที่เหลือไม่มีใครแตะต้องเลย คงเป็นเพราะเห็นอาการของเราแล้วรู้เอง.

มะม่วงดังกล่าวนี้ดูข้างนอกสดใส แต่เนื้อในไม่ไหว คนบางคนก็เหมือนกัน ภายนอกดูหมดจดงดงามเรียบร้อย แต่จิตใจร้ายนัก หิบศพดูไกล ๆ ก็งามดี แต่พอเข้าใกล้ก็ได้กลิ่นแบบเดียวกับคนบางคนเหมือนกัน ดังนั้นจึงต้องระวังมนุษย์มะม่วงมนุษย์หิบศพนี้.

บ่ายวันนี้ไม่มีธุระอะไรนอกจากจะเตรียมสมบัติจัดกระเป๋า เพราะคืนนี้คณะเราจะต้องเร่ร่อนต่อไปยังเดลิ และในเวลาเย็นวันนี้จะมีการประกอบพิธีต้อนรับพวกเรา ณ ที่สำนักมหาโพธิสมาคมนี้ โดยพุทธศาสนิกชนที่เมืองนี้ ในระหว่างนี้เจ้าหน้าที่ของสมาคมได้จัดการตระเตรียมสถานที่ ทำยกพื้นสำหรับให้พวกเรานั่ง จัดที่ประชุมตรงที่ว่างกลางอาคาร เมื่อจวนเวลานัดประชุมมีคนทยอยกันมาเรื่อย ๆ พอเวลา ๑๘.๐๐ น. ก็เปิดประชุม มีคนมาร่วมประชุมประมาณ ๕๐ คน มีหญิงไม่กี่คนซึ่งมีผ้าคลุมศีรษะทุกคน ชายที่มาร่วมประชุม

บางคนสวมหมวกแขก บางคนไม่สวม บางคนแต่งตัวแบบแขก บางคนนุ่งกางเกงสากลสวมเสื้อเชิ้ต ทุกคนนั่งกับพื้นในอิริยาบถตามถนัด ส่วนพวกเราทั้งห้ารูปขึ้นไปนั่งพับเพียบเรียงแถวกันบนยกพื้นซึ่งลาดผ้าขาว ในจำนวนบุคคลเหล่านั้นมีนาย เอ. จี. เขระ ประธานสภานิติบัญญัติแห่งรัฐอุตตรประเทศ นาย จี. ซี. ลาลและศาสตราจารย์ทางวิชาประวัติศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยลัคเนารวมอยู่ด้วย.

การประชุมวันนี้ไม่มีการสมาทานศีล ไม่มีการร้องเพลงพาหุ เหมือนที่กัลกัตตา มีแต่ชายคนหนึ่งนำพวงมาลัยมาถวายพวกเราทั้งห้ารูป ๆ ละพวง แล้วนายลาลได้กล่าวเชิญนายเขระให้เป็นประธานของที่ประชุม ประธานได้ยืนกล่าวต้อนรับพวกเราด้วยภาษาฮินดี ซึ่งเราไม่เข้าใจ พูดไปใช้มือเช็ดจมูกไปทั้งที่มิได้เป็นหวัด คงจะเช็ดแก้ขวย แกพูดจนได้เวลาอันสมควรแล้วก็หยุดทรุดลงนั่ง ต่อจากนั้นนายลาล

ได้ยืนขึ้นกล่าวต้อนรับพวกเราด้วยภาษาฮินดีอีก พูดอยู่นาน บางตอนมีคำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาด้วย จบแล้วก็นั่ง ครั้นแล้วท่านเจ้าพระคุณหัวหน้าคณะของเราได้กล่าวตอบด้วยภาษาไทย พูดขอบอกขอบใจมหาโพธิสมาคม พูดถึงการพระพุทธศาสนาในไทยเป็นเวลาอันสมควร พร้อมทั้งให้พรในตอนจบแล้ว พระมหาแสง โฆสธมฺโม แปลเป็นอังกฤษ.

คิดว่าพิธีคงจะจบลงเพียงเท่านี้ แต่ที่ไหนได้เขายังได้เชิญศาสตราจารย์ประวัติศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยลัคเนาลุกขึ้นพูดอีก แกพูดเป็นอังกฤษไม่ยักพูดเป็นฮินดี แกพูดถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอินเดียตั้งแต่โบราณกาลจนสมัยปัจจุบัน พูดไปยักคอไป ทำมือขวักไขว่ไปด้วย ถ้าไม่ให้ยักคอและทำมือทำไม้แล้วคงจะพูดไม่ออก.

ถ้าแกพูดไปตามเนื้อหาของเรื่องก็คงน่าฟัง แต่นี่ไม่เป็นอย่างนั้น กลับพูดยกตนข่มผู้อื่น โดยเฉพาะ

ข่มอาคันตุกะที่นั่งฟังอยู่เบื้องหน้าตัว โดยกล่าวว่า ประเทศไทยและประเทศอื่น ๆ ในเอเซียเป็น Cultural and Linquistic Colonies คือเป็นประเทศเมืองขึ้นของอินเดียทางวัฒนธรรมและทางภาษา นอกจากนั้นยังคุยเขื่องต่อไปว่า บัณฑิต เนหรูห กำลังคิดจะก่อตั้ง Brothership คือภราดรภาพ ในกลุ่มประเทศเอเซีย โดยมีอินเดียเป็นผู้นำ พวกเราฟังอย่างสงบแล้วก็มายิ้มกันที่หลัง ไม่กล้ายิ้มในขณะฟังเพราะกลัวเสียมารยาท และปรารภกันว่า บาบู (พี่ชาย) นี่ไม่ใช่เล่น พอตื่นจากหลับกลับสู่ความเป็นเอกราชยังงัวเงียยังไม่ทันล้างหน้าแคะตาให้เรียบร้อยเลย ก็คิดจะออกวิ่งนำเขาเสียแล้ว เรามารู้และได้สำนึกในตอนนี้เองว่า ทำไมแกจึงพูดอังกฤษไม่พูดฮินดีเหมือนแขกอื่น ๆ แกจะรู้หรือเปล่าว่า การพูดแสดงเชื่องอย่างนักลับจะได้ผลตรงกันข้าม.

ศาสตราจารย์ผู้นพูดดังมาก และเวลาพูดนอกจาก

จะมีอาการดังกล่าวแล้ว ยังมีการแสดงอาการซึงขัง เป็นจริงเป็นจัง พูดหันไปทางโน้นทีเหลียวมาทางนี้ น้ำลายเป็นฟองอยู่ที่มุมปาก และที่ไม่ติดอยู่มุมปาก ก็กระเด็นเป็นฝอย เวลาแกหันไปพูดทางโน้นทางนั้น พลางแกก็โปรยปรายฝอยน้ำลายแถมลงไปยังคนพังรอบ ๆ ใกล้ ๆ ตัวแกด้วย เราเห็นว่าถ้าจะพังคนพูดแบบนี้ ต้องกางร่มพังด้วยจึงจะควร และก็คนพังทั้งหมดเว้นพวกเรา เขานั่งอยู่กับพื้นใกล้แก บางคนก็ไม่แหงนหน้าพัง แต่ส่วนมากแหงนหน้าเพื่อดูหน้าคนพูด ธรรมดาคนแหงนหน้ามักจะต้องอ้าปากด้วย ดังนั้น ปากเหล่านั้นจึงเลยอ้ารองรับน้ำลายนั้นไปด้วย เสร็จ.

การพูดรำพันถึงอดีตอันเจ็บจ้ำของตนในขณะที่ตนตกอับนั้น นับว่าเป็นกิจที่คนบางคนชอบทำ เพราะนำความสุขใจเล็ก ๆ น้อย ๆ มาให้แก่ผู้พูด การหาความสุขความพากพูมใจแบบนี้ ไม่ทำให้คน

ฟังเดือดร้อนเท่าไรนัก จะมีบ้างก็แต่เพียงรู้สึกรำคาญ แต่ถ้าจะหาความสุขความพากพูมใจ ด้วยการเพ้อฝันถึงความยิ่งใหญ่แต่เก่าก่อนของตนด้วย เหยียดหยามคนฟังด้วย อย่างนี้ ไม่ดีแน่.

ที่นี่ในขณะที่แขกพูดก็ตาม ไทยพูดก็ตาม ผู้ฟังทั้งแขกทั้งไทยได้นั่งฟังอย่างสงบ การที่จะมานั่งคุยพูดกันเสียเองแทนฟัง โดยไม่สนใจที่จะฟังนั้นไม่มี ในเมืองเรานั้นได้เคยเห็นครั้งหนึ่งในงานศพ เจ้าภาพจัดให้มีเทศน์ เจ้าภาพและคนอื่นตั้งใจฟังเทศน์จริง ๆ แต่มีแขกผู้ชายเป็นผู้ใหญ่แล้วสองคนนั่งคุยกันอยู่ข้างเจ้าภาพ เจ้าภาพนั่งอยู่ข้างหน้าธรรมาสน์ แม้ว่าเจ้าภาพจะชะโงกตัวเข้ามาฟังใกล้ ๆ พระเพื่อให้ได้ยินถนัด แขกทั้งสองก็ไม่สนใจ คงคุยกันดัง ๆ แข่งพระเทศน์อยู่นั่นเอง ตั้งแต่พระตั้นโมจนพระยถา ยังนึกไม่ออกเลยว่า ตั้งแต่เกิดมาได้เคยพบเคยเห็นที่ไหนบ้าง มีการคุยแข่งพระเทศน์เบื้องหน้าธรรมาสน์อย่าง

เป็นกอบเป็นกำเช่นนี้ นับว่ากล้าทำมากทีเดียว.

เมื่อเลิกประชุมแล้วมีการสนทนากันระหว่างแขก มีนักหนังสือพิมพ์ผู้หนึ่งขอต้นฉบับคำปราศรัยของท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะ ซึ่งพระมหาแสงแปลเป็นภาษาอังกฤษไว้ เพื่อนำลงหนังสือพิมพ์ต่อไป ในบรรดาแขกเหล่านั้น มีฝรั่งชาวเยอรมันคนหนึ่งรวมอยู่ด้วย แกเป็นศาสตราจารย์สอนภาษารัสเซียในมหาวิทยาลัยลัคเนามาห้าปีแล้ว และเป็นพุทธศาสนิกชนที่มีความรู้ดีผู้หนึ่ง แกมีความเห็นว่าในการเผยแผ่ศาสนาพุทธนั้น ชาวพุทธควรเอาอย่างพวกคริสเตียนในการแปลศัพท์ธรรมเป็นภาษาต่างประเทศนั้นต้องระวังให้มาก เพราะมีการแปลผิดความหมายกันเสมอ คำพูดของท่านผู้นี้นับว่าเป็นความจริง แม้พวกเราก็มีความคิดอย่างนี้อยู่ เพราะการแปลโดยไม่ระวังหรือโดยไม่เข้าใจความหมายของธรรม หรือของศัพท์ธรรม ของชาวต่างประเทศบางคน ทำให้พระพุทธ-

ศาสนาซึ่งถือว่าไม่มีอัตตา กลายกลับเป็นมีอัตตาไป ๘๕ กม.

เมื่อทุกสิ่งทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว พอเวลา ๑๙.๐๐ น. ๘๕ กรับเข้าไปกราบลาพระพุทธรูปที่ห้องพระแล้ว มาขึ้นแท็กซี่เคลื่อนขบวนไปยังสถานี.

ที่สถานีมีคนพลุกพล่านพอสมควร ไฟฟ้าสว่างดีมาก รถไฟที่พวกเราโดยสารครั้งนี้เป็นรถไฟใหญ่ เช่นเดียวกับรถไฟที่พวกเราโดยสารจากกัลกัตตาไปพุทธคยา เราอยู่คนเดียวในห้องหนึ่งอีกเช่นเคย.

ก่อนที่รถไฟจะเคลื่อน ได้มีเด็กหนุ่มแขกกลุ่มหนึ่งเดินมาที่พวกเราและแสดงตัวว่า เป็นนักเรียนในมหาวิทยาลัยลัคเนา แล้วถามพวกเราว่า เป็นใครมาจากไหน มาธุระอะไร จะไปไหน พอพวกเราบอกว่าเป็นคนไทย มาจากเมืองไทย เขากลับทำท่าฉงนและถามว่า เมืองไทยอยู่ที่ไหน ใช้ภาษาอะไร พอเราบอก เขากลับทำท่าฉงนฉงายยิ่งขึ้น และแสดงอาการ

ราวกับว่า แปลกที่เขาไม่รู้จักเมืองไทย และคนขนาดนักศึกษาชั้นมหาวิทยาลัยอย่างเขาเกิดไม่รู้จักเมืองไทยนั้น น่าจะเป็นความผิดของเมืองไทย เราจึงแสดงรูปวัดวาอารามของไทย พระบรมรูปในหลวงและของพระบรมราชินีให้เขาดู รู้สึกว่าเขาตื่นเต้นกันมาก แย่งกันดูอย่างสับสน และพูดว่าสวยอย่างนั้นงามอย่างนี้ และพูดขอรูปสมเด็จพระบรมราชินี แต่เราไม่ให้ เมื่อเขาคืนรูปให้หมดแล้ว และรถจวนเคลื่อนแล้วได้มีเด็กหนุ่มคนหนึ่งในกลุ่มนั้น โดดขึ้นมาในห้องเรา และขอดูรูปอีก จนรถเคลื่อนที่แกจึงโดดลง โดยคืนรูปให้เราก่อน.

เป็นความผิดของประเทศไทยหรือ ที่เด็กหนุ่มแขกเหล่านั้นไม่รู้จัก เช่นเดียวกับเป็นความผิดของโพชฌงค์เจ็ด มรรคแปดหรือ ที่คนไทยมีความรู้สูงบางคนไม่รู้จัก และพูดเป็นทำนองว่าเป็นความผิดของโพชฌงค์เจ็ด มรรคแปดที่ตนไม่รู้ ทั้ง ๆ ที่

ตนก็ไม่ใช่คนมีความรู้ต่ำ ถ้าไม่เป็นความผิดของประเทศไทย ของธรรมเหล่านั้นแล้ว จะเป็นความผิดของใคร ถ้าจะว่าเป็นความผิดของคนที่ไม่พยายามศึกษา แต่กลับโยนความผิดให้ประเทศไทยให้ธรรมแล้ว คนเหล่านั้นเขาก็ไม่ยอมรับว่าเป็นความผิดของเขา เมื่อเป็นอย่างนี้จะเป็นความผิดของใคร ปัญหานี้ถ้าจะตอบก็ต้องตอบว่า อย่าไปสนใจว่าใครผิดใครถูก แต่ควรสนใจว่าอะไรเป็นความผิด อะไรเป็นความถูก แล้วควรปฏิบัติอย่างไรจึงจะดี การไม่ยอมรับผิดนั้นเป็นเพียงแบบหนึ่งของความเห็นแก่ตัวของมนุษย์เท่านั้น.

เมื่อรถออกเริ่มร้อยแล้วก็รีบปิดประตู มองดูออกไปทางหน้าต่างกันมิด รถจะแล่นไปทางเหนือใต้อย่างไรก็ไม่รู้เรื่อง กำหนดได้แต่ตามแผนที่ว่าไปทางตะวันตกจะเดาว่าในความมืดนั้น ตรงนั้นเป็นนั่น ตรงนี้เป็นนี่ อย่างที่เคยผ่านที่ใดไปแล้วในตอนกลางวัน พอตอน

กลางคืนผ่านกลับมาอีกก็ชอบเดากัน ก็เดาไม่ถูก เพราะไม่รู้จักสถานที่

ความไม่รู้ทำให้เกิดความมืดซ้อนความมืด ทำให้ไม่รู้ทางดีทางเลวทั้งนั้นแม้แต่ทางไปกินข้าว ความมืดคือความไม่รู้เป็นเรื่องที่น่าครั่นคร้ามมาก ดังนั้นคนจึงต้องศึกษาเพื่อหาความรู้ แต่ก็ยังมีคนอีกมากที่กลับไม่ยอมออกจากความมืดคือความไม่รู้ กลับยอมรับเอาความไม่รู้เป็นความรู้ เป็นความสว่างและเป็นความดีของตน.

เมื่อไหว้พระเสร็จแล้ว ก็นอนคิดเรื่อยเปื่อยไปอีกจนหลับ

อินเดียเป็นประเทศที่ประหลาดมาก และน่าสนใจจากที่ได้เห็นได้ยินได้ฟัง ทำให้รู้สึกว่าอินเดียเป็นดินแดนที่รวมสิ่งที่เป็นที่สุดเอาไว้ได้มากที่สุด และเป็นที่สุดที่ตรงกันข้ามด้วย เช่นคนจนที่สุด ร่ำรวยที่สุด ฉลาดที่สุด โง่ที่สุด ร้อนที่สุด หนาวที่สุด จนเป็น

น้ำแข็งตลอดปี มีลัทธิศาสนาที่ตรงที่สุด ลัทธิศาสนา
ที่ถลากไถลที่สุด จนนึกไม่ถึงว่าจะมีในโลกก็มี คน
ที่ถือตัวที่สุดว่าตนเป็นพวกอยู่ในชั้นสูงสุด คนที่ยอม
เสียด้วยว่าตัวเป็นพวกที่ต่ำต้อยที่สุดก็มี คนที่ไม่เคยไป
ไหนจนตลอดชีวิต คนที่ท่องเที่ยวไม่หยุดหรือนอนซ้ำ
ที่เลยจนตลอดชีวิตก็มี เหล่านี้เป็นต้น แม้แต่แม่น้ำ
ต่างฝั่ง ฝั่งหนึ่งคนได้อาบแล้วตายไปได้ขึ้นสวรรค์ แต่
ฝั่งตรงกันข้ามคนไปอยู่ไปอาบตายแล้วต้องไปเกิดเป็น
สัตว์ ที่สุดกับที่สุดมาพบกันได้มากที่อินเดียนี้ ดังนั้น
อินเดียจึงเป็นดินแดนที่เหมาะสมที่สุดที่ลัทธิศาสนา
ต่าง ๆ จะเกิด ศาสนาที่เกิดในอินเดียบางศาสนา
แพร่ไปทั่วโลก แต่บางศาสนาออกไปนอกอินเดีย
ไม่ได้ เรื่องการรักษาของเก่า หรือนิยมแบบเก่าก็
เหมือนกัน อินเดียยึดไว้มั่นคงมาก เช่นการนับถือแม่
น้ำคงคา การนับถือวัวเป็นต้น ซึ่งมีมาก่อนพุทธกาล
แต่เดียวนี้ก็ยังคงนับถือกันอยู่ โดยที่สุดแม้เรื่องการ

แต่งตัวให้ดูงามอันเป็นเรื่องเปลี่ยนแปลงได้ง่ายมาก แต่ถึงอย่างนั้นบางอย่างอินเดียก็ยังคงนิยมอยู่ในขณะนี้ แม้ว่าจะเคยนิยมกันมาแล้วนับพัน ๆ ปีก็ตาม เช่นในสมัยพุทธกาลนิยมกันว่า การมีเท้าแดงดังเท้านกพิราบเป็นความงามอย่างหนึ่งของหญิง เดียวนหญิงอินเดียบางพวกยังนิยมทาเท้าให้มีสีแดง.

ครั้งหนึ่งก่อนที่จะได้มาอินเดีย ได้มีดร. ชาวอินเดียคนหนึ่งไปพูดที่สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ในท่ามกลางภิกษุสามเณรนักศึกษา ก่อนจะพูดเข้าประเด็นผู้พูดได้ประกาศตนว่า เป็นกษัตริย์คออยู่ในวรรณกษัตริย์ ซึ่งพวกเราฟังแล้วรู้สึกประหลาดใจว่าไฉนจึงต้องมาประกาศโฆษณาฐานะของตนอย่างนั้น ทำอย่างกับสมัยพุทธกาล คือสมัยพุทธกาลนั้น เวลาคนมาเฝ้าพระพุทธเจ้าครั้งแรก และยังไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนาด้วย มักจะประกาศตนว่าชื่อนั้น โคตรนั้น อันเป็นการแจ้งวรรณะของตนไปด้วย เพราะชื่อ

และโคตรของตนนั้นบ่งว่าตนอยู่ในวรรณะไหน ทั้งน
เพราะเขามีระเบียบการตั้งชื่อว่า คนวรรณะนั้นต้อง
ชื่ออย่างนั้น และเขารู้กันทั่วไปว่า โคตรนั้นอยู่ใน
วรรณะนั้น เมื่อไปอินเดียได้ไปเห็นและได้ยินเรื่อง
ภาวะของชาวอินเดียจริง ๆ เข้า จึงรู้ว่าเป็นระเบียบ
หรือเป็นความจำเป็นที่คนอินเดียในวรรณะนั้น ๆ จะ
ต้องบอกกล่าวอย่างนั้น เพื่อให้คนที่จะเข้ามาใกล้ต้น
ต้องเป็นคนวรรณะเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน คน
วรรณะอื่นจะได้ไม่มาเข้าใกล้ ที่น่าแปลกก็คือคนใน
วรรณะต่ำ ก็ยอมเสียด้วยว่าตัวอยู่ในวรรณะต่ำ แล้ว
ก็ไม่ไปใกล้พวกวรรณะสูง ซึ่งการยอมอย่างนี้แม้แต่
พวกอาฟริกายังไม่ยอม (แต่นั่นแหละ ขนาดไอเซน
เฮาวไปอินเดีย หญิงแก่คนหนึ่งซึ่งอยู่ที่ชานเมืองหลวง
ของอินเดีย เมื่อจะไปดูไอเซนเฮาวยังบอกกับนัก
หนังสือพิมพ์ว่าจะไปดูพระนารายณ์เสด็จ) แม้ว่า
กฎหมายเลิกวรรณะจะมี แต่การถือวรรณะก็ยังมีอยู่

เป็นการแข่งกันอยู่ในทีอย่างน่าพิจารณา

ชาวอินเดียที่เคร่งครัดในศาสนาฮินดูมีคำต่อท้ายชื่อ อันเป็นเครื่องหมายวรรณะ เช่นวรรณพราหมณ์มีคำต่อท้ายชื่อว่า ศรมัน, เทว เป็นต้น เช่นชื่อโสมศรมัน วรรณกษัตริย์มีคำต่อท้ายชื่อว่า วรมัน ตราตฺ (ตราตา) เป็นต้น เช่นชื่ออินทรวรมัน วรรณแพศย์มีคำต่อท้ายชื่อว่าคุปต, ภูติ; ทัตต เป็นต้น เช่นชื่อจันทรคุปต วรรณศูทร์มีคำต่อท้ายชื่อว่า ทาส เช่นชื่อว่าศิวทาส ชื่อเหล่านี้ได้ตั้งไว้ตามที่กล่าวกันว่าพระยมเป็นผู้ทรงกำหนดไว้ ดังนี้ว่า

ศรฺมา เทวฺจ วิปฺรสฺย
วรฺมา ตฺราตา จ ภูภุชะ
ภูติรฺ ทตฺตฺจ ไวศฺยสฺย
ทาสะ ศูทฺรสฺย การเยตฺ

แปลว่าสำหรับวรรณพราหมณ์ควรตั้งชื่อว่า ศรมัน และ เทว วรรณกษัตริย์ ควรตั้งชื่อว่า วรมัน ตรา-

ตฤ วรรณแพศย์ ควรตั้งชื่อว่า ภติ ทัตต (คุปต)
สำหรับวรรณศูทร์ ควรตั้งชื่อว่า ทาส.

ทำไมหนอแขกเวลาพูดจึงต้องยกมือยกไม้ยักคอไป
ด้วย ไม่ทำอย่างนั้นจะพูดไม่ออกหรืออย่างไร ดูแล้ว
รู้สึกว่าเสียกำลังงานไปโดยใช่เหตุ พระพุทธเจ้าคงจะ
ไม่ทรงนิยมกิริยาประกอบคำพูดอย่างนี้ คงจะทรงเห็น
ว่าไม่เรียบร้อย พระองค์จึงทรงสอนให้พุทธสาวก
สำรวมกิริยาไม่แกว่งแขนหรือทำมือขวักไขว่ ไม่สั่น
ศีรษะหรือยักคอในบ้าน คนบางคนก็แปลกไม่ระวังตัว
เวลาแคะหูต้องทำหน้าบูดเบี้ยวไปด้วย เวลาเช็ดนัยน์ตา
หรือขยับแว่นต้องทำปากหลุบลง ทำหน้าผากเลิกขึ้น
ให้ผิดปกติไปด้วย บางคนเวลาบ้อนข้าวเด็กต้องอ้าปาก
ไปด้วย บางคนพูดไปจับจมูกไปหรือเช็ดจมูกไปพลาง
ไม่เห็นจำเป็นอะไรที่ทำอย่างหนึ่งแล้ว จะต้องให้
อวัยวะส่วนอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องต้องพลอยทำงานให้ผิด
ปกติไปด้วย แต่ว่าก็เป็นธรรมดาอย่างหนึ่งของคนที่

ชอบทำสิ่งที่เกินความจำเป็นเสมอ และสร้างความขาดทุนให้แก่ตนโดยไม่จำเป็น โดยที่สุดแม้สิ่งที่มีค่าที่สุด เช่น อายุ หรือเวลาของชีวิตก็นำไปใช้กันอย่างฟุ่มเฟือย ราวกับเป็นของราคาถูก มีขายตามท้องตลาดโดยไม่คำนึงถึงค่าเลย คนที่มีชีวิตอยู่โดยมิได้ใช้เวลาของชีวิตให้เป็นไปในทางให้เกิดสาระ ปล่อยเวลาส่วนมากของชีวิตให้ล่วงไปโดยไร้สาระ จึงชื่อว่ามีชีวิตอยู่อย่างขาดทุนหรือสร้างการขาดทุนให้แก่ตนเองโดยไม่จำเป็นอีกแบบหนึ่ง

ผู้ชายชาวอินเดียโดยทั่วไปที่เป็นฮินดูมักเอาผมไว้ปอยหนึ่งที่กลางศีรษะ ไม่ว่าเขาจะเอาไว้ผมหรือโกนผม แต่พวกแขกซิกข์นั้นโกนผมไม่ได้เพราะมีกฎหรือศีลห้ามไว้มิให้โกนผม ศีลของซิกข์ที่ศาสดาโคว์นทรสิงห์ทรงบัญญัติไว้มีห้า ขึ้นต้นด้วยอักษร ก. คือ

๑. เกษา เอาไว้ผมและหนวด โกนไม่ได้

๒. กังฆา ต้องมีหวีประจำตัว ขาดไม่ได้

๓. กะระ ต้องสวมกำไลเหล็กติดข้อมือเป็นประจำ (บางแห่งเป็นกรัท คือต้องมีมีดพกประจำตัว)

๔. กริปาน ต้องมีดาบไว้ใกล้ตัว

๕. กัจฉา ต้องนุ่งกางเกงสั้นเป็นประจำ

ศาสนานิกเกิดทีหลังเดียกเหมือนกัน มีอายุได้ ๕๐๐ ปี กว่า เกิดขึ้นจากจุดประสงค์ คือต้องการรวมศาสนาฮินดูกับอิสลาม จึงเกิดผลคือมีศาสนาใหม่ขึ้นมาอีกศาสนาหนึ่ง.

มีบางท่านในเมืองไทยคิดจะรวมนิกายทั้งสองที่มีอยู่ในเมืองไทย และมีผู้คาดการณ์ไว้ว่าจะเกิดผลคือเกิดนิกายใหม่ขึ้นอีกนิกายหนึ่งในเมืองไทย เป็นนิกายที่สาม จึงมีปัญหาว่าเมืองไทยมีสองนิกายนั้นควรจะพอหรือยัง หรือควรจะมีสัก ๓-๔-๕ อย่างพม่าหรือลังกาหรือควรจะมีสัก ๕๐ อย่างญี่ปุ่นจึงจะดี

ท่านกล่าวไว้ว่า การแตกแยกทางศาสนาหรือ

ทางบรรพชิตนั้นเกิดจากเหตุคือทิฏฐุปาทาน แต่การแตกแยกทางโลกหรือทางฆราวาสเกิดจากเหตุคือกามุปปาทาน.

มองออกไปข้างนอกก็มีดเหลือเกิน เหมือนการเดินทางของเราในอนาคต ซึ่งมองไม่เห็นเลยว่าจะดำเนินไปดีร้ายอย่างไร ได้แต่เก็งหรือคาดคะเนเอาว่าคงจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ซึ่งเท่ากับการเก็งในความมืด

ในระหว่างที่เรายังอยู่นี้ เราไม่ได้รู้เรื่องราวในเมืองของเราเองเลย ความคิดถึงบ้านมีอยู่เป็นอันมาก แต่ความอยากรู้อยากเห็นสิ่งใหม่ ๆ ก็มีมากเหมือนกัน เราได้พบคนมากหน้าหลายตา แต่แล้วก็จากกันไป เราเดินทางเข้าไปใกล้นครเดลิทุกขณะในเวลานี้ และจะถึงในเวลาเช้าพรุ่งนี้ แต่นครแห่งอริยคุณนั้นยังไม่มีวี่แววเลยว่าเราจะถึงเมื่อไร หรือเข้าไปใกล้หรือยัง.

เรื่องการพูดกับแขกบางคราวก็ดูเข้าใจกันดี บาง

คราวดูรู้สึกว่าเข้าใจกันยาก ที่เป็นอย่างนี้คงเป็นเพราะ
ความเข้าใจ และการออกเสียงในภาษาอังกฤษของ
ทั้งสองฝ่าย เพราะแต่ละฝ่ายนั้นต่างก็มิได้พูดภาษา
ของตนเองทีดู แม้แต่ภาษาของตนเองแท้ ๆ บาง
คราวยังฟังกันไม่เข้าใจความหมาย หรือจุดประสงค์
หรือฟังไม่เป็น หรือฟังโดยไม่รู้จักว่าอะไรเป็นอะไร
เช่นในภาษาไทยเรานี่เอง มีเรื่องเล่าว่าครูถามนักเรียน
ว่าชาวนาซื้อวัวมาเก้าตัวตายเสียแปดตัว อยากทราบ
ว่ายังเหลือวัวอยู่กี่ตัว แทนที่นักเรียนจะตอบ กลับ
ถามครูว่าวัวเป็นโรคอะไรจึงตายมากนัก อย่างนี้เรียก
ว่าฟังไม่เข้าใจความหมายหรือจุดประสงค์ของคำถาม
อีกรายหนึ่งพ่อบอกลูกให้ไปหาขนมที่คล่อง ๆ คอมาให้
พ่อกิน เพราะอาหารมื้อนั้นมีแต่อาหารแห้ง ผีดคอ
เต็มทีเวลาพ่อกลืนกิน ลูกได้ยินดังนั้นจึงไปหาขนม
ถ้วยฟูกับจันอับมาให้พ่อ อย่างนี้เรียกว่าฟังไม่รู้จักว่า
อะไรเป็นอะไร อีกอย่างหนึ่งผู้ใหญ่เล่านิทานเป็นคติ

สอนคน เช่นเรื่องชาดกให้เด็กฟังในห้อง เรื่องนิทาน นั้นมีบางตอนกล่าวว่าสัตว์ เช่นสุนัขพูดสอนคนให้ ประพฤติดีเป็นต้น ผู้ฟังที่เป็นเด็กซึ่งเข้าใจว่าตนเป็น คนสมัยใหม่ ฉลาด เจ้าความคิด รู้ทันคน ก็จะคิด ว่า เรื่องไม่จริง สัตว์จะพูดกับคนได้อย่างไร คนกับ คนพูดกันบางคราวก็ยังไม่รู้เรื่องแล้ว นับประสาอะไร กับสัตว์ คิดอย่างนี้แล้วก็ไม่ฟังไม่เชื่อ ไม่เอาใจใส่ หาว่าผู้ใหญ่โง่พูดเหลวไหลไม่ได้เรื่อง รู้สู้ตัวไม่ได้ แล้วนั่งอมใจนึกว่าตัวฉลาด อย่างนี้เรียกว่าฟังไม่เป็น เพราะไม่รู้จักฟัง โดยไม่รู้จักถือเอาสาระสำคัญของ เรื่องที่ฟังนั้น กลับไปติดใจสะเก็ดของเรื่อง ไม่สนใจ แก่นของเรื่อง เช่นเดียวกับคนโง่ ๆ ได้ห่อเพชรแล้ว ปาทิ้ง เพราะไปสนใจกระดาษที่ห่อว่าไม่งาม

คนนี้นอนไม่ค่อยหลับ เพราะใจคอยกังวลเกรงว่า จะเกิดเรื่อง เหมือนที่พลรามปุระและที่ลัคเนาซึ่งอีก จึงเตรียมตัวอยู่เสมอที่จะลุกอย่างรวดเร็ว พอสาง ๆ

ก็เลยลุกขึ้นล้างหน้าล้างตา เบื่อที่จะนอนต่อ สองข้างทางก็ไม่มีอะไรน่าดู จะพูดกับใครก็ไม่มีเพื่อนคุย จะฉันอะไรรองท้องบ้างก่อนจะถึงเดลี ก็ไม่มีอะไรจะฉันดูไม่มีไปเสียแทบทั้งนั้น เลยนั่งเฉย ๆ และได้ความคิดว่า

"การพูดนับว่าเป็นอาหารใจอย่างหนึ่งเหมือนกัน การไม่ได้พูด บางคราวทำให้เกิดอึดอัดเกิดทุกข์ ถ้าพูดเสียได้ดูค่อยโล่งใจ แต่บางคราวการพูดกลับทำให้เกิดทุกข์ ไม่พูดเสียก็สบาย."

วันที่ ๑๑ เมษายน

เวลา ๗.๓๐ น. รถไฟได้เข้าจอดยังสถานีเดลี อันเป็นสถานีใหญ่มากผู้คนจอแจ แต่ไม่หนาแน่นเท่าสถานีโหวราฮ กลิ่นแขกก็เบาบางกว่า ที่นี่คุณบุ่น จงประเสริฐ เลขานุการโท กับคุณอาษา เจ้าหน้าที่สถานทูตไทยประจำอินเดียได้มาคอยรับ รู้สึกชื่นใจเมื่อได้เห็นคนไทยด้วยกันในต่างแดนอย่างนี้ พวกเราบางคนพอเห็นคนทั้งสองก็ยิ้มเสียแล้ว ทั้งที่เขายังมองหาเรา

ยังไม่เห็นพวกเราสักหน่อย เมื่อพบกันแล้วต่างก็หัวเราะยิงฟันเข้าทักทายปราศรัยทำควาเคารพกันแล้ว คุณอาษากับหลวงตาก็เดินนำกุลีขนสมบัติของพวกเราไปที่รถ ซึ่งเตรียมมารับพวกเราก่อนแล้ว พวกเราจึงหอบสมบัติที่ยังเหลือฝ่าฝูงแขกตามออกมาทางหน้าสถานีไปสู่รถซึ่งจอดอยู่เลยสถานีไปอีกเล็กน้อย เรียบร้อยแล้วก็ออกรถ ซึ่งถูกใจเรามาก เพราะรู้สึกหิวไป ๆ เสียให้ถึงบ้านพักเผื่อจะได้มีอะไรฉันบ้าง

"มนุษย์หัวเราะยิงฟันเข้าหากัน นั่นเป็นเครื่องหมายแห่งมิตรภาพ แต่สัตว์ยิงฟันเข้าหากัน นั่นเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นศัตรู."

รถแล่นผ่านกรุงเดลีเก่าอันค่อนข้างสกปรก และพลุกพล่านด้วยผู้คน ผ่านที่ทำการรัฐบาลอันเป็นของเก่า ผ่านประตูชัยอันสง่าเข้าสู่เขตกรุงเดลีใหม่อันมีถนนกว้างขวาง มีผู้คนน้อย ถนนหนทางอาคารบ้านเรือน การก่อสร้างเป็นไปอย่างมีระเบียบเหมือน ๆ กัน

แต่อย่างไรก็ตามแขกก็คงเป็นแขก เมืองแขกก็คงเป็นเมืองแขก กล่าวคือตามถนนไม่ว่าจะเป็นทเดลเก่าหรือเดลใหม่อันกว้างขวาง เรยบร้อยยังคงมลอเลอนบรรทกของทใช้คนเข็นบ้าง มีเกวียนวัวบ้าง มีวัวบ้าง สัญจรไปมาปะปนกับรถยนต์อย่างสง่าผ่าเผย วัวบางตัวถ่ายเผละ ๆ ออกมาบนถนนเหล่านั้น แต่แล้วในชั่วระยะเวลาไม่นานก็ไม่มีเหลือ เพียงชั่วเราเห็นวัวถ่ายอยู่ข้างหน้าโน้น แล้วรถแล่นผ่านไปถึงเท่านั้นก็หมดแล้ว เพราะใครเห็นก็เอา ทันใครใครก็เอา โดยเฉพาะเด็กกับผู้หญิงมีความว่องไวในเรื่องนี้เป็นพิเศษ.

รถแล่นผ่านวงเวียนอันเขียวชะอุ่มด้วยหญ้าและพุ่มไม้ ซึ่งต้องรดน้ำเลี้ยงเอาไว้ ทวงเวียนมีอ่างน้ำพุด้วย รถผ่านทที่ทำการรัฐบาลอันโอ่อ่าทำด้วยหินสีชมพูอ่อนพื้นทเป็นเนินลาดขึ้นไป บนเนินนมทที่ทำการรัฐบาลตั้งอยู่ทั้งสองฟาก ตรงกลางปล่อยเป็นลานกว้างยาวเป็น

ถนนลึกเข้าไปไกล แม้ทำเนียบประธานาธิบดีก็อยู่ใน
บริเวณนั้น ได้ยินคุณบุ่นบอกว่าที่ทำเนียบนั้นมีสวน
แบบเปอรเซีย งามที่สุดในอินเดีย เรื่องสวนดอกไม้
งามนี้เราไม่ติดใจ เพราะอย่างเราไปดูก็ว่างามเท่า
นั้นแล้วก็หมดเรื่อง ยิ่งดอกไม้ด้วยยิ่งแล้วเพราะเคยรู้
เรื่องดอกไม้ทางชีววิทยามาแล้ว เราติดใจแต่ทัชมา-
ฮาล พวกเราพากันถามซ้ำถามซากถึงทัชมาฮาลกับ
คุณบุ่นบ้าง กับคุณอาษาบ้าง.

รถแล่นมาตามถนนที่เรียบสะอาดมีต้นไม้ข้างถนน
ปลูกเป็นชนิดเดียวกันหมด เช่นต้นขเหล็ก ต้นสะเดา
กว่าจะถึงที่พักก็สายโข เรื่องที่พักนั้นเจตนาของพวกเรา
ต้องการไปพักที่มหาโพธิสมาคมที่พุทธสถาน แต่เจ้า
หน้าที่ไทยเห็นว่าไม่เหมาะที่จะพักอยู่ที่นั่น เพราะที่นั่น
คับแคบ (แต่ยังมีเหตุอื่นอีกซึ่งเขาไม่ยอมบอกในเวลา
นั้นและมาบอกในภายหลัง) ตกลงคุณบุ่นเลยรับเป็น
ภาระให้พักที่บ้านของตน.

บ้านคุณปุ่นเป็นแฟลต ชั้นล่างแขกเช่าอยู่ ชั้นบน
คุณบุ่นเช่า มีห้องนอนสองห้อง ห้องอาหาร ห้อง
ครัว และห้องรับแขกอีกอย่างละห้อง ห้องน้ำมีสองห้อง
ห้องคนใช้อยู่ชั้นดาดฟ้า ที่บ้านคุณบุ่นมีนักเรียนไทย
อยู่ด้วยคนหนึ่ง ชื่อคุณไศลรัตน เป็นชาวเชียงใหม่
มาเรียนวิชาเลขานุการอยู่ที่เดลี คุณไศลรัตนสำเร็จ
การศึกษาจาก ร. ร. การเรือนในกรุงเทพ ฯ ไปแล้ว
ดังนั้นจึงทำอาหารเก่งมาก พอไปถึงที่พักเก็บสมบัติ
เรียบร้อยแล้ว คุณบุ่นก็มนต์เข้าห้องอาหารเพื่อฉัน
เช้า บนโต๊ะอาหารมีข้าวต้มหมูชามเบ้อเร่อ ผีมือคุณ
ไศลรัตนวางอยู่ ขณะนั้นสายมากแล้ว ต่างหิวด้วยกัน
ทั้งนั้น จึงไม่มีใครพูดขัดให้เสียเวลา เมื่อรับประเคน
แล้วก็ลงมือฉันเลย ในชามแรกยังไม่มีใครพูดอะไร
พอชามที่สองจึงเริ่มมีเสียง พระฉันได้รูปละไม่ต่ำกว่า
สองชามแม้แต่หลวงตา ที่เป็นดังนี้เพราะหิว อาหาร
อร่อย และเป็นอาหารไทยที่เราไม่ได้พบมานาน.

"อาหารเป็นเรื่องสำคัญ เป็นปัญหาที่ต้องแก้ไม่รู้จบตั้งแต่เกิดจนตาย ท้องของเราต้องกลายเป็นบ่าช้าเดินได้ เตาไฟต้องกลายเป็นเชิงตะกอน ก็เพราะอาหารนี่เอง"

เมื่อเสร็จเรื่องอาหารแล้วก็มานั่งสนทนากันที่ห้องรับแขก มหาประจวบเปรยกับเราว่า ไหนท่านอาจารย์ว่าจะไม่ฉันหมูแขก ข้าวต้มที่ฉันเมื่อตะกี้นเป็นข้าวต้มหมู พอได้ฟังดังนั้นก็ว่าลืมไป แต่ก็ยังไม่ยอมง่าย ๆ และตอบเลี่ยงไปว่า คงเป็นหมูฝรั่งอย่างของคุณประสาทละกระมัง คงไม่ใช่หมูแขก แต่แล้วเราก็ต้องยอม เพราะคุณบุ่นบอกว่าหมูแขก ไม่มีหมูฝรั่งที่ไหนมาขายถึงที่นี่ดอก คุณประสาทแย้งว่ามีที่เมืองลัคเนา คุณบุ่นกลับพูดว่านั่นละหมูแขกละ คุณประสาทก็เถียง ตกลงถกเถียงกันไปมาแล้วก็ลากันไปเองโดยไม่รู้แน่ว่าหมูแขกหรือหมูฝรั่งกัน คุณไศลก็เลยพลอยรู้ไปด้วยว่าเราไม่ฉันหมูแขก ตั้งแต่วันนั้นคุณ

ไศลไม่เคยทำอาหารด้วยเนื้อหมูถวายพระอีกเลย.

"อาหารทำให้เผลอตัวได้ ดังนั้นเวลารับประทานอาหารจึงอาจรู้ได้ว่า คนนั้นคนนี้มีความเห็นแก่ตัวมากน้อยเพียงไร."

เรื่องการเห็นแก่ตัวเป็นเรื่องลึกซึ้งมาก เป็นนิสัยดั้งเดิมของคนของสัตว์ โอกาสที่จะปรากฏนั้นจะเห็นได้ง่ายจากโอกาสที่เนื่องด้วยเรื่องที่เกี่ยวกับอาหาร เป็นต้น เช่น สัตว์หวงอาหารหรือแย่งอาหารกัน เด็กทะเลาะกันด้วยเรื่องอาหาร ส่วนผู้ใหญ่มีสำนึกในความควรไม่ควรมากกว่าเด็ก จึงไม่ปล่อยความรู้สึกเห็นแก่ตัวโดยเฉพาะในเรื่องอาหาร ออกไปอย่างชัดเหมือนเด็ก แต่จะปล่อยเมื่อเผลอตัว.

เมื่อพักผ่อนเรียบร้อยแล้วก็เตรียมตัวไปยังสถานทูตไทย ลงจากชั้นบนมาข้างล่าง ทางบันไดที่ขึ้นถึงห้องคุณปุ่นเลย โดยไม่ต้องผ่านห้องของแขก เมื่อพวกเรามายืนรวมกลุ่มเพื่อเตรียมขึ้นรถนั้น พวกแขก

ที่อยู่ในห้องใกล้เคียงได้มาดูกันให้สลอน พร้อมด้วย
ลูกเด็กเล็กแดงอีกครอบครัวละหลายคน ครอบครัว
ไหนมีลูกชายพ่อหรือแม่ก็จะโอบลูกชายไว้ในอ้อม
แขน ยังกับจะอวดว่าฉันมีลูกชาย และปล่อยลูกหญิง
ไว้นอกอ้อมแขน ราวกับว่าลูกหญิงไม่ใช่ลูก.

ในศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์กล่าวว่า ใครมี
ลูกชาย ผู้นั้นจะไม่ตกนรกขุมที่ชื่อว่าปุตร แปลว่า
ลูกชายช่วยพ่อแม่ให้พ้นนรกขุมนี้ได้ แต่ลูกหญิง
ช่วยไม่ได้.

แต่ในพระพุทธศาสนาเห็นว่า ปุตฺโต คีวํ บุตร
ไม่ว่าหญิงว่าชายเป็นเครื่องผูกคอทั้งนั้น ธนํ ปาเท
ทรัพย์เป็นเครื่องผูกเท้า ภริยา หตฺเถ ภรรยาสามี
เป็นเครื่องผูกมือ ดังนั้นผู้ที่ถูกเข้าทั้งสามผูกสามมัด
อย่างนี้ จึงยากนักที่จะแก้ตนให้หลุดได้ แล้วไหน
ยังจะเครื่องผูกใจอีก ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดง
เนกขัมมะ คือการออกบวชแก่ผู้ที่ต้องการหลุดพ้น

เพราะเมื่อบวชแล้ว แทนที่จะแก้ถึงสี่แห่งก็จะแก้เพียงแห่งเดียวคือที่ใจ อย่างไรก็ตาม ยังมีคนอีกมากซึ่งพอใจที่จะมีเครื่องผูกเครื่องมัดทุกอย่าง อย่าว่าแต่สามหรือสี่เลย ข้อนี้ชวนให้คิดว่า ก็เล่นเดินสวนทางกับพระพุทธเจ้าอย่างนี้แล้ว จะถึงความหลุดพ้นได้อย่างไร.

สถานทูตไทยตั้งอยู่ที่เลขที่ ๑๕ ถนนออรังเซบ ตัวอาคารสร้างเหมือน ๆ กันกับบ้านหลังอื่น ๆ ในแถวนั้น ดูเหมือนเป็นอาคารชั้นเดียว ทรงสี่เหลี่ยมรีเตี้ย มีบริเวณกว้างขวางทั้งข้างหน้าทั้งข้างหลังติก ในบริเวณมีต้นไม้มากทั้งไม้ดอกไม้ต้น ตรงหน้าติกมีต้นไม้พุ่มและต้นไม้ดอกปลูกไว้เป็นวง ต้นไม้เหล่านี้ต้องรดน้ำไว้เสมอ มิฉะนั้นต้นไม้จะตาย น้ำที่เดลีมีสามชนิด ชนิดหนึ่งใช้รับประทาน ชนิดหนึ่งเป็นน้ำใช้ อีกชนิดหนึ่งสำหรับรดต้นไม้ ถือกันว่ามีสามอย่างตามชนิดของน้ำ ด้านหลังติกมีประตูให้รถเข้าได้ถึงบริเวณ

หลังตึก และทนมต้นสะเดาหลายต้น แต่ละต้นกำลังออกดอกชวนให้นึกถึงสะเดาน้ำปลาหวาน และทำให้คิดถึงบ้านด้วยเป็นกำลัง บ้านเราสะเดาออกดอกดูเหมือนในเดือนมกราคม แต่ที่เดลีออกดอกเดือนเมษายน.

ท่านเอกอัครราชทูตคือคุณพระมหิทธา กับคุณหญิงพร้อมด้วยคนไทยอื่น ๆ เช่นทูตทหารบก–เรือ–อากาศเป็นต้น มากหน้าหลายตาด้วยกัน พากันมาต้อนรับ แล้วนิมนต์ให้เข้าไปยังห้องรับแขกอันค่อนข้างมืด.

พวกเรามีความสุขมาก ชื่นใจราวกับระหายน้ำจัด ๆ แล้วได้ดื่มน้ำชาแช่น้ำแข็ง ในเมื่อได้มานั่งอยู่ในหมู่คนไทยอย่างนี้ในต่างประเทศ จะเหลียวซ้ายขวาหน้าหลัง ก็ได้เห็นคนไทยทั้งนั้น ซึ่งต่างก็ชวนพูดชวนคุย ถามถึงเหตุการณ์ทางเมืองไทยบ้าง เรื่องการเดินทางบ้าง เรื่องคนแขกบ้างเป็นต้น น่าสงสารแต่หลวงตาที่ไม่มีโอกาสได้คุยกับใครมากนักจึงได้แต่

นั่งเฉย บางครั้งก็หันไปดูคนนั้นบ้างคนนี้บ้าง ฟังภาษาไทยก็ไม่รู้เรื่อง ครั้นจะเดินไปมาอย่างที่เคยทำก็ไม่ทำ คงจะสังเกตได้ว่าการเดินพลุกพล่านนั้นคนไทยถือว่าไม่เรียบร้อย ท่านคงอึดอัดมากทีเดียว ถ้าเราถูกเข้าอย่างนี้บ้างก็ไม่สบายใจเหมือนกัน.

คุณหญิงของท่านเอกอัครราชทูต เป็นพี่หม่อมกอบแก้ว มีกิริยามารยาทนุ่มนวล เรียบร้อยสง่า พูดพอประมาณ ยิ้มเสมอ เวลายิ้มไม่เห็นฟัน ไม่มีการวางท่า ส่วนท่านเอกอัครราชทูตนั้นเป็นคนคล่องและเรียบร้อย.

ก็ในห้องรับแขกนี้ไม่มีเครื่องปรับอากาศ แต่ใช้พัดลมเป่าไอน้ำแข็งให้เกิดความเย็น แต่อย่างไรก็ตามในขณะที่คุยกันอยู่นี้เราไม่ได้นึกถึงเรื่องเย็นเรื่องร้อนเลย คนไทยทำให้เราเกิดความเย็นใจมาก.

พอจวนเพนก็ลาท่านเอกอัครราชทูตและคนไทยอื่น ๆ ไปฉันเพน คุณบุ่นได้นำพวกเราไปที่ร้านอาหาร

จีนที่คอนนอตเพลส อันเป็นที่ชุมนุมร้านขายของในกรุงเดลีใหม่ ร้านอาหารจีนที่เข้าไปนี่มีประตูหมุนเข้าออกได้ทีละคน ภายในกว้างขวาง มีเครื่องปรับอากาศด้วยและทำเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งยกพื้นทำเป็นชั้นสองเล็ก ๆ เป็นที่พิเศษ บางตอนเปิดให้มองอะไรทางห้องใหญ่เบื้องล่างได้ บางตอนมีกระจกบังอีกส่วนหนึ่งคือห้องใหญ่เบื้องล่างทำเป็นชั้นเดียวตลอดถึงเพดานหลังคา ห้องนี้คงใช้เป็นที่ลิลาศได้ด้วย เมื่อคราวต้องการและคงมีการแสดงด้วย เพราะมีเวทีอยู่ณ ที่ด้านหนึ่ง แต่ตอนที่เราเข้าไปนี่มีโต๊ะอาหารตั้งไว้เต็มห้อง แต่ไม่มีลูกค้าเลยสักคนเดียว คงจะยังไม่ถึงเวลาของลูกค้า พวกเราขึ้นไปชั้นบน บนนี้มีลูกค้าแขกนั่งอยู่สองคนเป็นหญิงหนึ่งชายหนึ่ง คุยซุบซิบอยู่ตลอดเวลาหยุดแต่เวลาหายใจเท่านั้น และไม่เห็นกินอะไร หรือเกรงว่าจะเสียเวลาพูด จึงไม่กินอะไร ผู้หญิงแต่งตัวอย่างแขกสมัยใหม่ ทาปาก

ทาเล็บ ไม่ใส่ตุ้มจมูกเป็นรูปกำไลใหญ่ แกพูดตลอดเวลาอย่างเร็ว ผู้ชายเป็นผู้ฟัง บางคราวจึงจะมีเสียงโผล่ออกมาบ้างสักคำสองคำ หรือพยักหน้าบ้าง แล้วแม่ผู้หญิงก็ชิงพูดไปเลย แม่นี่คงนอนน้ำลายไหล เพราะมีผู้สังเกตว่าคนช่างพูดหรือชอบพูดมาก ๆ นั้นเวลานอนหลับมักน้ำลายไหล.

แม้ว่าคุณบุ่นจะโทรศัพท์สั่งอาหารล่วงหน้าไว้แล้วก็ตาม แต่กเสียเวลาคอยอยู่นั่นเอง เรานั่งคอยพลางคุยกันพลางจนชักง่วงนอนค่ำทีอดนอนมาแต่เมื่อคืนนี้ อาหารจึงเผยรูปออกมาจากห้อง เริ่มด้วยหูฉลามอย่างอาหารจีนบ้านเรา รสชาติของอาหารไม่เลวแต่ไม่เท่าที่บ้านเรา ที่ดีพิเศษคือไม่มีขมันแต่ที่เสียเป็นพิเศษก็คือแพงลิ่ว เมื่อเสร็จเรื่องอาหารกันทั้งพระทั้งฆราวาสแล้วก็กลับไปบ้านคุณบุ่น สำหรับแขกสองคนนั้นได้กลับก่อนหน้าพวกเรา.

คอนนอตเพลสเป็นวงเวียนใหญ่ มีอาคารรูปร่าง

เหมือนกันตั้งอยู่รอบ ๆ จึงชวนเหลือเกินที่จะให้เข้าร้านผิด ต้องอาศัยดูป้ายชื่อร้านและสังเกตการแต่งร้านจึงจะเข้าร้านถูก อาคารที่สร้างเป็นสองชั้น ทางเท้าอยู่ในเสาของร้านหรือใต้ชายคาแต่อยู่นอกร้าน คล้ายร้านแถวพระตะบองและสิงคโปร์แบบเก่า ดังนั้นคนเดินที่ทางเท้าจึงอยู่ในร่ม ไม่ต้องอยู่ในแดดเหมือนทางเท้าที่บ้านเรา และตามทางเท้านั้นมีของแบขายสารพัดแม้แต่ถั่วมัน ๆ.

ตลาดคอนนอตเพลสนี้รัฐบาลอินเดียสมัยที่อังกฤษยังมีอำนาจเหนืออยู่ ได้สร้างและให้ชื่ออย่างนี้เพื่อเป็นเกียรติแก่ดยุกออฟคอนนอต ผู้เป็นพระบิดุลาของนางพระยากรุงอังกฤษองค์ปัจจุบัน ผู้เสด็จมาอินเดียเมื่อปี ค. ศ. ๑๙๒๐–๒๑.

ห้องพักของพระทั้งหกนั้นเดิมเป็นห้องนอนของคุณบุ่น แต่คุณบุ่นได้ยกให้เป็นห้องพักของพระ ส่วนตัวเองยกเตียงออกไปตั้งที่ชายคาหน้าห้อง ซึ่งชายคา

ก็แคบไม่พอบังเตียงคุณบุ่นได้ตลอด บางส่วนของเตียงจึงพ้นชายคาออกมาอยู่กลางแจ้ง คุณบุ่นนอนที่ส่วนอุบาสกของเราคุณบุ่นจัดให้นอนในห้องรับแขก ข้อนี้นับว่าเป็นความอนุเคราะห์ที่น่าสรรเสริญยิ่ง.

บ่ายวันนี้เป็นรายการพักผ่อน ไม่มีการพเนจรไปไหน จึงคุยกันบ้าง นอนบ้าง จัดสมบัติในกระเป๋ากันบ้าง.

อากาศที่เดลิขณะนี้ร้อนมากสำหรับเรา แต่ยังไม่มากสำหรับชาวอินเดีย พวกเราบางท่านได้เข้าห้องน้ำสักครู่หนึ่งก็มีเสียงบ่นอู้ออกมาจากห้องน้ำว่า ฟอกสบู่แล้วเบี่ดน้ำไม่มี จำต้องรอสักครู่จึงมีน้ำ.

ได้เข้าไปในห้องเก็บของเพื่อหาหนังสือพิมพ์ภาษาไทยอ่าน เพราะไม่ได้พบเห็นหนังสือพิมพ์ภาษาไทยมาหลายวันแล้วนับตั้งแต่มาสู่ประเทศนี้ ได้พบฉบับหนึ่งเป็นหนังสือรายสัปดาห์ หน้าปกเป็นรูปนางสาวไทย จึงนำออกมาให้หลวงตาดูและบอกว่า นี่หนังสือพิมพ์

ภาษาไทย รูปนี้เป็นรูปนางสาวไทย หลวงตารับไปดู สักครู่แล้วบอกว่าดี นางสาวไทยงามมากเหมือนผู้หญิงลังกา ได้ยินแล้วชักสงสัย เพราะหลานสาวหลวงตาที่เรียนอยู่ที่กลักตา ซึ่งหลวงตาคุยนักกับคุณสุภาพว่างามนั้น ก็เป็นประเภทผลไม้กันเช่ง มีขาวอยู่สองแห่งคือที่พันกับที่ลูกตาขาวเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตามอีกไม่กี่วันเราก็จะไปลังกาแล้ว.

การที่หลวงตาพูดอย่างนี้ ก็เป็นธรรมดาของคนต่างบ้านเมืองมาที่จะต้องพูดยกย่องคนและบ้านเมืองของตัวไว้ก่อน บ้านเมืองของใครใครก็รัก ใครติบ้านเมืองของตัว ก็ไม่ชอบใจชวนให้เกิดท่มเถียงถ้าใครชม ก็ชอบใจคุยกันได้นานหน่อย บางคราวอาจจะให้ของที่ระลึกแก่ผู้ที่พูดชมนั้น ดังนั้นจึงควรเห็นใจคนต่างถิ่น คนต่างถิ่นก็ควรเจียมตัว อย่าวางโตโอหัง จนเขาชังน้ำหน้า.

เมื่อออกมานอกห้อง เห็นมหาทอง มหาประจวบ

กำลังคุยอยู่กับคุณบุ่นถึงเรื่องฝนจะตกไม่ตก ศอขณะนี้ครึ้มฝน ฝ่ายพระว่าฝนจะตก คุณบุ่นแย้งว่าไม่ตกมิแต่ทำท่ามาหลายครั้งจนหลายเดือนแล้วก็ไม่ตก ไม่เห็นจริงสักที ฝ่ายพระว่าตกแน่ พวกพระไปไหนที่นั่นฝนมักตก ที่กลัวตากตกมาแล้ว คุณบุ่นเลยนิ่งและคุยกันเรื่องอื่นต่อไป และบอกว่าที่นี่แม้จะมีบ้านเต็มไปทั้งนั้นแต่ก็มีลิงชุม มักจะแอบมาทำลายข้าวของตามบ้านเสมอ ขอให้ระวัง อย่าลืมปิดประตูเวลาจะไปข้างไหน ใครจะทำอะไรมันก็ไม่ได้ เดี๋ยวโดนประชาทัณฑ์ เพราะคนแขกทั่วไปเขานับถือลิง เพราะเป็นพวกหนุมานที่เขานับถือ.

ตอนย่ำค่ำหลวงตาได้มาชวนไปที่โบสถ์พิรลาหรือพิรลามณเฑียร หรือที่เรียกกันทั่วไปว่าลักษมินารายณ์มณเฑียรจึงตกลงไปกันสี่ คือเรา มหาทอง หลวงตา กับคุณสุภาพ.

ก็ถนนหน้าลักษมินารายณ์มณเฑียรนั้น ในตอน

กลางคืนสว่างไสวไปด้วยแสงไฟ ต้นไม้ถนนทั้งสอง
ฟากเป็นต้นโพธิตลอดสาย บริเวณทั้งหมดแบ่งเป็นห้า
ส่วน คือพุทธสถาน มณเฑียร คิดภาวันมหาธรรม
ศาลาและสวน บริเวณทั้งหมดอยู่ในกำแพงสูงซึ่งทาสี
ไม่เหมือนกัน แล้วแต่ส่วนนั้น ๆ ที่ทางเท้าริมกำแพง
มีรถจักรยานสองล้อจอดซ้อนกันเป็นแถวยาวเหยียด
เป็นที่กีดขวางการสัญจรของคนเดิน นอกจากรถจักรยาน
แล้วยังแถมมีกระท่อมมุงบังด้วยหญ้าคาอีกหนึ่งหลัง
สร้างไว้ที่ทางเท้านั้น ซึ่งขัดกับความงามของลักษมี-
นารายณ์มณเฑียรมาก ลักษมีนารายณ์มณเฑียรนั้น
แม้เห็นในเวลากลางคืนในระยะไกลและอาศัยแสงสว่าง
จากไฟฟ้าเท่านั้นก็รู้สึกว่างามมากทีเดียว ถ้าดูใน
ตอนกลางวันจะงามขนาดไหนก็ยังไม่ทราบ.

เมื่อลงจากรถ สิ่งที่เห็นอยู่เบื้องหน้าเราในขณะนี้
คือประตูเหล็กสองบานซึ่งเปิดอยู่แล้ว สองข้างประตู
เหล็กเป็นเสาประตูทำด้วยอิฐปูน ตอนยอดเสามีลาย

ดอกไม้กลม ๆ แบบพระอาทิตย์ญี่ปุ่นติดอยู่ข้างบนทั้งสี่ด้านของเสา กำแพงตอนนี้ทาสีแดงกับสีขาว หลวงตาได้นำพวกเราผ่านประตูนี้เข้าไป และเบื่องหน้าเราในขณะนี้สิ่งที่ปรากฏในสายตา ก็คือพุทธวิหาร และพุทธวิหารนี้อยู่ทางตอนขวาของมณเฑียณหรือโบสถ์ลักษมีนารายณ์ หลวงตามิได้พาเราเข้าไปในพุทธวิหาร แต่พาเราเลี้ยวซ้ายไปทางด้านใต้ของพุทธวิหารมาถึงบ้านขนาดย่อม ๆ หลังหนึ่ง หลวงตาบอกว่าที่นี่และที่ตามกำหนดเดิมพวกเราจะมาพักกัน หลวงตาพาเราเข้าไปยังห้องรับแขก ซึ่งมีขนาดเล็ก ในห้องรับแขกเปิดไฟสว่างแต่ไม่มีคนเลย เมื่อพิจารณาดูทั่ว ๆ ไปในที่นี้แล้วรู้สึกว่าถ้ามาพักที่นี่จะลำบาก เรานั่งอยู่สักครู่ก็มีพระแขกลังการูปหนึ่งเดินเข้ามา เมื่อมีการแนะนำแล้วจึงรู้ว่าพระรูปนั้นเป็นเจ้าสำนักพุทธสถานนี้ และพระในพุทธสถานนี้มีแต่ท่านรูปเดียว ตกลงท่านเหมาหมดทั้งหน้าที่สมภาร

ทั้งหน้าที่ลูกวัด ได้ถามถึงเรื่องการดำเนินกิจการผล
ของกิจการ คนผู้นับถือและรายได้เป็นต้นกับท่าน
ก็ได้รับคำตอบว่าดีเจริญก้าวหน้าได้ผลน่าพอใจ แต่มี
คนมาบำรุงน้อย โดยเฉพาะคนไทยให้ความสนับสนุน
น้อยไป ท่านผู้นี้ตาดุ ไม่ยิ้มแย้มเลย พูดน้อยดูเป็น
คนลึกลับ ซึ่งผิดกับพระลังกาอื่น ๆ ที่เคยพบเห็นซึ่งแต่
ละองค์ล้วนเป็นคนมีอารมณ์ดี เบิกเผยมีสายตาแสดง
ไมตรีจิตทั้งนั้น และท่านผู้นี้รู้สึกว่าท่านออกจะมีธุระ
มากเดี๋ยวเขียนหนังสือ เดี๋ยวโทรศัพท์ เดี๋ยวเข้าห้อง
ออกห้อง ไม่เคยเห็นพระแขกที่ไหนธุระมากเหมือน
ท่าน คำถามของเราบางคำต้องค้างกลางคันเพราะท่าน
ต้องพูดโทรศัพท์เสร็จแล้วจึงมาตอบคำถาม ก่อน
ลากลับท่านได้มีแก่ใจนำชามาให้ฉันหนึ่งถ้วย เมื่อ
ฉันแล้วพวกเราจึงลาออกมาที่พุทธวิหาร หลวงตา
แอบบอกพวกเราภายหลังว่า พระรูปนี้เสียความ
ประพฤติ ถึงคันขาดจากความเป็นพระมีคนนับถือน้อย

ที่แสดงตนเป็นนักธุระกิจเกี่ยวกับศาสนกิจ และมีเสียงโทรศัพท์ดังอยู่เสมอ แสดงว่ามีคนติดต่อมากนั้น เป็นลูกไม้ของท่านนั่นทั้งนั้น ไม่จริง จากการบอกเล่าของหลวงตา ทำให้พวกเรานิยมน้ำใจของหลวงตาเพิ่มขึ้นอีก เพราะท่านพูดด้วยความเห็นแก่ศาสนา มิได้เพ่งเล็งถึงชาติแม้ว่าท่านนั่นจะเป็นชาติเดียวกับหลวงตาก็ตาม และอาการที่หลวงตาสนทนาปราศรัยกับท่านนั่นก็เห็นคุยกันดีไม่แสดงให้เห็นว่าไม่ถูกกัน. (พระรูปนี้จะไม่ออกชื่อและบอกลักษณะ)

พระแขกมักจะถามพวกเราเสมอเมื่อไปถึงยังที่นั้น ๆ ในอินเดียว่า พระไทยทำไมจึงบวชแล้วสึก พระไทยทำไมจึงฉันเนื้อสัตว์ และประหลาดใจเมื่อรู้ว่าพระไทยสูบบุหรี่ได้ (แม้พวกพระจีนจากเมืองจีนและญี่ปุ่นก็เช่นเดียวกัน คือเกิดประหลาดใจเมื่อมาเมืองไทยและเห็นพระไทยสูบบุหรี่) ที่พระแขกรู้เพราะได้มารู้เห็นในเมืองไทย แล้วนำไปบอกกันใน

ประเทศของตน ปกติพระแขกทั่วไปบวชแล้วไม่สึก ไม่ฉันเนื้อสัตว์ ไม่สูบบุหรี่ เมื่อเห็นพระไทยฉันเนื้อสัตว์เป็นต้นจึงนึกว่าสูตนไม่ได้ เลยถือเอาการไม่ฉันเนื้อสัตว์เป็นต้น เป็นจุดเด่นของตนและเป็นจุดด้อยของพระไทย แล้วใช้เป็นเครื่องมือยกตนข่มพระไทยทั้ง ๆ ที่ตนเองก็มีความประพฤติอย่างที่รู้ ๆ กันอยู่ แต่พระไทยเราไม่พูดไม่ถามให้แสลงใจกัน.

ก็การยกตนข่มท่านนั้นเป็นเรื่องของคนมีปมด้อย และเป็นวิธีการอันหนึ่งสำหรับปิดปมด้อยของตน ซึ่งเป็นเรื่องกิเลสทั้งนั้น.

ตอนหน้าพุทธวิหารมีสิ่งก่อสร้างสิ่งหนึ่งมีลักษณะคล้ายกับลับแลหรือบังตา บังไม่ให้คนข้างนอกเห็นภายในพุทธวิหารเมื่อพุทธวิหารเปิด ที่เสาที่หน้าพุทธวิหารมีรูปของมหาดมคานธติดอยู่นัยว่าคานธเป็นผู้นำมาติดไว้ ซึ่งแสดงว่าคานธกับพระพุทธศาสนาเหมือนกัน แต่จะว่ากันไปแล้ว คานธมิได้แสดงแต่

เพียงว่าตนนับถือศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาเท่านั้น แม้แต่ศาสนาอิสลาม ศาสนาซิกขคานธีก็แสดงว่าตนนับถือด้วย ข้อนี้จะเห็นว่าเป็นเรื่องของนักปกครองหรือนักการเมือง หรือของคนชั้นมหาตมะ คือมีใจสูงกว้างขวาง หรือของคนไม่มีหลัก ก็สุดแต่จะคิดจะว่า แต่อย่างไรก็ตามคานธีต้องมีศาสนาที่ตนนับถืออย่างจริง ๆ อยู่ศาสนาหนึ่งแน่.

พุทธวิหารนี้ไม่โตนัก ขนาดราว ๆ โบสถ์วัดกันมาตุยาราม ซึ่งผิดกับโบสถ์ลักษมีนารายณ์มากทั้งในด้านขนาด ด้านความงาม ด้านสิ่งก่อสร้าง ด้านความประณีต ด้านทุนทรัพย์ ด้านความตั้งใจ และด้านประมาณคนเข้าชมเป็นต้น รู้สึกได้ชัดทีเดียวว่าช่างข่มกันเหลือเกินระหว่างพุทธวิหารกับโบสถ์ลักษมีนารายณ์ รูปทรงพุทธวิหารสร้างตามแบบมูลคันธกุฏิวิหารที่สารนารถ สร้างด้วยอิฐปูน แต่โบสถ์ลักษมีนารายณ์แม้จะโตถึงเพียงนั้นแต่ก็สร้างด้วยหิน ด้าน

หน้าพุทธวิหารตอนบนคือบนหลังคามีรูปปูนปั้นเป็นรูป
ดอกไม้กลม ๆ หรือพระอาทิตย์แบบญี่ปุ่น เหนือขึ้น
ไปมีรูปอันเป็นเครื่องหมายของสมาคมมหาโพธิ ซึ่ง
ดู ๆ ก็เป็นรูปใบโพธิ ดู ๆ ก็เป็นรูปเปลือกหอยแครง
บนหลังคานั้นมีเจดีย์ขนาดย่อมอยู่หลายองค์ แต่ที่เป็น
องค์ใหญ่เป็นประธานอยู่สุดวิหารแบบเจดีย์ใหญ่ที่มูล
ฉัตรกุฏินั้น ที่ยอดติดรูปพระธรรมจักร ที่องค์เจดีย์
มีรูปดอกไม้กลมหรือรูปพระอาทิตย์แบบญี่ปุ่นติดอยู่ ต่อ
ลงมามีลายปูนปั้นเป็นรูปสายโซ่พร้อมด้วยระฆัง พุทธ-
วิหารนี้ทาสีเหลืองแซมขาว มีระฆังจิ๋นใบหนึ่งแขวน
ไว้อย่างสดุดตา ภายในวิหารไม่มีอะไรมากนัก มี
ภาพเขียนเรื่องพุทธประวัติ ฝีมือพอใช้ พระประธาน
แบบปางแสดงปฐมเทศนา อันเป็นแบบที่นิยมกัน
ที่สุดในอินเดีย โดยจำลองแบบจากองค์จริงที่เป็นหิน
ซึ่งอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สารนารถ แต่โตกว่าองค์จริง ที่บูชา
ทำเป็นแท่นง่าย ๆ อย่างที่มีอยู่ตามพุทธสถานทั่ว ๆ ไป

มีเครื่องบูชาของชาวจีน ญี่ปุ่น พม่า ผู้คนที่เข้าชม
ก็ดูเบาบาง และเพียงแต่มาเดินดูๆแล้วก็ออกไป แต่
ที่ยกมือไหว้พระพุทธรูปก็มีเหมือนกัน.

พุทธวิหารนี้แม้จะสร้างโดยถอดแบบจากมูลคันธ-
กุฏีที่สารนาถ แต่ก็สู้กันไม่ได้เลย ทุกอย่างแม้แต่
ผู้เผ้าหรือดูแลก็สู้ที่มูลคันธกุฏีไม่ได้.

การที่ชาวอินเดียโบราณเช่นสมัยคุปต สร้างพระ-
พุทธรูปให้มีลักษณะจีบหรือกรีดนิ้วเป็นเครื่องแสดง
พุทธกิจ เช่นพระพุทธรูปปางแสดงปฐมเทศนานั้นคง
จะเป็นเพราะอิทธิพลของมหายานหรือไม่ก็เพราะชาว
อินเดียในสมัยนั้นเอง คงชอบพูดพลางใช้มือใช้นิ้ว
แสดงอาการประกอบเลยสร้างพระพุทธรูป โดยอาศัย
กิริยาอย่างคนในสมัยนั้น และที่ว่าอาจจะเป็นเพราะ
อิทธิพลของมหายาน ก็เพราะว่ามหายานนั้นมีการใช้
มือใช้นิ้วมือประกอบในการทำพิธีการมาก ซึ่งฝ่าย
เถรวาทไม่มี แต่ที่ว่าพระพุทธรูปอินเดียโบราณที่อยู่

ในอิริยาบถสงบเช่นปางสมาธิ ปางมารวิชัยก็มีอยู่มากเหมือนกัน แม้แต่ที่มหาวิทยาลัยนาลันทา ซึ่งสมัยหนึ่งเคยเป็นดินแดนของมหายานมาแล้ว.

พวกเราเข้าไปกราบพระด้วยความตั้งใจ และหยุดระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ พอควรแก่เวลาแล้วก็กราบและอธิษฐาน ขอให้คนและสัตว์ทั้งหลายได้มีส่วนแห่งการเห็นธรรมที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ ขณะนั้นมีพวกแขกมาจับกลุ่มยืนดูใกล้ ๆ อย่างที่เราเรียกกันว่ายืนค้ำหัว แต่เราก็ไม่สนใจ เพราะคนละเรื่อง เรื่องของเขาจะดูก็ดูไป เรื่องของเรากราบก็กราบไป สนใจไปก็ไม่ได้มรรคได้ผลอะไร มีแต่จะทำให้ใจวอกแวกเปล่า ๆ นึกถึงแขกหรือจะมาสู้นึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ.

พระพุทธเจ้าใครนิมนต์ท่านให้เสด็จไปไหน ท่านทรงเห็นว่าควรเสด็จก็เสด็จไม่ว่าที่นั่นจะดีเลวอย่างไร ใครจะไหว้กราบหรือไม่ ใครจะนินทาหรือสรรเสริญ

พระองค์ก็ทรงเฉยไม่ยินดียินร้ายอะไร พระพุทธรูปก็เช่นเดียวกัน จะนำไปไว้ที่ไหน ใครจะไหว้หรือไม่ ใครจะนำของหอมหรือของเหม็นมาทา ใครจะติว่าไม่งามหรือว่างามอย่างหนึ่งไม่มีสองเช่นพระพุทธชินราช ชินสีห์ ใครจะใช้ของมีค่าสูงเช่นมรกตทำพระ หรือจะใช้ของต่ำค่าเช่นดินเหนียวมาปั้น ๆ แล้วปิดทองปิดเงินและแต้มตาแต้มปากพอเป็นกิริยาให้รู้ว่านี่ตานี่ปาก ใครจะสร้างใหญ่โตที่สุดในโลกขนาดพระโอษฐยาว ๓ วา นั่งสูงราว ๑๒๕ ฟีต เช่นหลวงพ่อวัดเขาพระงามลพบุรี หรือองค์เล็กแทบหยิบไม่ติด ท่านก็ไม่ว่า ใครจะสร้างให้ต่าง ๆ กันทั้ง ๆ ที่สร้างเพื่อพระพุทธเจ้าองค์เดียวกัน เช่นแขกสร้างพระพักตรเป็นแขก ไทยสร้างพระพักตรเป็นไทย จีน ญี่ปุ่น พม่า ฝรั่ง เป็นต้น ต่างก็สร้างพระพักตรเป็นคนชาติของตนทั้งนั้น ท่านไม่เคยฟ้องร้องว่าไฉนจึงทำท่านให้มีรูปต่าง ๆ กันอย่าง

นั้น ใครจะใช้ท่านเป็นสินค้าซื้อขาย คือเหยียดท่านลงไปเป็นสินค้ายังกับผักหญ้าในการซื้อขาย บางคราวหญิงคนขายก็หั่วพระศอบ้างกรีดนิ้วหั่วพระเกศบ้างยกมาให้คนซื้อดู เปลี่ยนคำพูดจากคำว่าซื้อมาเป็นเช่า ใครจะเหยียดท่านลงไป เท่ากับเครื่องลายคราม โดยถือเป็นของเก่าเป็นพระเก่าจึงจะนับถือ พอรู้ว่าเป็นพระใหม่ก็ไม่ไหว้ ไม่สนใจ ใครจะนำท่านไปแขวนคอแขวนแขน พาไปปล้นเขา หรือพาไปเที่ยวปุยี่ปุยำ หรือพาไปไหว้พระฝรั่งบางคนนำท่านไปไว้ในครัว ไปไว้บนหลังตู้ วางไว้ข้างบันได ตัดเฉพาะพระพักตรแล้วเอาใส่กรอบไว้อย่างหน้ากาก ท่านก็เฉยหมด คนก็ช่างทำกับพระพุทธรูปเหลือเกิน บางคนก็ตัดพระหัตถ์พระบาท เอามาขายยังกับขายขาหมูขาไก่ ที่ร้ายกาจที่สุดก็คือตัดพระเศียรแล้วนำมาตั้งขาย ดูช่างมีเจตนาทำความร้ายเสียจริง เห็นแล้วน่าสลดใจอย่าง

ยิ่ง บางร้านมีพระเศียรพระพุทธรูปวางค่อล่อแค่แล่ระเกะระกะไปหมดเพื่อขาย เห็นแล้วก็ไม่อยากมองซ้ำ ไม่เคยพบเคยเห็นรูปเคารพของศาสดาของใครถูกดูหมิ่นเหยียดหยามทำลายไร้ความยำเกรงมาตัดหัวขั้วแขนอย่างย่อยยับอย่างพระพุทธรูปเลย พระพุทธรูปแม้ถูกเขาตัดพระเศียร มีแต่พระเศียรเท่านั้น ก็ยังคงยิ้มแสดงความกรุณาต่อผู้อื่นแม้แต่คนที่ตัด อย่างไม่เปลี่ยนแปลง อันเป็นลักษณะแท้ของพระพุทธองค์ที่ทรงกรุณาแม้แต่คนที่ประทุษร้ายต่อพระองค์ ข้อนี้คนตัด–คนขายจะคิดหรือเปล่า จะรู้สำนึกหรือเปล่า จะละอายใจบ้างหรือเปล่า คนเหล่านี้หมดท่าแล้วหรือ หมดทางหากินแล้วหรือจึงต้องมาขายเศียรพระขายพระหัตถ์พระบาทพระกินอาหารที่กินเข้าไป เสื้อผ้าที่สวม บ้านเรือนที่อยู่จะรู้สึกตะขิดตะขวงใจบ้างหรือไม่ ว่าได้มาจากพระเศียรพระหัตถ์พระบาทพระ ไม่เคยเห็นประเทศ

ไหนเลย ที่เขาตัดพระหัตถ์ ตัดพระเศียร ตัดพระบาทพระขาย ตามพิพิธภัณฑ์ต่าง ๆ นอกประเทศที่มิใช่พระพุทธศาสนา ซึ่งได้เห็นมานักดูมากก็มาก พอถึงพระพุทธรูปไม่ว่าที่ไหนเป็นต้องเห็นแต่พระเศียรนั่นแหละมากกว่าทั้งองค์ บางคนอาจกล่าวว่าที่เป็นดังนี้ ย่อมแสดงว่าพระพุทธรูปของเรางามที่สุด มีศิลปที่สุดในโลก คนจึงนิยมแม้แต่พระหัตถ์นิดเดียวก็ยังชอบ ถ้าใครกล่าวอย่างนี้ก็ควรนึกบ้างว่าพระพุทธรูปเป็นสิ่งเคารพนับถืออย่างสูงสุดของพุทธศาสนิกชน ไม่ใช่ศิลปวัตถุทั่วไป และศิลปหรือความงามนั้น ควรจะอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์หรือบกพร่องจึงจะน่านิยมมาก โดยเฉพาะถ้าสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ต้องเคารพนับถืออย่างสูง การส่งเสริมให้ทำลายพระพุทธรูป เช่นให้ตัดพระเศียร ตัดพระหัตถ์ ตัดพระบาทแล้วนำมาขายนั้น เป็นการสร้างหรือ

ทำลายศิลปะ เป็นความดีที่ควรส่งเสริมหรือเป็นความชั่วที่ควรขจัด ก็การที่พอใจซื้อเฉพาะพระหัตถ์หรือพระเศียรพระนั้น เป็นการส่งเสริมพุทธศิลปะ หรือเป็นการทำลายสิ่งที่น่านิยมหรือเป็นสิ่งที่ควรรังเกียจ.

เราออกจากพุทธวิหาร บ่ายหน้าไปยังลักษมีนารายณ์มณเฑียรอันสว่างไสวไปด้วยแสงไฟแลสับสนไปด้วยผู้คน ซึ่งต่างกับพุทธวิหารมาก และทำให้ดูอะไรไม่ถนัด พุทธวิหาร ตั้งอยู่ทางด้านขวาของลักษมีนารายณ์มณเฑียร คีตภวัน และมหาธรรมศาลาอยู่ด้านซ้าย สวนอยู่ด้านหลัง ตัวมณเฑียรสูงหลายชั้น มีปรางค์ใหญ่เป็นประธานอยู่ ๓ ปรางค์ แบบปรางค์สามยอด แต่ละยอดสูงมาก ที่สูงที่สุดคือปรางค์องค์กลาง ซึ่งสูงไล่เลี่ยกับเจดีย์ใหญ่ที่พระมูลคันธกุฎีที่สารนารถ รูปร่างลักษณะของปรางค์นั้นคล้ายกับพระปรางค์สามยอดที่ลพบุรี แต่สูงชลูดกว่า

ที่ลพบุรีมาก ลวดลายที่องค์ปรางค์มีไม่มากนักไม่มี
กาบกนก นอกจากนั้นยังมีเจดีย์ย่อมๆอยู่ตามมุมต่างๆ
อีกหลายองค์ เราขึ้นไปชั้นบนซึ่งเป็นลานกว้างมีผู้คน
ขวักไขว่ เดินสับสน ที่ใต้ซุ้มปรางค์องค์กลางซึ่งเป็น
ปรางค์องค์ประธาน และที่สูงที่สุดนั้นมีรูปพระลักษมี
กับพระนารายณ์เป็นรูปยืน ที่ซุ้มปรางค์องค์ขวามีรูป
พระศิวะ เป็นรูปนั่งที่ซุ้มปรางค์องค์ซ้ายมีรูปพระอุมา
ชี้เสือมีแปดมือ รูปเหล่านี้ทำเป็นรูปแบบคนจริงๆไม่ใช่
แบบศิลปะ และลงสีน่าชม แต่ที่บูชาไม่มีสมบัติ
อะไร ทำเป็น ๒ ชั้น ไม่งามเท่าที่ควรจะงาม
พวงมาลัยหรือดอกไม้ที่คนนำไปบูชาก็นำไปกอง ๆ ไว้
ไม่เป็นระเบียบ เรื่องที่บูชา เท่าที่เคยเห็นไม่ว่า
จะเป็นที่โบสถ์เวสต์มินสเตอร์ หรือที่โบสถ์ในพระ-
ราชวังวินเซอร์ที่อังกฤษ หรือที่วัดฮองงันชิ อันเป็น
วัดที่ใหญ่ที่สุดในญี่ปุ่น แม้แต่ที่บูชาที่โบสถ์เซนต์ปอล
และเซนต์บีเตอร์ ที่กรุงโรมก็ไม่มีความงามเหนือที่

บูชาในโบสถ์ของวัดบางวัดในประเทศไทยไปได้ ทั้งนี้กล่าวเฉพาะที่บูชาเท่านั้น.

คนที่เข้าไปนมัสการก็มีแบบอย่างการบูชา และการนมัสการต่าง ๆ กัน ให้เราได้พิจารณาหาความรู้เช่นบางคนเข้าไปแพลบเดียวก็ออก บางคนก็โอ้เอ้นมัสการอยู่นั่นเอง บางคนสวดค่อย ๆ บางคนสวดเสียงดังสนั่น บางคนสวดไปพลางมือก็โปรยดอกไม้ไปด้วย บางคนพึมพำ พวงมาลัยที่นำมาบูชานั้นทำอย่างง่าย ๆ ไม่วิจิตรเหมือนอย่างที่บ้านเราทำ คือร้อยซ้อน ๆ กันลงไปไม่คำนึงถึงระเบียบ ร้อยเป็นพวงยาวบางพวงมีกระดาษทอง-เงินอังกฤษตัดเป็นฝอยติดประกอบด้วย ดอกไม้ใช้ดอกดาวเรืองและดอกกรุเรอหงส์เป็นพื้น ที่มุมหนึ่งของลานหน้าเทวรูปเหล่านั้น มีเทวาลัยพิเศษอยู่หลังหนึ่ง มีคนไปสักการะไม่ขาด แม้คนเดินผ่านก็ยกมือไหว้ การประดับตกแต่งที่เทวาลัยนั้นบางอย่างโก้กว่าที่เทวรูปทั้ง ๔ นั่นเสียอีก เทวาลัย

แห่งนี้เป็นที่ประดิษฐานรูปหนุมาน สิ่งก่อสร้างใน
บริเวณนี้โดยทั่วไปทำด้วยหินสีชมพูบ้าง สีขาวบ้าง
ต้นเสาแต่ละต้นสลักอย่างงดงาม.

ได้เดินเลยไปคิดภวัน ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นที่แสดง
ธรรมอีกส่วนหนึ่ง เป็นโรงเรียนศาสนาฮินดู ซึ่งเรียกว่า
มหาธรรมศาลา เราได้เข้าไปยังที่แสดงธรรม ที่นี่ก็
น่าชมอีกเหมือนกัน ในขณะที่เราเข้าไปในบริเวณนั้น
เขากำลังมีเทศน์ ผู้เทศน์เป็นพราหมณ์อ้วนท่าทาง

พุทธวิหาร

ภูมิฐาน แต่งเครื่องขาว
แต่ไม่ไว้ผมยาวอย่าง-
พราหมณ์ในบ้านเรา นั่ง
ขัดสมาธิเอ้เตเทศน์อยู่บน
ธรรมาสน์ มีการกระ-
จายเสียงเสียด้วย เสียงที่
เทศน์นั้นต่ำ ดังกังวาน
คนฟังนั่งทับกัน ใน
อิริยาบถตามถนัด ไม่

เป็นระเบียบแต่ฟังอย่างเงียบอย่างตั้งใจไม่คุย และฟังกันเองพูด ปกติแขกชอบพูดมากแต่พอเป็นผู้ฟังเขาก็ฟังจริงเหมือนกันเห็นอย่างนี้ แล้วก็ชวนให้คิดถึงการฟังพระเทศน์ในบ้านเรา.

ธรรมาสน์ของเขาเล็กและเตี้ยเป็นหิน ไม่สมกับคนเทศน์ไม่มีลวดลายอันวิจิตรด้วยทองและโอ่โถงอย่างของเรา ในบริเวณนี้มีรูปพระนารายณ์ เป็นรูปยืน โตขนาดเท่าคนมีสี่กร ถืออาวุธต่าง ๆ ตามแบบฉบับของพระนารายณ์ สวมมงกุฎ สังวาล, บานพับ สร้อยคอ พร้อม แต่ไม่สวมเสื้อ ตัวมีสีขาว ไม่เขียวหรือดำคล้ำผิวอย่างที่ทำงามดี.

เมื่อเราเข้าไป คนในบริเวณนั้น โดยมากได้หันหน้ามาดู แม้แต่ผู้เทศน์เอง แต่แล้วก็เฉย ๆ เรา เข้าไปดูนั่นดูนี่สักครู่หนึ่ง ก็กลับออกมาดูความงามของลักษมีนารายณ์มณเฑียรอีก.

“พระพุทธแม้จะอยู่ในอิริยาบถใดก็ตาม ก็อยู่

ในอาการสงบไม่ถืออาวุธ แต่พระนารายณ์และพระศิวะนั้น จะอยู่ในอิริยาบถใดก็ตาม มักจะมีอาวุธในพระหัตถ์เสมอ แต่ถึงอย่างนั้น คนอินเดียโดยมาก ที่เป็นฮินดูก็พอใจที่จะไหว้กราบพระนารายณ์พระศิวะมากกว่าพระพุทธรูป แม้จะไหว้พระพุทธรูปก็ไหว้ในฐานที่เป็นพระนารายณ์อวตาร ดังในคัมภีร์ปุราณะ ว่าะ–

อเสา วิษโณรวตารตฺเวน ปุราเณษฺวาขฺยาตะ

ซึ่งแปลว่า พระโคดมพุทธะนี้ ท่านกล่าวในคัมภีร์ปุราณะว่าเป็นพระวิษณุอวตาร ”

ลักษมีนารายณ์มณเฑียรนี้ พูดถึงลวดลายก็งามพอดู แต่ไม่ถึงขั้นวิเศษ แต่รูปหรือแบบของอาคารนั้นแปลกบอกความหมายไปในตัวว่าบริสุทธิ์ และได้จังหวะดี ไม่เกะกะตาสร้างอย่างถึงฝีมือช่าง ดูทีนี้แล้วชวนให้คิดถึงอีกแห่งหนึ่ง ที่บ้านเรา คือที่หน้าบันโบสถ์แห่งหนึ่งผู้สร้างมีเจตนาจะทำรูปพระอินทร์ทรง-

ลักษณมีนารายณ์มณเฑียร

ช้างเอราวัณไว้ที่หน้าบัน การทำรูปอย่างนั้นไม่ใช่เป็นของง่าย ต้องใช้ช่างที่มีฝีมือจริงๆ แต่ผู้สร้างไปจ้างช่างที่มิใช่คนไทย ซึ่งไม่เข้าในศิลปไทยให้สร้างรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณจึงสำเร็จรูปออกมาเป็นที่น่าสังเวชแก่ผู้เห็น คือ งวง, งา, ขา ของช้างเอราวัณนั้นไม่ได้รูปได้ร่างได้ขนาด เกะกะรวมกันเป็นกระจุกราวกับหนวดปลาหมึก.

"การทำอะไรนั้น ถ้าสักแต่ว่าทำ ๆ เท่านั้น ก็ไม่เป็นการยากอะไรนัก แต่ที่จะทำให้ดีนั้นทำยาก จึงสรุปได้ว่า การดีแต่ทำนั้นไม่ยาก แต่จะทำให้ดีนั้นยาก"

พิรลามณเฑียรนี้ได้สร้างในปี ค.ศ. ๑๙๓๙ สิ้น

ค่าสร้างหลายล้านรูปี๋ย์ ผู้สร้างคือราชา พาลเทโอทาส พิรลา แต่หนังสือบางเล่มกล่าวว่า ผู้สร้างคือมหาราชาอุทัยพรรณสิงห์.

เรื่องพิธีกรรมของพราหมณ์นั้นมีมากจริง ๆ ดูจะเป็นเจ้าแห่งพิธีกรรมทีเดียว ไม่มีของศาสนาไหนสู้ได้ที่อยู่ในบ้านเราในปัจจุบันนี้ ในรูปเป็นพิธีกรรมต่าง ๆ ก็ยังมีอีกมาก บางอย่างก็พุ่งขึ้นไปจนเป็นพิธีหลวง บางอย่างก็น่าชม บางอย่างก็น่าขำ เช่นในงานทำบุญอายุของผู้ใหญ่ท่านหนึ่ง ซึ่งใหญ่ทั้งยศใหญ่ทั้งฐานะ และผู้นั้นก็เป็นอุบาสกด้วย ในงานนี้ได้ให้พราหมณ์มาประกอบพิธีบางอย่าง แต่บางอย่างก็ให้คนประเภทหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า หมอ มาประกอบพิธีแทน หมอชนิดนี้มิใช่นายแพทย์ที่มีหน้าที่รักษาคนไข้ให้หายจากเจ็บไข้ แต่เป็นหมอประเภทหมอดู หมอตั้งศาลพระภูมิ และหมอประกอบพิธีกรรมอื่น ๆ หมอชนิดนี้ จะมีคำสวดปนกันไปหมด ทั้งพุทธทั้ง

พราหมณ์ ทั้งพระรัตนตรัย ทั้งพระพรหม พระ-
นารายณ์ พระศิวะ เบื้นต้น. ในพิธีทำบุญอายุนี้ มี
ตอนหนึ่ง ซึ่งเจ้าภาพจะต้องรับประทานธาตุ ๔ เพื่อ
เพิ่มอายุ และสุขภาพพลานามัย หมอเฒ่าเจ้าพิธีจึง
ให้รับประทานธาตุดิน คือไข่ต้ม ให้รับประทาน
ธาตุน้ำ คือน้ำมะพร้าวอ่อน ให้รับประทานธาตุไฟ คือ
เบ้าไฟเทียน ซึ่งมีใบพลูรองกำกับ ให้เปลวไฟและควัน
พุ่งเข้าหน้าเจ้าภาพ เพียงขนาดนี้เราผู้ดูก็ต้องกลั้นลม
หายใจไปด้วย เพราะหมอเฒ่าเจ้าพิธีคนนี้พ้นของแก
เหลือหลาย เขลอะไปด้วยสนิมซึ่งแสดงรูปในเวลายิ้ม
แสดงกลิ้นในเวลาพูดและไหนจะควันไฟอีก แต่ที่น่าดู
เบ็นทียงกคือ ตอนให้รับประทานลม คือหมอเฒ่า
ใช้ช้อนตักลมเปล่า ๆ แถว ๆ นั้น ต่อหน้าคนทั่วไป
อย่างหน้าตาเฉย อย่างกะตักขนมข้าวต้ม แล้วบ้อน
ใส่ปากของเจ้าภาพ ซึ่งอ้ารอรับอยู่ก่อนแล้วเสียด้วย
แล้วเจ้าภาพก็หุบปาก แถมกลืนเสียอีก.

"เรื่องระเบียบกับพิธีกรรมนั้นต่างกัน พิธีกรรมนั้นถ้าขาดเสีย ก็ไม่ทำให้กิจการที่จะทำนั้นต้องหยุดชะงัก หรือทำให้เกิดความยุ่งยากในภายหลัง เช่น เรื่องพิธีวันทาเสมา หรือพิธีทำขวัญนาค แม้ขาดเสียไม่ทำ ก็ไม่ทำให้การบวชพระต้องหยุดชะงัก หรือเกิดความไม่เรียบร้อยในภายหลัง แต่ระเบียบนั้นถ้าขาดเสียแล้ว จะทำให้กิจการที่จะทำนั้น เกิดความยุ่งยากสับสนไม่เรียบร้อย เช่นระเบียบในการบวชพระ เป็นต้นว่า การขอถืออุปัชฌาย์อันเป็นการให้ผู้ใหญ่พาเข้าเป็นสมาชิกกับเป็นผู้รับผิดชอบ และการถามอันตรายิกธรรม อันเป็นการพิจารณาว่าผู้ที่จะมาเป็นสมาชิกใหม่มีโรคติดต่อเป็นต้นหรือเปล่า สิ่งเหล่านี้เป็นของจำเป็น ดังนั้น ระเบียบจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อกิจการและสังคม.

เรื่องลักษมีนารายณ์มณเฑียรกับพุทธวิหารในเดลินั้น ก็แบบเดียวกับโบสถ์พุทธกับโบสถ์พราหมณ์ใน

บ้านเมืองเรานั่นเอง ประชาชนนับถืออย่างไหนมากก็ต้องทำอย่างนั้นให้วิเศษกว่าอีกอย่างหนึ่งเป็นธรรมดา.

เรามิได้ลงไปชมสวนลักษมีนารายณ์มณเฑียร เพราะเห็นว่าเป็นกลางคืน และรู้สึกว่าค่อนข้างจะดึกหลายทุ่มแล้วจึงขึ้นรถม้ากลับที่พัก นับว่าเป็นครั้งแรกได้นั่งรถม้าของแขก พอถึงที่พักคือบ้านคุณบุ่น หลวงตาได้ต่อว่าพวกเราว่าไม่ช่วยแก เมื่อแกเป็นปากเสียงกับพวกแท็กซี่ เสียแรงไปด้วยกัน พวกเราไม่ได้โต้ตอบแก้ตัว เป็นแต่พูดปลอบโยนจนแกหยุดพูด เรื่องมีอยู่ว่าก่อนจะกลับที่พัก หลวงตาจะกลับแท็กซี่และไปพูดกันอย่างไรไม่ทราบ ได้เกิดเป็นปากเสียงเถียงกันใหญ่กับพวกแท็กซี่ พวกเรารำคาญจึงเลี่ยงมาขึ้นรถม้า หลวงตาเลยต้องเลิกเถียงกับพวกแท็กซี่ รีบมาขึ้นรถม้าตามพวกเรา เรื่องเลยหยุดไป.

ณ ที่พักนี้ เราได้รับข่าวอันน่าชื่นใจว่าพรุ่งนี้จะไปชมทัชมาฮาล อันเป็นสถานที่ซึ่งเราตั้งใจมานานนัก

แล้วว่าจะต้องหาโอกาสไปชมให้ได้ ข่าวนี้ทำให้นอน
คิดว่าทัชมาฮาลจะงามวิเศษอย่างไร สมกับโฆษณา
หรือเปล่า โตมากหรือไม่ สูงสักเพียงไหน บริเวณ
กว้างขวางเพียงไร ชัยภูมิเหมาะหรือไม่ ความรู้สึก
ของเราจะเป็นอย่างไรเมื่อเห็นของจริง คิดไปคิดมา
กลับได้คิดขึ้นมาว่า ถ้าไม่ได้เรื่องเสียแล้วยิ่งคิดมาก
อย่างนี้ ถ้าดับจิตไปในขณะนี้อาจไปเกิดเป็นอะไรอยู่
แถว ๆ ทัชมาฮาลก็ได้.

ที่นอนของเรานั้นเรียงกันเป็นตับ ขึ้นต้นด้วยท่าน
เจ้าประคุณหัวหน้าคณะ ลงท้ายด้วยหลวงตาซึ่งอยู่ริม
สุดตรงประตูเข้า ถ้าขโมยเข้ามาก็ต้องผ่านหลวงตา
ก่อน ซึ่งคนอย่างหลวงตาหรือจะกลัว กลับนอน
กระดิกเท้าสบาย.

ความเจ็บความตายเป็นสิ่งที่เราต้องพบแน่ เพราะ
เป็นสมบัติประจำของชีวิต แต่เราก็กลัว ทั้ง ๆ ที่
หนีไม่พ้นหรือจะเป็นเพราะเป็นสิ่งที่หนีไม่พ้นนี่เอง

กระมัง เราจึงกลัว.

คำว่า เดลิ มาจากคำว่า ทิลลิป หรือ ดิลลิป (ตัว ท อ่านออกเสียงเป็น ด ตามแบบมคธสังสกฤต และแบบอินเดีย) ชื่อนี้เป็นพระนามของกษัตริย์ อันเป็นบรรพบุรุษของพระราม และเป็นชื่อเก่าของเมืองหัสดินปุระ.

เมืองเดลีนี้เป็นเมืองเก่าแก่มีอายุประมาณ ๓,๐๐๐-๕,๐๐๐ ปี และได้มีการสร้างเมืองซ้ำ ๆ กันในบริเวณใกล้เคียงกับเมืองเดลีถึง ๙ เมือง คือ

เมื่อประมาณ ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว กษัตริย์วงศ์ปาณฑพ คือ พระยุธิษฐิรได้ตั้งนครหลวงชื่ออินทรปรัสถ ซึ่งเข้าใจกันว่าเมืองนี้ตั้งอยู่ที่บริเวณที่เรียกว่าป้อมโบราณบัดนี้ ณ นครเดลีปัจจุบัน.

ต่อมาพระเจ้าจันทรคุปตแห่งราชวงศ์คุปต (มิใช่พระเจ้าจันทรคุปตแห่งราชวงศ์เมารยะ) ได้โปรดให้สร้างเมืองใหม่ในบริเวณใกล้เคียงกับนครเดลีอีก.

ต่อมาใน พ.ศ. ๑๐๕๐ พระเจ้าอนังคปาลที่หนึ่งได้โปรดให้สร้างเมืองสุราชคุนต์ ขึ้นอีกในบริเวณใกล้เคียงกับนครเดลี จน พ.ศ. ๑๑๙๒ วาระสุดท้ายของกษัตริย์ราชวงศ์ที่เป็นพราหมณ์หรือฮินด ที่เป็นผู้ครองนครเดลีก็มาถึง ต่อแต่นั้นไป การปกครองนครนี้ได้ตกอยู่ในอำนาจของกษัตริย์ที่เป็นมุสลิม.

ครั้นแล้วกษัตริย์มุสลิมองค์หนึ่งทรงพระนามว่า ลาลอุดดิน ผู้เป็นนัดดาของชาห์ ลาลอุดดิน ได้สร้างเมืองใหม่อยู่ทางด้านอีสาณของนครเดลี โดยมีระยะห่างออกไปประมาณ ๓ ไมล์ เพื่อต้องการขยายเมือง เมืองใหม่นี้ชื่อ สิริ เดี๋ยวนี้เรียกกันว่า ชาหประ.

ครั้น พ.ศ. ๑๘๖๓ กิอัสอุดดินตุคลัค ได้สร้างเมืองใหม่อีกห่างออกไปทางทิศตะวันออกของเมืองสิริ ประมาณ ๔ ไมล์ เมืองนี้ชื่อว่า ตุคลัคกาบาด เป็นเมืองแข็งแรง กิอัสอุดดินตุคลัค ครองเมืองนี้ได้ ๕ ปี ก็ถูกโอรสชื่อ โมฮำมัด ตุคลัค ลอบปลงพระชนม์.

และโมฮำมัดตุคลัค ได้สร้างเมืองใหม่อีก ณ บริเวณใกล้กับเมืองสิริ เมืองนี้ชื่อว่า ดุลลาตาบาด พระองค์ทรงสั่งให้คนในเมืองเก่าทั้งหมดอพยพไปอยู่เมืองใหม่นี้ แล้วก็สั่งให้อพยพกลับ ทำให้ประชาชนเดือดร้อนเป็นอันมาก การกระทำนี้นับว่าเป็นเครื่องแสดงอารมณ์ของกษัตริย์องค์นี้เป็นอย่างดี ว่าเป็นอย่างไรและมีอำนาจเพียงไร.

ต่อมาพี่โรซชาหฺ เมื่อได้ครองราชย์แล้วได้โปรดให้สร้างเมืองใหม่ทางด้านอาคเนย์ของนครเดลิ เมืองนี้ชื่อ พี่โรซาบาด.

ต่อมาหูมายุนโอรสของพระเจ้าบารฺบารฺ ได้สร้างเมืองใหม่ขึ้นอีก อยู่ทางใต้ของนครเดลิ แต่สร้างยังไม่ทันเสร็จก็ถูก ชาหฺ เชอรฺ เจ้าผู้ครองแคว้นพิหารยกทัพมาขับไล่ ต้องหนีซุกซ่อนไปอยู่ในที่ต่าง ๆ เช่นที่สารนารถและในที่สุดได้หลบไปอยู่ที่ เปอรเซีย ชาหฺ เชอรฺ ได้สร้างเมืองนี้ต่อจนเสร็จและให้ชื่อว่า ปุราณ-กิลา.

ในที่จวนจะสุดก็มาถึงวาระของชาหฺชะหัน โอรส
ของชะหันครฺ ผู้เป็นหลานปู่ของพระเจ้าอัคบารฺมหาราช
และเป็นเหลนทวดของพระเจ้าหูมายุน ได้สร้างเมือง
ใหม่และให้ชื่อว่า ชาหฺชะหันนาบาด แต่ไม่มีใครนิยม
เรียก ชาหฺชะหันนี้เป็นผู้สร้างทัชมาฮาล และได้ถูก
โอรสคือ ออรังเซบ คิดทรยศแย่งราชสมบัติจับพระ-
องค์ไปขังไว้จนสิ้นพระชนม์ เมื่อหมดสมัยของออรัง-
เซบแล้วอินเดียก็ยุ่ง จนในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ (ค.ศ.
๑๘๕๘) อินเดียได้ตกเป็นสมบัติของอังกฤษโดยสิ้นเชิง
กษัตริย์องค์สุดท้ายของอินเดีย ชื่อ นาวับ อาลีชาหฺ
กษัตริย์องค์เป็นมุสลิม จึงเป็นอันว่าฉากของกษัตริย์
ที่เป็นมุสลิมได้ครองอินเดียได้บีดฉากลงเพียงนี้ โดย
อำนาจของฝรั่งผู้เป็นคริสตศาสนิกชน เช่นเดียวกับ
กษัตริย์ฮินดูได้ถูกบีดฉากโดยอำนาจของมุสลิมมาก่อน.

ในที่สุดก็มาถึงสมัยอังกฤษปกครองอินเดีย จึงใน
พ.ศ. ๒๔๕๔ (ค.ศ. ๑๙๑๑) พระเจ้ายอรฺช ซึ่งเป็น

พระเจ้ากรุงอังกฤษในสมัยนั้น และเป็นจักรพรรดิแห่งอินเดียได้ทรงให้สร้างเมืองเดลีใหม่ และให้เป็นเมืองหลวง โดยให้สร้างอยู่ใกล้กับเดลีเก่านั้นเอง เมืองเดลีใหม่จึงเป็นเมืองสุดท้ายที่สร้างขึ้นในบริเวณเมืองเดลี เมืองเดลีใหม่ก่อนสร้างได้มีการวางผังเมืองใหม่บนกระดาษ เมื่อพิจารณากันอย่างรอบคอบแล้วจึงลงมือสร้างตามแบบผังเมืองบนกระดาษนั้น ดังนั้นเมืองนี้จึงมีแผนผังเมืองดีมาก ตัวอาคารถนนมีรูปแบบเดียวกัน มีที่ทำการรัฐบาลเป็นกลางใจเมือง แล้วตัดถนนสำคัญแยกออกไปเป็น ๖ สาย ถนนทั้ง ๖ สายนี้ ใช้ชื่อคนสำคัญของอินเดีย เป็นชื่อถนน เช่น ถนนออรังเซบ ถนนอโศก ถนนชาหฺชะหัน ถนนอัคบาร ถนนปฤถวิราชเป็นต้น ที่ทำการรัฐบาลทั้งสองแห่งมีห้องประมาณ ๑,๐๐๐ ห้อง มีระเบียงยาวประมาณ ๙ ไมล์.

จากข้อความที่กล่าวมาในตอนนี้ ทำให้ได้ข้อคิด

หลายประการเช่น

"*ผู้ปกครองเดลี* เดิมกษัตริย์ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูเป็นผู้มาปกครองแล้วก็ไป ต่อมากษัตริย์ผู้นับถือศาสนาอิสลามมาปกครอง ครั้นแล้วก็ไปอีก ต่อมาเป็นยุคฝรั่งผู้นับถือศาสนาคริสตมาปกครองแต่แล้วก็ไปอีกเหมือนกัน ขณะนี้เป็นสมัยของฮินดูปกครองอีกแล้ว จะไปอีกหรือไม่ไปก็ยังไม่มีใครบอกได้แน่นอน นี่ละสังสารวัฏ เมื่อสังสารวัฏยังมีอยู่ ก็ต้องเป็นกันอย่างนี้ คือ ไป ๆ มา ๆ กันอย่างนี้ จนกว่าจะหมดเหตุที่จะทำให้ไป ๆ มา ๆ อยู่ในสังสารวัฏ.

เรื่องบิดุฆาต ในอินเดียเป็นแหล่งแห่งศีลธรรม แต่ก็มีเรื่องบิดุฆาตมากมาย เช่นพระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสาร ผู้เป็นพระราชบิดา พระเจ้าอุทัยปลงพระชนม์พระเจ้าอชาตศัตรู ผู้เป็นพระราชบิดา โอรสของพระเจ้าอุทัยก็กลับฆ่าพระเจ้า

อุทัยอีก เป็นตระกูลปีตุฆาต นั่นเป็นเรื่องสมัยพุทธ-กาลและหลังพุทธกาลเล็กน้อย ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ประมาณ ๑๘๘๐ พระเจ้ากิอัสอุดดินตุคลัคได้ถูกโอรสคือ โมฮำมัด ตคลัค ปลงพระชนม์อีก และต่อมา ออรังเซบ ก็ทำลายพระราชบิดาของตัวอีก แต่เรื่องเชื่อเคารพพ่อแม่ก็มีอย่างอุกฤษฎ์เหมือนกัน เช่น ท้าวยุธิษฐิรกับพระอนุชาเชื่อและเคารพพระ-มารดาของตนเป็นที่สุด จนเป็นเหตุให้พี่น้องทั้งหมดมีมเหสีองค์เดียวร่วมกันโดยคำสั่งของพระมารดาว่าได้อะไรมาแล้วให้แบ่งกันในระหว่างพี่น้องให้ทั่วถึง เมื่อพระอรชุนไปได้ชายามาพอพระมารดาสั่งอย่างนั้นก็เลยต้องแบ่งให้พี่ ๆ น้อง ๆ ของพระองค์ด้วย.

เรื่องทำต่อ การที่หูมายุนสร้างเมืองใหม่ค้าง. แล้วชาหฺเชอรฺ ซึ่งเป็นศัตรูกันกลับมาสร้างต่อจนสำเร็จนั้นเป็นเรื่องน่าคิดเหมือนกันและน่าสรรเสริญ ชาหฺเชอรฺ คนบางคนมีกำลังขึ้นมาก็พยายามทำแต่

ของใหม่ เพื่อเอาชื่อว่าสิ่งนี้ฉันทำหรือทำในสมัย
ฉันไม่พยายามทำต่อของเก่าซึ่งคนเก่าทำค้างไว้ และ
สิ่งที่ทำค้างนี้ก็เป็นสิ่งดีควรแก่การทำต่อ ถ้าสิ่งที่ทำ
ค้างนั้นเป็นของไม่ดี จะไม่ทำต่อก็ไม่มีใครว่าอะไร
บางคนก่อนถึงวาระของตนก็ติผู้ใหญ่ว่าไม่ทำต่อสิ่งที่
ทำค้างซึ่งเป็นสิ่งน่าทำ แต่พอถึงวาระของตนบ้าง
คือตนเป็นผู้ใหญ่ขึ้นมาบ้างก็คิดทำแต่ของใหม่ ไม่
ทำต่อของเก่าดังกล่าวแล้ว ลืมคำที่ตนเคยติผู้อื่น
หมด.

โลกต้องเป็นอย่างนี้ ถ้ามิใช่อย่างนี้ก็ไม่ใช่โลก
คือ มีดีมีชั่วไปตามเรื่อง

วันที่ ๑๒ เมษายน วันนี้รับต้นกันทั้งบ้านแต่เช้า
เป็นพิเศษ เพราะจะเดินทางไปเมืองอัคราเพื่อชมทัช-
มาฮาลให้สมอยากซึ่งพกมาแต่เมืองไทย การเดินทาง
กำหนดไว้ว่าจะออกเดินหลังจากเสร็จเรื่องอาหารเช้า

แล้ว พอออกจากห้องพักก็ได้ยินเสียงคุณบุ่นบ่นพึมว่า เมื่อคืนนี้ฝนตก กว่าจะรู้สึกตัวตื่นขึ้นตัวก็เปียกไปแถบหนึ่งแล้ว ฝนตกครั้งนี้นับว่า เป็นครั้งแรกในปีนี้ในเดลิ.

รถที่จะใช้เป็นพาหนะในวันนี้ มีสามคันโดยความอนุเคราะห์ของคุณบุ่นกับคุณสมบูรณ์ ข้าราชการสถานทูตไทย ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะเรา คุณสุภาพไปรถคุณบุ่น พอเรียบร้อยแล้วก็เคลื่อนขบวน พวกเรามีความกระปรี้กระเปร่าเป็นพิเศษ เพราะเหตุคือทัชมาฮาลนั่นแหละ เพราะล่ำลือกันนัก โฆษณากันเหลือหลายว่าดีอย่างนั้นงามอย่างนี้ บางคราวก็เผลอ ๆ ยกให้เป็นสิ่งหนึ่งในเจ็ดของสิ่งมหัศจรรย์ของโลก ซึ่งความจริงแล้วไม่ใช่ แต่บางคนก็จะให้เป็นให้ได้และบอกว่า ถึงไม่ใช่สิ่งมหัศจรรย์ในสมัยโบราณนั้น แต่ก็เป็นหนึ่งในเจ็ดของสิ่งมหัศจรรย์ในสมัยโบราณนี้ เมื่อจะให้เป็นสิ่งมหัศจรรย์ให้ได้อย่างนี้ก็ตามใจ แต่

เป็นที่น่าคิดอย่างหนึ่งคือว่า เรื่องการจัดเป็นสิ่ง
มหัศจรรย์อะไรเหล่านี้ ฝรั่งเป็นผู้จัดทั้งนั้น แล้วผู้ท
ไม่ใช่ฝรั่งก็ฉวยเอาโอฐมูลฝรั่งนั้นมาโฆษณาต่อ พร้อม
ทั้งประทับเครื่องหมายรับประกันความจริงด้วยกล่าวว่า
ฝรั่งเขาว่าแล้วคนพังก็เชื่อและเชื่อฝรั่งมากกว่าเชื่อพวก
เดียวกัน นี่ละเข้าตามหลักที่ว่า

วาสนาไม่คู่เคียงเถียงท่านยาก.

รถแล่นผ่านบ้านช่องและที่ฝังศพใหญ่น้อยมากมาย
ที่ยังอยู่ในภาวะที่น่าชมก็มี ที่อยู่ในภาวะที่น่าชังเพราะ
พังไปก็มี เป็นอย่างนี้เรื่อยไปจนออกนอกเมืองเดลีถึง
อาคารสงเคราะห์ ถึงนิคมคนจนซึ่งอยู่ในกระท่อมดิน
บนเนิน ผ่านท่อโสโครกรวม มาถึงตรงนี้ คุณปู่น
ต้องเร่งรถให้พ้นกลิ่นซึ่งก็เกิดจากสิ่งที่ออกมาจากคนนั่น
เอง สิ่งเหล่านี้เวลาอยู่ในตัวก็ไม่รู้สึกรังเกียจอะไรนัก
พอออกมานอกตัวแล้วก็ไม่ชอบใจ เรื่องของปุถุชนก็
เป็นอย่างนี้แหละ.

สองข้างทางที่รถผ่านนี้ ในตอนนี้มีต้นไม้ที่เขา
ปลูกไว้เป็นระยะ ๆ มีนกนานาชนิดเช่นนกเอี้ยง นก
เขา นกแก้ว นกกระจอก บินกันให้ขวักไขว่ ที่หา
กินบนถนนเป็นกลุ่ม ๆ ก็มี พอรถแล่นไปใกล้ ๆ
จึงจะบินหนี นกบางตัวบินตัดหน้ารถในระยะใกล้มาก
ผลก็คือต้องปะทะกับกระจกหน้ารถ ม้วนไปแล้วตกบน
พื้นถนนอย่างน่าเวทนา นอกจากจะมีนกเป็นกลุ่ม ๆ
แล้ว ยังมีกระแตตัวน้อยอีกนับเป็นสิบ ๆ พอรถแล่น
ไปใกล้ บางตัวก็หนีบางตัวไม่หนี พอรถมาถึงตัวก็
หมอบ พอรถเลยไปแล้วก็เงยขึ้นหาอะไรกินต่อไป
มันช่างกล้าและเชื่องจริง ๆ บางคราวเราได้พบฝูงนก
ยูงอยู่ข้างถนนนั่นเอง แม้นกกระสา นกกระทุง นก
ตระกรุมก็มีอยู่ข้าง ๆ ถนน นกในอินเดียเชื่องมาก
แม้แต่กาก็ทำรังอยู่เตี้ย ๆ ขนาดเออมกเกือบถึง
นกกระจอกทั่วไป ธรรมดาเป็นสัตว์ที่เปรียวมาก แต่
นกกระจอกอินเดีย เราเคยยื่นมือไปใกล้ ๆ มัน เวลา

มันบินมาเกาะอยู่ใกล้ ๆ มือของเราอยู่ห่างจากมัน เพียงไม่ถึงคืบ แทนที่มันจะบินหนีมันกลับจ้องมองดูมือเราเสียอีกแล้วทำเฉยไม่สนใจ ลิงก็พอลิง ไต่กันให้ยั้วเยี้ยทีเดียว ตามกิ่งไม้และตามพื้นดิน สัตว์เหล่านี้เชื่องคนทั้งนั้น เพราะชาวอินเดียทั่วไปไม่ทำร้ายสัตว์ สัตว์จึงมีความไว้วางใจคนมันจึงเชื่อง แต่ทว่าในขณะที่เราชมนกอย่างเพลิดเพลินนี่เอง เราได้เห็นแขกคนหนึ่งท่าทางภูมิฐานแบบคนสมัยใหม่ กำลังถือปืนยาวจ้องยิงนกอยู่ข้างถนน พอเห็นรถแล่นเข้าไปใกล้ก็ลดปืนยิงดูพวกเรา ภาพนี้ทำให้ความชื่นใจในธรรมชาติของเรา ต้องหยุดชงักลงขณะหนึ่ง ไม่นึกเลยว่าจะได้พบภาพอย่างนี้ แต่กพบครั้งนครั้งเดียวเท่านั้น ตลอดเวลาที่เราอยู่ในอินเดีย สัตว์ที่เราเห็นว่าเคราะห์ร้ายที่สุดในอินเดียก็คือแพะ เพราะถูกฆ่าบูชายัญวันละมาก ๆ.

ที่ท้องทุ่งสองฟากถนน มีพืชผักและข้าวเขียวชอุ่ม
เต็มเป็นพืดไป ทั้ง ๆ ที่แถบนี้เป็นทุ่ง ไม่มีแม่น้ำ
สำคลองเลย ภูมิประเทศไร้ต้นไม้และร้อนยิ่งกว่าภาค
อิสาณของเรา แต่ที่นี่เขาก็ทำนาทำสวนกันได้ทั้งปี
ทั้งนี้เพราะเขาใช้น้ำบ่อซึ่งเขาขุดไว้มากมายเป็นระยะๆ
สำหรับรดพืชพันธุ์ของเขา บ่อแต่ละบ่อก็เหมือนที่เคย
กล่าวแล้ว คือลึกปานเหว ได้ยินว่าบ่อเหล่านี้ชาวบ้าน
ขุดเอง โดยมิได้โอดครวญขอให้ทางการช่วยขุดให้.

ทุ่งนาแถบนี้ มีเสาหินรูปร่างคล้ายศิวลึงค์ตั้งอยู่
เป็นระยะ ๆ คงเป็นหลักบอกระยะ แต่ว่าทำไมจึงไม่
อยู่ริมถนน.

เรื่องกีฬาล่าสัตว์ในอินเดียนั้น เห็นนิยมแต่ล่าเสือ
ของคนใหญ่คนโตของอินเดียเช่นมหาราชา ที่จะมาล่า
นกล่าหนูสัตว์เบ็ดเตล็ดอย่างนั้นเขาไม่นิยม ได้ยินว่า
มีคนต่างชาติไปอยู่ที่เดลี พอวันหยุดงานก็ฉวยบินไป
เที่ยวล่าเนื้อแถวชานเมืองเดลี ซึ่งมีอยู่ไม่น้อยพร้อม

ด้วยภรรยา การฆ่าของเขาคราวหนึ่งหลายตัว เพราะล่าง่ายเนื่องมันเชื่องคน ล่าแล้วนำมาบ้านเพียงตัวสองตัว นอกนั้นก็ทิ้งให้น่าไปตามสภาพ เขาทำอยู่อย่างนี้เป็นประจำ ต่อมาการกระทำของเขาได้ถูกแจ้งไปยังผู้ใหญ่โดยชาวพื้นเมืองว่า คน ๆ นี้ฆ่มเหงสัตว์ การที่ยิงเอามากินนั้นเขาไม่ว่า แต่ยิงทิ้งนี่ยิงทำไม ต่อมาคน ๆ นี้ก็ถูกส่งกลับประเทศของตน.

สัตว์มันก็เป็นผู้อาศัยโลกอยู่ คนก็เป็นผู้อาศัยโลกอยู่ ทั้งคนทั้งสัตว์ต่างก็เป็นผู้อาศัยเขาทั้งนั้น แต่ไฉนจึงมาเบียดเบียนกัน ทำลายกัน ช่างไม่สงสารกันบางเลย ต่างก็เป็นผู้อาศัยเขาด้วยกันแท้ ๆ.

ในระหว่างการเดินทางนี้ ได้เห็นหญิงทูนหม้อน้ำไว้บนศีรษะ ตั้งซ้อน ๆ กันขึ้นไปหลายใบ บางครั้งไม่จับด้วยซ้ำ และอีกมือหนึ่งยังอุ้มหม้อเสียอีก แถมยังเดินคุยกันอย่างสบาย อย่างนี้ถ้าเดินไปสดุดอะไร

เข้าคงจะโครมครามลงมาอย่างเป็นที่เอิกเกริกเป็นแน่.
เห็นแขกทูนหม้อน้ำแล้วชวนให้คิดว่า อินเดีย พม่า ลังกา มลายู ต่างนิยมทูนของไว้บนศีรษะ ไม่นิยมหาบเหมือนไทย ดังนั้นกิริยาหาบจึงคิดว่าจะเป็นความนิยมของไทยมาแต่เก่าก่อน โดยคนไทยเองคิดเองนิยมเอง โดยมิได้ทำตามอย่างใคร ถ้าจะว่าเราเอาอย่างจีน ก็ไม่น่าเป็นไปได้ เพราะกิริยาหาบหิ้วมิใช่เพิ่งมีเมื่อเราพบกับจีน แต่มีมานานนักก่อนหน้านั้น อีกอย่างหนึ่งในขณะที่จีนยังเร่ร่อนอยู่นั้น ไทยเราตั้งมั่นเป็นหลักฐาน เป็นบ้านเมืองแล้ว ธรรมดาชาติที่เร่ร่อน มักเอาอย่างชาติที่ตั้งเป็นบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นแล้ว เช่นพวกกุบไลข่านซึ่งเป็นพวกเร่ร่อน ตีได้เมืองของชาวจีนซึ่งเป็นชาติที่ตั้งมั่นเป็นบ้านเมืองแล้ว เมื่อปกครองเมืองจีน พวกกุบไลข่านเลยกลายเป็นจีนไป ที่ว่ามานี้มิใช่ว่าจะให้สันนิษฐานว่าจีนเอากิริยาหาบของไปจากไทย ด้วยว่า

เรื่องความนิยมของชาติต่าง ๆ นั้นอาจตรงกันได้.

เมื่อออกรถจากบ้านพักแล่นอยู่ในเขตเมืองนั้น ไม่มีติดการจราจรเลย รถที่แล่นสวนทางก็มีน้อย พอออกมานอกเมืองมาจนบัดนี้ไม่ได้พบรถยนต์ของคนอื่นเลย นอกจากรถสามคันของคณะเราเท่านั้น สิ่งที่ใช้ถนนและสวนทางกับเราหรือที่เราได้พบในระหว่างทางในตอนนี้ก็คือฝูงวัวควาย อูฐและเกวียน วัวควายที่เราเห็นนี้ช่างผ่ายผอมโกโรโกโสเต็มที ผอมจนหน้าลิบ กระดูกหลัง กระดูกตะโพกโปนขึ้นมา ยังกับจะแข่งกับโหนกอูฐ มันเดินอย่างเชื่องช้าซึม หางแทบไม่บัดราวกับเดินไปโรงฆ่าสัตว์ ดซบซิดสลดไม่แจ่มใส พอ ๆ กันคนเลี้ยง น่าสงสาร วัวควายเหล่านี้เป็นตัวเมียทั้งสิ้น บางตัวมีลูกเล็กซังกผอมจนหน้าลบเหมือนแม่ เดินตามแม่อย่างอิดโรย วัวควายเหล่านี้เดินส่ายหน้าอย่างเนือย ๆ ราวกับจะบอกว่าแย่เต็มทีแล้ว วัวควายทุกฝูงที่เราได้เห็นเป็นอย่างนี้ทั้งนั้น.

ส่วนวัวที่เทียมเกวียนนั้น เป็นวัวตัวผู้รูปร่างใหญ่
เหมือนกับเกวียนซึ่งใหญ่มาก โดยมากใช้วัวตัวเดียว
ถ้าเกวียนใหญ่อย่างนี้และใช้วัวเล็ก เขาก็ใช้วัวเล็ก
สองตัว แต่บางทีเกวียนคันเบ้อเร่อ เทียมด้วยวัวเล็ก
ตัวเดียวก็มี วัวที่ลากเกวียนเหล่านี้ ดูเหมือนจะเป็น
วัวผู้ เพราะเจ้าของตบแต่งเสียงดงาม เช่น ทาเขา
ทั้งสองด้วยสีทองบ้าง สีเงินบ้าง สีแดงบ้าง ตบแต่ง
เขาให้แหลมกลมเกลี้ยงบ้าง ทคอกห้อยกระดิ่งหรือ
ผ้าแดง บ้างก็ห้อยลูกบัด บนหลังมีผ้าสีต่าง ๆ แต่สีที่
ขนหน้าก็คือสีแดง ซึ่งเย็บปะติดปะต่อคลุมไว้ ดูเฉิด
ฉายมาก แต่พอเห็นเกวียนเห็นคนเห็นสมบัติบน
เกวียนแล้วก็น่าเวทนาวัวนัก เพราะเกวียนใหญ่มาก
ล้อแต่ละล้อกงกว้างตั้งศอก กำแต่ละซี่นั้นดูใหญ่โตเกิน
จำเป็นทั้งสิ้น ทั้งกงทั้งกำ ผีมือทำทรามเต็มที คล้าย
กับใช้ขวานผ่าแล้วถาก ๆ เข้า เสร็จแล้วนำมาใช้ยัง
กับว่าจะทำหนีไฟซึ่งกำลังไหม้มาใกล้ และทั้งกงทั้งกำ

นั้น ทำไมถึงทำโตนักหนา โดยแต่เกวียนเท่านั้น วัว ผู้ลากเกวียนก็แทบอานไปแล้ว มิหนำซ้ำยังสิ่งที่อยู่บน เกวียนคือคนอีกฝูงหนึ่งและสมบัติอีกกองหนึ่ง คนฝูงนี้มีทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย ลูกเด็กเล็กแดงพร้อม ดูยวเยย คิดเฉลี่ยแล้วราวเล่มละ ๙ คน สมบัตินั้นมีตั้งแต่หม้อ ดินหม้อทองเหลืองขึ้นไปทีเดียว ไม่ทราบว่าจะอพยพ ไปไหนเป็นทิวแถว เกวียนบางเล่มก้าวหน้ามาก โดยใช้ล้อยางรถ น่าสังเวชแต่เกวียนบางเล่มซึ่งใหญ่ มากด้วยแต่ใช่วัวเล็กเทียมเพียงตัวเดียว เมื่อเป็น อย่างนี้เกวียนเล่มนี้จึงแล่นราวกับเรืออิฐ ตามเขาไม่ ทัน เจ้าของจึงตีวัวเอา ๆ เพื่อให้วิ่ง ได้ทันเขา แขกนับถือวัวมาก อุตส่าห์สร้างเทวสถานใหญ่โตไว้ ในที่บางแห่งเพื่อประดิษฐานโคปฏิมา จะทำมงคลกิจ บางอย่างต้องอาศัยวัว แต่ฆ่าวัวกินเนื้อวัวไม่ได้ เพราะ เป็นบาปหนัก ทั้งนี้เพราะเขานับถือว่าวัวเป็นพาหนะ ของ พระศิวะเจ้า ผู้เป็นเจ้า ของ ศิวลิงค์ อันศักดิสิทธิ์

ก็ออกนับถอกันถึงขนาดนั้นแล้ว กลับมาใช้งานให้อด
อยาก เฆี่ยนตี ทั้ง ๆ ที่แต่งตัวให้ออกงามอย่างนั้น
ดูเข้ากันไม่ได้เลย บางคนบอกว่า วัวตัวเมียจึงจะไม่
ถูกใช้งานจึงสบาย แต่ก็อกนั้นแหละวัวตัวเมียแต่ละตัว
ที่ผ่านตาเราไป ล้วนแต่ผอมโซโกโรโกโรคแทบแกว่ง
หางไม่ไหว บอกอาการว่าแย่ทั้งนั้น.

ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว ได้เห็นแขกขับรถม้าบรรทุก
หญ้าไปติดหล่มที่แห่งหนึ่ง ทางพระโขนงที่กรุงเทพ ฯ
แขกได้ตีม้าจนตะพดหัก รถก็ยังขึ้นจากหล่มไม่ได้ ม้า
ก็ดันแล้วดันเล่า พอถูกกระหน่ำก็ยิ่งดันหนักเข้า หาง
ก็บิด ขาหลังทั้งสองก็เต้นหยองแหยงด้วยความเจ็บ
ดันจนอุจจาระออก รถก็ยังขึ้นจากหล่มไม่ได้ ไม้ตะพด
หักไปหนึ่งอันแล้ว เจ้าของโกรธมากคว้าไม้เหลี่ยม
อันเท่าแขนกระหน่ำลงไปอีก คราวนี้ได้ผลคืออุจจาระ
ออกอีก กระหน่ำอีก คราวนี้เราต้องเดินหนีด้วยความ
เวทนาม้าเหลือเกิน เพราะม้าได้เหลียวหลังกลับมา

มองดูเจ้าของผู้ดีมันยังกับจะขอร้องว่า อย่าตีนักเลย สายตาที่มันมองเจ้าของนั้นน่าสงสารอย่างยิ่ง พอเราเหลียวกลับมามองดูอีก เห็นอาบังหยุดดีและนั่งพิงหญ้าอยู่ เราอยากบอกตำรวจให้ห้ามปรามแขกไม่ให้ตีสัตว์จนเกินไปก็ไม่เห็นตำรวจเลยในแถวนั้น ครั้นเราจะไปบอกห้ามแกเอง แกกำลังโกรธ แกอาจเห็นเราเป็นม้าก็ได้เราจึงไม่กล้าไปบอกห้ามแก เพราะว่า

“ อันคนโกรธนั้น สามารถทำอะไรที่เสียได้เสมอแม้แต่ทำลายตัวเอง ” บุคคลผู้อพยพเหล่านั้นมาจากไหนก็ไม่ทราบ จะไปไหนก็ไม่ทราบอีกเหมือนกัน ซึ่งก็คล้ายกับเรา “ คือ เรา (ในอดีต) มาจากไหนก็ไม่ทราบ แล้ว (ในอนาคต) จะไปไหนต่อไปอีกก็ไม่ทราบ.”

น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือวัวและควาย ขณะเดินมันเดิน ทำหัวงึกงักราวกับพยักพเยิดหรือเดินลอยหน้า ซึ่งอาการนี้ไปเหมือนกับคนบางคนผู้ชอบเดินทำศีรษะ

คล้ายพยักหน้า หรือลอยหน้าไปตามจังหวะของการเดิน เพราะตนนึกว่า เรานี้โก้มากที่เดินทำศีรษะพิสดารอย่างนี้ เขาจะรู้สึกหรือเคยสังเกตหรือเปล่าหนอว่า อาการเดินทำศีรษะทำหน้าอย่างนั้น ไปพ้องกับอาการเดนลอยหนาพยกหนาของวควายเขา และเมื่อรักจะเดินแบบนั้นก็ควรจะหาอะไรมาขบเคี้ยวบดเอองไปด้วยจึงจะโก้ยิ่งขึ้น.

"อวิชฺชานิวุโต โกโล (ชาวโลกถูกความไม่รู้ครอบงำ) ตนุเกตฺถ วิปสฺสติ (น้อยคนจักเข้าใจในเรื่องนี้)"

คนบางคนที่นึกว่าตนฉลาด มักว่าคนที่ฉลาดสู้ตนไม่ได้ว่า โง่เหมือนควายวัว ความจริงควายวัวนั้นมันจะโง่หรือไม่มันก็พอกับตัวของมัน จริงอยู่มันฉลาดสู้คนแม้แต่ที่ถูกดูถูกว่าโง่นั้นไม่ได้ แต่มันก็มีส่วนดีอยู่มากมาย เช่น บ้านช่องวัดวาอาราม ตามต่างจังหวัดทั่วไปนั้น ได้สร้างขึ้นเพราะแรงใคร แรงวัว

ควายใช่หรือไม่ อาจมีผู้กล่าวว่าเพราะแรงทรัพย์ชาว
บ้าน แต่กอกนั่นแหละทรัพย์นั้นได้มาจากข้าว ข้าว
เล่าได้มาจากอะไรถ้าไม่ใช่แรงวัวควาย อีกอย่างหนึ่ง
วัวควายเมื่อมชีวิตอยู่ก็ทำประโยชน์แก่คน เวลาตาย
เนื้อหนังของมันก็ได้เป็นประโยชน์แก่คนอีก ตกลงว่า
อยู่ก็มีประโยชน์ ตายแล้วยังฝากเนื้อหนังให้เป็น
ประโยชน์แก่คน คนเสียอีก บางคนเมื่อมชีวิตอยู่เทบ
ไม่ได้ทำประโยชน์อะไรแก่คนด้วยกันเลย มีแต่จะ
ทำลายประโยชน์ของเขา แต่ทุกคนพอตายแล้วเนื้อ
หนังมังสาก็ใช้ทำอะไรไม่ได้มีแต่จะส่งกลิ่นเหม็นกวน
มนุษย์ด้วยกัน ศพคนที่ทำประโยชน์แก่ผู้อื่นหรือมี
ได้ทำให้ใครเดือดร้อน ถึงเหม็นก็ไม่มีใครว่าอะไร
คนเขาทนได้ แต่ศพคนผู้ไร้คุณธรรมไร้ประโยชน์นั้น
คนเขาพูดว่าเมื่อมชีวิตอยู่ก็กวนความสุขเขา ตายแล้ว
ยังส่งกลิ่นกวนความสุขชาวบ้านเขาอีก.

ไหน ๆ ก็พูดก้าวออกมานอกเรื่องถึงขนาดนี้แล้วก็

ขอต่ออีกสักหน่อยด้วย เรื่องที่น่าประหลาดและน่าคิดคือ ในการประกอบพิธีอุปสมบทบางครั้ง จะมีบางคนนำพระพุทธบรรจุไว้ในบาตรของนาคบ้าง ขอให้พระผู้นั่งหัตถบาศตั้งพระพุทธรูปไว้ในหัตถบาศบ้าง เมื่อพระถามเขาว่า ตั้งไว้เพื่ออะไร เขาจะบอกว่าเพื่อให้พระพุทธรูปนั้นได้ผ่านการสวดญัตติบวชจากสงฆ์ พระก็ได้แต่มองหน้ากันและรู้สึกว่า เออ ! แปลกบวชพระพุทธเจ้า.

ที่พระแท่นดงรัง ที่เมืองกาญจน์ เวลาหน้าเทศกาลไหว้พระแท่น พวกปะสกสีกามักพอใจนิมนต์พระไปนั่งสวดมาติกาบังสุกุลที่องค์พระแท่น พวกเราเคยไปเห็นเข้ารู้สึกว่า เออ ! แปลกบังสุกุลพระพุทธเจ้า.

มีชาวพุทธคนหนึ่งเป็นคนสำคัญเป็นปราชญ์ คนรู้จักทั่วไป เจ็บมาก หมอดูแนะให้ทำบุญด้วยบวชเณรสองค์ เขาจึงบวชด้วยพิธีพิสดารที่สุดซึ่งเกิดมาก็เพิ่งได้เห็นครั้งนี้ คือใช้ตุ๊กตาบวชโดยใช้ผ้าเหลืองพัน

ตุ๊กตา ๔ ตัวเป็นเณร ใช้ผ้าขาวพัน ๑ ตัวเป็นเถร แล้วนำไปไว้ที่วัด เขาเป็นคนมีความรู้ดีมากทั้งทางโลกทางธรรม แต่ไฉนจึงทำอย่างนั้น ฐานะของเขาก็ร่ำรวยมาก บวชเณรจริง ๆ สักร้อยรูปก็ได้ เรา เห็นเข้าแล้วก็เกิดสลดใจคิดว่า ทำไมความคิดของคนขนาดนี้จึงเรียวไปอย่างนั้น และรู้สึกว่า เออ ! แปลก บวชตุ๊กตาเป็นสามเณรเป็นเถร.

ตามที่เล่ามานี้ มิได้มีเจตนาจะว่าใครให้ได้รับความเจ็บช้ำน้ำใจ เป็นแต่ว่าเห็นเป็นเรื่องแปลกจึงเล่าสู่กันฟังพอเป็นเครื่องประดับปัญญาบารมี.

รถแล่นผ่านพ้นทอนเชียวชอุ่มด้วยพืชต่าง ๆ ในท้องนา แล้วก็ผ่านพ้นทอนแห้งแล้ง แล้วกลับผ่านพ้นทอนเชียวชอุ่มอีกสลับกันไป ซึ่งดูแล้วก็คล้ายกับชีวิตของคนเราซึ่งเดียวก็ชุ่มชื่น เดียวก็เหี่ยวแห้ง เดียวก็กลับเป็นสุข แล้วก็กลับเป็นทุกข์อีกสลับกันไป ไม่รู้จักจบสิ้น.

รถผ่านมาถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่ง รถทุกคันต้องชลอความเร็ว เพราะเบื้องหน้าเรานั้นมีวัวถูกขนเปลี่ยวสูงใหญ่ตัวหนึ่งกำลังเดินอย่างสง่าช้า ๆ แบบนักเลงโตข้ามถนนตัดหน้ารถเรา คุณบุ่นพูดว่า ดูมันซิอย่างนี้ถ้าเป็นในบ้านเราก็มีหวังได้แปรสถานที่ไปอยู่ร่วมกับเส้นก๋วยเตี๋ยวในชาม แล้วคุณบุ่นก็เลยหยุดรถให้พวกเราได้ดูความยิ่งใหญ่ของวัวตัวนั้นด้วยและเพื่อหยุดพักรถด้วย.

วัวตัวนั้นได้เดินอย่างวางโต ข้ามถนนไปสู่ร้าน ๆ หนึ่ง และคนในร้านได้ให้ยอดอ้อยมันกิน แล้วมันก็เดินต่อไปยังร้านอื่น คนในร้านที่มันเขาไปนั้น ก็นำอาหารมาให้มันอีก.

ที่ใกล้กับที่จอดรถนั้นมีพวกพเนจรพวกหนึ่งพักอยู่ ณ ที่นั้นมีหญิงคนหนึ่งกำลังขยำแป้ง และทำเป็นแผ่นโยนเข้ากองไฟซึ่งก่อด้วยมูลโคแห้ง ที่ตักของนางมีลูกน้อยเดินยังไม่ได้คนหนึ่งนั่งอยู่ และที่ข้าง ๆ มีลูก

อายุสักสี่ขวบนั่งมองดูที่กองไฟ แล้วมองดูแม่นั้นแล้ว กลับมองดูกองไฟอีก ในที่สุดได้ชมอไปที่กองไฟแล้ว หัวเราะพูดกับแม่ พอแม่นิ่งไม่พูดด้วยแกก็เลยหยุดพูด ความยิ้มแย้มที่มอยู่บนใบหน้าก็พลอยจางหายไปด้วย แล้วก็จ้องดูที่กองไฟต่อไป สักครู่ก็ยิ้มพูดกับแม่อีกพร้อมทั้งชมอไปที่กองไฟนั้นด้วย พอแม่นิ่งแกก็หยุดพูดหยุดยิ้ม ตอนหลังแกเออมมือไปที่กองไฟแม่เลยตีมือ แกเลยหยุดนิ่งทำตากระบริบ ๆ มองดูแม่บ้างมองดูกองไฟบ้าง แต่ไม่ยอมออกห่างแม่

"ความสัมพันธ์ระหว่างแม่กับลูกนั้นลึกซึ้งนัก ไม่ว่าจะเป็นแม่ลูกไทย หรือแขกหรือฝรั่งก็เป็นแบบนี้ทั้งนั้น เด็กพอโตขึ้นมักจะลืมความเก่าอันนี้ เลยไปเห็นคนอื่นซึ่งเพิ่งผ่านเข้ามาในชีวิตของตน ดีกว่าพ่อแม่ซึ่งเป็นคนรักดั้งเดิมของตน"

ที่ใกล้กับที่จอดรถนี้มีร้านขายของหลายร้าน และมีแผงลอยแห่งหนึ่ง ซึ่งมีแขกผู้ชายเป็นเจ้าของขายถั่ว

หลายอย่าง เขากำลังคุยกับเพื่อนอย่างเพลิดเพลินที่
กะบะถั่วนั้นมีนกกระจอกตัวหนึ่งจิกกินถั่วสินค้าของเขา
อยู่อย่างไม่หวั่นเกรง เจ้าของก็คุยเพลินปล่อยให้นก
กินสินค้าของตนไปเรื่อย ๆ โดยมิได้ไล่ นกนั้นกินไม่
กินเปล่าแถมถ่ายเสียด้วย ถ่ายปนลงไปกับถั่วนั้นเอง
ราวกับจะให้เป็นเครื่องตอบแทนถั่วที่มันกิน พอมีคน
มาซื้อ นกก็บินไป เจ้าของก็กำถั่วพร้อมทั้งมูลนก
ห่อกระดาษส่งให้คนซื้อไป ดู ๆ ก็ง่ายดี แต่ดีง่าย ๆ
อย่างนี้ไม่น่าทำ การกระทำอย่างนกนี้ ถ้าเป็นนกทำ
ก็ไม่น่าจะเสียหายอะไรมากนัก แต่ถ้าเป็นคนทำแล้ว
จะเสียหายมากทีเดียว ดังนั้นสุภาษิตไทยจึงกล่าวไว้ว่า
“อย่ากินบนเรือนแล้วถ่ายรดหลังคา”

รถแล่นผ่านมาจนถึงเมืองโบราณเมืองหนึ่ง เป็น
เมืองสำคัญเป็นพิเศษสำหรับชาวชาวฮินดู เพราะเป็น
เมืองของพระกฤษณะ เมืองนี้คือเมืองมถุรา คำว่า
มถุรานี้ได้เป็นชื่อสมัยของพระพุทธรูปด้วย คือพระ

พุทธรูปสมัยมถุรา ซึ่งเป็นสมัยต่อจากสมัยคันธาระอัน
เป็นสมัยแรกที่มีพระพุทธรูปในโลกอย่างเป็นหลักฐาน
พระพุทธรูปสมัยมถุรามีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๗
ถึงที่ ๑๖ เมืองมถุราขณะนี้เป็นเมืองกลางทุ่ง มีเนิน
สูงอยู่กลางเมือง มองดูไกล ๆ คล้ายเมืองในนิยาย.

รถแล่นผ่านกองคาราวานอูฐ ซึ่งมีอูฐมากมาย
เป็นฝูงใหญ่ พักอยู่ข้างทาง อูฐนี้แขกเขาให้ชื่อพิเศษ
แก่มันว่า นาวาแห่งทะเลทราย มันมีคุณภาพเหมาะ
แก่ทะเลหลายอย่างเช่น อดอาหาร อดน้ำได้หลายวัน
เดินแข็ง บรรทุกของได้มาก เวลามีพายุในทะเล
ทรายคนใช้อูฐเป็นที่กำบังได้.

“คนเดินทางในทะเลทราย ย่อมใช้อูฐเป็น
เครื่องป้องกันพายุทรายได้ แต่คนเดินทางในทะเล
คือชีวิตในโลก ย่อมใช้สติสัมปชัญญะเป็นเครื่อง
ป้องกันพายุแห่งชีวิตได้”

ในการเดินทางไปดูนั่นชมนี่นอกชุมชนทุกครั้ง ไม่

เคยเห็นคนแขกสวมแว่นตาเลย มีแต่พวกเราเท่านั้น ที่สวม แต่แว่นที่พวกเราสวมนั้นเป็นแว่นสุภาพ เป็นแว่นสายตาบ้าง แว่นกันแดดกับฝุ่นบ้าง กรอบก็ใช้สีสุภาพ ไม่มีใครใช้กรอบขาวเลย ถ้าใช้คงไม่น่าดู เป็นอันมาก เพราะนอกจากจะไม่สุภาพแล้ว หน้าตายังใกล้ค่างเข้าไปอีกด้วย เพราะหน้าดำแล้วสวมแว่นกรอบขาว คนเคยเห็นค่างแล้ว พูดอย่างนี้คงเข้าใจได้ดี คนขาวเช่นพวกฝรั่งเขาสวมแว่นกรอบขาว สีขาวก็กลมกลืนกันไป ไม่หลอกกัน ไม่น่าเกลียด คนผิวดำแดงไม่รู้จักความเหมาะสม ไปเอาอย่างฝรั่งเดาะสวมแว่นกรอบขาว หน้าก็เลยใกล้ค่างเข้าไป อย่างนี้เขาเรียกว่า ขาดอัตตัญญุตา คือความรู้จักตัวเอง การเอาอย่างเขาโดยไม่พิจารณาว่า เหมาะแก่ตัวหรือไม่ ทำให้เกิดผลเสีย แม้แต่ในเรื่องกรอบแว่นตาอันเป็นเรื่องเล็กน้อยเต็มทียังมีส่วนเสียอย่างนี้ นับประสาอะไรกับเรื่องที่ใหญ่โตกว่านี้.

รถของเราได้มาหยุดชงักอีกครั้งหนึ่งเมื่อมาถึงทาง รถไฟ เพราะจะข้ามทางรถไฟไปไม่ได้ เนื่องจากมีประตูเหล็กลั่นกุญแจกั้นขวางถนนไว้ และเจ้าหน้าที่คอยลั่นคอยไขกุญแจ คอยเบิดบี่ดประตูเหล็กก็อยู่ที่บ้อมใกล้ ๆ ประตูนั่นเอง พวกเรารู้สึกสงสัยอยู่ครามครันว่า จำเป็นอย่างไรจึงต้องลั่นกุญแจด้วย ลำพังบี่ดประตูอย่างเดียวก็น่าจะพอ คงไม่มีรถคันไหนจะแล่นชนประตู หรือมีคนดี ๆ ที่ไหนแอบเบี่ดประตูแล้วขับรถยนต์ออกไปชนกับรถไฟเป็นแน่.

รถอยู่สักครู่รถไฟก็แล่นผ่านไป เสียงล้อบดไปบนรางกระทบที่ต่อของรางต่อราง ทำให้คิดถึงสุภาษิตแสดงถึงความสำคัญของทรัพย์ว่าทรัพย์มีความสำคัญอย่างนั้น ๆ แม้แต่กลองซึ่งไม่มีชีวิตจิตใจก็ยังเปล่งเสียงออกมาอย่างกึกก้องว่า ธนัง ธนัง ธนัง (ทรัพย์ ๆ ๆ) เสียงล้อรถไฟที่กระทบต่อของราง เราได้ยินดังคล้ายคำว่า ทรัพย์ ๆ ๆ เราได้ยินคล้าย

อย่างนั้น คนอื่นจะได้ยินอย่างไรไม่ทราบไม่ได้ถาม.

"ทรัพย์นั้นเป็นทั้งแก้วสารพัดนึก เป็นทั้งแก้วสารพัดพินาส"

เรื่องหยุดรถยนต์เพื่อการจราจร ในระหว่างหยุดนั้น ถ้าส่งความสังเกตไปยังรถคันอื่น ๆ บางคราวอาจจะได้เห็นสิ่งแปลก ๆ เช่น ครั้งหนึ่ง ที่สะพานยมราชที่กรุงเทพ ฯ ขณะที่รถยนต์หยุดรอให้รถไฟผ่านสะพานไปนั้น มีรถยนต์คันหนึ่งหยุดรออยู่ในกลุ่มรถยนต์อื่น ๆ เป็นรถส่วนตัว คนขับเป็นคนหนุ่ม พอรถหยุดก็เอียงซ้ายเอียงขวา ดูหน้าตัวเองที่กระจกสำหรับดูรถข้างหลังแล้วควักหวีออกมาหวีผม เอียงซ้ายเอียงขวาดูเรื่อนผมอีก เสร็จแล้วยิ้มให้กระจกเล็กน้อย แล้วลูบหน้า พอมือมาถึงคางก็ถอนหนวดเลย ต่อไปนั้นก็เลยง่วนอยู่กับการถอนหนวดและดูกระจก จนรถไฟผ่านไปแล้ว ไม้ขวางทางถูกยกขึ้นแล้ว รถคันหน้า ๆ เขาไปกันหมดแล้ว แกก็ยังคงถอนหนวดส่องกระจกอยู่

อย่างเพลิดเพลิน จนไม่รู้ว่าข้างหน้าเขาไปกันหมดแล้ว จนรถข้างหลังเบี่ดแตรเตือนถี่ ๆ หลายครั้ง แกจึงรู้สึกตัวและก่อนจะติดเครื่อง ก็ยื่มให้กระจกอีกครั้งหนึ่งก่อนแล้วจึงติดเครื่องออกรถ.

"การทำอะไรก็ตามถ้าทำเกินไปหรือไม่คำนึงถึงกาละเทศะย่อมไม่ดีทั้งนั้น โดยที่สุดแม้แต่อาหารซึ่งเป็นของจำเป็นต่อชีวิต แต่ถ้ากินมากเกินไปก็ไม่ดีกลับมีโทษแก่ร่างกาย"

รถไฟก็ผ่านไปแล้วแต่เจ้าหน้าที่ยังไม่ออกจากบ้อมยามมาไขกุญแจ ไม่ทราบว่าหลับหรือทำอะไรอยู่ จนพวกเราเบี่ดแตรรถถี่ ๆ หลายครั้ง แกจึงเคลื่อนกายย้ายกรออกมาเบี่ดประตู ช่างเชื่องช้าผิดกับที่บ้านเรามาก.

เมื่อรถมาถึงที่แห่งหนึ่งได้เลยไปที่สถานทร อันอยู่ห่างจากอัคราประมาณห้าไมล์ และที่นั่นเป็นที่ฝังศพของพระเจ้าอัคบารุมหาราชได้ตั้งอยู่ ที่ตำบลนี้ได้

ชื่อว่าสีกันทร เพราะเมื่อ ค.ศ. ๑๕๐๓ (๑๔๙๒) สุลต่านสีกันทร โลดี ได้มาตั้งเมืองขึ้นที่นี่.

สุสานของพระเจ้าอัคบารมหาราชอยู่ในสวนชื่อบาฮิสตาบาด บริเวณสุสานมีเนื้อที่ ๑๕๐ เอเคอรหรือประมาณ ๓๗๕ ไร่ มีกำแพงสูง ๒๕ ฟุต ล้อมรอบทั้งสี่ด้าน แต่ละด้านมีประตูใหญ่ สุสานนี้พระเจ้าอัคบารได้ทรงสร้างตั้งแต่พระองค์ยังมีชีวิตอยู่แต่มาเสร็จในสมัยโอรสของพระองค์ คือพระเจ้าชะหันครั้นเวลาสร้าง ๑๔ ปี เริ่มสร้างในปี ค.ศ. ๑๖๐๑ เสร็จในปี ค.ศ. ๑๖๑๔ สิ้นเงินประมาณ ๑๕ หลัก คือ ๑๕ แสนรูปีย์ บริเวณทั้ง ๓๗๕ ไร่นี้อยู่บนยกพื้นหินสูงขนาดไม่ต่ำกว่าหลังคารถเก๋ง.

เราก้าวสู่บันไดเจ็ดขั้นขึ้นมาถึงประตูใหญ่ด้านใต้ทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าสูง ๗๕ ฟุต เป็นหินทรายสีแดงอ่อนฝังลวดลายอันวิจิตรด้วยหินอ่อนต่าง ๆ สี ตั้งแต่ข้างล่างจนถึงยอด มีคำจารึกเป็นภาษาเปอรเซียด้วย

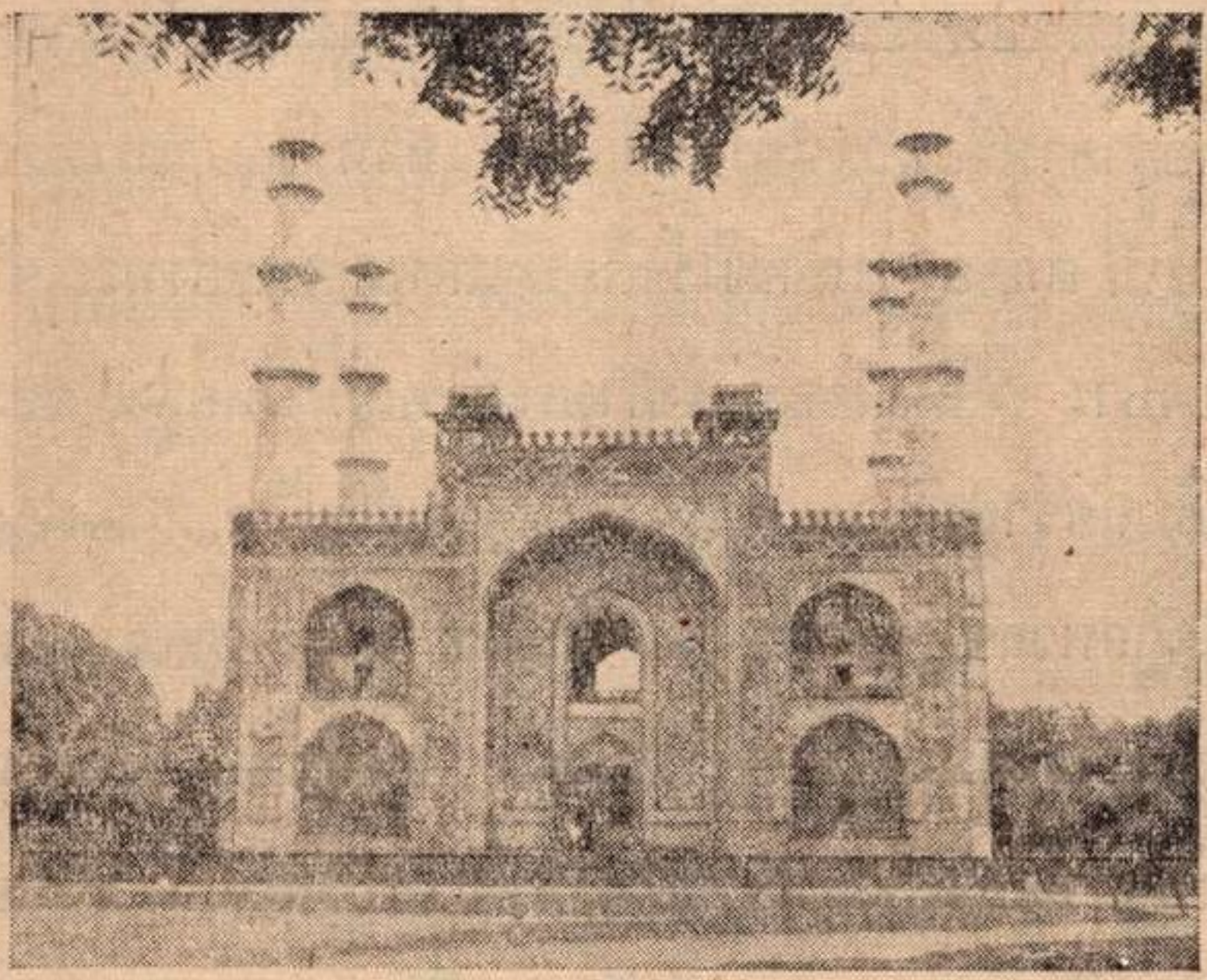

ประตูสุสานของพระเจ้าอัคบาร์

การฝังลายหินอ่อนบนประตูตอนบน และตอนท้ายได้บอกปีที่สร้างเสร็จว่า ค. ศ. ๑๖๑๕ ประตูนั้งสูงนั้งใหญ่ทำเป็นรูปสองชั้นแต่ละด้านทำเป็นคูหา หกคูหา คือชั้นละสามคูหา แต่คูหากลางชั้นล่างด้านหน้าและ

หลังเป็นประตูเข้าออก ที่หลังคาประตูมีเนาบัต ฆานา คือศาลาหรือหอดนตรีอยู่สี่แห่ง สำหรับบรรเลงหรือเป่าปี่ ติกลองประโคมให้เกียรติแก่พระศพของพระเจ้าอัคบาร ที่สี่มุมของหลังคาประตูใหญ่นี้มีหอสูง ของเดิมนั้นว่าสูงถึง ๘๖.๕ ฟีต ครั้นต่อมาในปี ค. ศ. ๑๗๖๔ ได้ถูกพวกซิปอย (ชาต) ทำลาย และลอร์ดเกอร์สันได้สร้างใหม่แต่เตี้ยกว่าของเดิม สูงสี่ชั้น เป็นหินอ่อน สีค่อนข้างขาว อย่างที่เห็นในปัจจุบันนี้ สิ่งก่อสร้างที่สุสานของพระเจ้าอัคบาร ที่มีลวยลายมากที่สุด มีการฝังลวยด้วยหินอ่อนอย่างวิจิตรมาก ก็เฉพาะที่ประตูเข้านี้ ส่วนตัวสสานมีการก่อสร้างปนกันหลายแบบ มีการฝังลายด้วยหินอ่อนบ้าง แต่ไม่วิจิตรเหมือนที่ประตูใหญ่นี้ กลับไปวิจิตรในแบบอื่น.

จากประตูเข้าไปจนถึงตัวสุสาน มีถนนหินกว้างพ้นถนนสูงระดับพอ ๆ กับพ้นประตู กลางถนนมีลำรางเล็ก ๆ ทอดยาวไปจนถึงหน้าตัวสุสาน โดยมี

สระสี่เหลี่ยมคั่นอยู่เป็นระยะ ๆ สองสระ ตามแบบสวนโมกุล สองข้างถนนเป็นสวนมีต้นไม้ใหญ่น้อย แม้แต่ต้นตาลก็มี จากประตูเข้าถึงตัวสุสานนั้นไกลโขทีเดียว.

ตัวสุสานเป็นอาคารใหญ่มหึมา เต็มเนื้อที่ ๔๐๐ ตารางพี่ด เป็นรูปสี่เหลี่ยมเข้ากับบริเวณภายในกำแพง สูง ๕ ชั้น ชั้นล่างใหญ่ที่สุด ชั้นที่ ๒-๓-๔-๕ ได้ใหญ่เล็กลดหลั่นขึ้นไปโดยลำดับ ชั้นที่ ๕ เป็นชั้นที่มีบริเวณเล็กกว่าเพื่อน เป็นหินอ่อนสีขาวแทบทั้งหมด ส่วนอีก ๔ ชั้นนอกนั้นเป็นหินทรายสีแดงอ่อนแทบทั้งหมดเหมือนกัน ชั้นที่หนึ่งทำเป็นคหาหรือกุโบสำหรับฝังศพราชวงศ์ไว้รอบทั้ง ๔ ด้าน ๆ ละ ๑๑ คูหา รวมทั้งคูหากลางซึ่งเป็นคูหาที่ใหญ่และสูงที่สุดมีรูปเป็นประตูใหญ่ ในคูหาเหล่านั้นบางคูหาได้ใช้เป็นที่ฝังศพแล้ว โดยรู้ได้จากที่มีรูปหิบศพหินตั้งอยู่ในคูหานั้นและมีแผ่นหินอ่อนฉลุเป็นลวดลายกั้น

อยู่หน้าคูหาด้วย ที่คูหากลางทั้งสี่ด้านนั้นเบื้องบนมีเนา
บัตฆานาหรือศาลาดนตรี ที่หน้าคูหามีแผ่นหินฉลุ
ลวดลายกั้นแสดงว่าไม่ว่าง และที่แผ่นหินสลักนั้น
ประตูสำหรับเข้าไปในคูหา ที่กันคูหานทั้งสี่ด้านมีทาง
ลาดยาว ๖๐ ฟีต ทอดลึกลงไปเบื้องอุโมงจนถึงห้อง
ใต้ดินซึ่งตั้งอยู่ตรงกลางของตัวสุสาน ณ ห้องนั้นที่
ฝั่งพระศพจริงของพระเจ้าอัคบารมหาราช หีบพระศพ
เป็นหินอ่อนสีขาวทั้งแท่ง กว้าง ๒ ฟุต ๗ นิ้ว ยาว ๖
ฟุต ๑๐ นิ้ว สูง ๓ ฟุต ๓ นิ้ว บนหลังหีบมีหินเป็นรูป
ท่อนไม้อันเป็นเครื่องหมายแสดงว่า ศพที่ถูกฝังนั้นเป็น
หินศพผู้ชาย ตัวหีบพระศพมีลวดลายแบบฝังหินและ
ตั้งอยู่บนฐาน เหนือหีบพระศพมีผ้าดำคลุม พระศพ
จริงได้ยินว่า ฝังอยู่ใต้หีบลึกลงไป ๗ ฟุต ได้ยินว่า
เดิมในที่นี้มีสมบัติของพระเจ้าอัคบารหลายอย่างเช่น
ดาบคู่พระหัตถ์ โล่ ผ้าโพกพระเศียร อ่างสรงพระ
พักตร์เป็นต้น แต่หายหมดไปนานแล้ว.

ในห้องนี้ทางเข้าสู่ด้านตามทางลาดจากคูหากลาง ดังกล่าวแล้ว เพดานห้องโค้งเป็นแบบโดม มีช่องให้แสงสว่างภายนอกส่องมารวมที่หีบพระศพแต่เพียงเล็กน้อยดูคลุมเครือเต็มที ภายในห้องเงียบ ดังนั้น ภาวะทั่วไปในห้องจึงกลมกลืนชวนให้น่ากลัวมาก.

“ความขมุกขมัวทำให้เห็นผิด ๆ ถูก ๆ ไม่เห็นจริงชัด ความรู้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ ก็เช่นเดียวกับความขมุกขมัว คือทำให้เข้าใจอะไรผิด ๆ ถูก ๆ ไม่แน่ชัด.”

พระเจ้าอัคบารุเป็นกษัตริย์โมกุลองค์เดียวที่ปกครองอินเดีย ที่ชาวอินเดียผู้มีปัญญานิยมและยกให้เป็นมหาราช อาณาเขตที่อยู่ในอำนาจของพระองค์นั้นกว้างใหญ่ไพศาล พระองค์เองเคยทรงปรารภว่า รู้สึกเสียดายที่ไม่มีแผ่นดินที่ไหนอีกที่พระองค์จะยกทัพไปรบ พระองค์นอกจากจะเป็นกษัตริย์ชั้นมหาราชของอินเดียแล้ว โลกยังยกย่องให้เป็นมหาราชองค์หนึ่ง

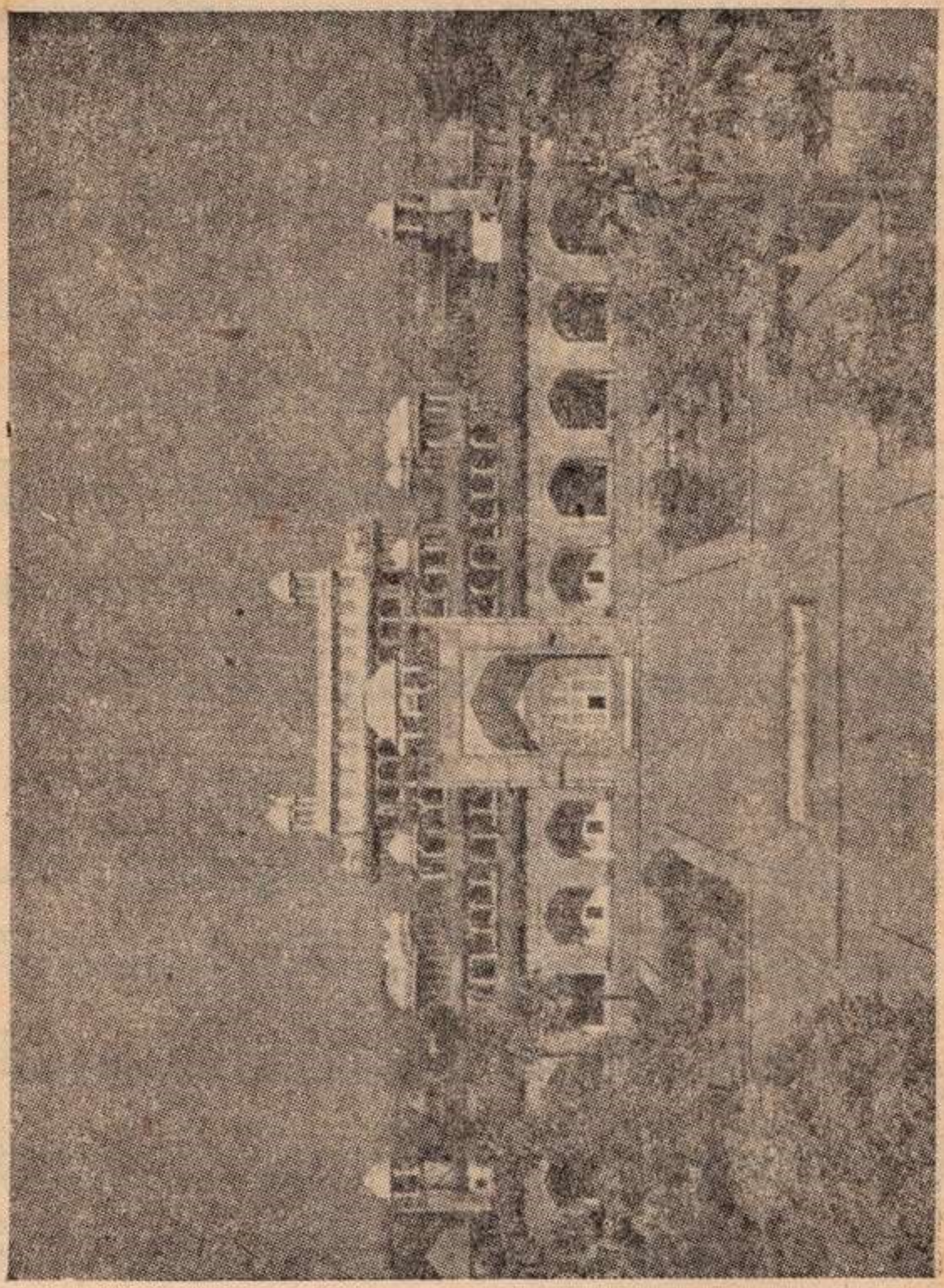

สุสานพระเจ้าอัคบาร์

ของโลกด้วย อาณาเขตที่พระองค์ทรงปราบให้อยู่ภาย
ใต้อำนาจของพระองค์นั้น กว้างขวางกว่าอาณาเขตที่
นโปเลียนปราบได้เป็นอันมาก แม้อย่างนั้นพระองค์
ก็ต้องแพ้แก่สิ่งหนึ่ง การที่พระองค์ต้องถูกฝังอยู่ใต้พื้น
ห้องนั้น นั่นเป็นเครื่องแสดงถึงความแพ้อย่างราบ
คาบของพระองค์ต่อสิ่งหนึ่ง สิ่งนั้นคือ ความตาย.

"ความตายเป็นความยุติธรรมอย่างหนึ่งซึ่งธรรม
ชาติได้ให้แก่คนและสัตว์ บางคราวคนก็แย่งธรรม
ชาติโดยหยิบความตายยื่นให้คนอื่นสัตว์อื่นเสียเอง
แต่ตนก็ไม่พ้นตายอยู่นั่นเอง."

ชั้นที่สอง รอบ ๆ เป็นลานกว้างรูปสี่เหลี่ยม ที่
มุมทั้งสของลานนี้มีศาลาเล็ก ๆ รูปร่างคล้ายยอดของ
หอสูง ตรงกลาง มีห้องเป็นคูหาเรียงรายติดกันไปทั้ง
สี่ด้าน และเป็นคูหาเปิดทั้งสน.

ชั้นที่สาม เป็นรูปสี่เหลี่ยมเหมือนกัน มีลานรอบ
แต่ไม่กว้างเหมือนอย่างชั้นที่สอง ที่สี่มุมมีศาลาเล็ก

อย่างชั้นสองและระหว่างมุมหนึ่งถึงมุมหนึ่งยังมีศาลาเล็กๆ ตรงกลางเป็นคูหาเรียงรายติดกันไปทั้งสี่ด้าน แต่เล็กกว่าชั้นที่สอง บันไดจากชั้นสองขึ้นมาสู่ชั้นสามนี้ มีสองด้าน คือด้านซ้ายและขวา และที่บันไดด้านขวาทางขาขึ้น เราได้พบสิ่งที่น่าสังเวชอย่างหนึ่งซึ่งไม่น่าจะมีอยู่บนที่สวยงามอย่างนี้ สิ่งนี้คือกากอาหารของสัตว์มีใจสูง รู้สึกว่าผู้ที่ทำอย่างนี้ช่างไม่รู้จักว่าควรทำไม่ควรทำอย่างไร ไม่เข้าใจว่าอะไรดีอะไรเลว ทั้งนี้คงเป็นเพราะอ่อนการศึกษาอ่อนการอบรมมาก ข้อที่การศึกษาอบรมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับคนนั้นก็เพราะ:-

"การศึกษาอบรมเป็นเหตุให้คนเป็นมนุษย์ เป็นเหตุให้รู้ว่าอะไรดี ไม่ดี อะไรถูกอะไรผิด อะไรควรไม่ควร คนบางคนมีการกระทำไม่ตรงกับเจตนาของตน เช่นเขาอยากทำให้ถูกแต่พอทำไปกลับผิด ทั้งนี้เพราะขาดการศึกษาอบรม"

ชั้นที่สี่เป็นรูปสี่เหลี่ยม แต่ไม่มีลานกว้างรอบ
บริเวณเหมือนชั้นที่สอง-ที่สาม ที่มุมทั้งสี่มีศาลาเล็ก
ส่วนกลางเป็นคูหาเรียงรายรอบทั้งสี่ด้านและเป็นคูหา
เปิด.

ชั้นที่ห้าเป็นชั้นที่วิจิตรกว่าชั้นอื่น เป็นรูปสี่เหลี่ยม
เหมือนกัน บริเวณรอบทั้งสี่ด้านเป็นระเบียง มีเสาหิน
คั่นเป็นคูหา ๆ อย่างวิหารคดที่เมืองไทย แต่ละด้าน
มี ๑๑ ห้อง ฝาหรือผนังระเบียงด้านนอกเป็นแผ่นหิน
อ่อนสีขาวแผ่นโตฉลุเป็นลวยลายทะลุโปร่ง ลวดลาย
มักเป็นดอกกลม ๆ งามจัด ด้านในไม่มีฝามีแต่เสา
คูหาทั้งสชั้นล่าง หันหน้าออกข้างนอก แต่ที่ชั้นที่
ห้านั้นหันหน้าเข้าข้างใน ที่มุมทั้งสี่เหนือหลังคาระเบียง
มีศาลาหรือหอเล็กอย่างชั้นอื่น ตรงกลางหว่างระเบียง
ทั้งสี่ด้านนั้นเป็นที่โล่งไม่มีหลังคา พื้นปูด้วยแผ่นหิน
ดำสลับขาวรูปสี่เหลี่ยม ตรงกลางบริเวณที่ว่างนี้มียก
พื้นหรือฐาน ปูและทำลวดลายด้วยแผ่นหินดำสลับขาว

อีกเหมือนกัน ตรงกลางของยกพื้นนั้นมีสิ่งสำคัญอันเป็นประธานของสิ่งก่อสร้างเหนือพื้นดิน สิ่งนั้นคือหีบพระศพจำลองของพระเจ้าอัคบาร์ ซึ่งเป็นหินอ่อนสีขาวทั้งแท่งขนาดเท่ากับหีบพระศพที่อยู่ในห้องใต้ดิน ข้างหีบได้จารึกพระนามและคุณลักษณะของพระผู้เป็นเจ้าไว้ถึง ๙๙ ชุด ด้วยภาษาอาหรับ ด้านพระเศียรมีจารึกเป็นข้อความสำคัญของลัทธ ดิน-อิ-อิลเลาะฮี ซึ่งพระเจ้าอัคบาร์ได้ทรงตั้งขึ้น จารึกด้วยอักษรเปอร-เซีย มีข้อความว่า อัลลาฮุ อัคบาร์ แปลว่าพระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่หรือพระเจ้ายิ่งใหญ่กว่าอะไรทั้งหมด ที่ด้านพระบาทมีจารึกว่า ซอลเลาะ ซอลลอลเลาะฮุ แปลว่าพระองค์มีความรุ่งโรจน์อย่างยิ่ง คำจารึกนี้ใช้หินฝังลงในหินเป็นลายตัวอักษรห่างจากด้านพระเศียรออกไปเล็กน้อยมีแท่นหินสำหรับวางของ ได้ยินว่าสมัยหนึ่งใช้เป็นที่วางเครื่องทรงของพระเจ้าอัคบาร์ แม้เพชรที่มีชื่อก้องโลกคือเพชรโก-อิ-นูร์ ก็เคยอยู่ที่นี่

มาก่อนแล้วถูกลักไป เพชรเม็ดนี้ออกจากที่นี่แล้วไป
อยู่กับใครคนนั้นก็วอดวาย เวลานี้นั้ยว่าได้เข้าไปอยู่
ในพิพิธภัณฑ์แห่งหนึ่ง

มีข้อน่าสังเกตอย่างหนึ่งคือการฝังศพพระเจ้าอัค-
บารุ เจ้าของคือองค์พระเจ้าอัคบารุเองได้สั่งมิ ให้ฝัง
ศพของพระองค์หันพระเศียรไปทางนครมักกะฮฺ อย่าง
พวกมุสลิมทั่วไป แต่ให้ฝังให้พระพักตร์หันไปทาง
ทิศตะวันออก ทั้งนี้เพราะพระอาทิตย์เป็นองค์ประกอบ
สำคัญของลัทธิ ดิน-อิ-อิลเลาะฮี่ของพระองค์ พระเจ้า
อัคบารุทรงยกย่องศาสนาทั้งพุทธทั้งฮินดูทั้งอิสลาม แต่
ไม่ทรงนับถือและยกศาสนาใดใน ๓ ศาสนานั้น ให้ยิ่ง
กว่ากัน พระองค์กลับทรงตั้งลัทธิขึ้นใหม่ คือลัทธิ
ดิน - อิ - อิลเลาะฮี่ดังกล่าวแล้ว เหตุผลในการตั้ง
ลัทธิใหม่ของพระองค์นี้เป็นเรื่องน่าสนใจอยู่เหมือนกัน
แต่อย่างไรก็ตาม ลัทธินี้ได้ดับไปพร้อมกับสมัยของ
พระองค์.

สุสานแห่งนี้มีรูปร่างแปลกกว่าแห่งอื่นทั้งหมด สร้างก่อนทัชมาฮาล ก่อนอิติมัด - อุต - เตาเลาะ แต่ภายหลังสุสานของพระเจ้าหูมายูน สุสานเหล่านี้เป็นสุสานที่มีชื่อทั้งนั้น สุสานอันมักทำเป็นรูปโดมไว้ที่หลังคา ทำเป็นสองชั้น สุสานหูมายูนแม้ชั้นล่างจะมีคูหาเรียงรายเป็นแถวมากห้อง แต่หลังคาเป็นโดม อิติมัด - อุต - เตาเลาะมีหลังคาไม่เป็นโดม แต่ก็เป็นอาคารสองชั้น สุสานนี้สูงถึงห้าชั้น มีลักษณะผสม เช่น ทำสูงมีชั้นมากและลวดลายบางส่วนเป็นลักษณะของฮินดู ที่ทำเป็นรูปศาลา ซึ่งมีหลังคาไม่เป็นโดม นี่เป็นลักษณะของพระพุทธศาสนา แต่ลวดลายบางอย่าง และแบบตัวอาคารบางอย่างตลอดจนวิธีวางหิบศพหลอกไว้ข้างบน ของจริงอยู่ข้างล่าง นี่เป็นลักษณะของอิสลาม สรุปแล้วน่าจะเรียกว่าสร้างตามแบบลัทธิใหม่คือ ดิน - อิ - อิลเลาะฮี ของพระเจ้าอัคบาร์ แต่ว่าประตูใหญ่ข้างหน้าตัวสุสานที่กำแพงอันเป็นทาง

เข้ามาสู่สุสานก็ดี สวนแบบโมกุลก็ดี เป็นแบบอิสลาม ชัด ๆ ขัดกันกับตัวสุสานอย่างเห็นประจักษ์ทีเดียว.

"มนุษย์ชอบทำอะไรที่ขัดกันในตัวโดยตั้งใจบ้าง ไม่ตั้งใจบ้างเสมอ"

เราได้ออกจากสกันทรสุสานของพระเจ้าอัคบาร์มหาราชด้วยนึกว่า เดียวเราก็จะได้เห็นของที่ดีกว่าวิเศษกว่านี้ คือทัชมาฮาล

รถแล่นมาได้สักครู่หนึ่ง ก็ผ่านประตูใหญ่ชั้นนอก ด้านเหนือเป็นหินทรายแดง แล้วเลี้ยวซ้ายไปจอดอยู่ใต้ต้นสะเดาต้นใหญ่กลางลานเบื้องหน้าซุ้มประตูด้านตะวันตก ซึ่งใหญ่มหึมาใหญ่กว่างามกว่าซุ้มประตูสกันทร แต่สง่าสู้ที่สกันทรไม่ได้ บริเวณตอนนอกนี้เป็นรูปลานสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีกำแพงสูงสี่ด้าน มีประตูสี่ประตูประตูละด้าน ที่กำแพงบางส่วนมีคูหาเรียงรายเดิมคงใช้เป็นที่อยู่ของคนดูแลสถานที่ เดี๋ยวนี้เป็นที่ขายของที่ระลึกเป็นต้น บริเวณทัชมาฮาลแบ่งเป็น

สองตอน คือ ตอนนอกตอนใน ตอนนอก คือ ที่เราอยู่นี้ ตอนใน คือ ตอนเป็นที่ตั้งของทัชมาฮาล ดังนั้น การที่จะเข้าสู่ทัชมาฮาลจึงต้องผ่านประตูใหญ่ ๆ ถึงสองประตูคล้ายกับจะไปโบสถ์พระแก้ว แต่ไปเข้าทางประตูวิเศษไชยศรีแล้วเลี้ยวซ้ายไปเข้าประตูตะวันตกของวัดพระแก้ว.

ซุ้มประตูตอนในที่เราจอดรถอยู่เบื้องหน้านี้ ส่วนใหญ่เป็นหินทรายแดงประกอบด้วยหินอ่อนสีขาวบ้างดำบ้าง เป็นต้น สูง ๑๐๐ ฟีต ตั้งอยู่บนยกพื้นสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีเนื้อที่ ๒๑๑ ตารางฟีต รูปร่างของซุ้มประตูส่วนใหญ่เป็นแบบเดียวกับที่สีกันทร ต่างกันแต่เครื่องประกอบ รถที่พาคนมาชมทัชมาฮาลต้องมาจอดที่หน้าซุ้มประตูนี้หรือในบริเวณตอนหน้านี้ทั้งนั้น ซุ้มประตูนี้รูปทรงเป็นสี่เหลี่ยม เป็นอาคารสองชั้น ที่มุมทั้งสี่เบื้องบนหลังคามีศาลาหรือหอหลังคากลมเป็นหินสีขาวประดิษฐานอยู่ทั้งสี่มุม มีประตูหน้าต่างหลอก

ทุกด้านทั้งสองชั้น เว้นตรงกลางอันเป็นประตูเข้าออก สู่บริเวณตอนในที่ทัชมาฮาลตั้งอยู่ ประตูเข้าออกนี้ใหญ่มาก กว้าง ๑๕ ฟีต ยาวไปถึงที่สุดอีกด้านหนึ่งถึง ๑๑๗ ฟีต สูงตลอดถึงชั้นสอง มีรูปโค้งแบบโดมหรือดอกบัวตูม มีกรอบเป็นหินอ่อน ที่หินอ่อนมีการฝังลายหินเป็นรูปไม้เถาบ้าง เป็นตัวอักษรบ้าง ที่เป็นลายไม้เถานั้นมีเฉพาะตอนบน ส่วนที่เป็นลายตัวอักษรนั้นมีตั้งแต่ข้างล่างใกล้พื้นไปจนถึงตอนบน ซึ่งสูง ๘๐ ฟีต ตัวอักษรที่ฝังลายหินจารึกสีดำนั้นแปลกคือ ตัวไม่เท่ากัน ข้างล่างเล็กกว่าข้างบน แต่เวลาดแล้วมีขนาดเท่ากันหมด ข้อความที่จารึกนี้เป็นข้อความในคัมภีร์กุรอาน มีใจความเชื้อเชิญให้ผู้มีใจบริสุทธิ์ย่างเข้าสู่สวนสวรรค์ อักษรที่จารึกเรียกว่าอักษรทุขรา เฉพาะเหนือประตูใหญ่นี้มีศาลาหรือหอเล็กหลังคากลมเป็นหินอ่อนสีขาว เรียงรายไปตามจังหวะรวม ๑๑ หอ สุดหัวท้ายด้วยหอสูงเรียวเล็ก

อีกสองหอ แม้ประตูอีกด้านหนึ่งของซุ้มประตูนี้ก็เป็นรูปนี้และภายในประตูใหญ่ตรงกลางนี้ ยังมีประตูเล็กอีก ๖ ประตู คือ ข้างบน ๓ ข้างล่าง ๓ แต่ประตูเข้าออกได้นั้นมีประตูกลางประตูเดียว กล่าวกันว่าเดิมทีมีประตูเงิน ๒ ประตู มีราคาถึง ๑๒๗,๐๐๐ รูปี ย้ำด้วยตะปูทอง ๑๑๐๐ ตัว ตะปูเหล่านี้ทำด้วยเหรียญซูอัค แต่บัจจุบันนี้ไม่มีแล้ว การนำเอาสิ่งที่เราไม่เห็นมาปราศรัยหรือการพูดอวดของแขกนั้นทำให้เราเกิดความรู้สึกว่า

“อันการพูดโอ้อวดนั้นไม่จำเป็นต้องจริงเสมอไป อาจจริงก็ได้เท็จก็ได้ หรือจริงบ้างเท็จบ้างก็ได้ หรือเป็นเช่นกับต้นเท่าลำหอกดอกเท่ากงเกวียนก็ได้ไม่แน่”

เราเดินขึ้นบันไดขั้นเดียวสู่ลานหินหน้าประตูใหญ่ มีแขกเดินเข้าออกอยู่หลายคน ผิดกับที่สุสานของพระเจ้าอัคบาร์ ซึ่งไม่เห็นมีใครสักคนนอกจากพวกเราทั้ง ๆ ที่พระเจ้าอัคบาร์ก็มีความสำคัญกว่าพระนางมุม

ทัชมาฮาลผู้มีศพฝังไว้ที่นี่มากนัก พอถึงประตูใหญ่กขึ้นสู่พื้นประตูซึ่งสูงขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง ผ่านประตูใหญ่เข้าสู่ช่องประตูเล็ก ที่ห้องนี้ใหญ่และสูงมาก ผ่านห้องนี้แล้วก็ออกมาทางด้านหลังหรือด้านใในและเบื้องหน้าของเราโน้น สิ่งที่ตั้งตระหง่านขาวโพนขวางตาเราอยู่ในขณะนั้น คือ สิ่งที่เราหอบเอาความอยากดูอยากชมมานานแล้วจากเมืองไทย สิ่งที่เราเคยนึกว่าวิเศษ นั่นละ คือ ทัชมาฮาล.

เราหยุดยืนดูทัชมาฮาลซึ่งตะหง่านอยู่เบื้องหน้าเราโน้น ซึ่งมีแผ่นฟ้าสีเทาเบื้องฉากหลัง มีสนามสีเขียวอยู่ข้าง ๆ มีกระจกเงา คือ น้ำในรางอยู่ข้างหน้า ตรงหลังประตูที่เรายืนอยู่นี่เป็นที่ ๆ ดูทัชมาฮาลได้งามมากกว่าตรงที่อื่น สังเกตดูทุกคนที่เข้ามาต้องหยุดดูทัชมาฮาลตรงนี้ชั่วขณะหนึ่งบ้าง นานบ้าง บางคนก็ถ่ายรูปแล้วจึงลงบันไดเดินไปสู่ทัชมาฮาล.

บริเวณของทัชมาฮาลทั้งหมด มีเนื้อที่ประมาณ ๖๒๕ ไร่ กว้างกว่าบริเวณสุสานของพระเจ้าอัคบาร์

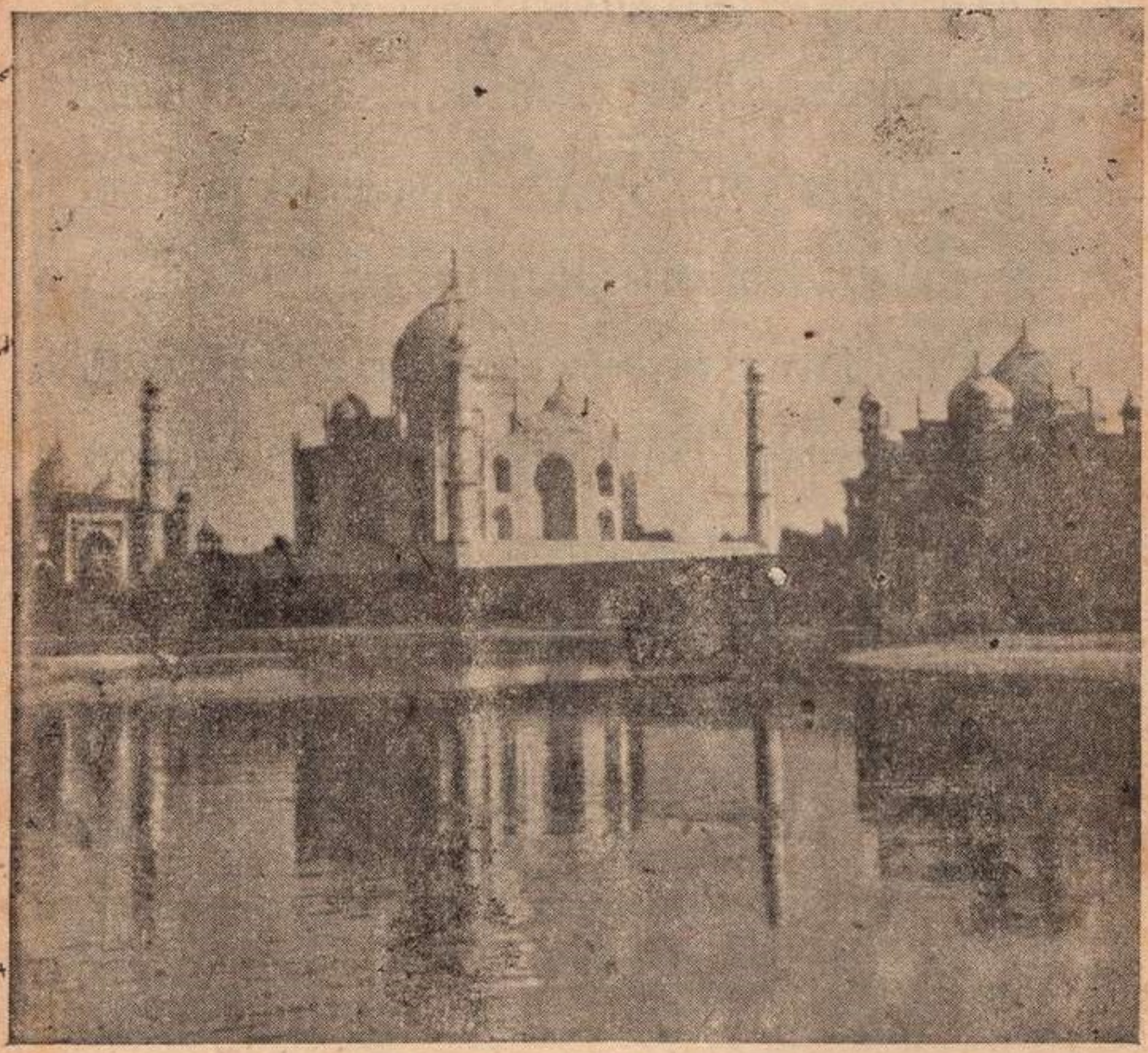

ทัชมาฮาลมองจากแม่น้ำยมนา

ชัยภูมิดีกว่า เหมาะกว่า ตอนในอันเป็นที่ตั้งของทัชมาฮาลมีกำแพงสามด้าน มีประตูด้านละหนึ่งประตู คือ ประตูด้านใต้ ด้านเหนือและด้านตะวันตก อันเป็นประตูกลาง ซึ่งเรากำลังเข้ามานี้ ส่วนด้านตะวันออกเป็นแม่น้ำยมนา ทัชมาฮาลตั้งอยู่ริมติดกับแม่น้ำยมนาทีเดียวจึงไม่มีกำแพง

เราเดินลงบันไดลงไปสู่พื้นบริเวณซึ่งอยู่ต่ำกว่าพื้นซุ้มประตู จากซุ้มประตูถึงบันไดทัชมาฮาลมีสระหรือรางน้ำกว้าง ๑๖.๕ ฟุต ในรางน้ำมีน้ำลึกประมาณ ๑ ศอก น้ำใสแลเห็นก้นราง ตรงกลางรางมีท่อน้ำพุเป็นทองบรอนซ์ตั้งแต่ซุ้มประตูถึงสระสี่เหลี่ยม กลางบริเวณมี ๒๔ ท่อ ที่สระสี่เหลี่ยมมี ๒๒ ท่อ ตั้งแต่สระนี้ถึงบันไดทัชมาฮาลมี ๒๕ ท่อ เวลาเขาปล่อยน้ำพุนั้นน้ำพุขึ้นสูงมากและแยกเป็นสาย ๆ เวลาไม่มีน้ำพุน้ำในรางนิ่งเงียบ เงาทัชมาฮาลที่ทอดมาทาบผิวน้ำนั้นชัดแจ้งราวกับเงาในกระจกเงา เราได้เห็นทั้งสอง

เวลา ริมรางน้ำทั้งสองฝั่งมีแผ่นหินทรายแดงทอดเป็นถนนจนถึงบันไดทัชมาฮาล ถัดถนนหินออกมาทั้งสองฟากมีหินสีขาว ทำเป็นรูปแปดเหลี่ยมบ้าง อย่างอื่นบ้างเว้นตรงกลางไว้สำหรับปลูกต้นไม้ ซึ่งขณะนี้ต้นไซปรัส หรือต้นสนเล็กตั้งอยู่เป็นแถวเป็นจังหวะ ๆ จนถึงบันไดทัชมาฮาล ถัดแถวต้นไซปรัสออกมาทั้งสองฟากมีถนนหินสายนอกซึ่งใหญ่กว่าสายริมรางน้ำ ถัดจากถนนนี้ออกมาเป็นสนามหญ้าอันเขียวชอุ่มบ้าง เป็นสวนไม้ดอกบ้าง ไม้ใบบ้าง สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องเสริมความงามให้แก่ทัชมาฮาลขับสีขาวของทัชมาฮาลให้เด่นทั้งนั้น บริเวณรอบ ๆ นี้ไม่มีต้นไม้สูงที่จะไปแข่งสูงกับทัชมาฮาลเลย ทัชมาฮาลเองความจริงก็ไม่สูงเท่าไรอยู่แล้ว.

พอถึงสระเหลี่ยมก็ขึ้นบันไดไปนั่งบนม้าหินซึ่งอยู่บนนั้น แต่นั่งอยู่พอให้ได้ชื่อว่านั่งหรือพอคุยเขื่องได้ว่า ข้าพเจ้าได้มานั่งแล้วละที่สระหน้าทัชมาฮาลนี่นะ

ตามประสาคนอยากอวด คนมีกิเลสก็เป็นอย่างนั้นละ.

"ความอยากอวดเป็นความรู้สึกของคนธรรมดา ทั่วไป แต่ควรระวังอย่าให้เกินขอบเขตเป็นโอ้อวด"

สระน้ำสี่เหลี่ยมที่อยู่ตรงกลางบริเวณนั้นเป็นศูนย์กลางของบริเวณตอนในนี้ จากซุ้มประตูที่เราเข้ามาถึงสระนี้ยาว ๔๑๒.๕ ฟีต จากสระถึงบันไดทัชมาฮาล ๔๓๘.๗๕ ฟีต สระนี้มีสองชั้น คือชั้นล่างสูงพอกับระดับพื้นถนน แต่ชั้นสูงต้องขึ้นบันได บันไดมีทั้งสี่ด้าน สระสูงนี้ลึก ๔๓.๒๕ ฟีต มีลานหินอ่อน รอบสระเป็นขอบสระมีเนื้อที่ ๗๔.๒๕ ตารางฟีต ในสระนี้มีต้นบัวมีปลาเล็ก ๆ มีท่อน้ำพุทั้งที่สระข้างล่างทั้งข้างบน ๒๒ ท่อ วิธีสร้างสวนแบบนี้เป็นแบบของโมกุลแท้ จากสระกลางบริเวณนี้มีรางน้ำและถนนตรงไปทางเหนือและใต้ ไปสุดอยู่ที่ซุ้มประตูทางทิศทั้งสองนั้นอีก แต่ไม่งามเท่าทางตะวันตกที่เราเข้ามา.

เมื่อลงจากสระสี่เหลี่ยมนี้แล้วก็เดินตรงไปที่บันได

ขึ้นสู่ตัวทัชมาฮาล ที่บันไดนี้ทำเป็นกำแพงกั้นไว้แถม ทำลวดลายให้เข้ากับส่วนอื่น ๆ ด้วย ถ้าดูทางด้านหน้าแล้วจะไม่เห็นบันไดนี้ ก่อนจะขึ้นบันไดเขาให้ถอดรองเท้า แต่พวกเราไม่ต้องถอด มีแขกมาใช้ผ้าหุ้มรองเท้าให้ ผ้านั้นเขาเย็บเป็นรูปรองเท้าเหมือนกันแต่ใหญ่ผิดปกติ ดังนั้นเวลาเดินจึงเดินดูขากางชอบกล และเวลาขึ้นบันไดก็ชวนให้สดุดขึ้นบันไดต้องระวังเป็นพิเศษ แม้แต่จะก้าวขึ้นที่สูงก็เหมือนกัน ซึ่งถ้าจะพูดกันแล้วก็เท่ากับว่า ความไม่ประมาทเป็นทางให้ไม่ตกบันได.

ตัวทัชมาฮาลตั้งอยู่บนลานหินสองชั้น ลานชั้นแรกเป็นหินทรายแดงสูง ๔๕ ฟีต ลานชั้นที่สองเป็นหินอ่อนตั้งอยู่ตรงกลางของลานชั้นแรก สูงกว่าลานชั้นแรก ๑๘ ฟีต มีเนื้อที่ ๓๑๓ ตารางฟีต เป็นรูปสี่เหลี่ยม ที่มุมทั้งสี่ของเหลี่ยมมีหอมินาเร็ตหรือหอคอย แต่ละหอสูง ๑๖๒.๕ ฟีต มีสามตอนเป็นสี่ทั้งตอน

ยอดซึ่งเป็นรูปศาลากลม แต่ละตอนในสามตอนนั้นมี
บันได ๑๖๔ ขั้น ลานหินชั้นที่สองนี้ปูพื้นด้วยหินอ่อน
สีขาวสลับดำรูปสี่เหลี่ยมเป็นเงางาม แสดงว่ารักษา
ไว้ดีมาก แม้จะอยู่ข้างนอกกลางแดดกลางฝนก็ตาม
ตัว ทัชมาฮาลนั้นอยู่ตรงกลาง ของลานชั้นที่สอง นี้
เนื้อที่ ๑๘๖ ตารางฟุต (เล็กกว่าสุสานของพระเจ้า
อัคบารมาก) สูง ๗๐ ฟีต ดูภายนอกเป็นสองชั้น
แต่ตรงกลางภายในเป็นชั้นเดียว รูปทรงเป็นแปด
เหลี่ยมมีประตูหลอกขนาดธรรมดา ๒๔ ประตู มี
ประตูใหญ่สูง ๖๖.๕ ฟีต ถึงชั้นสองอยู่สี่ประตู สี่ด้าน
สี่ทิศ แต่เป็นประตูหลอกเสีย ๓ มีประตูที่เข้าออกได้
เพียงประตูเดียว คือ ประตูด้านหน้าทางทิศตะวันตก
บนหลังคามีโดมใหญ่อยู่ตรงกลาง มีโดมเล็กเป็น
บริวารอีกสี่โดม โดมใหญ่นั้นสูง ๑๒๐ ฟีต ยอด
โดมมีรูปเป็นปล้อง ๆ กลม ๆ บีดทอง รวมแล้ว
ทัชมาฮาลสูง ๑๙๐ ฟีต นับทั้งลานหินสองชั้นด้วย

เป็น ๒๑๒ พีต ในหนังสือที่ชาวอินเดียเขียนบอกว่า เป็นสิ่งหนึ่งในบรรดาสิ่งที่สูงที่สุดในโลก เราดูแล้วก็เกิดความรู้สึกว่า คนอินเดียกับคนไทยช่างผิดกันตรงกันข้ามทีเดียวในเรื่องของในและนอกประเทศ แขกถือว่าของในประเทศตัวละวิเศษทั้งนั้น ของใครก็สู้ของตัวไม่ได้ และพยายามทำความรู้รายละเอียดในสมบัติของตัวเอง ของคนอื่นช่าง แต่คนไทยมีจำนวนไม่น้อยถือว่าของเทศละวิเศษทั้งนั้น และดูหมิ่นของไทยของตัวเอง และไม่พยายามรู้เรื่องในของดีของตัว รู้แต่ของประเทศอื่น ถามเรื่องประเทศอื่นตอบได้ ถามเรื่องประเทศตัวเอง กลับตอบไม่ได้.

ประตูใหญ่ทำเป็นรูปคล้ายโดมหรือดอกบัวตูม แต่กรอบประตูเป็นเหลี่ยม ในประตูใหญ่เข้าไปจึงถึงประตูเล็กเป็นสองชั้น ชั้นบนเป็นประตูหลอก ชั้นล่างมีแผ่นหินอ่อนฉลุเป็นลวดลาย แบ่งเป็นสามตอน ๆ ละสามช่อง และช่องกลางเป็นทางเข้าออก มีความ

กว้างไม่มากนัก ที่ประตูใหญ่ทั้งสี่ด้าน ฝังลวดลาย หินคล้ายที่ซุ้มประตูใหญ่ที่เราผ่านมาแล้ว คือฝังลาย เครือไม้ดอก และมีอักษรเป็นภาษาอาหรับเป็นข้อความในคัมภีร์กุรอาน ตั้งแต่พื้นจนถึงเหนือประตูใหญ่ ตัวอักษรนั้นดูแล้วเท่ากันหมดทั้งข้างล่างข้างบน แต่ความจริงนั้นข้างล่างตัวเล็กกว่าข้างบน หินที่ฝังลายเป็นตัวอักษรนั้นมีสีดำ.

ตัวสุสานมิใช่หินอ่อนสีขาวบริสุทธิ์ล้วนแต่มีสอนหม่น ๆ ปนอยู่ มิใช่หินอ่อนทั้งแท่ง แต่เป็นหินอ่อนแผ่น แล้วใช้ติดแปะไว้กับโครงอิฐปูน เช่นเดียวกับที่วัดเบญจมบพิตร เราได้ไปเห็นในเวลาเขากำลังซ่อม.

เราเข้าไปทางประตูผ่านทางที่จะลงไปสู่อุโมงค์ ภายในตัวสุสานนี้แบ่งเป็นสาม คือ รอบนอกรั้วหิน ล้อมหิบศพหลอกกับในรั้ว และอุโมงค์ที่เก็บศพจริง รอบนอกรั้วเป็นห้องใหญ่หนึ่งห้อง ห้องเล็กหลายห้อง

แต่ละห้องเป็นรูปแปดเหลี่ยมเดินไปเดินมา ก็จะมาอยู่ที่เก่าทุกครั้ง ที่มุมค่อนข้างมีดแห่งหนึ่งทางด้านเหนือที่ผนังตรงนั้นไม่ใช่หินอ่อน แต่เป็นปูนไล้ไว้อย่างเรียบร้อยดูผ่าน ๆ ก็เป็นหิน การทำลวดลายนั้นทำวิจิตรและมากจริง แต่ก็มีเว้นบ้างในบางส่วนคงปล่อยเป็นแผ่นหินเกลี้ยง ๆ ไว้บ้าง และก็ที่เว้นแบบนี้ละที่เราได้เห็นว่า มีแห่งหนึ่งไม่ใช่หินแต่เป็นปูนไล้ไว้อย่างกับหิน คงจะชำรุดและหาหินมาติดไว้ไม่ทัน ในภายในตัวสุสานนี้มีแสงสว่างเข้าได้มากบ้างน้อยบ้างทั้งแปดทิศ และมีจารึกข้อความในคัมภีร์กุรอานอีกหลายแห่งด้วยฝีมือดำ พื้นทั่วไปเป็นแผ่นหินอ่อนรูปสี่กลีบบ้างแปดกลีบบ้างสลับกันไป.

รอบในรั้วอยู่กลางห้องใหญ่ รั้วหินที่ล้อมรอบนั้นมี ๑๓ แผ่น แต่ละแผ่นลายฉลุไม่เหมือนกันแต่คล้ายกัน ตอนบนลายเหมือนกันหมด มีแผ่นหนึ่งทางตะวันออกลายฉลุได้ชำรุดและได้มีการซ่อมไว้ แผ่นหินที่

ฉลุลายต่าง ๆ นั้นแผ่นโตสูงเลยศีรษะเป็นสีขาว แต่ตรงที่ซ่อมกลับทิ้งให้เป็นสีดำเอาไว้ ลายฉลุทั้งหมดเป็นลายชั้นเดียวขัดเกลี้ยงเกลาจนขึ้นเงา ดูลายโปร่งลานตาไปหมด แต่ไม่มีลายเป็นรูปคนเลยมีลายเป็นรูปดอกไม้ ใบไม้ เถาไม้ กิ่งไม้ ต้นไม้ แจกันเป็นพื้น รั้วเดิมไม่มี เพิ่งมามีตอนหลัง ใช้เวลาสร้าง ๑๐ ปี ตรงกลางรั้วมีแท่นหินอ่อนฝังลายหินนานาวรรณเป็นรูปช่อดอกไม้เป็นต้นเหมือน ๆ กัน เหนือแท่นมีหีบพระศพจำลองของพระนางมุมทัชมาฮาลตั้งอยู่เป็นหินล้วนและฝังลายหินสีต่าง ๆ เป็นรูปช่อดอกไม้เป็นต้นอีกเหมือนกัน ที่ด้านพระเศียรและพระบาทและข้าง ๆ มีข้อความเป็นภาษาอาหรับ บนหลังหีบพระศพมีแผ่นหินแบน ๆ ติดอยู่สำหรับเป็นเครื่องหมายว่าเป็นศพผู้หญิง ห่างจากแท่นพระศพของพระนางมุมทัชมาฮาลออกไปอีกเล็กน้อยเพียงราว ๖ นิ้วทางซ้ายมือในเวลาเข้ามีแท่นหินอ่อนอีกแท่นหนึ่ง มี

ลายฝังหินอย่างวิจิตรไม่แพ้แท่นของพระนางมุมทัช-
มาฮาลเลย เหนือแท่นมีหีบพระศพจำลองของชาหุชะ-
หันตั้งอยู่ พระองค์เป็นกษัตริย์โมกุลองค์ที่ห้า เป็น
พระราชสวามีของพระนางมุมทัชมาฮาลและเป็นผู้สร้าง
ทัชมาฮาลเอง บนหลังหีบพระศพมีทอนหินกลมตด
อยู่สำหรับเป็นเครื่องหมายว่าเป็นศพผู้ชาย ที่ข้างหีบ
พระศพมีแต่ลายดอกไม้ไม่มีลายเป็นอักษร สำหรับ
ลวดลายที่พระแท่นและหีบพระศพทั้งสองนี้เองจาก
เป็นสิ่งสำคัญที่สุดเป็นประธานของสุสาน ช่างจึงพยา-
ยามสร้างอย่างเต็มที่ หินที่ใช้ประดับฝังเป็นลวดลาย
เช่น ลายดอก ลายใบ ลายก้าน เป็นต้น ก็ใช้หินสี
ต่าง ๆ เช่น สีม่วง สีแดง สีแสด สีเขียว เป็นต้น
ซึ่งความจริงก็เป็นพวกมณีมีค่าสูงทั้งนั้น แต่ลายรู้สึกว่า
ห่างไปจนรู้สึกว่าไม่จับตา สู้ที่กรอบรัวไม่ได้ ถ้าจะว่า
กันไปแล้วลวดลายที่แท่นและหีบพระศพของพระเจ้า-
ชาหุชะหันยังละเอียด คือหนาตากว่าของพระนางมุม-

ทัชมาฮาล มีอีกอย่างหนึ่งที่น่าชมและน่าพิจารณาคือ รอยต่อของแผ่นหินที่เป็นพื้นสำหรับฝังลายหิน แผ่นหินเหล่านี้ได้เป็นตัวหีบพระศพเป็นแต่ส่วนประกอบเช่นเป็นบัวบ้างเป็นแท่นบ้าง เขาจึงใช้แผ่นหิน วิธีต่อแผ่นหินนั้น เขาตัดให้เข้ากับลายพอดีน่าดูมาก ถ้าไม่สังเกตแล้วจะเห็นว่าเป็นแผ่นเดียวกันไปหมด ไม่เห็นรอยต่อ.

แท่นหีบพระศพของพระเจ้าชาหฺชหัน สูงกว่าของพระมเหสี แต่ตั้งไว้ไม่งามเลย วางเบียว ๆ เลย แอบเอาไว้ข้าง ๆ ทั้งนี้เพราะไม่มีโครงการมาก่อนที่จะนำพระศพของพระองค์มาเก็บไว้นี่ โครงการเดิมมีแต่จะสร้างไว้เก็บพระศพของพระนางมุมทัชมาฮาลเท่านั้น แม้ลายหินที่พื้นตรงตั้งพระศพก็แสดงว่าเตรียมไว้สำหรับตั้งแท่นพระศพอันเดียว พระแท่นหีบพระศพของพระนางมุมทัชมาฮาลตั้งอยู่ตรงกลางห้องตรงใต้โดมใหญ่ โคมไฟซึ่งจุดอยู่ตลอดเวลาซึ่งห้อยลงมาจาก

โดมใหญ่ ก็ห้อยลงมาตรงกับหิบพระศพของพระนาง.

เมื่อเราออกมานอกรั้วก็ต้องตกใจเพราะได้ยินเสียงเหวอขึ้นมาดัง ๆ ของแขก แต่แล้วก็รู้สึกขันเพราะรู้ว่าแขกเขาต้องการจะแสดงอวดความก้องของเสียงและความวิเศษของการก่อสร้างว่า สามารถทำให้เกิดการกระท้อนหรือความก้องของเสียงได้หลายทอดอย่างน่าสนใจ คล้ายกับมีผีมาร้องรับต่อ ๆ กันไปเป็นช่วง ๆ เสียงกระท้อนนี้ เขาบอกว่าเป็นเสียงรู้และรับรู้การมาของเรา ของพระนาง สถานที่อย่างนี้ไม่เหมาะที่จะใช้เป็นที่แสดงพระธรรมเทศนาของพระเสียงดัง เพราะจะฟังไม่รู้เรื่อง คนบางคนตามปกติก็หาเหตุจะไม่ฟังธรรมอยู่แล้ว ถ้าจะต้องไปฟังธรรมยังโบสถ์ที่ก้องก็เลยยิ่งได้เหตุที่จะไม่ต้องฟังที่รัดกุมยิ่งขึ้น.

“การที่คนหนีการฟังธรรมนั้นน่าคิด เพราะเท่ากับหนีการฟังความจริง และหนีความรู้จักตัวเอง”

เรา ได้พากันเดินลงบันไดไปที่อุโมงค์ อันเป็นที่ฝังพระศพแท้จริงของสองกษัตริย์นั้น อุโมงค์นี้เป็นแปดเหลี่ยมมืดไม่มากเท่าอุโมงค์ที่สุสานของพระเจ้าอัคบาร์ แต่ก็ต้องใช้ตะเกียงส่องเหมือนกัน แท่นหินหิบพระศพหิน ลวดลายต่าง ๆ ที่หิบทั้งสองพระศพจริงนักเหมือน ๆ กับข้างบน ซึ่งเป็นของหลอกหรือของจำลอง แต่ที่นี่ไม่มีรั้วหิน มีแต่ผนังห้อง แต่กอกนั้นแหละ พระศพจริง ๆ ไม่ได้อยู่ในหิบพระศพนี้ดอก แต่อยู่ใต้ดินใต้แท่นนั้นลึกลงไปอีก ๗ ฟีต เวลานี้เรามายืนอยู่เบื้องหน้าหิบพระศพของพระราชาผู้ยิ่งใหญ่และของพระมเหสีผู้ใหญ่ยิ่งแล้ว.

"ดูแล้วก็น่าสังเวช เวลามีพระชนม์อยู่ ชาหุชะหัน ได้ฆ่าใครต่อใครเสียมากมายแม้แต่พี่น้องพระทัยเต็มไปด้วยความริษยาอาฆาตมักใหญ่ใฝ่สูง และความเป็นทาสของความรัก เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไรบ้าง ร่างกายของพระองค์มีอะไรเหลืออยู่บ้าง ?"

“เวลามีพระชนม์ พระองค์พยายามจะเป็นจักรพรรดิ เที่ยวปราบเมืองนั้นทำลายคนนี้ อาณาเขต บ้านเมืองที่อยู่ในอำนาจของพระองค์นั้นกว้างขวางนักเดี๋ยวนี้เป็นอย่างไร ที่ดินที่จะใช้ฝังพระศพเป็นเอกเทศ ส่วนพระองค์เพียงนิดเดียวก็ไม่มี ต้องมาอาศัยที่ของพระมเหสี”

“พระองค์มีชีวิตเพื่อความเป็นทาส คือเป็นทาสแห่งความอยากเป็นใหญ่ แห่งความรักแห่งความลุ่มหลงแห่งความโศกและแห่งความทุกข์ จนสิ้นพระชนม์”

พระองค์สิ้นพระชนม์ชีพแล้ว หีบพระศพยังมีหีบหลอกหีบจริง บ้านเราก็เหมือนกัน ตายแล้วเวลาเผายังมีเผาหลอกเผาจริง จะหลอกจะโกหกกันไปถึงไหน ตายแล้วก็ยังไม่ยอมหยุด ผีหลอกคนเป็นข่าว แต่คนหลอกผีไม่เป็นข่าว เพราะหลอกกันมากเสียจนชิน”

เราได้ยินดีแผ่ส่วนกุศลให้ทั้งสองกษัตริย์ แม้ว่าจะต่างศาสนากัน แต่ก็เป็นเพื่อนแก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน แม้ว่าศาสนาพุทธในอินเดียจะถูกพวกท่านทำลาย แต่เราชาวพุทธก็ไม่ผูกพยาบาทในท่าน หวังแต่ให้ท่านมีความสุขในปรโลก.

ลวดลายที่ทัชมาฮาลนี้ ประกอบด้วยลักษณะสามอย่าง คือเป็นลายหินฉลุจนทะลุโปร่งอย่างไม้ เป็นลายหินฝังลงบนหิน และเป็นลายหินขุด คือต้องการให้หินเป็นรูปอะไรก็ขุดหินรอบ ๆ ลายนั้นออกให้ลึกจนลายนั้นเด่นลอยขึ้น อย่างแผ่นหินภาพรามเกียรติ์ที่วัดโพธิ (แต่วิจิตรไม่ถึงวัดโพธิ) หินที่ใช้ฝังเป็นดอก เป็นกลีบเป็นใบไม้เป็นต้นนั้นใช้หินมีค่ามากกว่าท่อน ๆ แม้แต่ที่บ้อมแดงอันเป็นพระราชวังเองก็ใช้หินมีค่าสู้ที่นี่ไม่ได้ แต่พูดถึงความละเอียดของลวดลายหรือความมีลวดลายมากแล้วยังสู้ทัชมัด-อุด-เตาเลาะฮุไม่ได้.

เราออกมาดูลวดลายรูปทรงของทัชมาฮาลภายนอก ดูหอมนาเร็ต คือหอคอย ซึ่งเป็นหอกลมตั้งอยู่บนแท่นเหลี่ยม มีส่วนสูง มีกชั้น มีบันไดขึ้นเท่าไรได้กล่าวไว้แล้ว เสร็จแล้วก็เดินเรียบด้านริมแม่น้ำยมุนา ขณะนั้นน้ำกำลังลงด้วย ตลิ่งด้านนี้สูงมากด้วย ทางลานหินขั้นสองนี้สูงด้วย เมื่อมองลงไปยังแม่น้ำจึงดูลึกชันมาก แต่ว่ามีลูกรังหินกันไว้จึงไม่น่ากลัวตก ที่แม่น้ำตอนริมฝั่งติดกับทัชมาฮาล ได้เห็นผาะชิงเลนขนาดกลางตัวหนึ่งกำลังหากินอยู่ น้ำตรงนั้นตื้นและใสจึงเห็นสบาย เราจึงรู้ว่าก่อนเดียวนี้มีสัตว์น้ำประเภทนี้เหมือนกัน

ดูรูปร่างของสัตว์นี้แล้ว ก็ชวนให้นึกว่าคนไม่น่าจะกินมันเลย พวกคอเหล้าถือว่ามันเป็นเครื่องแกล้มอันโอชานัก มีฐานะเท่าเทียบกับ โหราในถ้ำ และ ค้ำกลางนา แต่จะไปเอาอะไรกับพวกนักเลงเหล้า แม้แต่เสือลำแพนชุบแป้งทอดยังว่ากรอบดีจริง พูดถึง

เรื่องนักเลงเหล้า ตั้งแต่มาอินเดียยังไม่เคยเห็นคน
อินเดียกินเหล้า หรือเมาเหล้าเลย การโฆษณาขาย
เหล้าก็ไม่เห็นเกร่อไปเหมือนเมืองเรา และไม่มีข่าว
ในหนังสือพิมพ์ลงข่าวว่า คนเมาเหล้าแล้วฆ่าคนโน้น
ทำลายคนนี้ ข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์เป็นเรื่องสำคัญ
มาก คนทั่วไปมักทำตามข่าวหรือเรื่องราวที่ลงใน
หนังสือพิมพ์

"หนังสือพิมพ์นั้นเป็นครูสอนศิษย์ คือคนอ่าน
โดยศิษย์ส่วนมากไม่รู้ตัว"

เราลงบันไดจากลานชั้นสองลงไปยังลานชั้นหนึ่ง
ณ ที่สุดของลานชั้นหนึ่ง ทางด้านซ้ายและขวาของทัช-
มาฮาล มีอาคารหินทรายแดงประกอบหินอ่อนขาว
สองหลัง มีโดมเป็นหินอ่อนสีขาวหลังใหญ่พอ
สมควรแต่ย่อมกว่าทัชมาฮาล รูปร่างคล้ายทัชมาฮาล
หลังทางซ้ายมือเวลาขาเข้า เป็นมัสยิดหรือสุเหร่าจุคน
ได้ตั้ง ๕๐๐ คน ในมัสยิดนี้มีห้องเล็กและมีบ่อลึกมาก
อยู่ในนั้นด้วยไม่ทราบว่ามีบ่อไว้ทำไม น่ากลัวอันตราย

ด้วย เพราะอยู่ในห้องค่อนข้างมืด คนเดินเข้าไปพอดี พอร้ายอาจตกลงไปเป็นผีเฝ้าบ่อก็ได้ จะว่ามีบ่อไว้ใช้น้ำก็ไม่แน่ เพราะอยู่ติด ๆ กับแม่น้ำยมุนาแค่นั้น ส่วนอีกหลังหนึ่งทางขวามือ ได้ยินว่าเป็นที่พักของคนที่จะมาชมทัชมาฮาลเรียกว่าสมาชคณะ หลังนี้มีที่ฝังศพอยู่ข้างหน้าด้วย เป็นศพของนางกำนัลคนโปรดของพระนางมุมทัชมาฮาล เฉพาะที่ฝังศพนางกำนัลนี้ใช้เงินหมื่นรูปีย์ แต่ทัชมาฮาลนั้นใช้เงินในการสร้างเพียงกว่า ๖๐ ล้านรูปีย์เท่านั้นเอง นับว่าถูกมากสำหรับให้ศพ ๆ เดียวอยู่ แต่แพงหูดับสำหรับใช้เพื่อความสุขของพลเมืองในทัศนะของชาห์ ชะหัน.

เรา ดูชมอยู่เป็นคนสุดท้ายในคณะ ผู้อื่นกลับออกไปหมดแล้ว โดยใช้เวลาไม่ถึงครึ่งของเวลาที่เคยตั้งใจไว้เพื่อชมทัชมาฮาล เมื่อก่อนที่จะเห็นทัชมาฮาลจริง ๆ เราเดินดูดอกไม้บ้าง ดูคนบ้าง จนมาถึงประตูใหญ่ ขึ้นบันไดไปเหลียวดูทัชมาฮาลเป็นครั้งสุดท้าย

รู้สึกว่าดูตรงนี้กว่าที่อื่นหมด แล้วก็กลับออกมา สมทบกับคณะที่รออยู่ที่รถก่อนแล้วก็ออกรถไปจากที่นั้น และทุกคนต่างพูดเหมือนกันว่าผิดคาดหมาย ตั้งแต่นั้นมาก็หยุดพูดถึงด้วยความอยากดูและด้วยความตื่นเพราะอะไรหรือ ? เพราะมาเห็นของจริงแล้วก็รู้ความจริง รู้ความจริงอย่างไร ? รู้ว่าเสียงดังกว่าตัวหรือเสียงกลองดังกว่าตัวกลอง คนมักหลงเสียงกลองมากกว่าตัวกลอง เราได้ยินเสียงกลองดังสนั่นหวั่นไหวก็หลงเข้าใจไปว่ากลองคงใหญ่มาก วิเศษมาก แต่พอได้เห็นกลองนั้นเข้าจริง ๆ ก็อุทานว่า เชอะ ! นี่หรือคือกลองใบนั้น และรู้ว่าที่เสียงกลองดังสนั่นนั้นเพราะคนตีกันแรงมาก และคนมากคนช่วยกันตี นี่ฉันใด เรื่องทัชมาฮาลก็ฉันนั้นแล ! นี่หรือคือทัชมาฮาล.

เมื่อ เราเห็นทัชมาฮาลครั้งแรกนั้น ความคาดหมายของเรา หรือมโนภาพที่เราวาดไว้อย่างเต็มที่ได้ตกวูบลงทันที และคิดว่านี่หรือทัชมาฮาลที่เราใฝ่ฝัน

ที่จะมาดู ที่คนพูดถึงกันนัก ตกลงเราตะเกียกตะกาย
มาเพราะอำนาจเสียงกลองคือโฆษณาแท้ ๆ ที่จริง
ทัชมาฮาลนั้นก็งามดี แต่งามแท้นั้นมราว ๓๐ % อีก
๗๐% นั้นเป็นงามโฆษณา ตัวทัชมาฮาลเล็กกว่าพระที่
นั่งอนันตสมาคมมากมาย อันนี้เป็นเรื่องผิดความคาด
หมายข้อแรกซึ่งเดิมคาดไว้ว่าคงใหญ่โต ข้อที่สอง
คาดไว้ว่า คงสูงสง่างามอย่างยิ่ง ก็ไม่สูงสง่างาม
อย่างคาด ข้อที่สามคาดว่า เป็นหินอ่อนขาวสะอาด
ก็ไม่ขาวสะอาด เพราะมีสีเทาบ้างคล้ำบ้างปน และ
ไม่เป็นหินอ่อนทั้งแท่งอย่างที่โฆษณา ข้อที่สี่คาดว่า
สิ่งก่อสร้างคงกลมกลืนกันดี แต่ที่ไหนได้ กลายเป็น
ของกลมไปอยู่กับของเป็นเหลี่ยม แม้แต่ของเหลี่ยม
กับของเหลี่ยมก็ยังขัดกัน คือของแปดเหลี่ยมไปอยู่
บนของสี่เหลี่ยมเลยดูขวาง ๆ แต่จั่วหัวของสิ่งก่อสร้าง
และสิ่งประกอบนั้นดีมากจริง ๆ ข้อที่ห้า ทัชมาฮาล
สร้างโดยเลียนแบบจากสุสานของพระเจ้าหุมายูน โดม

ใหญ่ของสุสาน ของพระเจ้าหูมายูนงามสู้ทนไม่ได้ แต่โดมที่ถึงงามมากเด่นมาก แต่ก็ใหญ่มากจนข่ม ตัวทัชมาฮาล บิบตัวทัชมาฮาลให้เล็ก แถมสร้างตัว ทัชมาฮาลเบี้ยนแปดเหลี่ยม และมีโดมกลมใหญ่เกิน ขนาดบิบอยู่ข้างบนตัวทัชมาฮาลเลยลิบไปถนัด สิ่ง เหล่านี้ถ้าดูผาด ๆ จะไม่รู้สึก ถ้าพิจารณาแล้วจะเป็น อย่างว่านี้ แต่ความเข้าใจหรือความนิยมในศิลปอาจ ต่างกันก็ได้ พวกเรารู้สึกกันอย่างนี้ คนอื่นจะเป็น อย่างไรไม่ทราบ · แต่เรายังว่าเรายังอยู่ห่างจึงเห็น อย่างนี้ ไปใกล้ ๆ คงเห็นความงามอย่างวิเศษของ ทัชมาฮาลแน่ แต่เมื่อเข้าไปดูแล้ว พิจารณาแล้วก็ สรุปได้ว่าวิเศษแต่ไม่ถึงขนาดที่โฆษณา เรื่องวิเศษ เขาโฆษณากันมามากแล้วพูดอีกก็ซ้ำ แต่จะขอพูดอีก ด้านหนึ่งซึ่งยังไม่มีใครค่อยพูด คือ

๑. ผิดคาดหมายดังที่กล่าวแล้ว ทำให้รู้สึกว่า "ความหมายที่คาดไว้ โดยมีเครื่องส่งเสริมคือเชื่อ

โฆษณาก็ย่อมต้องมีการผิดคาดหมายเป็นธรรมดา”

๒. การวางจังหวะสิ่งก่อสร้าง การเลือกทำเล การทำสิ่งประกอบ เหล่านี้ต้องยกให้ว่าเก่งจริง ๆ แม้การเลือกวัตถุสำหรับก่อสร้าง และวัตถุเป็นเครื่องประดับเช่นมณีต่าง ๆ ก็นับว่ายอดอกเหมือนกัน กล่าวคือ ซุ้มประตูใหญ่ทางเข้า รางน้ำ สระน้ำ ต้นไซปรัส มัสยิด สมาชคณะ หอมินาเร็ตและตัวทัชมาฮาล สร้างไว้โดยวางจังหวะดีมาก ทำเลที่สร้างก็ใช้ที่ตรงคุ้งแม่น้ำอยู่ติดฝั่งทีเดียว และฝั่งที่สร้างนี้สูงมาก แต่อีกฝั่งหนึ่งตรงกันข้ามต่ำมาก สิ่งประกอบเช่นสวนหรือบริเวณก็มีเนื้อที่กว้างมาก ไม่ปลูกต้นไม้สูงไว้ใกล้ทัชมาฮาล จนแข่งความสูงกับทัชมาฮาล แม้ต้นสนก็ใช้ต้นไซปรัสคือเป็นสนเล็ก ทิวสนกันรางน้ำย่อมบังคับสายตาให้มองตรงไปที่จุดสุดทาง คือทัชมาฮาล แล้วยังมีสนามหญ้าเขียว มัสยิดและสมาชคณะสีแดงท้องฟ้าสีคราม สิ่งประกอบเหล่านี้ต่างช่วยให้ทัชมา-

ฮาลเด่นมาก และมองดูได้เต็มที่เต็มตา ชวนให้คิดถึงวัดพระแก้วของเราว่า เราจะสามารถดูวัดพระแก้วหรือปราสาทพระเทพบิดรเป็นต้นเป็นอย่าง ๆ ให้เต็มที่เต็มตาโดยไม่ต้องเห็นสิ่งก่อสร้างอันงามวิเศษอื่น อันจะมาแย่งความงาม ความเด่นของสิ่งที่เราต้องการดูโดยเฉพาะจะได้หรือไม่.

๓. ในอินเดียหินเป็นของหาง่าย แทบจะกล่าวได้ว่าออกไปหลังบ้าน ก็เปเฉาะเอามาได้เป็นแผ่น ๆ คล้ายกับเราออกไปตัดไม้ที่หลังบ้าน บ้านที่ทำด้วยหินมีเกร่อไปในอินเดีย แต่บ้านไม้หายากเต็มที กระท่อมบางหลังรั้วล้อมด้วยแผ่นหินเหลือง หลังคามุงด้วยแผ่นหินดำแต่เป็นกระท่อมอยู่กับพื้นดิน แม้หนังสือเยรบูค คือหนังสือประจำปีของอินเดีย จะบอกว่า อินเดียมีป่าไม้มากเป็นที่สองของโลก แต่ก็หาบ้านไม้ได้ยากที่สุด ถ้าปลูกบ้านไม้ในเดลีสักหลังหนึ่ง เจ้าของบ้านจะไม่เป็นอันหลับนอน เพราะจะมีแขกมาชมบ้านตลอดเวลา

ทั้งกลางวันกลางคืน ในเมืองเราไม้เป็นของหาง่าย หินเป็นของหายาก เมื่อพูดถึงสิ่งก่อสร้างทำด้วยหิน เราก็หูผึ่ง เช่นเดียวกับชาวอินเดียจะหูผึ่งทันทีเมื่อพูดถึงบ้านทำด้วยไม้ เครื่องหินในอินเดียถมถืดไป ทำเป็นของทระลึกของเล่น เช่นกล้องสบบหรี่เป็นต้น ขายเยอะแยะตามสถานีใหญ่ ราคาก็ถูก.

๔. การโฆษณา หรือการตีกลองของคนอินเดียเก่งมาก ผู้นำเที่ยวเป็นผู้มีความสามารถจริง ๆ เขาจะชี้ชวน แนะนำให้เราเกิดความสนใจจนเห็นความสำคัญในสิ่งนั้น ๆ แม้ว่าสิ่งนั้น ๆ จะเป็นสิ่งเล็กน้อยก็ตาม เช่นเขาจะชี้ให้ดูลายหินฝังเป็นรูปดอกไม้ห้ากลีบว่าทำด้วยหินเท่านั้นชั้น ชั้นนั้นได้มาจากประเทศโน้นชั้นนี้ได้มาจากประเทศนู้น ใช้คนทำเท่านั้นเท่านี้ใช้เวลาใช้ทรัพย์เท่านั้น ๆ เราแม้จะไม่เชื่อแต่ก็ไม่สามารถจะพิสูจน์ข้อเท็จจริงอะไรได้ จะเอาอะไรไปเถียงเขา ถ้าเราไปชมทัชมาฮาลกลางวันเขาจะถามว่า

ท่านเคยมากลางคืนหรือไม่ ถ้าเราไปชมกลางคืนเขา
จะถามว่าเคยมาชมกลางวันหรือไม่ ถ้าเราเคยไปทั้ง
กลางวันทั้งกลางคืนเดือนมืด เขาจะถามว่าท่านเคยมา
ชมตอนกลางคืนเดือนหงายหรือไม่ ในเวลานั้นทัศนา-
ลาจะงามวิเศษอย่างนั้น ๆ ทีเดียว พยายามพูดให้เห็น
เป็นของสำคัญและเป็นยอด จนเราต้องหลงไปดูจน
ได้ แต่ที่เคยไปชมนั้น เคยทั้งกลางวันทั้งกลางคืน
เดือนหงาย เห็นแล้วก็เท่านั้น ครั้งเดียวพอ ดูกลาง
คืนสู้กลางวันไม่ได้ ไม่เห็นอะไรแจ่มแจ้ง คล้ายคน
เพิ่งตื่นนอนยังซึมอยู่ ไม่แจ่มใส ดูจะน่ากลัวเสียอีก
ที่คุยว่าจะเห็นโดมใหญ่ขาวโพลงนวล ก็เห็นโพลง
นวลเท่านั้น ที่จะให้เห็นอย่างเพ้อฝันสร้างมโนภาพ
แล้วเล่นน้ำลายจนเกินความจริงนั้น มิใช่ฐานะที่เรา
จะพึงทำ.

๕. ถ้าคนไทยสนใจและเข้าใจในศิลปไทย เช่น
ประตูมุขเครื่องหินวัดพระแก้ววัดโพธิ ประตูไม้ที่วิหาร

วัดสุทัศน์ เอาสามแห่งนี้เท่านั้นแหละ ไม่ต้องสนใจ
มากสนใจเพียง ๔๐% เท่านั้น เมื่อไปเห็นทัชมาฮาล
หรือสิ่งอื่นที่เขาต่อกันในเมืองแขก ฝรั่ง หรือญี่ปุ่น
รับรองว่าจะไม่รู้สึกตื่นเต้นจนเกินใจแทบจะไม่กระดิก
อย่างคนชาติอื่นเพราะตื่นเลย เคยได้ทราบจากช่างสลัก
ว่า ไม้สลักหรือฉลุยากกว่าหินเพราะเสี้ยงง่ายกว่า เสี้ย
แล้วแก้ยากกว่าหิน การสลักของอินเดียสลักเพียงชั้น
เดียวก็ตกลองกันใหญ่ แต่ที่ประตูวิหารวัดสุทัศน์
วิจิตรน่าทึ่งกว่านั้นเป็นไหน ๆ กลับเงียบ ประตู
วิหารนี้สลักฉลุไม้ตั้งหลายชั้น หลายซับหลายซ้อน
และสลักเป็นรูปร้อยแปดมีทั้งรูปคน รูปสัตว์ และลาย
ต่างกันอย่างมากมายด้วย มิใช่เอะอะก็เป็นลายดอก
ไม้แจกันช่องกลม ๆ ตะพืด ความละเอียดอ่อนของ
ลายมุกที่ประตูพระอุโบสถวัดพระแก้ว วัดโพธิ์ ย่อม
ทำให้ความละเอียดของลายแกะสลักฉลุในต่างประเทศ
หมดความหมาย คลายความสำคัญทันที ถ้าจะ

โฆษณาว่าดอกไม้มุกดอกนั้น ต้องใช้มุกเท่านั้น มุกได้มาจากที่นั้น ๆ มุกตั้งเท่านั้นตัวจะได้ชนมุกที่ใช้การได้เพียงเท่านั้นชน เวลางมหอยมุกในทะเลต้องผจญกับสัตว์ร้าย เช่นปลาฉลาม ต้องใช้ชีวิตเข้าแลกต้องใช้คนงานเท่านั้น ใช้เวลาใช้ทรัพย์เท่านั้น อย่างนี้ใครจะมาเถียง ใครจะมาพิสูจน์ข้อเท็จจริง คนจะเกิดความทึ่งและสนใจเพราะ "คนเป็นอันมาก มีธาตุชอบและเชื่อเรื่องเกินความจริงอยู่แล้ว."

๖. ทัชมาฮาลเป็นที่ฝังศพคือเป็นที่ฝังผี ที่ประดับตบแต่งอะไรก็ทำให้แก่ผี ต้องเสียค่าใช้จ่ายตั้งกว่า ๖๐ ล้านรูปีย์ ในการสร้าง ก็เสียให้แก่ผี ต้องใช้เวลาสร้างตั้ง ๑๗–๒๒ ปี ก็เพื่อผี ต้องใช้แรงงานคนเป็นหมื่น ๆ ก็เพราะผี คนเป็นจำนวนหมื่น ๆ ได้รับความทุกข์ยากก็เพราะผี การที่คนเหล่านั้นได้รับความทุกข์ยากเพราะผี กลับไม่คำนึงไม่เห็นเป็นสำคัญ กลับไปเห็นผีสำคัญกว่าคน กลับไปตบแต่งผีให้วิเศษกว่าคน

ทั้ง ๆ ที่คนจำนวนเป็นล้าน ๆ กำลังว่ายอยู่ในกระแส
แห่งความทุกข์ยาก อดอยาก กำลังรอความช่วยเหลือ
อยู่อย่างน่าเวทนา การที่แขกทำอย่างนี้เรียกว่า “เห็น
ผีดีกว่าคน จนเกินควร”

๗. ทัชมาฮาล เขาถือกันว่าเป็นอนุสาวรีย์รักอัน
ยิ่งใหญ่ และพูดยกย่องกันต่าง ๆ ด้วยวาทศิลปมากกว่า
ความจริงจนจับได้ เช่น เซอร์ รพินทรนาถตากอร์
เรียกทัชมาฮาลว่าหยาดน้ำตาแห่งความรักบนแก้ม คือ
เวลา แต่ มหาตมคานธี กลับกล่าวว่า หาความ
หมายใด ๆ มิได้ นอกจากจะเป็นเครื่องหมายการ
บังคับใช้แรงงานโดยเฉพาะ คนชั้นนำของอินเดียเอง
ก็ยังพูดกันไปคนละทางอย่างนั้น ดังนั้น ถ้าเราพูดไป
ตามความรู้สึกของเราตามทัศนะของเรา ซึ่งอาจจะ
แตกต่างจากเขาไปก็ไม่เห็นจะน่าแปลกอะไร เรื่องของ
ความเห็นจะให้เหมือนกันหมดทุกคน ย่อมเป็นไปไม่
ได้ เรื่องทัชมาฮาลนี้ก็เหมือนกัน เมื่อนักวาทศิลป

กล่าวถึงทัชมาฮาลว่า เป็นเครื่องหมายแห่งนั่นแห่งนี่ ล้วนแต่วิเศษ ด้วยความเป็นนักฝันทั้งหลับทั้งตื่นของเขา เราจึงขอเติมอีกเล็กน้อยตามความเป็นจริง ซึ่งใครก็รู้ แต่ไม่พูดไม่เขียนว่า เป็นอนุสาวรีย์แห่งกิเลสอันใหญ่ยิ่ง เป็นเครื่องหมายแห่งความทุกข์ และแห่งความเป็นทาสของกิเลส ทางด้านดีเราก็เห็นว่าดี ยอมรับว่างามมากเหมือนกันดังกล่าวแล้ว แต่ที่เราเติมข้อความดังกล่าวนี้ก็เป็นอีกด้านหนึ่ง “ก็ปัญหาต่าง ๆ ย่อมมีคำตอบได้ตั้งแต่สองขึ้นไปเสมอ”

๙. แขก ฝรั่ง ญี่ปุ่น มักโฆษณาว่า สิ่งนี้ของประเทศตนเป็นที่หนึ่งในโลก หรืออย่างน้อยก็เป็นที่สองของโลกอวดทางด้านดีวิเศษ ด้านเสี่ยเชิ่นสกปรกที่สุดในโลก ยากจนที่สุดในโลก เห็นแก่ตัวมากที่สุดในโลก อย่างนี้ไม่พูด เขารู้จักของดีในเมืองเขาว่ามีอะไรบ้าง แล้วโฆษณาด้วยการพูดบ้าง ด้วยการเขียนบ้าง ด้วยภาพบ้างอย่างเป็นการเป็นงาน คนไทย

บางคนผู้ไม่รู้ไม่สนใจในของดีในเมืองตัวเลย นึกว่าบ้านเมืองของตัวไม่มีอะไรดีพอที่จะคุยอวดได้ พอไปได้พบโฆษณาอย่างนั้นเข้าก็อ้าปากด้วยความทึ่ง แล้วก็เชื่อ จำเอามาพูดมาเขียน แม้สิ่งก่อสร้างบางอย่างของเราใหญ่เป็นที่หนึ่ง งามเป็นที่หนึ่ง สูงเป็นที่หนึ่งในโลก ก็ไม่รู้หรือรู้ก็ยังสงสัย คอยแต่จะเห็นว่าของเขาเลิศกว่าของตัวเสียร่ำไป เช่นพระพุทธรูปนั่งที่สูงใหญ่ที่สุดในโลก คนไทยร้อยแทบทั้งร้อยที่เป็นนักศึกษาด้วย แม้แต่หนังสือพิมพ์บางฉบับ หนังสือความรู้รอบตัวทุกเล่มที่มีเรื่องนี้ จะบอกเป็นเสียงเดียวกันว่า อยู่ที่ประเทศญี่ปุ่น มาตอนหลังนี้เปลี่ยนเป็นไต้หวัน เราเองก็เคยเข้าใจผิดอย่างนั้นมาแล้ว แต่ความจริงนั้นอยู่ในเมืองเรานี่เอง พระพุทธรูปไดบุตสึที่เมืองกามากุระที่ญี่ปุ่นสูงเพียง ๕๐ ฟุตเท่านั้น ที่เมืองนาราสูงไม่เกิน ๗๕ ฟุตที่ไต้หวันสูง ๗๘ ฟุต แต่ที่วัดเขาพระงาม ลพบุรี สูงตั้งประมาณ ๑๒๕ ฟุต

เฉพาะพระโอฐกว้างประมาณ ๒๒ ฟุต ช่องพระนาสิกโตขนาดคนเข้าไปนั่งอยู่ได้ เส้นพระเกศามิ ๗๐๐ เส้น โดยใช้ไหกระเทียม ๗๐๐ ลูก ทำ พระเกศไชโยอ่างทอง สูง ๙๐ ฟุต พระบาเลไลยก์ สุพรรณบุรี สง ๙๐ ฟุต พระเหล่านเบ็นพระนั่งทั้งนั้น เจดีย์ที่สูงที่สุดในโลก ลองถามคนไทยบางคนแล้วเขาบอกว่าเจดีย์ชเวดากอง ความจริงเจดีย์ชเวดากองนั้นสูงแค่ ๓๒๖ ฟุต แต่พระประฐมเจดีย์ของเราสูง ๓๘๐ ฟุต พระพุทธไสยาศน์ที่ยาวที่สุดในโลก พม่าเขาคุยว่าของเขายาวที่สุด คือยาว ๕๘ เมตร แต่พระพุทธไสยาศน์ที่วัดพระเชตพน กรงเทพ ฯ ยาว ๔๙ เมตร ที่วัดสะตือ อยุธยา ยาว ๕๐ เมตร ตอนพระเศียรสูงถึง ๒๐ เมตร ที่วัดขุนอินทรประมูลยาว ๕๐ เมตร ที่ลังกามีพระพุทธรูปทองคำหน้าตักกว้างประมาณ ๑ ฟุต ชาวลังกาพูมใจมาก และถามพระไทยว่า เมืองไทยมีพระทองคำโตเท่านี้หรือไม่ (พระทองคำวัดไตรมิตรหนัก ๕ ตันครึ่งเท่านั้น) พระพุทธรูปที่งามที่สุดในโลก

ก็อยู่ที่บ้านเรา คือพระพุทธชินราชพิษณุโลกพระพุทธชินสีห์ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพ ฯ พระมหาเถระรูปหนึ่งเล่าให้ฟังว่า มีชาวเยอรมันคนหนึ่งได้ยินว่าเมืองไทยมีพระงามที่สุด จึงเดินทางมากรุงเทพ ฯ ไปชมพระพุทธชินราชจำลองที่วัดเบญจมบพิตร ดูจนหมดเวลาเปิดให้นมัสการ เขาได้ขอเวลาต่ออีก ๑๕ นาที พอครบ ๑๕ นาที แล้วก็เดินถอยหลัง พอได้จังหวะก็หยุดแล้วขอเวลาอีก ๕ นาที พอครบแล้วก็ถอยหลัง พอได้จังหวะก็หยุดแล้วขอเวลาอีก ๕ นาที ทำอย่างนี้จนออกจากประตูพระอุโบสถ เพียงองค์จำลองยังเป็นอย่างนี้ จะพูดไปไยถึงองค์แท้ และต้นโพธิใหญ่นั้นที่ไหน ๆ ก็ใหญ่สู้ที่ศรีมหาโพธิ ปราจีนบุรีไม่ได้ แม้แต่ที่พุทธคยาหรือที่อนุราธบุรีที่ลังกา หรือที่อานันทโพธิที่พระเชตวัน ของดี ๆ ของประเทศเรายังมีอีกมากนัก แต่เราก็ไม่ค่อยรู้จัก และแนะนำของดีนั้นแก่ชาวต่างชาติ หรือแก่พวกไทยด้วยกัน ลูกไทย

หลาน เหลนไทยจะได้รู้จักของดีของตัว และจะได้บรรเทาความตื่นของนอกกันลงเสียบ้าง จะได้ผ่อนคลายภาวะที่น่าสังเวชในเรื่องนี้กันเสียที ชาติไทยเป็นชาติเอกราช มีวัฒนธรรม อารยธรรม ศิลปกรรมของตนเองมาแต่ดึกดำบรรพ์ก็ต้องมีของดีวิเศษเป็นชั้นยอดเป็นธรรมดา น่าคิดแต่ว่าเด็กไทยยุคนี้รู้จักแต่ของนอกของในไม่รู้ เลยเข้าใจว่าไม่มี.

๙. คนไปชมทัชมาฮาลที่เป็นชาวต่างประเทศ ไปเพราะอำนาจโฆษณาก่อน เพื่อชมความงามด้วย เพื่อคุยได้ว่าที่เขาโฆษณา หรือลงหนังสือพิมพ์นั้นน่ะข้าพเจ้าได้ไปแล้วด้วย แล้วนำไปโฆษณาให้วิเศษยิ่งต่อไป เพื่อแสดงว่า ของวิเศษนี้ข้าพเจ้าได้ไปเห็นมาแล้ว เป็นการเพิ่มความสำคัญให้แก่ตนเองยิ่งขึ้น คนที่ไม่เคยเห็นก็ได้แต่อ้าปากพึงด้วยความทึ่งและด้วยความนิยมในคนเล่า จริงเท็จอย่างไรไม่รู้ รู้แต่ว่าตนได้รู้จักของวิเศษและเกิดเชื่อขึ้นมาแล้ว แม้สถานที่

อันที่คนไปชมด้วยอำนาจโฆษณา ย่อมมีความหมายแบบนั้น ทัชมาฮาลมิชื่อโด่งดังเพราะโฆษณา ลำพังความงามของตนเองนั้นก็งามดีอยู่ แต่สิ่งแวดล้อมหรือสิ่งประกอบ คือบริเวณสวนอันงามและกว้างขวางชัยภูมิที่ตั้งอันเหมาะสม อาคารหินทรายแดงทั้งสองข้าง แผ่นฟ้าอันเป็นฉากหลัง และไม่มีอะไรมาบังหรือแข่งความสูงกับทัชมาฮาล สิ่งเหล่านี้เป็นส่งส่งความงามของทัชมาฮาลให้สูงขึ้นทั้งนั้น จนลมนกสำรวจดูความบกพร่อง คนเห็นในครั้งแรกจะทึ่งและจะลมอย่างนั้นทั้งนั้น ถ้าขาดโฆษณาอย่างของไทยเราและยกสิ่งแวดล้อมดังกล่าวออก ทัชมาฮาลจะลดความหมายไปอย่างน่าใจหายทีเดียว ทัชมาฮาลสร้างอย่างประณีต แต่พูดถึงความละเอียดยิบแล้วยังก่อน ไทยที่สนใจในศิลปกรรมของไทยพอสมควร แล้วจะรู้สึกอย่างนี้ทุกคนเท่าที่เคยถาม.

๑๐. โดมใหญ่ที่ทัชมาฮาล เป็นจุดเด่นที่สุดของ

ทัชมาฮาล ที่ว่าทัชมาฮาลมีสีนวลขาวอย่างน่าตริงใจ ก็ยรงโดมใหญ่นี่ละ ดูกลางวันก็งาม ดูกลางคืนก็งาม งามเด่นตรงโดมนี้ แต่ก็ได้แต่ขาวนวลเท่านั้น ไม่มีประกายหรือรัศมีเปล่งแสงเจิดจ้าอะไรออกมา เหมือนหลังคาโบสถ์หรือพระราชวังของไทย หลังคากระเบื้องเคลือบของไทยเป็นสิ่งเดียวที่ทำให้หลังคาเปล่งรัศมีเปล่งแสงได้ทั้งกลางวันกลางคืน อันเป็นศิลปชั้นสูงซึ่งชาติไหนก็ไม่มี นอกจากประเทศไทยกับประเทศที่เก็บจากไทย ประเทศจีนแม้ใช้ศิลปะแบบนี้มาก่อนแต่ก็ไม่ถึงประเทศไทย แสงที่พุ่งจากหลังคากระเบื้องเคลือบเป็นสิ่งที่น่าชมน่าทึ่งมาก โดยเฉพาะในเวลากลางคืนเดือนหงายเราจะรู้สึกว่า หลังคานั้นราวกับประดับไปด้วยเพชรจำนวนเหลือคณานับหรือคล้ายกับดูเมือง ๆ หนึ่งจากที่สูงในเวลากลางคืน ในตอนกลางวันเมื่อเราอยู่บนเครื่องบินนั้น จะรู้สึกถึงความงามที่น่าสนใจอย่างยิ่งของรัศมีที่ออกจากหลังคากระ-

เบ้องเคลอบ เมืองไทยเป็นเมืองเปล่งรัศมีโดยไม่ต้องใช้ไฟ แม้เรามีของดีซึ่งที่อื่นไม่มีอยู่ในเมืองเราอย่างนี้ แต่เราก็ไม่ค่อยรู้และไม่ค่อยสนใจ เมื่อเราไม่คิดและไม่รู้ แล้วเราจะไปชี้ชวนให้ชาวต่างชาติเกิดความสนใจ และได้ชมความงามของแสงสะท้อนที่ออกจากหลังคามุงกระเบ้องเคลอบได้อย่างไร ถ้าเมืองแขกหรือญี่ปุ่นหรือฝรั่งมอย่างนี้ ป่านนี้เราจะได้ฟังการโฆษณาชวนชมจนหูอ่อนไปแล้ว.

๑๑. คนไทยที่เห็นทัชมาฮาลครั้งแรก และต้นจนเต้นนั้นมีหลายพวก คือพวกมากอารมณ์ น้อยเหตุผล หรือพวกด้อยความสนใจในความจริง แต่ชอบหลงลมโฆษณาแล้วว่าไปตามเขา เพื่อความเด่นของตัวเอง หรือพวกที่ยังไม่พบของไทยที่ดีกว่า ถึงพบแล้วก็ไม่สนใจในระยะหลัง ๆ นี้คนไทยไปชมทัชมาฮาลแล้วส่วนมากไปแล้วเห็นแล้วหนเดียวก็พอแล้ว ไม่ติดใจนำมาวิจารณ์ถึงความวิเศษเหมือนแต่ก่อน คือเห็นแล้ว

ก็แล้วกัน แสดงว่าเริ่มรู้ความจริงกันบ้างแล้ว.

๑๒. อย่างไรก็ตาม ทัชมาฮาลก็เป็นสถานที่น่าชมอยู่มากสำหรับนักฝันจะได้ฝันทั้งคืน นักก่อสร้างจะได้ดูแบบการก่อสร้าง นักคุยจะได้มีเรื่องคุยพุ่งให้เปลืองน้ำลายได้มากพอสมควร นักธรรมะจะได้เกิดธรรมสังเวช แต่ขอบอกว่าในอินเดียนั้น ของที่วิเศษน่าชมกว่านี้ยังมีอีกหลายแห่ง.

เรามีความรู้สึกอย่างนี้ อย่างมีผู้หน้าที่ต้องหาความจริงมิใช่นักฝัน ซึ่งอาจจะไม่ตรงกับความรู้สึกของคนอื่น ตามความรู้สึกของเราความจริงมีอยู่อย่างนี้แต่ใครบ้างจะเชื่อและสนใจเพราะ "มีคนจำนวนไม่น้อยชอบเชื่อและสนใจในวาทศิลป และในความเพ้อฝันมากกว่าความจริง."

อนึ่ง "คนมักเผลอไม่นึกถึงความจริงว่า เสียงนั้นดังกว่าตัว เลยเชื่อเสียงมากกว่าเชื่อตัว."

◎ ชาหฺชะหัน ตั้งใจจะสร้างที่ฝังศพของพระองค์เอง แบบทัชมาฮาลที่ฝังแม่น้ำยมนา ตรงกันข้ามกับฝั่งที่เป็นที่ตั้งของทัชมาฮาลแล้วทำสะพานหินข้าม ทัชมาฮาลทำด้วยหินขาว แต่ที่ฝังศพของพระองค์จะสร้างด้วยหินดำ ทรงเตรียมการยังมิทันสร้างก็พอถูกออรังเซบจับขังเสียก่อน เหตุที่ออรังเซบจับพระองค์ซึ่งเป็นพระบิดาขังนั้น นัยว่ามีอยู่เหตุหนึ่งในหลายเหตุคือเกรงพระองค์จะใช้เงินหมด เมื่อออรังเซบเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วจะไม่มีเงินพอใช้.

ออรังเซบจับพระบิดาขัง ฆ่าพี่ฆ่าน้องฆ่าลูกหลานฆ่าเมีย ชาหชะหัน ซึ่งเป็นพระบิดาของออรังเซบก็เคยจับพระบิดาคือชะหันครุขัง ฆ่าพี่ฆ่าน้องเหมือนกัน ชะหันครุก็ฆ่าใครต่อใครมาแล้ว และเป็นกษัตริย์แขกที่สูบฝิ่นกินเหล้าเข้าฮาเร็มมีนางในฮาเร็มกว่า ๕,๐๐๐ คน มัวเมาด้วยบัญจกามคุณารมณ์ พระเจ้าอัคบารุพระบิดาของชะหันครุเคยจับลูกขัง มีนางในฮาเร็มกว่า

๕,๐๐๐ คนเหมือนกัน มีราคะ โทสะ โมหะ บริบูรณ์ ในเวลา ๓๘ ปี ฆ่าสัตว์เสีย ๑๗,๑๖๗ ตัว เป็นเสือ ๘๖ ตัว จระเข้ ๑๐ ตัว ฆ่าคนอีกไม่ทราบว่าเท่าไร มีผิดเป็นที่น่านับถือของเพชฌฆาต ได้ยินว่ากษัตริย์เหล่านี้สูบกัญชาทุกองค์และโปรดเสียด้วย

คำว่ากัญชานี้อินเดียเรียกว่ากัญชาเหมือนกัน ต้นพืกุลเรียกพกุลต้นราตรีเรียกว่าราตรี คนอินเดียสูบกัญชาไม่ถือว่าเสียหาย แต่บุหรี่ เหล้าใครสูบใครดื่ม คนทั่วไปถือว่าเสียหาย ยิ่งพวกโยคียิ่งชอบสูบกัญชาถือว่าไม่เสียหายกลับถือว่าดี ทำให้ปลอดโปร่ง แต่ไม่สูบบุหรี่ไม่ดื่มเหล้า จะเป็นเพราะสูบกัญชากระมังจึงได้เห็นพระเป็นเจ้าปรากฏเป็นตัวตน พวกซิกขมีข้อห้ามมิให้สูบบุหรี่ดื่มเหล้า ในรหัสยข้อหนึ่ง แต่จะสูบกัญชาเท่าไรก็ได้ อนึ่ง กษัตริย์เหล่านี้ขยันสวดมนต์ทุกองค์ (ตามบัญญัติของอิสลามต้องทำละมาซคือสวดมนต์วันละ ๕ ครั้ง) บางองค์ตกบันไดสิ้นพระ-

ชนมักเพราะรีบจะเสด็จไปสวดมนต์ แต่แล้วก็ม
พฤติการณ์เป็นดังที่กล่าวมาแล้ว และจะให้เข้าใจ
อย่างไรในสุภาษิตสำสกฤตที่ว่า

"ชปโต นาสติ ปาตกม คนสวดมนต์ไม่มีบาป."

เราวางความสนใจในทัชมาฮาล ไว้ที่ประตูออก
แล้วก็ออกรถไปหาที่ฉันเพน นึกว่าจะอิ่มบุญเพราะ
เห็นทัชมาฮาล ก็ผิดหวัง รถแล่นผ่านฝูงนกพิราบ
นกกระจอกฝูงใหญ่.

นกเหล่านี้สำคัญนัก พระพุทธรูปในโบสถ์เป็นสิ่ง
สำคัญเป็นหลักของโบสถ์ แต่ต้องสกปรกเลอะเทอะ
เศร้าหมองก็เพราะถูกนกเหล่านี้ถ่ายรด บางตัวจับที่
พระองค์สาพระพุทธรูป แล้วก็ถ่ายรดพระองค์นั้นเอง
ทั้ง ๆ ที่มันอาศัยโบสถ์อยู่อย่างเป็นสุข แต่ยังทำกับ
พระพุทธรูปอย่างนั้นได้ แต่ว่านั้นมันเป็นนกเป็นสัตว์
เดรัจฉาน ไม่มีปัญญารู้จักผิดจักถูกควรไม่ควร คน

บางคนเสียอีกมีปัญญาสูงกว่านก รู้ผิดชอบชั่วดีมากกว่านกอาศัยพระศาสนาอยู่อย่างเป็นสุข แต่กลับทำพระศาสนาให้เศร้าหมอง คนหนอคนช่างทำได้ช่างร้ายเหลือเกิน.

อาหารเพนวันนี้ ฉันที่ภัตตาคารหรูแห่งหนึ่ง บริเวณมีสวนกว้างขวาง เป็นอาคารหลังใหญ่เป็นเอกเทศ อาหารเป็นอาหารฝรั่ง เราคอน้ำพริก จึงเป็นมิตรสนิทกับอาหารฝรั่งไม่ถนัด จึงฉันพอกันหิว เมื่ออุบาสกทุกคนเสร็จภัตกิจแล้ว ก็รีบขึ้นรถเพื่อชมโบราณสถานอื่นอีกต่อไป แต่พอรถออกไปเดี๋ยวเดียวเท่านั้น ก็กลับรถมาจอดที่เก่าอีก เพราะมหาทองนกขึ้นมาได้ว่าลืมนาฬิกา ไว้ที่โต๊ะอาหาร ได้พากันรีบลงจากรถไปหาดูก็ไม่พบ หลวงตาจึงเข้าไปถามคนเดินอาหารและคนในภัตตาคาร ก็ปรากฏว่า ไม่มีใครรู้ใครเห็นนาฬิกาเรือนนี้เลยศูนย์ ทำเอาเจ้าของหน้าเหี่ยวเหี่ยวไม่ออกรส หมดสนุก เกิดทุกข์เพราะเสียดาย แม้

จะรู้ความจริงว่าจะต้องพรากจากของรักของชอบเป็นธรรมดา แต่ใจก็อดที่จะนึกเสียดายไม่ได้เป็นธรรมดาเหมือนกัน ห้ามใจยาก ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า

"ใจนี้รักษายาก ห้ามยาก"

รถแล่นมาจอดยังที่แห่งหนึ่ง เบื้องหน้าเรานั้นคือสะพานข้ามคูสองชั้นตรงไปยังประตูป้อมหินทรายแดงสูงตระหง่านใหญ่โตและสลับซับซ้อน แม้คูป้อมก็ทำแปลกทำเป็นชั้น ๆ มีกำแพงกั้น ป้อมนี้เรียกว่าป้อมอัคระหรือป้อมแดง ซึ่งความจริงแล้วก็คือพระราชวังนั่นเองแต่เรียกเป็นป้อม.

ป้อมนี้พระเจ้าอัคบารุเป็นผู้สร้างเมื่อปี พ.ศ. ๒๑๐๙ เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ได้ ๙ ปี สิ้นเงินค่าสร้างไป ๓๕ แสนรูปีย์ซึ่งน้อยกว่าค่าสร้างทัชมาฮาลเป็นนักหนา ผู้อำนวยการสร้างชื่อกาซิมข่าน ที่เดิมเป็นป้อมเก่าชื่อมะคุลครหะ บริเวณเดิมจะเป็นเนินหรืออย่างไรไม่

ปรากฏ แต่ในขณะนี้ถมดินกันเสียจนเป็นเนินเขา เมื่อพระเจ้าอัคบารฺสร้างแล้วกษัตริย์ต่อ ๆ มาได้สร้างเพิ่มเติมอีก.

คูป้อมสองชั้นที่เราข้ามมานั้นชั้นนอกกว้าง ๒๕ พีต ชั้นในกว้าง ๓๐ พีต กำแพงทั่วไปมีสองชั้นคือชั้นนอกสูง ๔๐ พีต ชั้นในหนักขึ้นไปอีกคือสูงถึง ๗๐ พีต นอกจากกำแพงทั้งสองนี้แล้วยังมีกำแพงสกัดตรงนั้นกันตรงนี้อีกจนไม่ทราบว่าจะนับชั้นอย่างไร กำแพงประตู และตัวป้อมใหญ่โตมโหฬารใช้หินทรายแดงก้อนสี่เหลี่ยมโต ๆ ประกอบ ยังกับสร้างเพื่อป้องกันปืนใหญ่และสูงยังกับหน้าผา ประตูที่พวกเราเข้าไปนั้นชอประตูอมรสิงห์เป็นประตูทิศใต้ ประตูใหญ่กว่าประตูนี้มีอีกประตูหนึ่ง เป็นประตูด้านเหนือชื่อประตูเดลีหรือหัสดีทวาร คือประตูช้าง และมีประตูเล็กกว่าประตูทั้งสองนี้อีกสองประตูคือ ประตูตะวันออกชื่ออุทกทวาร คือประตูน้ำอยู่ใกล้แม่น้ำยมุนากับประตูตะวันตก.

ทางซ้ายมือก่อนเข้าประตูอมรสิงห์มีหินเป็นรูปม้าครึ่งตัว มีเรื่องเล่าว่า ม้าตัวนี้เป็นม้าทรงของอมรสิงห์ผู้เป็นมหาราชาแห่งเมืองโยธะปุระ ผู้ถูกชาหฺชะหันจับตัวประหารชีวิตที่ประตูนี้ ม้าของอมรสิงห์พอรู้ว่านายตายได้กระโดดจากกำแพงป้อมจมดินไปครึ่งตัว เรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติประตูนี้ ยังมีในทำนองอื่นอีกหลายอย่างต่างออกไปจากเรื่องที่เล่านี้ ความจริงเรื่องนี้เพิ่งเกิดเมื่อร้อยกว่าปีมานี้ แต่ทำไมเรื่องราวจึงต่างกันออกไปอย่างนั้น นับประสาอะไรกับเรื่องที่เกิดนานกว่านั้น.

เมื่อเข้าประตูอมรสิงห์แล้ว ก็เลี้ยวขวาผ่านประตูอีกประตูหนึ่งไป แล้วก็เลี้ยวซ้าย ผ่านประตูไปอีกประตูหนึ่ง แล้วคราวนี้ก็เริ่มเดินโค้งตัวไปข้างหน้า.

ที่ทำทางคดไปเคี้ยวมานั้น เพื่อป้องกันศัตรูและเพื่อประโยชน์ในการต่อสู้ บริเวณประตูหนึ่งกับอีกประตูหนึ่งมีเนื้อที่เป็นสี่เหลี่ยมมีกำแพงสูงรอบด้าน มี

ประตูเข้าออกสองประตู ประตูที่สองเข้ามาได้เจ้าถ่นทุ่มเทสัตราวุธตามพอใจ.

ถ้าข้าศึกผ่านประตูแรกหรือก็จะถูกกักไว้เป็นตอน ๆ ให้หรือทิ้งไฟลงไปต้มบ้างย่ำบ้าง

ที่ต้องเดินโค้งตัวไปข้างหน้านั้น มิใช่เพื่อแสดงความเคารพคารวะอะไรดอก เป็นเพราะพื้นสูงชันโดยลำดับจึงต้องเดินอย่างนั้น พื้นถนนปูด้วยแผ่นหินโต ๆ สองข้างถนนเป็นกำแพงสูง แม้ว่าจะอยู่ในเขตวังแล้วก็ตาม ตามถนนมีกระรอก กระแต นกเกลื่อนเชื่องคนเสียด้วย.

เดินโค้งหน้าไปจนน่องชักตึง ก็มาถึงประตูใหญ่อีกแห่งหนึ่ง ตอนนี้เป็นบริเวณปราสาทราชวังแล้ว เป็นที่ราบสูงเป็นสนามเรียบ หญ้าขนเขียว พื้นทั่วไปสูงขนาดกำแพงป้อมหรือสูงกว่า เพราะเขาสร้างกำแพงป้อมแล้วถมดินให้สูงเสมอ หรือสูงกว่ากำแพงแล้วสร้างพระที่นั่งเป็นการส่งให้ปราสาทราชวังสูงเด่น

สมเป็นที่อยู่ของพระเจ้าแผ่นดินแขก และเหมาะแก่การที่พระเจ้าแผ่นดินจะดำเนินแสดงพระองค์ ให้พศกนิกรแขกของพระองค์ได้เห็นทุกวัน ให้รู้ว่าพระองค์ยังอยู่ยังไม่หายไปไหน ทั้งนี้เพราะมีเรื่องชิงราชสมบัติกันบ่อยที่สุดในหมู่กษัตริย์มุสลิมอินเดียนจนไว้ใจกันไม่ได้ เผลอไม่ได้ พระที่นั่งบางหลังสร้างอยู่บนกำแพงนั่นเอง มองจากพระที่นั่งลงมายังพื้นเชิงกำแพงข้างล่างแล้วน่าใจวาบหวิว ตกลงไปละก็มีคดเป็นหนึ่งเท่านั้นคือตาย อีกคดีหนึ่งคือคางเหลืองนั้นไม่มีแน่ (คำนี้กเหมือนกัน ไม่ทราบว่าทำไมถึงไม่ไปเหลืองก่อน ช่างจำเพาะเจาะจงมาเหลืองที่ตรงคาง).

เมื่อขึ้นมาถึงบริเวณพระที่นั่งแล้ว ทางขวามือกลางสนามกว้างมีขั้นหินยักษ์ กลมยังกับบาตรใบหนึ่งตั้งอยู่เป็นที่ลงสรงของกษัตริย์ ขั้นใบนี้ปากกว้าง ๙ ฟุต วัดโดยรอบได้ ๒๕ ฟุต สูง ๕ ฟุต ต้องมีบันไดขึ้นและลงไป ในขั้นเพื่อสรงน้ำ ทำไมจึงสรงน้ำกันประ-

เจิดประเจ้อกลางแจ้งอย่างนี้กไม่ทราบ หรือจะใช้เฉพาะในราชพิธี.

สนามในบริเวณนี้ มีหญ้าขึ้นเขียวสะอาดตามีต้นไม้ใหญ่ปลูกไว้เป็นทิวแถว อยู่บนนี้แล้วจะแลเห็นสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ มากมาย แต่ละหลังใหญ่โต ชวนให้คิดว่าอยู่บนพื้นดินธรรมดา ไม่คิดว่าอยู่บนแผ่นดินสูงกว่าพื้นดินภายนอกมากเป็นสิบ ๆ พี่ต ทั้งที่รู้ความจริงอยู่อย่างนี้ แต่พอเผลอ ใจก็แวบนึกไปว่าอยู่บนพื้นดินธรรมดา.

“ใจของเรามักหลอกเราให้เข้าใจผิดเสมอ เมื่อขาดสติสัมปชัญญะ.”

ในบริเวณนี้มีสถานที่สำคัญดังนี้

ชะหันคีรุมาฮาล เป็นพระที่นั่งหินทรายแดง สูงสองชั้น มีมุมสุดมีหอดนตรีอย่างที่มีอยู่ทั่วไปในที่ฝังพระศพพระเจ้าอัคบารุ ทั้งทีทัชมาฮาล ทั้งทินทั้งที่อื่น ตรงกลางเป็นประตูโค้งแหลมรูปดอกบัวตูม อย่าง

ที่มีอยู่ทั่วไปในสถานที่ดังกล่าวแล้วอีกเหมือนกัน ริม
ประตูทำเป็นมุขยื่นออกมาทั้งสองข้าง หลังคามุขนั้นทำ
เป็นแบบหอดนตรี บนหลังคาพระที่นั่งมีลูกกรงหิน
มีถังเก็บน้ำสำหรับจ่ายส่งไปใช้ในวัง ด้านหน้าทำ
เรียบ ๆ มีฝาผนังหินตลอด เป็นกำแพงทึบกันศัตรู
ได้ ด้านในทำงามดี ทำเป็นที่อยู่เป็นห้องทึบคือ
มีผนังทุกด้าน มีประตูบ้าง เป็นห้องโปร่งตลอดบ้าง
นัยว่าเป็นห้องสวดมนต์บ้าง เป็นห้องนั่งเล่นบ้าง เป็น
ห้องสมุดบ้าง เฉพาะห้องนกว้าง ๑๘ ฟุต ยาว ๕๐ ฟุต
สิ่งที่งามที่สุดของพระที่นั่งนี้ คือคอเสาซึ่งสลักหิน
รูปกลมบ้างเหลี่ยมบ้าง มีลวดลายอันวิจิตรติดไว้เป็น
ช่อชั้นยังกับหินย้อยในถ้ำ และมีลายสลักเป็นรูปปูนพัน
เสาด้วย แม้ที่ทัชมาฮาลเองยังไม่มี พระที่นั่งนี้รูป
สี่เหลี่ยมรอบนอกกว้าง ๒๖๐ ฟุต ยาว ๒๙๙ ฟุต
ด้านในมีบันไดเล็ก ๆ สั้น ๆ เพียงสองขั้นไม่สมกับตัว
พระที่นั่งเลย เสียแรงเป็นพระที่นั่งหินล้วน ๆ และ

ใหญ่โต เนื้อที่ว่างภายในระหว่างเหลี่ยมทั้งสี่มี ๗๖ ตารางพื่ต ตรงมุมทั้งสี่ของอาคารนี้ทำน่าดู ประกอบหินแนบเนียนดี.

พระที่นั่งเทวัน-อิ-อาม หรือพระที่นั่งอัมรินทร-วินิจฉัยของแขก เป็นที่ออกว่าราชการฝ่ายหน้าของพระเจ้าแผ่นดินแขก ทำใหญ่โตมากยาว ๒๐๑ พื่ต กว้าง ๖๗ พื่ต สูงจากพื้นดิน ๔ พื่ต มีบันไดสามด้านด้านละ ๖ ขั้นเป็นอาคารชั้นเดียว มีเสาสามแถว ๆ ละ ๑๐ ต้น แถวนอกทั้งสามด้านเป็นเสาคู่ นอกนั้นเป็นเสาเดี่ยว เป็นอาคารโถงไม่มีฝาผนังสามด้าน คือด้านหน้าและขวาซ้ายแต่ด้านในเป็นกำแพง อันเป็นด้านนอกของพระที่นั่งมัจฉิภวัน (พระที่นั่งปลา).

เขตของฝ่ายในหรือฮาเร็มคือระหว่างฝ่ายหน้าและฝ่ายในมีกำแพงอันนึกันไว้ กลางกำแพงนั้นมีช่องหน้าต่างและมีมุขยื่นออกมา และที่มุขนี้เอง สมัยหนึ่งเคยเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์สามารถบันดาลความดี ความร้าย ความ

ตาย ความเป็นแก่คนเป็นร้อย ๆ ล้านมาแล้ว ตรงนี้เป็นที่ออกว่าราชการของพระเจ้าแผ่นดินอินเดียวงศ์โมกุล แม้ในสมัยอังกฤษปกครองอินเดียสมัยหนึ่ง เคยใช้ที่นี่เป็นที่บัญชาการอินเดียเหมือนกัน ณ ที่นี่มีลายฉลุโปร่ง เป็นหินอ่อนสีเหลืองอ่อนเป็นเงางาม สูงเลยศีรษะ เบื้องล่างของมุขนี้กสูงพ้นศีรษะเหมือนกันและมีรั้วกั้นไม่ให้คนเข้าใกล้มุขนี้ และเพื่อกันไม่ให้ใครเข้าใกล้พระเจ้าแผ่นดิน เพราะพระเจ้าแผ่นดินแขกนักฆ่าคนเหล่านั้นมีชีวิตอยู่บนความระแวง เพราะฆ่าเขามากทำลายเขามาก.

"บรรดาไฟทั้งหลาย ไฟคือความระแวงนับว่าเป็นไฟที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง."

ถัดรั้วนั้นออกมา ตรงกลางท้องพระโรงหรืออาคารนี้มีเตียงหินอ่อนสีขาวเตี้ย ๆ ตั้งอยู่ตัวหนึ่ง คงเป็นที่นั่งของขุนนางผู้ใหญ่ อาจเป็นชั้นเทวันหรือวาสร (เทียบชั้นนายกรัฐมนตรี).

ที่ข้าง ๆ มุขอันเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน
นั้น มีหน้าต่างหินฉลุลวดลายโปร่ง เพื่อให้ฝ่ายในได้
เห็นการประชุมของขุนนางฝ่ายหน้า แต่ฝ่ายหน้าไม่
สามารถเห็นฝ่ายในได้ แล้วที่มุขที่ประทับนั้น สมัยบ้าน
เมืองยังดีมีบลลงก์วเศษตั้งอยู่ บลลงก์นี้เรียกว่าบลลงก์
นกยูง ยาว ๖ ฟุต กว้าง ๔ ฟุต เป็นทองคำประดับ
เพชรและมรกต ใช้เพชรขนาดเล็กหนัก ๑๐๐ กาหรัต
อย่างใหญ่หนัก ๒๐๐ กาหรัต เป็นทะนาน ๆ มรกต
แต่ละเม็ดหนัก ๓๐–๖๐ กาหรัต มี ๑๑๖ เม็ด ทำเป็น
รูปนกยูงรำแพน มีราคาถึง ๑,๐๗๐ ล้านรูปีย์ เดี๋ยวนี้
สูญหายไปหมดแล้ว ได้ยินว่าตกไปอยู่ประเทศเปอร-
เซีย เรื่องราคาบัลลังก์นี้ จะเป็นอย่างสุภาษิตไทยที่
ว่า “เมียตายก็ว่าเมียงาม, ปลาตกน้ำก็ว่าปลาตัว
ใหญ่, ของหายก็ว่าของมีค่ามาก” กระมัง.

ที่นี้สมัยหนึ่งเป็นที่ศักดิสิทธิ์ แสดงถึงอำนาจอัน
มหาศาล แสดงถึงความวิจิตรและความร่ำรวยอย่าง

เหลือหลาย เสนาข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในคับคั่ง หัวใจของอินเดียอยู่ที่นี่ที่มุขนี้ แต่เดี๋ยวนี้นะหรือ มีเด็กคนหนึ่งนั่งห้อยขาจากมุขนั้น พลางกระดิกขาร้องเพลงอย่างสบายใจ โดยปราศจากความขามเกรงอะไรทั้งสิ้น ยังกบแร้งจับอยู่บนซากสิง โต.

"ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ถ้าหมั่นนึกหมั่นภาวนาไว้เสมอ ก็จะเป็นคาถากันความลืมตัวได้ด้วย กันความยอมแพ้แก่ชีวิตได้ด้วย"

เทวัน-อิ-อามนี้เป็นหินทั้งหมดไม่มีไม้เลย ไม่ว่าจะเป็นอะไรในอาคารนี้แม้แต่หลังคา ชายคา เป็นหินทั้งนั้น หน้าอาคารหลังนี้ออกไปมีบ่อน้ำลึก ๘๐ ฟีต กว้าง ๒๖ ฟีต และมีที่ฝังศพอยู่แห่งหนึ่งทำอย่างภูมิฐานเป็นหิน เป็นที่ฝังศพของฝรั่งอังกฤษ ชื่อ มร. คอลวิน เป็นรองผู้ว่าราชการเมืองอัคระ ซึ่งถูกฆ่าในสมัยขบถซิปอยเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๐ แม้ว่าฝรั่งกับแขก

มุสลิมจะถือศาสนาต่างกัน แต่ก็มีคติทางศาสนาคือตาย แล้วไม่เผาเหมือนกันก็จริง แต่ก็ไม่น่าเอามาฝังไว้อย่างนี้เลยดูขัด ๆ กับภาวะทั่วไป ในบริเวณนี้ ดูเป็นการแสดงอำนาจแห่งความเป็นเจ้าเข้าครองเกินไป อังกฤษก็เป็นชาติที่ยกย่องศิลปที่กลมกลืนไม่ขัดกัน เป็นชาติที่มีอารยะมาแต่โบราณกาล และเป็นชาติที่มีความรู้ดีแต่นั้นแหละ

"คนที่เราเห็นว่ามีความเจริญ มีความรู้ดีนั่นไม่จำเป็นต้องมีความคิดดี ปฏิบัติถูกเสมอไปทุกคน เป็นแต่ว่า มีโอกาสที่จะมีความคิดดีปฏิบัติถูกได้มากกว่าคนที่ด้อยกว่าตนเท่านั้น

เมื่อขึ้นบันไดแคบซึ่งแอบอยู่ซอกฝนังห่างจากมุขที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินเล็กน้อย แล้วเลี้ยวซ้ายก็ถึง มัจฉิภวัน ซึ่งเป็นอาคารหินรูปสี่เหลี่ยม เว้นที่ว่างตรงกลางแบบวิหารคด สูงสองชั้นสามด้าน เว้นด้านตะวันออก ซึ่งมีชั้นเดียว มีหลังคาแบนเป็นหิน

ล้วน มีระเบียงตลอด มีเสาระเบียงโค้งแบบโมกุล
ชั้นล่างของมัจฉิภวัน เป็น มีนาบาซารุ คือตลาดของ
ฝ่ายใน ติดกับมัจฉิภวันด้านเหนือ มี นาคินามัศยิด
ซึ่งเป็นหินอ่อน ขาวยิ่งกว่าทัชมาฮาล เป็นมัศยิด
ขนาดย่อมแต่งามดี มีสามโดม มีกำแพงหินล้อมรอบ
มีลานหินอยู่หน้ามัศยิด และมีห้องเล็ก ๆ ขนาดอยู่
คนเดียวหลายห้อง มัศยิดแห่งนี้ใช้สำหรับฝ่ายในคู่กับ
โมตีมัศยิด อันเป็นมัศยิดสำหรับฝ่ายหน้า.

ด้านตะวันออกของมัจฉิภวัน หรือบนหลังคาของ
มีนาบาซารุ เป็นลานหินกว้าง สุดลานด้านเหนือเป็น
กำแพงหินของมัจฉิภวัน สุดลานด้านใต้เป็นเทวัน-
อิ-คัส สุดลานด้านในคือด้านตะวันตก ตรงกลางริม
ขอบมีแท่นหินสีขาว วางซ้อนบนแท่นหินสีขาว ริม
ขอบด้านนี้ไม่มีรั้วเลย มีภาวะอยู่อย่างเกลียง ๆ อย่าง
นั้น จึงน่าเกรงอันตรายมาก น่ากลัวเดินเลยแล้วหล่น
ลงไปด่าวดิ้นอยู่ข้างล่างหน้ามีนาบาซารุ สุดลานด้าน

หน้าคือด้านตะวันออก ตรงกลางริมขอบมีแท่นหินสีดำ วางซ้อนอยู่บนแท่นหินสีขาวซึ่งกล่าวกันว่าเป็นแท่นหินดำที่ใหญ่ที่สุดในโลก แต่เราเห็นว่าไม่ใหญ่เท่าไร ดูเหมือนจะเล็กกว่าวัชรอาสน์ แท่นหินดำในขณะนี้มีรอยแตกแล้ว ริมขอบด้านนี้มีรั้วหินกันตลอด เพราะด้านนี้เป็นกำแพงสูงลิ่ว คือลานหรือรั้วอยู่บนกำแพงด้วย เป็นหลังคาของมีนาบาซารุด้วย แต่พื้นของมีนาบาซารุได้ถมดิน-หินจนสูงมากแล้ว ส่วนสูงของห้องจึงไม่เท่าไร แต่ทางด้านนอกกำแพงนั้นสูงลิ่วทีเดียว เบื้องล่างโน้นมีสนามและมีกำแพงหินล้อมอีกสี่ด้าน สนามนี้เป็นสนามกีฬาร้าย คือเป็นที่ต่อสู้ระหว่างเสือกับคน คนกับสิงโต คนกับคน ช้างสู้กับช้างเป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินจะประทับอยู่บนแท่นหินดำนี้ทอดพระเนตรกีฬานั้น ท่ามกลางสุรากัญชา นารี เป็นที่เกษมสำราญยิ่งนัก.

ผู้ถูกโมหะครอบงำ ย่อมหาความสุขจากความ

ทุกข์ของผู้อื่น.

ไหน ๆ ก็มาถึงแท่นหินสำคัญนี้แล้ว เลยนั่งเอาชื่อเสียหน่อย เอาไว้คุยตามประสาคนมีกิเลส อนึ่ง แท่นหินดำนี้มีข้อความจารึกบอกว่า ชะหันคีร ทรงให้สร้างไว้ ส่วนแท่นหินขาวนั้นเป็นของ ชาหุชะหัน จากลานนี้จะมองเห็นวิวเบื้องหน้างามมาก คือเห็นแม่น้ำยมนา กระแสน้ำเป็นสีขาวไหลโค้ง สุดโค้งก็เป็นที่ตั้งของทัชมาฮาล เห็นทัชมาฮาลเด่นอยู่ลิบ ๆ นั่น ซึ่งเบื้องหน้ามีสายน้ำ ข้าง ๆ มีต้นไม้เขียว เบื้องหลังเป็นแผ่นฟ้าขาวงามมาก ชวนให้พวกนักค้าน้ำลายได้ใช้วาทศิลป และฝีมือทั้งนั้น.

เทวัน-อิ-คัส เป็นพระที่นั่งออกว่าราชการฝ่ายใน กว้าง ๓๓ ฟีต ยาว ๗๓ ฟีต มีห้าโค้ง ใช้เสาคู่รูปแบบเดียวกับเทวัน-อิ-อาม ถึงจะสั้นกว่าแต่ก็ทำวิจิตรกว่า มีการฝังลวดลายหินแต่ฐานพื้นขึ้นไปทีเดียว แบ่งเป็นสองส่วนคือส่วนในซึ่งเป็นห้อง ค่อน

ข้างทิบ มีห้าห้อง และห้องหนึ่งมีบันไดขึ้นไปยังชั้นบนของพระที่นั่งมูซัมมันได้ ส่วนนอกเป็นห้องท้องพระโรงโถง ผนังเป็นหินแดงประกอบด้วยหินขาวมีการแกะสลักอย่างวิจิตร ลายเหมือน ๆ ที่อินเดียเป็นลายดอกไม้ และเถาวัลย์กับแจกัน ไม่มีลายเป็นรูปคน จากคำจารึกซึ่งเป็นภาษาเปอรเซียที่ด้านหน้าบอกให้รู้ว่าสถานที่นี้ชาห์ชะหันเป็นผู้สร้างเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๓๖–๑๖๓๗ ที่นี่มีพระแท่นเล็ก ๆ เป็นหินประดับด้วยอัญญมณีอย่างงาม พระที่นั่งแห่งนี้ทุกสิ่งเป็นหินหมด แม้แต่หลังคาชายคา อะไร ๆ ก็ดูเหมาะสมทั้งนั้น เสียอยู่แต่บันไดซึ่งเล็กนิดเดียว มีสามขั้นมีสองบันไดและชวนให้สดุดตาด้วย.

ความเสียมักเป็นที่สดุดตาสดุดใจมากกว่าความดี เสื้อมีรูขาดนิดเดียวก็เรียกว่าเสื้อขาด คนทำความดี ๙๙ ครั้ง ทำความชั่วครั้งเดียว ก็เรียกว่าคนชั่ว ไม่น่าเลย.

มูซัมมัน หรือ ซัมมันบูรช หรือ หอมะลิ อยู่ต่อเทวัน-อิ-คัส ออกไปทางตะวันออก ตั้งอยู่บนกำแพงตอนที่ยื่นล้ำออกไปจากแนวระดับและยื่นล้ำออกไปจากกำแพงด้วย ที่บ่อมอัครานพระที่นั่งหลังนี้เป็นแห่งเดียวที่มีการสร้างอย่างประณีตกว่าที่อื่น ทำได้อย่างวิเศษ รูปทรงเป็นแปดเหลี่ยม สูงสองชั้นเป็นหินทั้งสองชั้น ชั้นล่างรัวหินล้อมรอบนั้นฉลุลวดลายหกเหลี่ยม และในเหลี่ยมนี้ ฉลุเป็นลายหกช่องเป็นเจ็ดทั้งช่องกลาง รัวหินนี้ทำหักเป็นแปดเหลี่ยมตามรูปอาคาร ด้านหน้ามีมุขพิเศษ เสา คอเสา เพดาน ผนัง เป็นหินล้วน มีทั้งลายสลัก ลายฝังหิน เป็นลวดลาย แปลกตากว่าทัชมาฮาลมาก แม้ว่าลายจะอยู่ในแบบฉบับเดิม คือ ลายดอกไม้เป็นต้นก็ตาม มีลายกันตั้งแต่พื้นขึ้นไปทีเดียว แม้หินปูพื้นก็เป็นแปดเหลี่ยมบ้าง สี่เหลี่ยมบ้าง มีอ่างน้ำพุซึ่งเป็นหิน สลักขอบอ่างเป็นชั้น ๆ อย่างงามอยู่ในพระที่นั่งนี้ด้วย อ่างนี้

บางคนว่าเป็นอ่างอาบน้ำ แต่พิจารณาดูแล้วเห็นว่า เป็นอ่างน้ำพุมากกว่า เพราะตื้นมาก ควรเป็นอ่างน้ำพุเพื่อให้ความเย็นแก่สถานที่ ตามผนังมีรอยโหว่ ๆ อยู่เกลื่อนกลาด ได้ยินว่าสมัยก่อนนั้นมีอัญญมณีมีค่าฝังอยู่ทีรอยนี้ แต่ต่อมาถูกขโมยแกะจึงเหลือแต่รอยเอาไว้ให้คิดถึงความหลัง.

ชั้นบนมีพระที่นั่งแปดเหลี่ยมหลังคาเป็นหิน ประกอบโดมบีดทอง รอบโดมเป็นหิน มีลายฝังหิน ยอดโดมทำเป็นลูกประคำทองซ้อนกันสี่เม็ดงามเด่นทีเดียว หินกรอบประตูทั้งแปดด้านฉลุลายกลมโปร่ง คอเสามีท้าวแขนเป็นหินเรียงกันสามแผ่น ชั้นบนกันถ้วยรัวหิน ทำเป็นท่อนกลมอย่างไม้ไม่พิสดารอะไร ด้านหน้ามีมุขพิเศษอีกเหมือนกัน อยู่บนนี้เห็นทัศมาฮาลอย่างสบาย น่าชมการหาที่สำหรับสร้างทัศมาฮาลมาก ที่หาได้เหมาะมาก ถ้าปราสาทของไทยเราได้ตั้งอยู่ในที่เด่นอย่างนี้บ้าง จะทำให้

เกิดความงามจับใจ อย่างไม่น่านึกว่าจะมีอยู่บนพื้นพิภพนี้เดียว.

สถานที่เคยเป็นที่ประทับของนูฮุชาหัน มเหสีของชะหันคีร และของมมทัชมาฮาล กับชาหชะหันเมื่อตอนถูกออรังเซบจับขัง พระองค์ได้สั่นพระชนม์ที่นี่ ก่อนสิ้นพระชนม์ได้ขอให้พระราชธิดาซึ่งอยู่เป็นเพื่อนพระองค์ ได้ช่วยพยุงพระองค์ออกไปดูทัชมาฮาลเป็นครั้งสุดท้าย คนที่ไม่เป็นชาวพุทธนั้นย่อมยากนักที่จะรู้จักโทษของความติดความยึด.

ก็อุปาทานหรือความยึดความถือนั้นยิ่งมีมาก ยิ่งทุกข์มากหนักมาก มีน้อยก็ทุกข์น้อยและเบามาก.

ชี้ชมาฮาล (วังกระจก) จากมูซัมมันมีเฉลียงต่อมายังชีชมาฮาล คือวังกระจก เดิมผนังและเพดานของสถานที่นี่ฝังกระจกเล็ก ๆ ตามแบบของเมโซโปเตเมียและแซกมัว ทำให้เกิดแสงสว่างภายในสถานที่อย่างงดงาม สถานที่นี่มีสองห้อง มีเนื้อที่ยาว ๓๙

พื้ด กว้าง ๒๘ พื้ด สุดห้องด้านในมีบ่ออาบน้ำเป็นหิน ขอบบ่อสลักหินเป็นช่อง ๆ โตขนาดตัวคน จนรอบบ่อ สำหรับนั่งอาบ ตรงกลางมีท่อน้ำพุ ตรงกลางห้องนอกก็มีบ่ออาบน้ำอย่างห้องในและมีรางน้ำหินให้น้ำภายนอกไหลมาสู่บ่อนั้นด้วย ที่เป็นที่อาบน้ำสำหรับนางในและกษัตริย์ เดียวนี้กระจกชำรุดไปมาก และจากกระจกนี้สามารถจะเห็นทัชมาฮาลได้.

กระจกเมื่อเรายืม กระจกก็ยืม เมื่อเราบึง กระจกก็บึง โลกก็เหมือนกัน เมื่อเรายืม โลกก็ยืมกับเรา เมื่อเราบึง โลกก็บึงกับเรา ดังนั้นเราควรจะยืมหรือบึงกับโลก.

คัชมาฮาล (*พระที่นั่งระโหฐาน*) สถานที่นี้มีอาคารสามหลง หลังกลางเป็นคัสมาฮาล มีสถานที่ๆ หวงห้ามอยู่ติด ๆ กันสองด้าน คือด้านเหนือกับด้านใต้ สถานที่ทั้งสองนี้หลังคาคุ่มยังกับหลังคากันยาเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ บนหลังคามีการตกแต่งด้วยเม็ดประดำ

มีประตูโค้งสามโค้ง หน้าต่างสามหน้าต่าง หันไป
ทางด้านตะวันออก คือด้านแม่น้ำยมนา หรือหันออก
นอกกำแพงเมืองทั้งสองหลัง มีแผ่นหินฉลุลายกัน
เป็นรั้วและสถานที่ทั้งสองนี้มีการตกแต่งด้วยแผ่นทอง
แต่ของมีค่าเหล่านี้ได้ถูกลักไปโดยพวกบ่าเถื่อนเมื่อปี
ค.ศ. ๑๗๖๑-๑๗๗๔ สถานที่ด้านเหนือทำด้วยหินขาว
ด้านใต้ทำด้วยหินแดง ณ ที่นี้ชาหุชะนั้นเคยเสด็จออก
ให้ประชาชนเห็นทุกเช้า ตรงหน้าต่างกลางของสถานที่
ทั้งสองนี้เตี้ยเท่ากับพื้นห้อง พ้นหน้าต่างนี้ออกไป
เป็นอากาศ คือสถานที่นี้ตั้งอยู่บนกำแพงเมืองชั้นใน
นั่นเอง ซึ่งสูงตั้ง ๗๐ ฟีต จะชะโงกดูตรงหน้าต่างนี้
ต้องยึดต้องจับอะไรไว้ให้มั่น ถูกใครผลักหน่อย
ก็ตก ไม่มีอะไรกั้นแข้งขาเอาไว้เลย ดูลงไปข้างล่าง
แล้ววาบหวิวทีเดียว.

คัสมาฮาลเป็นแบบท้องพระโรงเช่นเดียวกับเทวัน-
อิ-อาม มีประตูห้าโค้งทางด้านหน้า ทางด้านข้างมี

สามโค้ง เป็นหินอ่อนขาวตั้งอยู่บนฐานหินสูง กลาง ห้องมีรางน้ำหิน หลังคาเป็นหิน มีหอดนตรีเล็ก ๆ สองหอ มีสามหน้าต่างหันหน้าออกทางทิศตะวันออก อย่างสถานที่ทั้งสองข้างดังกล่าวแล้ว ภายในตกแต่งด้วยฝังอัญญมณีค่าลงบนพื้นหิน แต่ได้ถูกลักไปเสียแล้วแต่ปี ค.ศ. ๑๗๖๑–๑๗๗๔ ทางใต้ของคัสมา-ฮาลมีบันไดไปสู่ห้องใต้ดิน ซึ่งคงเป็นห้องสำหรับพักในฤดูร้อน.

เบื้องหน้าคัสมาฮาล เป็นลานกลางแจ้งแต่ยังอยู่ในเขตฐานหินสูง ตรงกลางลานมีบ่ออาบน้ำเป็นหินอีก ข้างบ่อเจาะหินรอบบ่อให้เว้าลึกขนาดตัวคนนั่งได้ ตรงกลางบ่อมีท่อน้ำพุ บ่อนี้เป็นหินแดง.

สถานที่เหล่านี้ต่อกับชชมาฮาลและมูซัมมันเป็นบริเวณเดียวกัน และเบื้องหน้าด้านในของคัสมาฮาล มีอังคุริ บักฮฺ (สวนองุ่น)

การอาบน้ำเพื่อความสะอาดมีสองอย่างคือ อาบ

น้ำทางกายกับทางใจ อาบน้ำทางกายใช้น้ำ ส่วนทางใจเล่าใช้อะไร (ทางพระพุทธศาสนาให้ใช้น้ำคือศีล).

อังคุรี บึกฮฺ อยู่ด้านในคือด้านตะวันตกของคัสมาฮาล มีเนื้อที่เป็นสี่เหลี่ยม กว้าง ๑๖๙ ฟีต ยาว ๒๒๙ ฟีต ตรงกลางมีบ่ออาบน้ำหินอ่อนอยู่บนยกพื้นหรือฐานหินอ่อนกว้างยาวด้านละ ๔๙ ฟีต จากบ่ออาบน้ำมีถนนหินอ่อนตรงไปยังคัสมาฮาล พื้นรอบ ๆ บ่ออาบน้ำมีที่ปลูกต้นไม้หินอ่อน ทำเป็นมุมเป็นเหลี่ยม เว้นช่องกลางเอาไว้สำหรับปลูกต้นไม้ อย่างเดียวกับที่ปลูกต้นไม้ข้างสระน้ำที่คัสมาฮาล แต่ขณะนี้ที่นั่นไม่มีต้นไม้ปลูก ทางทิศตะวันตก ทิศใต้และทิศเหนือของบ่ออาบน้ำมีอาคารทำด้วยหินทรายแดง สูงสองชั้น ทำเป็นห้อง ๆ โดยเฉพาะห้องทางด้านเหนือซึ่งติดกับมัจฉิภวัน (คือเป็นส่วนทิศใต้ของมัจฉิภวัน) ในชั้นล่าง ได้เข้าไปยังห้อง ๆ หนึ่งซึ่งมืดมาก ใน

นั้นมีลวดลายงาม และลายเขียนด้วย แต่ที่ประหลาด มากคือตรงกลางห้องมีบ่อลึกมากมองไม่เห็นก้นบ่ออยู่ บ่อหนึ่ง รอบบ่อไม่มีอะไรกั้น ขนาดก็ไม่เล็ก มืดกมืด จึงน่ากลัวตกลงไปมาก ถ้าไม่ระวังเป็นตกแน่ บ่อแห่งนี้ไม่เคยอ่านหนังสือพบหรือได้ยินคนพูดเลย จะสร้างเอาไว้ทำไม ถ้าจะว่าเอาไว้ใช้น้ำก็ดูจำเป็นน้อย เพราะน้ำมีเหลือเฟือจนทำน้ำพุ และถ้าจะขุดใช้น้ำก็ควรอยู่ในที่เปิดเผย ไม่น่ามาหลบอยู่ในห้องมืด ๆ แถบนี้ ที่มีอะไรซับซ้อนมาก และเป็นห้องมืด ๆ มองไม่ถนัด.

ภายในเขตตอนนี้เป็นฮาร์เร็มชั้นใน ผู้ชายอื่นจะเข้ามาไม่ได้นอกจากเจ้าของ คือบรรดากษัตริย์มุสลิมในสมัยบ้านเมืองยังดีนั้นในบริเวณนี้คงคราคร่ำไปด้วยนางใน (ดูสถานที่แล้วจำนวนนางในไม่น่าถึงห้าพันคน) ชีวิตในฮาร์เร็มนั้นเขาว่าเป็นชีวิตสวรรค์บนดิน การมีชีวิตในสวรรค์บนดินนี้เต็มไปด้วยความชิงไหวพริบ

แข่งดี ริษยา อาฆาต หวาดระแวง ใครเผลอไม่ได้ เผลอเป็นตกบ่อคือความตาย แม้แต่องค์มหากษัตริย์เองก็ไม่เว้น ชีวิตอย่างนี้หรือคือชีวิตสวรรค์บนดิน.

ในสมัยบ้านยังดี สถานที่เหล่านี้คงมีความงามมาก ผู้คนนางในก็ล้วนงามไปด้วยรูปด้วยการตกแต่งตัว พระมหากษัตริย์แต่ละองค์ที่ฆ่าคนมากเสียจนชาชิน ฆ่าจนเลือดในอก ทำร้ายจนพ่อของตนเอง ก็แต่งองค์ทรงเครื่องเรืองอร่ามหมดจดงดงามตามความนิยม สรุปว่าดูด้วยตาแล้ว ในสมัยนั้นงามไปหมดทั้งคนทั้งของ ดูเป็นบรมสุขไปหมดทั้งบ่าวทั้งนาย แต่ภายในเล่างามแน่หรือ เป็นสุขจริงหรือ ดังนั้น

การเชื่อด้วยตาเห็นนั้น จะถือว่าถูกไปทุกอย่างไม่ได้.

ชีวิตในราชสำนักของกษัตริย์มุสลิมเหล่านี้เผลอตัวไม่ได้ ประมาทไม่ได้ มิฉะนั้นเป็นตาย ดังนั้นความประมาทจึงเป็นทางของความตายได้ทั่วไป แม้แต่ใน

วังของมุสลิมคำสอนพระพุทธเจ้าที่ว่า ความประมาท
เป็นทางของความตาย จึงเป็นของจริงแท้ จริงมานาน
ไม่ใช่เพิ่งมาจริงเมื่อพระพุทธเจ้าตรัส ดังนั้นจึงกล่าว
ได้อย่างเต็มที่โดยไม่ต้องสงสัยเลยว่า

ธรรมะในพระพุทธศาสนานั้นก็คือความจริงที่มี
อยู่แล้วในโลกทั้งปวง.

โมตีมัศยิด อยู่ทางด้านเหนือทางประตูช้างหรือ
เดลิ เป็นสุเหร่าที่งามที่สุดในบ้อมนี้ เป็นสุเหร่า
สำหรับฝ่ายหน้าคู่กับนาคินามัศยิด อันเป็นสุเหร่า
สำหรับฝ่ายใน โมตีมัศยิดกว้าง ๑๗๘ ฟีต ยาว ๒๕๓
ฟีต บนหลังคามีโดมใหญ่สามโดม ดูเด่นมาก
หน้าโดมทั้งสามมีหอดนตรี ๙ หอ หอหัวท้ายโตกว่า
อีก ๗ หอเล็กน้อย มี ๗ คูหา เป็นหินอ่อนสีขาว
เหนือโค้งเหล่านี้มีข้อความจารึกเป็นภาษาเปอรเซีย
บอกว่า ชาหฺชะหัน เป็นผู้สร้าง ใช้เวลาในการสร้าง
๗ ปี ที่นี่มีฉากหินอ่อนฉลุลายอยู่ด้วย ข้างมัศยิดนี้

มีนาฬิกาแดดทำด้วยหิน เบื้องหน้ามัสยิดมีลานหิน
อ่อนกว้าง ๕๔ ฟีต ยาว ๑๕๘ ฟีต ตรงกลางลานมี
บ่อหินสำหรับผู้ที่จะกระทำพิธีละมาซ (นมัสการ)
ได้ทำความสะอาดร่างกายตามบทบัญญัติ ในคัมภีร์
กุระอาน.

วิธีชำระร่างกายของพวกมุสลิม ก่อนทำละมาซ
คือล้างหน้า แขน ศีรษะ ๑ ครั้ง ล้างมือ ปาก
จมูก ๓ ครั้ง ล้างรูหู และฟันด้วย ล้างจากขวาไป
ซ้าย เมื่อล้างมือเท้า ให้ล้างนิ้วก่อน ถ้าไม่มีน้ำ
ให้ใช้ทรายละเอียดถูแทนก็ได้ มุสลิมถือว่า ความ
สะอาดเป็นบพพกิจของการละมาซและเป็นเครื่องหมาย
แห่งความบริสุทธิ์ของวิญญาณ พระโมฮำหมัดเอง
ได้ตรัสว่า ความสะอาดเป็นที่สองรองจากอีมาน คือ
เชื่อในพระเจ้า.

ศาสนาพราหมณ์มีพิธีล้างบาป ด้วยอาบน้ำใน
แม่น้ำคงคาเพื่อความสะอาดจากบาป ศาสนาคริสต์มี

พิธีแปบติสมฺ คือล้างบาปเพื่อความสะอาดจากบาป.

ทางพระพุทธศาสนาแสดงถึงความสะอาดทางกายทางปาก และทางใจ วิธีที่จะให้กายปากและใจสะอาดนั้น ทางกาย ทางปาก ต้องชำระด้วยน้ำคือศีล ทางใจ ต้องชำระด้วยน้ำคือสมาธิและปัญญา.

สถานที่นอกจากที่กล่าวแล้วยังมีอยู่อีก แต่มีความสำคัญน้อยกว่าสถานที่ดังกล่าวแล้ว สถานที่ทั้งหมดดังกล่าวแล้วนั้นเป็นหิน ไม่มีเป็นไม้เลยและไม่มีบานประตูหน้าต่าง แม้จะเป็นที่ระโหฐานขนาดไหนก็ไม่มีและไม่มีร่องรอยว่ามีด้วย เมื่อดูตามขอบประตูหน้าต่าง ไฉนจึงเป็นอย่างนั้นก็ไม่ทราบ.

ประตูหน้าต่างบ้านมีไว้เพื่อป้องกันภัยอันตรายฉันใด ประตูหน้าต่างคือสติก็มีไว้เพื่อป้องกันความพลั้งพลาดและกิเลส ฉันนั้น.

ในบริเวณสถานที่เหล่านี้มีความสะอาดกว่าในบ้านในเมืองมาก แม้ว่าที่นี่จะเป็นที่ร้างไม่ได้ใช้เป็นที่

ทำงานแล้วก็ตาม และแถว ๆ ในสถานที่แต่ละแห่ง ไม่เห็นมียักไย่แมลงมุม จิ้งจกมีน้อยแต่ตัวโตขนาดแย้เล็ก แต่ตุ๊กแกไม่เห็นเลย.

จิ้งจกอยู่ติกตัวขาว อยู่บ้านตัวดำ มันทำตัวของมันให้เปลี่ยนไปตามสิ่งแวดล้อม คือให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมเพื่อความเป็นอยู่ของมัน คนก็เหมือนกัน ควรทำตัวให้เข้ากับเขา ให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมในทางที่ชอบธรรม.

ได้เดินดูนั่นดูนี่พอสมควรแล้วก็กลับออกทางประตูอมรสิงห์ตามเดิม พร้อมด้วยความรู้สึกภูมิใจนิดหน่อย ที่ว่าได้นั่งบนแท่นหินดำ แต่แล้วความภูมิใจนั้นก็ดับ เพราะคิดขึ้นได้ว่าภูมิใจแล้วได้ดีวิเศษอะไรขึ้นมาบ้าง ก็เปล่าทั้งนั้น เขาทิ้งซากเหลือไว้แล้ว ยังจะมาภูมิใจกับของกากของซาก.

ป้อมแดงนี้ใหญ่โตมาก มองไปทางไหนไม่ว่าจะเป็นเหนือใต้ซ้ายขวา ก็มีแต่สิ่งก่อสร้างทำด้วยหิน

สำแดงให้เห็นความสันทรัพย์ สันเวลา สันแรงงาน ไปมิใช่น้อย.

สมัยหนึ่งที่เป็นหัวใจของอินเดีย ซึ่งเป็นประเทศที่มีพลเมืองมาก เป็นที่สองของโลก เดี๋ยวนี้มีอะไรบ้าง.

สมัยหนึ่งที่เป็นที่รุ่งเรืองไปด้วยเพชรนิลจินดา ทอง เงิน เดี๋ยวนี้มีอะไรบ้าง.

สมัยหนึ่งที่เป็นขุมแห่งอำนาจ แห่งกำลัง แห่งความฟุ่มเฟือย แห่งความเหิยมโหด แห่งความเป็นทาษของราคะ โทสะ โมหะ เดี๋ยวนี้มีอะไรบ้าง.

ของใหญ่โตอย่างนี้ยังมีอันเป็นไปเช่นนี้ นับประสาอะไรกับของเล็ก ๆ อย่างตัวเรา.

มี สถานที่อีกแห่งหนึ่งซึ่งน่าชมมาก สถานที่แห่งนี้อยู่อีกฝั่งหนึ่งของแม่น้ำยมนา มีแบบการก่อสร้างต่างจากทัชมาฮาล ต่างจากสถานต่าง ๆ ในป้อมแดง และจากที่ฝังศพของพระเจ้าอักบาร์ แม้ว่าจะเป็นที่ฝังศพ

เหมือนกัน สถานแห่งนี้ชื่อว่า อิตมัด–อุด–เดาเลาะฮฺ หรือ อิตมัด–อุด–เดาเลาะฮฺ.

ทาง ที่จะไปยังสถานแห่งนี้ ทอดไปตามถนนริมแม่น้ำยมนาข้างป้อมแดงด้านตะวันออก จนถึงด้านหน้าหรือด้านเหนือของป้อมแดง ต่อไปมีตลาดรุงรังมีตึกใหญ่ ๆ ปนไปกับกระต๊อบรุงรัง คราคร่ำไปด้วยฝุ่น ด้วยน้ำเลอะเทอะ ด้วยเกวียน ด้วยล้อเลื่อน ด้วยเด็กด้วยวัวและด้วยแพะ รถแล่นเร็วไม่ได้ แถวนี้มีร้านขายอาหารด้วย แต่อาหารนั้นไม่มีการปิดบังป้องกันแมลงหรือฝุ่นคงเปิดไว้อย่างผ่าเผย แสดงรูปอาหารอย่างเต็มที่ มีแมลงวันประดับเป็นจุด ๆ ราวกับดอกอาหาร และมีฝุ่นผสมราวกับพรมผงชูรส ถ้าพวกเรารับประทานเข้าไปคงมีหวังแน่.

สะพาน ข้ามแม่น้ำมีสองสะพาน สะพานหนึ่งเป็นสะพานรถไฟ อีกสะพานหนึ่งเป็นสะพานสองชั้น ชั้นบนเป็นสะพานรถไฟ ชั้นล่างเป็นสะพานสำหรับรถยนต์

เกวียน ล้อเลื่อน คน สัตว์ทวิบาท จตุบาท หรือนานาบาท อะไรอื่น ๆ อีก สะพานนี้แคบมาก จึงต้องมีการจัดการจราจรให้ไปมาข้างเดียวสลับกัน เพื่อไม่ต้องไปสวนทางกันบนสะพาน ใช้เวลาในการสัญจรข้างเดียวประมาณผลัดละครึ่งชั่วโมง ถนนที่จะขึ้นสู่สะพานนั้นแคบและหักเป็นมุมแคบ แถมมีตึกแถวขวางตรงที่หักมุมเสียอีก แล้วรถก็เริ่มติดแต่ระยะนี้ ตอนที่รถคอยข้ามติดกันเป็นแถวนี้ มีการแซงแถว การพูด การต่อว่าทุ่มเถียง การตวาดให้หลีก ดูเป็นที่เอิกเกริกมาก ถ้าไม่รำคาญก็น่าสนุก การรอคอยแต่ละคราว คงมีการเสียน้ำลายครั้งละไม่ใช่น้อย เพราะเห็นพูดกันแทบทุกคันรถ มีแต่รถเราที่นิ่งดูแขกพูดกัน ไม่ยักมีใครทำสถิติไว้บ้าง ว่าการคอยแต่ละครั้งได้เสียน้ำลายไปเท่าไร วันหนึ่งเท่าไร ปีหนึ่งเท่าไร เพราะเดี๋ยวนี้ดูพูดถึงสถิติกันมากยิ่งขึ้นทุกที บางอย่างก็เหลือขนาดเช่นปลาวาฬหัวใจเต้นนาทีละ ๒๐ ครั้ง ใน ๔ ชั่วโมง ผม

ยาว ๐๑๗.๑๔ ของนิ้ว เล็บยาวบีละนิ้วครึ่ง กระพริบตา นาทีละ ๒๕ ครั้ง ทำปุกยิกชั่วโมงละ ๑๔๔ ครั้ง ตลอดชีวิตใช้เวลานินทาคนอื่น ๘,๘๗๔ ชั่วโมง ในโลกคนหัวล้านฆ่าตัวตายมากกว่าคนตาบอด ในขณะนี้ในโลกมีคนตาแฉะ ๔๐๐ ล้าน เหล่านี้เป็นต้น แต่ไม่เห็นมีสถิติว่า คิดดีคิดชั่ว ชั่วโมงละกี่ครั้งเมื่อคิดเฉลี่ย.

ที่ ใต้สะพานมีเทวาลัยแห่งหนึ่ง เห็นแล้วต้องดูซ้ำ เพราะแปลกตาและบาดตามากคือมีรูปปั้นชุดรามเกียรติ์ มีรูปพระรามเป็นต้น โตขนาดคน พระรามนั้นตัวเขียวจิ๋ แต่หญุมานตัวแดงแจ๋ทีเดียว ต่างขับสีของกันและกันให้บาดตายิ่งขึ้น เทวาลัยนี้คงมีคนนับถือมาก รูปเหล่านี้จึงมีสีสดและเห็นมีคนบูชาอยู่หลายคน.

กลาง แม่น้ำมีหออะไรไม่ทราบ เข้าใจว่าเป็นหอวัดระดับน้ำ แต่ไฉนจึงทำคล้ายป้อม มีคนอยู่อาศัยหลายคน แม่น้ำตอนนี้กว้างกว่าที่ทัชมาฮาล.

ข้าม สะพานไปแล้วก็เลี้ยวซ้าย ผ่านด่านตำรวจ

ตรงนี้มีห้องแถวเก่าแก่อยู่กระจุกหนึ่ง ผ่านห้องแถวนี้ไปแล้ว เลี้ยวซ้าย คราวนี้จะถึงประตูหน้าอิตมัด-อุด-เดาเลาะฮุ.

สถาน แห่งนี้อยู่ริมฝั่งแม่น้ำยมนา อย่างเดียวกับทัชมาฮาล แต่คนละฝั่งแม่น้ำ ด้านหลังลงแม่น้ำ ด้านหน้าออกถนน ด้านข้างเป็นกำแพงสูง ด้านหน้ามีประตูหินทรายแดงใหญ่โต แบบเดียวกับที่ประตูใหญ่ของทัชมาฮาลและที่สิกันทร แต่สง่างามน้อยกว่าและเล็กกว่า กับส่วนประกอบบางอย่างก็ต่างกัน โค้งประตูกลางสำหรับเข้าออกทำเป็นรูปแบบดอกบัวตูม สูงไม่เท่าที่ทัชมาฮาล ตอนในเป็นประตสองชั้น คือด้านในและด้านนอก และสูงสองชั้น ด้านขวาซ้ายของประตูกลางมีประตูเล็กอีกด้านละข้าง เป็นประตูสองชั้นสูงสองชั้นอีกเหมือนกัน มีบันไดหินแคบแอบอยู่ริมผนังสุดด้านซ้ายขวาของประตูเล็กนี้สำหรับขึ้นไปชั้นบน เหนือซุ้มประตูมีใบเสมารูปแปลก ด้านหน้า ๓๘ อัน ด้านหลัง

ก็ ๓๘ อันเท่ากัน ที่ประตูมีการฝังลายหินเป็นลวดลายสวยงามพอใช้ มีอีกอย่างหนึ่งซึ่งแปลกกว่าที่อื่น คือ กรอบประตู ที่อื่นเช่นที่ทัชมาฮาล ทำเป็นรูปโค้งหรือเหลี่ยมเกลี้ยง ๆ แต่ที่นี่ทำเป็นย่อมุม.

ประตู เข้านี่มีบันไดขึ้นสู่ประตู ๓ ขั้น และบันไดที่ลงสู่บริเวณตอนในของสถานที่ก็ ๓ ขั้น หน้าบันไดตอนในมีสระหินสี่เหลี่ยมยาวรี ต่อจากสระมีถนนหินกว้างตรงไปยังตัวอิตมัด-อุด-เดาเลาะฮฺ กลางถนนมีรางน้ำหรือสระเล็ก กว้างสักหนึ่งเมตรยาวเหยียดไปจนถึงบันไดขึ้นสู่ฐานที่ตั้งของอิตมัด-อุด-เดาเลาะฮฺ สองข้างถนนหินเป็นสนามหญ้า ประดับด้วยพุ่มไม้เล็ก ๆ เป็นระยะ ๆ แบบสวนของโมกุล บริเวณทั่วไปเล็กกว่าทัชมาฮาลและสี่ขันทร ฐานของที่นี่ทำด้วยหินทรายสีแดง มีการประดับตบแต่งด้วยฝังลวดลายหินอย่างงาม ตั้งแต่เชิงฐาน คือพอพ้นดินก็ประดับกันทีเดียว มีบันไดหินสี่ขั้นไปสู่ลานบนฐาน หน้าตัวอิตมัด-อุด-เดาเลาะฮฺ

ที่บันไดทำแปลก ทำยังกับเอาแบบมาจากจีน คือตรงกลางของบันได ทำเป็นแผ่นเกลี้ยงลาดลงมาไม่ทำเป็นขั้น เช่นเดียวกับบันไดที่พระที่นั่ง เวหาศจำรูญ (เทียนเหม็งเต้ย) ที่บางปะอิน ที่ลานบนฐานหน้าบันได มีสระสี่เหลี่ยมรีอีก ตรงกลางมีท่อน้ำพุด้วย แต่ไม่มีน้ำ สระเหล่านั้นเป็นสระตื้น.

ตัว อิตมัด-อุด-เดาเลาะฮุ ทำไม่เหมือนที่อื่น หอมีนาเร็ตมีสี่แห่ง ตั้งอยู่บนสี่มุมของตัวอิตมัด-อุด-เดาเลาะฮุ แต่เป็นหอเตี้ย อ้วนสูงสามชั้น มีบันไดอยู่ภายในสำหรับขึ้นมาสู่ชั้นบนของ อิตมัด-อุด-เดาเลาะฮุ ที่หอมีนาเร็ตนี้ มีการทำลวดลายด้วยวิธีฝังหินงดงามมาก แปลกจากที่อื่นทั้งสิ้น หอมีนาเร็ตที่ทัชมาฮาลงามเทียบไม่ติด ตัวอิตมัด-อุด-เดาเลาะฮุงสูงสองชั้น รูปที่เหลี่ยมตอนล่างใหญ่เต็มที่ ชั้นบนเล็กยังกับศาลา มีสามคูหา มีชานโดยรอบ ชานนี้ก็คือหลังคาของชั้นล่างนั่นเอง กระบวนฝังหินลงบนหินทำลวดลายแล้ว เท่าที่เห็นใน

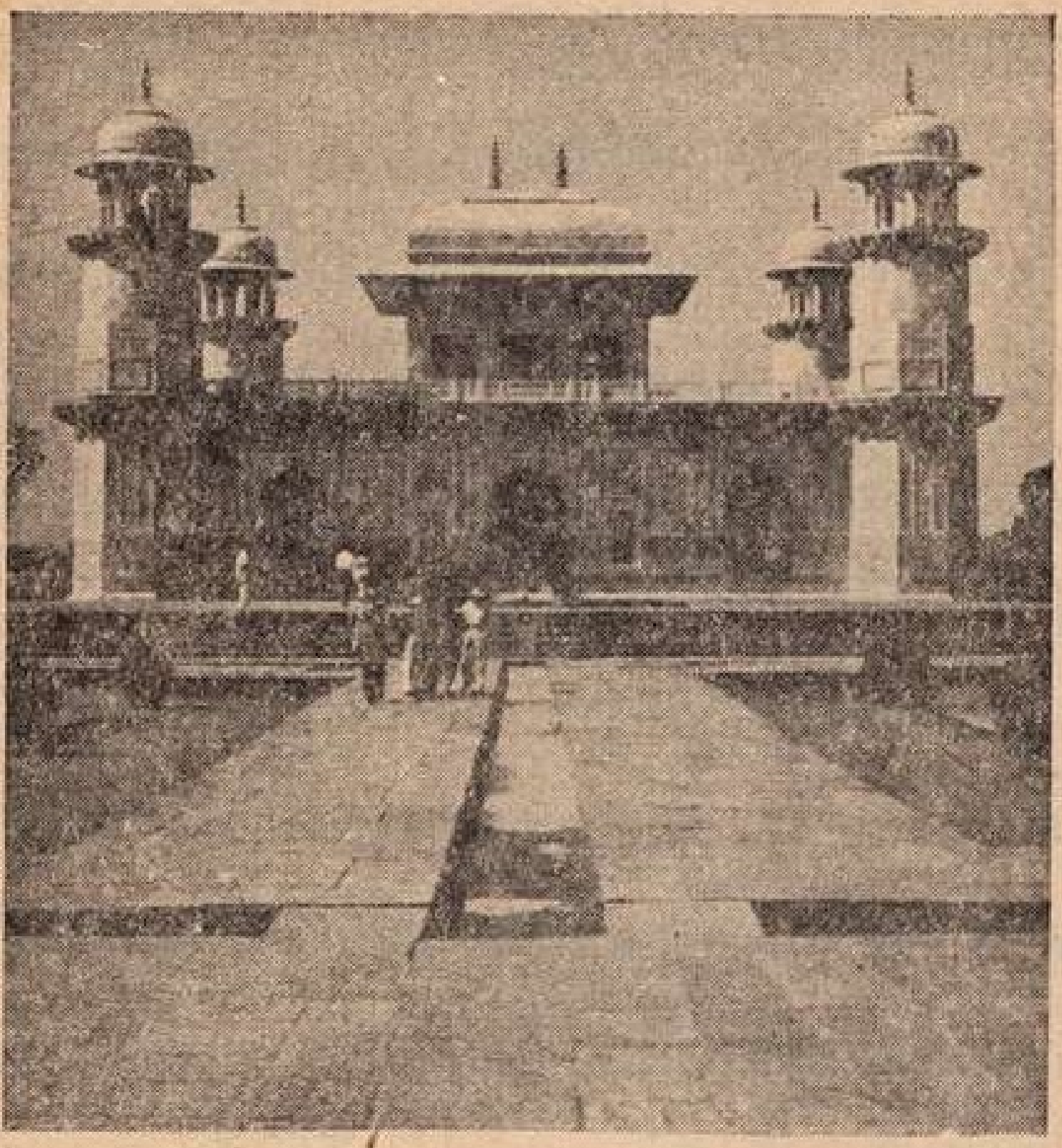

อิตมัต-อุต-เตาเลาะฮฺ

อินเดีย ที่ทำงาม ละเอียดกว่าที่อื่น แม้ว่าจะเป็น
ลายกลม ๆ ลายดอกไม้ ลายเถาวัลย์แบบเดียวกับที่
อื่นก็ตาม แต่ก็ทำแปลกตา ลายหินฉลุก็เหมือนกัน
แม้ว่าลายฉลุจะซ้ำกับที่อื่น แต่ที่นี่วิจิตรกว่า ละเอียด
กว่า แถมบางส่วนยังปิดทองเงิน ทำลายด้วยการเขียน

ที่เพดานก็มีลวดลายและบิดทอง พื้นของสถานที่ก็เป็น
ลวดลายหินงามกว่าที่ทัชมาฮาล กลางห้องใหญ่มีหีบหิน
สี่เหลี่ยมสองหีบ ตั้งอยู่บนพรมคือพื้นหินย่อน ฝังลวด
ลายหินจนเป็นลายพรมทั้งผืน ลวดลายที่หีบมีน้อยไม่
ถึงที่ทัชมาฮาล หีบศพทั้งสองนี้ หีบหนึ่งเป็นของอัครมหา
เสนาบดี ชื่อมีรฺซาคยา อุด ดิน โมฮำมัด ภายหลังได้รับ
พระราชทานชื่อเป็น อิตมัด–อุด–เดาเลาะฮฺ ซึ่งแปลว่า
หลักแผ่นดิน อีกหีบหนึ่ง เป็นของท่านผู้หญิงผู้ภรรยา
ของท่านหลักแผ่นดินชื่อ อัสมัต อุล นิเช ทั้งสองท่านนี้เป็น
บิดามารดาของพระนางนูรฺซาหัน ผู้เป็นมเหสีของพระเจ้า
ชะหันคีรฺ นอกจากนั้นยังมีห้องอื่น ๆ อีก มีที่ฝังศพ
และหีบศพของเครือญาติของพระนางอีกหลายแห่ง
เช่นของอาซุฟข่าน ผู้เป็นพี่ชายของพระนางนูรฺซาหัน
และเป็นบิดาของพระนางมุมทัชมาฮาล หีบเหล่านี้นอก
จากทำด้วยหินอ่อนแล้ว บางหีบทำด้วยไม้อย่างดี ที่ชั้น
บนก็มีหีบศพจำลองอีกเหมือนกัน เช่นเดียวกับห้องเล็ก

ใต้ดิน ห้องทั้งหมดทำอย่างวิจิตรทั้งสิ้น.

ที่นี่ มีการโชว์รอดซึ่งเป็นหินวิจิตรมาก แปลกกว่าที่อื่น และทำให้โผล่ออกมาภายนอกด้วย ทางด้านหลังคือด้านริมน้ำมีศาลาหิน มีลวดลายฝังหินงามพอใช้ ฐานของอิตมัด-อุด-เดาเลาะฮุเป็นสีแดง แต่ตัวอาคารหรือที่ฝังศพเป็นหินอ่อนสีขาวประดับลายฝังหินนานาพรรณจึงน่าดูมาก เรื่องลวดลายละเอียดแล้วน่าชมมาก แต่รูปทรงแล้วสู้ที่อื่นเช่นทัชมาฮาล หรือที่บ้อมแดงหรือที่สีขันทรไม่ได้.

กำแพงซ้ายขวาของสถานที่เป็นหินอีกและมีประตูหลอกด้วย คือทำเป็นประตูแต่เข้าออกไม่ได้ เป็นประตูตัน.

สถาน แห่งนี้สร้างก่อนทัชมาฮาลสามปี และใช้เวลาสร้างประมาณห้าปีเท่านั้น.

"มาชมโบราณสถานที่อัคราแล้วรู้สึกว่าหนีผีไม่พ้น แต่ผีเหล่านี้เป็นผีตาย ซึ่งไม่ร้ายเท่าผีเป็น ยิ่ง

ผีเป็นคือตัวเรายิ่งสำคัญ อีกอย่างหนึ่งคือของหลอก เช่นหีบศพหลอก ๆ ประตูหลอก แต่นั่นเป็นของหลอกภายนอก สู้หลอกภายในไม่ได้คือตัวเราหลอกตัวเราเอง นี่ร้ายกว่านั้นมาก ของจริงก็มีเช่นความตายของผู้มีอำนาจ ความไม่แน่นอนของโบราณสถานทั้ง ๆ ที่เป็นหิน เห็นของใหญ่ ๆ เหล่านั้นซึ่งตกอยู่ในสภาพของอนิจจลักษณะแล้ว ก็ให้หวลนึกถึงตัวเอง ซึ่งเมื่อเทียบกันแล้วก็กระจิ๋วหลิวเต็มที ของใหญ่ยังเป็นอย่างนั้นแล้ว นับประสาอะไรกับของจิ๋วจ้อยน้อยนิดอย่างตัวเรา”

รถ ได้แล่นกลับเดลีทางเก่า พอมาถึงเมืองมธุรา ก็ได้พบภาพที่คุ้นตา และยิ่งสลดใจในความหิวและอดอยากของสัตว์ คือที่กลางทุ่งนอกเมืองมธุรา ไม่ห่างจากทางรถมากนัก มีคนนั่งถ่ายอยู่ ทันใดนั้นได้มีหมูตัวหนึ่งวิ่งมาโดยเร็ว และมาดันคน ๆ นั้นให้ถอยออกไป เมื่อคนไม่ถอย มันก็ยิ่งดัน จนคนต้องถอย

ให้โอกาสแก่มัน ดูมันช่างอดอยากเสียเหลือประมาณ น่าสังเวช.

"ชิคจุฉา ปรมา โรคา ความหิวความอดหยาก เป็นโรค (เครื่องเสียดแทง) อย่างยอด"

การที่พวกมุสลิมไม่กินหมูนั้น เพราะมีข้อห้ามปรากฏในคัมภีร์กุรอาน ซูเราะฮฺ ๕ อายะ ๓ ความว่า เนื้อที่ห้ามแก่เจ้า คือ เนื้อสัตว์ที่ตายเอง เลือดสัตว์ เนื้อหมู ฯลฯ เนื้อสัตว์ที่ถูกฆ่าโดยการเสียงทายด้วยลูกศร นั่นเป็นการฝ่าฝืน (ถ้ากิน) ตามข้อห้ามนี้ มีเนื้ออยู่ ๑๑ ชนิด ที่มุสลิมกินไม่ได้ และยังมีเนื้อสัตว์อื่นอีกที่กินแล้วผิด เช่นสัตว์มีเขี้ยว นกมีเล็บงุ้ม สัตว์สองชวัต เช่น เต่า กบ เป็นต้น การห้ามเนื้อหมูนี้ พวกมุสลิมอธิบายว่า เพราะหมูสกปรก เป็นที่รวมของเชื้อโรค เนื้อหมูย่อยยากเหนียว เป็นที่อาศัยอย่างดีของเชื้อโรค ยากที่ความร้อนจะทำลายได้ ถ้าใช้ความร้อนสูง ก็จะเป็นการทำลายประโยชน์ที่จะได้จากเนื้อ

ทำให้ท้องเสีย เป็นโรคพ้น ลูกหมูแม้มีเชื้อโรคน้อย แต่ก็มีส่วนติดจากแม่ของมัน เนื้อของมันเป็นวุ้น มีประโยชน์น้อยแก่ร่างกายและย่อยยาก ดังนั้นพวกมุสลิมจึงไม่กินหมู แต่กินเนื้อวัวควายเป็นต้น ตรงกันข้ามกับชาวจีน โปรดเนื้อหมูเป็นที่หนึ่ง แต่ส่วนมากไม่ยอมกินเนื้อวัวควาย ส่วนคนไทยเป็นคนกลาง จึงกินทั้งนั้น และเข้าได้ทั้งนั้นทั้งคนจีนและคนมุสลิม การปฏิบัติเป็นกลาง ๆ ในบุคคลยังดีอย่างนี้ จะพูดไปใยถึงการปฏิบัติตามทางสายกลาง.

คนอินเดียที่เป็นฮินดูตามชนบทนิยมโกนผมเหลือเอาไว้นิดเดียวเป็นปอยอยู่ที่แถว ๆ ขวัญ คนญี่ปุ่นก็นิยมตัดผมสั้น นักบวชมีเป็นจำนวนไม่น้อยนิยมไม่เอาไว้ผม เช่นภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนา การมีผมนั้น พระอานนท์กล่าวว่ามีเรื่องกังวลถึง ๑๖ ประการคือ :–

๑. ต้องหาเครื่องประดับ ๒. ต้องเสียเวลา

แต่งผม ๓. ต้องใส่น้ำมัน ๔. ต้องสระผม ๕. ต้องประดับดอกไม้ ๖. ต้องใช้เครื่องหอม ๗. ต้องอบผม ๘. ต้องหาเครื่องสระ (เช่นสมอมะขามป้อม) ๙. ต้องหาเครื่องสาง ๑๐. ต้องย้อมผม ๑๑. ต้องเกล้า ๑๒. ต้องหวี ๑๓. ต้องตัด ๑๔. ต้องสาง ๑๕. ต้องหาเหา ๑๖. ต้องเสียดายเมื่อผมเสียหาย.

พระอานนท์ ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ แต่เราไม่ว่าอย่างไร และไม่เคยพบว่ามีใครกล่าวผลดีของความมีผม และความไม่ดีของความไร้ผม จึงไม่ได้กล่าวส่วนดีไว้ในที่นี้ อย่างไรก็ตาม พวกวรรณกษัตริย์ของอินเดีย ถ้าใครโกนผมละก็เข้าใครเขาไม่ได้ทีเดียว เขาถือว่าเป็นเรื่องเสียหาย เขาในที่นี้คือพวกวรรณกษัตริย์ แต่พระพุทธองค์ทรงทำเพราะทรงมุ่งตัดกังวล ทรงมุ่งตัดความยุ่งยาก ตัดเรื่องสวยเรื่องงามเป็นสำคัญ และที่นำมากล่าวในที่นั้น ก็มิได้มุ่งชักชวนให้ใคร

ให้เห็นดีเห็นชอบในความเป็นคนหัวโล้น แล้วจะได้โกนผมให้เป็นที่แพร่หลาย.

เมื่อรถแล่นผ่านฝูงอูฐที่เห็นเมื่อตอนเช้าแล้ว ท้องฟ้าก็เริ่มเปลี่ยนสีเป็นสีเทา และไกลออกไปโน้น ท้องฟ้าได้มืดมัวด้วยฝุ่น คุณบุ่นบอกว่านั่นเป็นพายุฝุ่นซึ่งในบ้านเราไม่มี เพราะบ้านเราไม่มีทะเลทราย พายุฝุ่นนี้ร้ายแรงมาก.

พอรถแล่นต่อมาอีกเล็กน้อยฝนก็ตก ทำให้ถนนลื่น คุณบุ่นขับรถเร็วมากเป็นที่สยอารมณ์ของเรา และขับนำรถคันอื่น ๆ แต่พอขับต่อไปอีกสักหน่อยก็เกิดเรื่อง เกือบจะต้องเสียเลือดเนื้อที่หลั่งไหลโดยไม่ยอมสละ คือได้แล่นลื่นหมุนรอบตัวเอง ควันฟุ้งตลบ แล้วรถก็กลับจอดนิ่งอยู่หน้าต้นไม้ริมถนน ห่างจากต้นไม้ใหญ่นั้นนิดเดียวไม่ยักชนต้นไม้ และไฟก็ไม่ลุก มันน่าไปเบาะ! ในขณะที่รถหมุนนั้นรู้สึกตกใจ และในขณะนั้นได้นึกขึ้นเองทันทีว่า สมเด็จพระอุปัชฌาย์ช่วย ก็พอดี

รถหยุดอยู่หน้าต้นไม้ พวกที่ตามมาข้างหลังเขา
บอกว่านึกว่าแย่แล้ว เพราะเห็นควันตลบรถไปหมด
พวกเราพูดกันจ้อกแจ้กด้วยความตื่นเต้น แต่ท่านเจ้า
ประคุณหัวหน้าคณะกลับเฉย ๆ ไม่มีอาการผิดปกติแต่
ประการใด.

รถมาถึงที่พักประมาณเวลาได้ ๑ ทุ่มเศษ ตั้งแต่วันนั้นไม่มีใครในคณะของเรากล่าวถึงทัชมาฮาลว่าอยากจะไปชมอีกเลย เงียบกันไปหมด สถานที่สำคัญควรชมในอัครามีหลายแห่ง แต่ที่น่าชมมากมี ๕ แห่ง คือ ป้อมแดง ทัชมาฮาล ฟาเตะปูระที่สีครี สีขันทร และอิตมัด-อุด-เดาเลาะฮฺ ใน ๕ แห่งนี้ เป็นที่ผิงผิแท้ ๆ ถึง ๓ แห่ง อีกสองแห่งแม้เป็นวังแต่ไม่วายที่จะเป็นที่ผิงผิอีก.

ผีมีบทบาทสำคัญมากต่อคน เรื่องตายเรื่องศพดูเหมือนจะมีความสำคัญมากกว่าเกิด เพราะคนเป็นดูเต้นให้แก่คนตายมากกว่าให้แก่คนเกิด.

บางคนเมื่อยังเป็นอยู่ คิดเป็นห่วงศพตัว เมื่อตาย

แล้ว จะต้องสั่งบังคับว่า ต้องทำอย่างนั้นนะ อย่าทำอย่างนี้กับศพของฉัน และแช่งชักหักกระดูกฝากไว้ก่อนตายด้วยแก่ผู้ไม่ทำตามตัวสั่ง เช่นบางคนสั่งว่าอย่าเอาศพฉันเข้าเตานะ ฉันหายใจไม่ออก คิดแล้วก็น่าสังเวช ช่างสร้างห่วงให้แก่ตัวเองมากเหลือเกิน แทนที่จะตายอย่างสบาย ๆ อย่างหมดห่วง นี่กลับสร้างห่วง ห่วงไกลเกินไป ตายแล้วก็ยังฝากห่วงเอาไว้อีก อย่างนี้เรียกว่าห่วงซาก แล้วจะพ้นจากซากไปได้อย่างไร การที่พระพุทธองค์ทรงแจ้งการปฏิบัติต่อพระพุทธสรีระแก่พระอานนท์นั้น เพราะพระอานนท์ทูลถาม ถ้าไม่ทูลถามพระพุทธองค์ก็ไม่ตรัส และเมื่อตรัสบอกพระอานนท์แล้วก็แล้วกัน ไม่ทรงสนพระทัยอีกต่อไปว่า ใครจะทำตามรับสั่งหรือไม่ต่อพระพุทธสรีระ ไม่ทรงห่วง.

วันที่ ๑๔ เมษายน

วันนี้เป็นวันสงกรานต์ของไทยและอินเดียก็ถือว่าเป็นวันสำคัญของเขาเหมือนกัน วันนี้คนไทยได้พร้อมใจกันไปร่วมเลี้ยงพระที่สถานทูต เนื่องจากมีเวลา

อีกนานกว่าจะถึงเวลาฉันเพน (ไม่มีสวดมนต์)
คุณปุ่นและเจ้าหน้าที่ของสถานทูต เช่นคุณสมบุญ
คุณสุนทร จึงพาพระไปชมเมืองเดลีต่อ.

รถได้ผ่านมาทางราษฎรปติภวัน อันเป็นทำเนียบ
ของประธานาธิบดี ที่ทำการของรัฐบาล อาคารสง-
เคราะห์เป็นต้น เฉพาะอาคารสงเคราะห์นั้น เขาสร้าง
เป็นตึกสูงหลายชั้น สร้างเอาไว้มากมาย แต่ก็ยังไม่พอ
แก่จำนวนพลเมือง ที่อพยพมาจากเมืองที่สมัยหนึ่งเป็น
ของอินเดีย แต่เดี๋ยวนี้เป็นของปากีสถาน ตามสัญญา
ที่ทำไว้ต่อกัน อาคารสงเคราะห์มีพอสำหรับคนจำนวน
หมื่น แต่ประชาชนเหล่านั้นมีเป็นจำนวนล้าน ดังนั้นบาง
พวกจึงขึ้นไปอยู่บนวิมานแล้ว แต่อีกพวกหนึ่งยังอยู่ที่
กระท่อมดินทั่วไปดิน อาคารนั้นทาด ทาสขาวสะอาด
แต่คนอยู่บางคนภูมิความรู้หรือจิตใจไม่ถึงตัวอาคารนั้น
จึงทำให้อาคารนั้นบางส่วนสกปรก.

แล้วเลยไปนอกเมืองเพื่อไปชมกุตับมินาร์ หอสูงอัน
มีชื่อของอินเดีย ระหว่างทางได้ผ่านชันตรมันตรหรือ
หอดูดาว ทำรูปร่างแปลก สร้างเมื่อปี ค.ศ. ๑๗๒๕

โดยมหาราชาไชยสิงห์ ที่สอง แห่งเมืองไชยปุระ ซึ่งทรงเป็นนักดาราศาสตร์มีชื่อในขณะนั้น สิ่งก่อสร้างนั้นทำเป็นบันไดสูงก็มี เป็นรูปคล้ายหัวใจมีบันไดล้อมบ้างผ่านไปตรงกลางของรูปหัวใจบ้าง ก็มีเหล่านี้เป็นต้น.

รูปกุตับมีนาร์

ตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้วจนถึงปัจจุบันนี้ และในอนาคตก็คงเป็นอย่างนี้ ที่มนุษย์พยายามนักหนาที่จะศึกษาค้นคว้าหาความรู้ พยายามสร้างความรู้จักในสิ่งภายนอกตัว แต่ความรู้จักตัวเองเล่า มีใครสนใจบ้าง มีใครรู้จักบ้าง เพิ่งจะมีพระพุทธเจ้าเป็น

พระองค์แรก ที่สนใจจนรู้จักแล้วทรงนำมาสอน ประชาชนให้รู้จักตัวเอง จะได้มีความสุข แต่ประชาชนบางคน แม้ว่าจะฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า รู้วิธีที่จะรู้จักตัวเอง แต่พอจะดูตัวเองเข้าจริง กลับวิ่งไปหาหมอดู.

กุตบัมินารุอยู่ห่างออกมาจากเมืองใหม่มาก ไม่ต่ำกว่า ๑๐ ไมล์ อยู่ในบริเวณซากเมืองเก่า บริเวณแถบนี้ มีสิ่งสลักหักพังซากโบราณสถานเกลื่อนไปหมด หน้ากุตบัมินารุมีปิรามิดขนาดย่อมอยู่ด้านหนึ่ง อีกด้านหนึ่งมีหอเวียน คือ หอคอยแต่มีทางเวียนขึ้นภายนอกแบบหอที่ประเทศอิรัค ตัวกุตบัมินารุเป็นหอสูงห้าชั้น สูง ๒๓๔ ฟีต ภายในมีบันไดขึ้นได้ถึงยอด ๒๗๖ ขั้น มีระเบียงทุกชั้น ชั้นยอดมีทักษิณโดยรอบ ทำด้วยหินทรายแดง ๓ ชั้น หินอ่อนขาว ๒ ชั้น ทำเป็นลูกฟูกขัดมัน เส้นผ่าศูนย์กลางตอนล่างกว้าง ๔๗ ฟีต ตอนยอดกว้าง ๙ ฟีต มีคำจารึกเป็นภาษาอาหรับเป็นตอน ๆ ราวกับเอาอะไรไปคาดหอคอยนี้ไว้เป็นปล้อง ๆ ข้อความ

ของคำจารึก ตอนล่างเป็นข้อความในคัมภีร์กุรอาน ตอนบนเป็นคำสดุดีกษัตริย์ผู้สร้างหอคอยนั่นต่อ ๆ กันมา ในปัจจุบันหอกุตัปมีนารุ ถือกันว่าเป็นเครื่องหมายของกรุงเดลี การขึ้นไปข้างบนหอนมีข้อห้ามคือ มิให้ขึ้นไปเพียงคนเดียว เพราะเกรงจะไปกระโดดเพื่อฆ่าตัวตาย แต่ก็มีคนโดดกันอยู่บ่อย ๆ ครั้งหนึ่งมีแม่ลูกคู่หนึ่งโดดลงมาทั้งคู่ และตายทั้งคู่ แม่เป็นหญิงหม้าย

ผู้สร้างหอนคนแรกคือมหาราชาปฤถวีราช กษัตริย์ฮินดู ได้สร้างเพื่อให้มเหสีได้ชมแม่น้ำยมนาทุกวัน โดยไม่ต้องเสด็จออกจากวัง บางคนบอกว่า เพื่อให้มเหสีได้นมัสการแม่น้ำยมนา โดยไม่ต้องเสด็จไปยังแม่น้ำ เพราะพวกฮินดูถือว่า แม่น้ำยมนาเป็นแม่น้ำศักดิสิทธิ์สายหนึ่ง การสร้างครั้งแรกสูง ๘๕ ฟีต ไม่มีการจารึกอักษรอะไร ต่อมาอีกประมาณ ๗๕๐ ปี พ. ศ. ๑๗๕๓ กุตัปอุดดินไอบัค กษัตริย์มุสลิม ได้มาสร้างมัสยิดไว้ที่นี่ โดยแปลงวัดฮินดู วัดพุทธเป็นมัสยิด แล้ว

สร้างเสริมหอให้สูง แต่ยังไม่สูงเท่านี้ ต่อมากษัตริย์ราชวงศ์ทาสได้สร้างต่ออีกสองครั้ง จนถึง พ. ศ. ๑๗๗๙ พระเจ้าพีโรซา แห่งราชวงศ์ตูคลักได้สร้างต่อจนเป็นอย่างทกวันนี้ ในปี พ. ศ. ๒๓๔๖ หอแห่งนี้ได้พังลงเพราะแผ่นดินไหว และได้มีการซ่อมแซมใหม่ให้เหมือนเก่าโดยชาวอังกฤษและทางราชการอังกฤษ

เราพร้อมด้วยพระมหาประจวบและคุณสุภาพ ได้ขึ้นไปได้ชั้นเดียวและออกมาชมทางระเบียง แล้วก็พากันลงเพราะเมื่อยน่องมาก บันไดก็ชัน ตอนลงนั้นถ้าใครใช้นิ้วจิ้มที่ขาพับของเราเบา ๆ เราก็คงพับลงตรงนั่นเอง หรือมิฉะนั้นก็คงกลิ้งลงมาแน่ เมื่อลงมาแล้วมองดูบนยอดเห็นผู้ญิงแขกคนหนึ่งอวนตุ๊ทเดียวขึ้นไปเดินเล่นอยู่บนชั้นยอดนั้น

เรื่องสร้างหอคอย ในคัมภีร์ของศาสนาหนึ่ง นอกพระพุทธศาสนากล่าวว่า เมื่อพระเจ้าสร้างมนุษย์หญิงชายคู่แรกแล้ว และมีลูก หลาน เหลน ลอ ล่า โล เล หลอก เรื่อยมา ครั้งนั้นมนุษย์พูดภาษา

เดียวกันหมด ไม่พูดภาษาต่างกันอย่างในทุกวันนี้ ได้ช่วยกันสร้างหอคอยขึ้น เพื่อขึ้นไปเฝ้าพระเจ้าบนสวรรค์ ตามนิสัยของมนุษย์สมัยนั้นผู้แส่อยากรู้อยากเห็นไม่เข้าเรื่อง เขาได้สร้างขึ้นไปได้สูงมาก พระเจ้าเห็นว่า พวกมนุษย์นี้กำเริบมากถึงกับคิดสร้างหอคอยขึ้นมาเพื่อเฝ้าพระองค์ ที่สามารถสร้างได้อย่างนั้นเพราะพูดภาษาเดียวรู้เรื่องกัน พระองค์ผู้มีเมตตามีความยุติธรรมอย่างยิ่ง จึงบันดาลให้มนุษย์พูดต่างภาษากัน เมื่อมนุษย์พูดไม่รู้เรื่องกัน การก่อสร้างก็เลยรวนเรและละเลิกไป ในที่สุดไม่สำเร็จ เรื่องนี้ทำให้ได้ข้อคิดอีกอย่างหนึ่งว่า

"ความไม่เข้าใจกัน เป็นอุปสัคของความสำเร็จ"

ที่ใกล้ ๆ กุตัปมีนารฺ มีซากมัสยิดใหญ่ และมีสิ่งก่อสร้างเก่าแก่หักพังอีกมาก มัสยิดนั้นทำเป็นรูปสี่เหลี่ยม ไม่มีหลังคา ตรงกลางเป็นลานกว้างแต่ไม่เกลี้ยง เพราะมีสิ่งก่อสร้างอื่นอีกหลายอย่าง เหลือซาก

อยู่ในบริเวณตรงกลางมัศยิดนั้น ระเบียงของมัสยิดมี
อาการคล้ายวิหารคดเป็นห้องสองชั้น เดิมไม่ทราบว่า
ที่เดิมเป็นวัดของพระพุทธศาสนา แล้วต่อมาพอพวก
ฮินดูมีอำนาจ ก็เปลี่ยนจากพุทธสถานเป็นฮินดูสถาน
ต่อมาพวกมุสลิมมีอำนาจ ได้เปลี่ยนจากฮินดูสถานเป็น
อิสลามสถานหรือมัสยิด เดิมไม่ทราบอย่างนี้ ได้ไปยืน
ใกล้ระเบียงเพื่อหลบแดด แล้วพิจารณาดูลายหินที่สลัก
ไว้ที่เสาระเบียง รู้สึกแปลกใจที่มีรูปพระพุทธรูปด้วย
ดูไปดูมา อ้าว รูปพระอุมาก็มี พระศิวะก็มี แต่ที่
กรอบประตูซึ่งเป็นหินนั้นกลับมีหนังสืออาหรับ คงเป็น
จารึกของข้อความในคัมภีร์กุรอาน เมื่อเห็นอย่างนี้เกิด
สงสัยว่า จะมีการแก้ไขให้เป็นไปตามศาสนาของ
ผู้ปกครอง ต่อมาจึงได้ทราบว่า เป็นอย่างที่กล่าวไว้

ตรงกลางลานมีแท่นหิน และเสาเหล็กกลมอยู่เสา
หนึ่งสูง ๓๒ ฟีต กับ ๘ นิ้ว วัดผ่าศูนย์กลางได้ ๑๖ นิ้ว เป็น
เหล็กดีมาก เกลี้ยงไม่มีสนิม ที่เสามีคำจารึกเป็นอักษร

สำสกฤตโบราณ บางตัวก็อ่านออกบางตัวก็อ่านไม่ออก บางตัวก็อ่านไม่ได้เพราะเลือนลางที่ยอดเสาทำลวดลายงามดี น่าชมการหล่อเสาเหล็กนี้ว่าช่างต้องมีฝีมือจริง ๆ อายุของเสานี้นับว่าเกือบสองพันปีแล้ว แต่เสายังเกลี้ยงปราศจากสนิม ได้มีการคิดเคลื่อนย้ายเสานี้ในสมัยมุสลิมมีอำนาจ แต่ไม่สามารถย้ายได้ เพราะการฝังเสานี้ทำแน่นหนามาก กษัตริย์มุสลิมองค์หนึ่ง ถึงกับพยายามใช้ปืนใหญ่ยิงในระยะใกล้ แต่เสาต้นนี้ก็ไม่โค่นไม่ชำรุด มีแต่รอยถากไป ซึ่งรอยยังคงมีปรากฏอยู่จนในทุกวันนี้ แล้วกษัตริย์มุสลิมก็เลิกยิงเพราะลูกปืนเมื่อไม่ถูกเสาก็เลยไปถูกสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ เสียหายมากซึ่งไม่ได้คิดล่วงหน้าไว้ก่อน แบบเดียวกับเด็กบางคนเผามุ้งทั้งหลัง เพราะคิดแต่เพียงว่าตัวจะเผายุง แต่ยุงนั้นเกาะอยู่ที่มุ้ง และมุ้งนั้นไวไฟนัก ข้อนี้ไม่คิด ที่เสาเหล็กนี้ มักมีคนไปยืนพิงหันหลังใช้แขนโอบไปทางหลังให้รอบเสา ให้มือถึงกัน ถ้าคนไหนมือถึง

กัน คนนั้นเป็นคนซื่อสัตย์แท้ ได้ยินเขาว่ากันอย่างนั้น แต่เท่าที่มองดูเห็นลองโอบกันหลายคน แต่หาคนซื่อสัตย์ยาก แม้ว่าจะพยายามยึดแขนจนอกแอ่นแต้กตาม

"ความซื่อสัตย์ใครก็ชอบและยกย่องว่าเป็นความดี แต่แล้วก็ไม่ค่อยจะนำพากัน ใครโกหกได้แนบเนียนเหมือนซื่อสัตย์ได้มากเท่าไร ดูเหมือนคนบางหมู่จะยกย่องกันว่าดีมากขึ้นเท่านั้น"

ออกจากกุตัปมินารุแล้วเลยไปวัดอโศก ในระหว่างทางได้ผ่านซากสิ่งสลักหักพังของเมืองโบราณ จนถึงที่แห่งหนึ่งมีกำแพงสงล้อมทั้งสี่ด้าน และกำแพงนั้นมีชำรุดเล็กน้อย ผิดกับซากอื่น ๆ ในบริเวณนั้น ที่นี่เองเป็นวัดอโศก ภายในมีอาคารพออยู่ได้ มีพระอยู่สององค์เป็นพระเขมร พูดไทยได้คล่อง ที่ผนังตึกห้องรับแขกมีคำนมัสการพระรัตนตรัย คือ พุทธ สรณ คจฺฉามิ ธมฺม สงฺฆ สรณ คจฺฉามิ เขียนไว้ด้วย

อักษรเทวนาครี อาคารหลังที่ใช้เป็นทรับแขกนั้นเป็น ทั้งกุฏิที่อยู่เสร็จ และเป็นอาคารหลังเดียวที่ยังดียังพอ อาศัยได้ อัธยาศัยของพระเขมรทั้งสองเป็นแบบคนไทย ทั่วไป

บริเวณภายในกำแพงนั้นกว้างขวางพอควร ขนาด กว่าครึ่งหนึ่งของวัดกันมาตุยาราม เป็นที่เงียบ ผู้คนไม่ พลุกพล่าน พระเขมรมาเลือกที่ได้เหมาะมาก เดิมเป็น วัดแขกมุสลิม เมื่อรัฐบาลอินเดียเห็นมีพระในพระ พุทธศาสนามาอยู่ ก็เลยให้เป็นที่อยู่ของพระไป

"สมัยหนึ่งพุทธสถานถูกเปลี่ยนเป็นฮินดู แล้ว ฮินดูสถานเปลี่ยนเป็นอิสลามสถาน บัดนี้ อิสลาม-สถานได้ถูกเปลี่ยนเป็นพุทธสถานอีก นี่ละสังสาร-วัฏฏ์"

วันนี้ได้พบคนไทยเป็นจำนวนมากทุกเพศทุกวัย ม ทั้งคนมีครรภ์ และคนที่มีครรภ์นั้นเอง ในวันนั้นเห็น กำลังสอยสะเดาเหยงอยู่ที่เดียว สะเดาอินเดียออกดอก

เดือนเมษา คนอินเดียกินสะเดาไม่เป็น เขาใช้แต่กิ่งเล็ก ๆ เพื่อทำไม้สีฟัน

อาหารเพนวันนั้นมโหฬารมาก จนไม่มีที่จะตั้งบนโต๊ะ เป็นอาหารไทยล้วน ๆ มีทั้งปลาร้าหลน ปลาร้าทรงเครื่อง น้ำพริกกุ้งเป็นน้ำพริกแมงดาเสียด้วย อาหารมากอย่างนั้นฉันอย่างละคำก็อิ่ม มหาทองนั่งใกล้กับหลวงตาได้ถามหลวงตาว่า อาหารลังกาเป็นอย่างไรบ้างกับอาหารไทย หลวงตาตอบว่าเหมือนกัน (The same) คำตอบนี้ทำให้พวกเราใจชื้น และเกิดความหวังว่าแม้จะอดในอินเดีย ก็เก็บไปอิ่มเอาที่ลังกาก็แล้วกัน (แต่เมื่อไปถึงลังกาไปพบอาหารลังกาเข้าจริง เราก็รู้ว่า คำว่าเหมือนกัน ของหลวงตานั้น มีความหมายที่แท้จริงอย่างไร)

วันนี้พวกเราฉันกันเสียอิ่มแอ้แร่เกินควรทีเดียว เพราะมีเหตุถึงสี่ประการที่ต้องทำให้ฉันมาก คือ หนึ่ง *อยากฉัน เพราะไม่พบอาหารไทยอย่างนี้มาหลายวัน* สอง

คิดถึงบ้าน เมื่อได้ฉันอาหารของบ้านเมืองตนก็ชื่นใจ สาม อาหารมากมายต้องฉันให้ทั่วถึง เพื่อไม่ให้เจ้าของเสียใจ สี่ ทายกทายิกาตั้งใจจัดถวาย ทั้งวันนี้ก็เป็นวันตรุษอันเป็นวันสำคัญของคนไทย ต้องฉันฉลองศรัทธา อย่างไรก็ตาม โดยปรกติแล้ว บุคคลควร-

"อย่ากินเกินหิว"

คนไทยที่นั้น รู้สึกเกิดปีติมาก ต่างคนต่างคุยกันด้วยหน้าตายิ้มแย้ม หลังจากฉัน พระได้ให้อนุโมทนาตามแบบอย่างที่ใช้ในประเทศไทยในปัจจุบัน ในระหว่างสวดได้มีการสะดุดเป็นบางแห่ง เพราะผู้นั่งใกล้หลวงตาพากันหยุดสวดเป็นพัก ๆ ทั้งนเพราะเมื่อพวกเราสวดและมีการหยุดเป็นระยะนั้น พอพวกเราหยุดหลวงตาไม่หยุด ยังคงสวดสอดแซกแหลมออกไปอีก นุงนังกันอยู่อย่างน เมื่อเป็นอย่างนจึงทำให้พวกเราบางท่านจะหัวเราะ จึงต้องหยุดสวดเพื่อกลั้นหัวเราะ

คนไทยบางคนเลยออกไปหัวเราะนอกห้องอาหาร จะหัวเราะต่อหน้าพระก็เกรงเสียกิริยา แต่หลวงตากลับนิ่งเฉยทำเป็นทองเย็นท่านระงับความรู้สึกได้ดีมาก

มีอาหารที่น่าสนใจอย่างหนึ่งในจำนวนอาหารเหล่านั้น คือน้ำพริก เพราะเป็นน้ำพริกแมงดา เรานึกว่าคนไทยนี่สำคัญ อุตส่าห์หอบหิ้วเอาแมงดามาจากเมืองไทย เพื่อบำรุงลิ้นถึงทนทีเดียวหรือ แต่เมื่อถามแล้วได้ความว่า แมงดาเหล่านี้เอามาจากพม่า ที่พม่าที่อินเดียไม่มีใครกินแมงดา ชาวพม่าไม่กินเพราะรังเกียจว่าเป็นของที่สุนัขและนกแร้งชอบกิน ชาวอินเดียรังเกียจไม่กิน เพราะเห็นว่าเป็นพวกเดียวกับแมลงสาบ แมงดาในพม่านั้นเมื่อถึงคราวถึงหน้าแล้วมีมากมายนัก ที่เคยเห็นนั้นขนาดใช้รถโกดังบรรทุกเอาก็ได้ เวลาเดินไปตามระเบียงหน้าห้อง ต้องคอยระวังมิฉะนั้นจะเหยียบแมงดาเพราะมีเกลื่อนไปหมด เวลาเข้าห้องก็ต้องรีบปิดประตู มิฉะนั้นมันจะตามเข้าไปด้วย

ตอนเช้าจะเห็นสุนัขและนกแก กินแมงดาเหล่านี้ที่อยู่ตามพื้นถนน ส่วนที่ตกไปอยู่ในท่อข้างถนนนั้นมีเป็นกะบุง ๆ ที่เดียว ส่งกลิ่นคลุ้งทั่วไป แมงดาพม่าตัวโตกว่าแมงดาไทย แต่กลิ่นไม่แรงเท่าแมงดาไทย

มีเรื่องเล่า เกี่ยวกับแมงดาอยู่เรื่องหนึ่ง คือ คราวหนึ่ง ได้มีคนไทยนำแมงดาจากต่างประเทศใส่กระป๋องขึ้นเรือบินทหาร เพื่อจะไปรับประทานยังอีกประเทศหนึ่งโดยที่คนอื่นไม่มีใครรู้ ในขณะที่เรือบินกำลังบินอยู่บนฟ้า คนไทยคนนั้นอยากจะดูว่า แมงดาในกระป๋องอยู่ดีหรืออยู่ร้ายคือตายเสียแล้ว พอเปิดแง้มฝากระป๋องดู แมงดาก็ได้ผลุบออกมา แล้วบินไปเกาะที่คนในเรือบิน มีคนหลายคนทั้งหญิงทั้งชาย โดยมากเป็นชาวต่างชาติ เมื่อเห็นดังนั้นก็หลบหนีเป็นโกลาหล เพราะเขานึกว่าเป็นแมลงมีพิษร้าย เล่นเอาเรือบินเสียการทรงตัวถึงกับโคลง กว่าจะหยุดโกลาหลได้ก็ทำ

เอาใจไม่ดีไปตาม ๆ กัน

"ความอยากรู้อยากเห็นก็ดีอยู่ แต่ควรมีขอบเขต"

ฉันเพนแล้ว เจ้าหน้าที่สถานทูตไทยได้พาไปชมสถานที่บางแห่งในนครเดลี ต่อจากตอนก่อนเพน โดยใช้รถสองคัน

สถานที่แห่งแรกที่ไปชมต่อ คือ มหาตมคานธี สมาธิที่ราชฆัต สถานที่แห่งนี้เป็นที่เผาศพของมหาตมคานธีที่ถูกยิงตาย เมื่อเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๙๔๘ เดี๋ยวนี้กลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวอินเดีย และเป็นสถานที่อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งแขกผู้มีเกียรติชาวต่างประเทศจะต้องไปวางพวงมาลา

ที่แห่งนี้ได้ชื่อว่าราชฆัต หรือ ท่าพระราชา เพราะกล่าวกันว่า สมัยก่อนตั้งแต่สมัยมหาภารตะ ที่ตรงนี้ได้เป็นที่สรงน้ำของพระราชา ณ ริมฝั่งแม่น้ำยมนา

ต่อมาแม่น้ำได้เปลี่ยนทางไหลออกไปไกล ที่นี่จึงเป็น
ที่ราบกว้าง มหาตมคานธีมักชักชวนประชาชนให้มา
สวดมนต์ที่นี่เสมอ ดังนั้นเมื่อถึงคราวจะเผาศพของท่าน
ทางการจึงใช้ที่ตรงนี้เป็นที่เผา

มหาตมคานธีถูกหนุ่มชาวฮินดูศาสนาเดียวกับท่าน
เองยิงตาย เพราะเหตุเพียงสองอย่างคือ ๑. ไม่ทันใจ
๒. ไม่เข้าใจ ของหนุ่มคนนั้น หรือถ้าจะว่าไปแล้วก็
เพราะเหตุอย่างเดียวเท่านั้น คือมีเจตนาดีต่อประเทศ
ชาติแต่ทำไม่ถูก หนุ่มคนนี้เห็นว่า การที่มหาตมคานธี
ถือหลักอหิงสากับปากีสถานบ้าง กับรัฐบาลอังกฤษบ้าง
เป็นต้น เป็นการกระทำที่ไม่ถูก ไม่ทันกิน ชักช้า
เสียเกียรติของชาติ อินเดียควรจะตัดสินปัญหาเช่น
กับปากีสถานด้วยกำลังอย่างรวดเร็ว ไม่ใช่ด้วยหลัก
อหิงสาช้าเฉื่อยแบบคนแก่ของมหาตมคานธี ถ้าท่าน
อยู่ต่อไปก็จะขัดขวางการดำเนินการ เพื่อตัดสินปัญหา

กับปากิสถานเป็นต้นด้วยกำลัง ดังนั้นจึงต้องเก็บเสีย

คนหนุ่มคนสาวอย่าเชื่อความคิดความรู้ของตนจนเกินไปนัก ควรเชื่อผู้เฒ่าผู้แก่บ้าง เพราะท่านมีประสพการณ์ในชีวิตมามากกว่า

อนึ่ง คนที่ทำอะไรด้วยเจตนาดีนั้น อาจทำผิดพลาดไปก็ได้ ทั้งนี้เพราะความไม่เข้าใจหรือรู้เท่าไม่ถึงการณ์

พวกหัวรุนแรงผู้เห็นชอบด้วยกับคนยิง พอมหาตมคานธีตายแล้วกรูสึกตัวว่า ความคิดของพวกตัวนั้นสู้ของมหาตมคานธีไม่ได้ และรู้จักความดีของมหาตมคานธี แต่มารเมื่อเลยสายจนตะวันตกดินเสียแล้วเข้าแบบว่า มารูสึกค่าของเกลือเมื่อเกลือหมด

การที่คนธรรมดาจะฆ่ารัฐบุรุษของแผ่นดินเฉย ๆ ด้วยความเป็นคนมีหัวรุนแรง มิใช่มุ่งหวังทรัพย์สมบัติหรืออำนาจหน้าที่อะไร ในบ้านเรายังไม่มี ทั้งนคงเป็นเพราะคนไทยหัดเก็บอารมณ์รุนแรง หัดยับยั้งอารมณ์

มาตั้งแต่เล็กจนโต เมื่อยังเล็กยังไม่มีสติปัญญาจะ
เก็บอารมณ์หรือคิดยับยั้ง ผู้ใหญ่ก็ช่วยหัดให้ด้วยการ
บังคับบ้าง ปลอบบ้าง ล่อบ้าง เพราะจะไปใช้เหตุผล
ชี้แจงกับเด็กเล็กนั้น เด็กไม่เข้าใจ การหัดให้เด็ก
เก็บอารมณรุนแรงอยางน ตามหลกการศกษาแผน
ใหม่จากเมืองฝรั่งบางแห่งว่าไม่ดีเป็นการสร้างปมด้อย
แก่เด็กให้เป็นคนขลาดไปจนโต เด็กฝรั่งเขาปล่อย จะ
แสดงอารมณ์โกรธหรืออย่างไรก็ปล่อย เด็กฝรั่งจึงกล้า
กว่าเด็กไทย เขาว่าอย่างนี้ แต่ที่เด็กฝรั่งก่อปัญหา
เยาวชนให้เป็นที่ยุ่งยากแก่สังคมฝรั่งจนลามมาถึงสังคม
ไทย การที่เด็กเหล่านั้นโตขึ้นแล้วไปทำร้ายคนสำคัญ
ของบ้านเมือง ทำลายรูปเขียน รูปสลัก อันมีคุณค่า
ทางศิลปของโลกเป็นต้น เสียเฉย ๆ หรือเห็นดาวหนัง
บางคนเข้าก็เกิดอารมณ์เหมือนบ้าคลั่ง เพราะเกิด
อารมณ์รุนแรง แล้วไม่รู้จักที่จะสกดหรือห้ามนั้นเป็น
เพราะอะไร เมืองไทยมีหรือไม่ ข้อนี้ตามหลักการ

ศึกษาแผนใหม่นั้นไม่มีการพูดกัน ในเมืองไทย คนไทย
จำนวนสองล้านคน ในย่านเมืองหลวง มีอาชญาเด็ก
๑,๒๐๐ คน แต่เมืองบางเมืองไม่ใช่ในย่านเมืองหลวง
ด้วยซ้ำในประเทศฝรั่งบางประเทศ ในจำนวนพลเมือง
สองล้านนั้น มีอาชญากรเด็กถึง ๑๐,๐๐๐ คน นั่นเพราะ
อะไรเมืองไทยต้องการเป็นอย่างนั้นหรือไม่ และคน
ไทยแม้จะมีการอบรมกันให้รู้จักเก็บอารมณ์ มาตั้งแต่
เด็กมาตั้งแต่ไหนแต่ไรแล้ว แต่เราเคยขาดคนกล้าหาญ
เพื่อชาติบ้านเมืองบ้างหรือไม่ ข้อนี้ยังไม่มีการพูดกัน
และทำไมจึงไม่พูดกันบ้าง มีแต่เอะอะก็อ้างฝรั่ง ๆ

มหาตมคานธีสมาธิ มีรั้วกันบริเวณเป็นชั้น ๆ ที่
เป็นรั้วต้นไม้ก็ตัดไว้อย่างดี สนามหญ้าก็ตัดหญ้าและ
รดน้ำบำรุงไว้เป็นอย่างดีเหมือนกัน สมกับที่เป็น
สถานที่สำคัญ ตัวมหาตมคานธีสมาธิตั้งอยู่กลางบริเวณ
เป็นยกพื้นสี่เหลี่ยมมีบันไดด้านหน้าสองบันได มีขั้น ๖
ขั้น ด้านหลังไม่มีบันได บนหลังยกพื้นเป็นลานปูอิฐ

แดง มุมลานด้านหน้าทั้งสองมุมมีเสาธงด้านละเสา มีรั้วสีขาว กลางลานกลางรั้วมียกพื้นเป็นแท่นสี่เหลี่ยม เข้ารูปกับลาน สูงขนาดเอว เป็นแท่นเกลี้ยงไม่มีลวดลายอะไร กลางแท่นมีพวงมาลาพวงใหญ่วางอยู่ข้างพวงมาลามีกองดอกไม้วางไว้เป็นกอง ๆ หลายกอง แต่ละกองนั้นทำเป็นรูปกลม แหวกกลางไว้เป็นช่องกลม ข้าง ๆ แท่นมีพวงมาลาเล็กวางพิงอยู่หลายพวง พวงมาลาเหล่านี้ ทำด้วยดอกไม้ใบไม้สดอย่างง่าย ๆ รูปร่างแบบพวงมาลัยชูชีพทั้งนั้น ดอกไม้สดที่ใช้ก็ใช้ดอกดาวเรืองเป็นพื้น ไม่มีการแสดงฝีไม้ฝีมือในศิลปของการจัดพวงมาลา ในระหว่างที่คณะเราขึ้นไปนั้น ได้มีแขกหญิงชายขึ้นไปนมัสการหลายคน ทุกคนที่ขึ้นไปต้องถอดรองเท้า แม้ว่าจะรู้สึกร้อนเท้ามากก็ตาม

เราหยุดแผ่ส่วนกุศลให้รัฐบุรุษผู้ถือหลักอหิงสา และคิดว่าเสียแรงมีชื่อลือชาก้องโลก ติดคุกหลายครั้งก็ไม่ตาย อดอาหารหลายครั้งก็ไม่ตาย กลับมาตาย

ด้วยอาการที่ไม่น่าจะตาย น่าเสียดายนัก
จะเอาแน่นอนอะไรกับชีวิต
เมื่อชมมหาตมคานธิสมาธิแล้ว ได้เลยไปชม
ลักษมีนารายณ์มณเฑียรอีกครั้งหนึ่ง คราวที่แล้วมาไป
ชมตอนกลางคืน คราวนี้ไปชมตอนกลางวัน ได้ไปชม
พุทธสถานก่อน พระอริยวังสะชาวลังกา ซึ่งเป็นทั้ง
เจ้าอาวาสเป็นทั้งลูกวัดประจำอยู่ที่พุทธสถานนี้ ได้ออก
มาต้อนรับอย่างเนื้อย ๆ และพูดว่ากิจการของพุทธ-
สถานนี้ไม่ค่อยจะได้รับความร่วมมือจากพุทธศาสนิกชน
คนไทยตามควร ท่านอริยวังสะพูดไป แต่ตาอันเหล่
ของท่านคอยหลบสายตาของพวกเรา พวกเราเข้าไป
นมัสการพระพุทธรูปในวิหาร และชมรูปพุทธประวัติ
เสร็จแล้วก็ออกจากวิหาร บ่ายหน้าไปยังลักษมี-
นารายณ์มณเฑียร ซึ่งมีทางเชื่อมถึงกัน แต่มีกำแพงกั้น
แบ่งเขต พวกเราผ่านรูปพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่ง
ประทับยืนตากแดดตากฝนอยู่บนแท่น ทำดีเหมือนกัน

แต่ส่วนสัดรูปยังไม่ดีท่อนล่างสั้นไป

ได้ผ่านช้างหินสัตว์ซึ่งยืนขนานอยู่ข้างทาง แต่ละตัวใช้งวงชูหม้อน้ำไว้บนศีรษะ ผ่านสระน้ำ ศาลาฉัตรซึ่งมียอดเป็นไฟฟ้า เป็นต้น ดูที่พุทธสถานกับที่ลักษมีนารายณ์มณเฑียรแล้วเปรียบกันไม่ได้ พุทธสถานด้อยกว่าอย่างเทียบกันไม่ได้ ลักษมีนารายณ์มณเฑียรวิจิตรมาก เมื่อมาเห็นตอนกลางคืนก็ว่างามนักแล้ว ยังสู้เห็นตอนกลางวันไม่ได้ จึงพูดซ้ำอีกทีหนึ่ง รูปพระลักษมีกับพระนารายน์ที่ยืนคู่กันตรงชุมกลางนั้นทำงามมาก ระบายสีรูปแบบคนจริง ทรงเครื่องเต็มที่ มีพวงมาลาห้อยรุงรังหลายพวง ผ้าใช้ผ้าจริงล้วนแต่สีแจ๊ดทั้งนั้น พระนารายณ์มีสี่มือ ถืออาวุธต่าง ๆ กัน เช่นจักร สังข์ ลูกตุ้ม (คธา) เป็นต้น ตามแบบฉบับของพระนารายณ์แขกคธานั้นมีหัวโตเป็นลูกตุ้ม มีเพื่องคล้ายพักทอง (หนุมานก็ถือคธาพักทองแบบนี้)

ด้านขวาของรูปพระลักษมีนารายณ์ มีรูปพระศิวะ

อยู่ในอิริยาบถนั่งสมาธิ มีสองมือ มีงูเป็นเครื่องประดับ ทรงหนังเสือผืนเดียว ไม่มีผ้าผ่อน และเครื่องประดับมากเหมือนพระนารายณ์ ส่วนด้านซ้ายของรูปพระลักษมีนารายณ์มีรูปพระอุมา (เขาเขียนไว้ว่า ทุรคา) ทรงเสือเหลือง (ทาสีเหลือง) มีมือแปดมือ ถืออาวุธบ้างไม่ถืออาวุธบ้าง มือทั้งแปดนั้นดูยั่วเยยเกะกะ ทางด้านซ้ายยังพอดู ส่วนทางด้านขวานั้นแขนเรียงกันเป็นตับยังกับหวีกล้วย แบบแขนทศกัณฐ์ รูปพระอุมานั้นแต่งองค์อย่างเต็มที่เหมือนกัน ทั้งสรูปนั้นแม้เป็นหินอ่อนแต่ระบายสีอย่างแบบคนจริง ดูแล้วงามดีมาก แต่ดูอีกแบบหนึ่งแล้วน่าจะเป็นหุ่นมากกว่ารูปเคารพ

เรื่องสมมติมักจะก่อให้เกิดความยุ่งยากบ้าง ให้เกิดความขบขันบ้างเสมอ

ธรรมดาคนมีมือสองมือแต่มีปากเดียว พระนารายณ์มีสี่มือแต่มีปากเดียว แม้พระอุมาจะมีถึงแปดมือแต่ก็มีปากเดียวอีกเหมือนกัน ข้อนี้ถ้าจะคิดใน

รูปบุคคลาธิษฐานก็จะได้ข้อคิดว่า ธรรมชาติต้องการที่จะให้คน

ทำมากกว่าพูด–

นอกจากนั้น ยังมีรูปเขียนอยู่ที่ผนังอีก เป็นรูปศาสดาต่าง ๆ ที่สำคัญของอินเดีย มีจนรูปมหาวีระศาสดาแห่งศาสนาเชน และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา พระศาสดาเหล่านี้ทั้งหมดมีข้อความจารึกเป็นภาษาสันสกฤต ด้วยอักษรเทวนาครีว่า เป็นพระนารายณ์อวตารทั้งนั้น

เมื่อลงจากมณเฑียรนี้แล้วได้เลยไปชมอุทยานทางด้านหลัง อุทยานแห่งนี้ใหญ่โตกว้างขวาง น่าชม มีสระน้ำ กลางสระมีน้ำพุ ข้างน้ำพุมีพญานาคแผ่แม่เบี้ยโผล่ขึ้นมาพ้นน้ำ มีภูเขา มีถ้ำ มีรูปสัตว์ต่าง ๆ มีสะพาน มีละเมาะไม้ตั้งอยู่เป็นระยะ ด้านสุดของอุทยานด้านตะวันตกมีเจดีย์แบบอินเดียตอนใต้ ซึ่งสูงตระหง่าน

ทำเป็นรูปหลังคาโค้ง ซ้อน ๆ กันหลายชั้น หลังคาโค้งนั้นโค้งแบบหลังคาวิหารคดที่ปราสาทหินพิมาย แต่ที่ประสาทหินนั้นเป็นหลังคาชั้นเดียวไม่ซ้อน

อุทยานแห่งนี้น่าชม แต่ผู้คนมาชมพลุกพล่านมาก จนไม่สะดวกต่อการเที่ยวชมให้ทั่ว จึงต้องกลับออกมาขึ้นรถไปชมที่อื่นต่อไป

ธรรมดาสมณะนั้น ถ้ามีความสำนึกอยู่เสมอ ในเรื่องสมณสัญญาแล้ว ย่อมทำในสิ่งที่ควรและไม่ทำในสิ่งที่ไม่ควร

ออกจากลักษมีนารายณ์มณเฑียรแล้วได้เลยไปที่เมืองเดลิเก่า ที่นี่มีผู้คนมากมายจนบนทางเท้าไม่พอเดินต้องลงมาเดินข้างถนน ถนนก็ไม่กว้าง สินค้าพื้นเมืองมีขายเกลื่อน ทั้งขายอยู่ในร้าน ทั้งขายอยู่ที่ทางเท้า เวลาเดินจะต้องระวังกันมาก ใช้สติเป็นพิเศษ มิฉะนั้นอาจเผลอย่ำเอาสินค้าที่วางขายอยู่ก็ได้ กลิ่นแขกคลุ้งชวนกำจายทั่วไป ร้านรวงรุงรังแบบแขก โบสถ์

ทองของซิกข์กอยู่ทีนี่ เวลาคนจะเข้าไปชมภายในโบสถ์ ต้องโพกศีรษะ หรืออย่างน้อยก็ต้องใช้ผ้าเช็ดหน้าคลุมศีรษะก่อนจึงจะเข้าไปได้ เพื่อแสดงคารวะ พวกเราไม่ได้เข้าไปชม ที่นี่อาคารใหญ่ซึ่งเป็นที่ทำการของรัฐบาล สร้างตามแบบตะวันตกกม ข้างหลังอาคารหลังนี้มีสวนเล็ก ๆ กลางสวนมีรูปของมหาตมคานธีเต็มตัวยืนอยู่บนแท่นสูง.

ถนนสายนี้มีรถรางด้วย แต่เห็นแต่รางไม่เห็นรถ มีสิ่งที่สดุดตาอย่างหนึ่งคือที่บัสสาวะชาย แทนที่จะทำไว้ในที่ลับตา หรือบนทางเท้า กลับทำไว้กลางถนนนอกรางรถรางออกมา อยู่กลางแจ้ง ไม่มีหลังคา ไม่มีฝา ทำเป็นช่อง ๆ สี่ช่อง รูปกากะบาด มีผนังกั้นสูงขนาดเอวตามแนวกากะบาด ตอนบนตอนนอกเปิดโล่ง เวลาถ่ายมองเห็นหน้าคุยกันได้สบาย คนอื่น ๆ ที่เดินตามถนนก็มองเห็น มีคนเข้ากันเป็นประจำ ใครเข้าไปคนอื่นก็เห็นหน้าตั้งแต่เอวขึ้นไปและเห็นหลัง

หมด แต่บุคคลเหล่านั้นกลับหน้าตาเบ่อเหลอเฉย ๆ ไม่ยินดียินร้ายแต่ประการไร บางคนยังแถมถ่ายไปคุยไปเสียอีก ไฉนจึงตั้งไว้เกะกะถนนอย่างนั้น ไม่สมกับฐานะของเมืองหลวง.

ได้มาถึงสวนสาธารณะแห่งหนึ่ง มีต้นไม้ใหญ่น้อยงามพอใช้ และมีแต่ไม้ต้น ไม้ดอกหายาก มีแต่ดอกทานตะวันเท่านั้น ซึ่งโตงามมากผิดกับที่บ้านเรา ที่นมีสิ่งที่น่าแปลกอยู่อย่างหนึ่งคือ รังแร้ง ซึ่งทำอยู่ที่ค่าคบไม้เตย ๆ เตยจนขนาดเออมเกอบถึงรังแร้งในบ้านเรานั้นอยู่บนยอดยาง หรือยอดตาล ที่จะอยู่เตย ๆ อย่างที่นไม่เคยเห็น การที่แร้งทำรังอยู่เตยเช่นนี้ แสดงว่า ที่นไม่มีการรังแกมัน.

แร้งในอินเดียมีมาก และจับไม่เลือกที่ ไม่ว่าจะเป็นบนหลังคาบ้านเรือนคนหรือบนต้นไม้ มันจับดะไปทั้งนั้น แล้วชาวบ้านเขาก็ไม่เห็นว่าอะไร ไม่เห็นเดือดร้อน ไม่เห็นถือว่าซวย หรือเกิดเสนียดจัญไร

ถ้าเป็นในบ้านเราก็ต้องร้อนถึงพระเท่านั้น ที่จะต้องไป
สวดมนต์ไล่เสนียดจัญไรเหล่านั้น ตามคตินิยมของ
ชาวบ้านไทย ซึ่งพระก็ต้องทำตามความประสงค์ของ
ชาวบ้าน เพื่อความสบายใจของเขา ชาวอินเดียไม่
ชอบให้แร้งจับหลังคาบ้านเหมือนกัน แต่ไม่ใช่เรื่อง
เสนียดจัญไรอะไร เขาไม่ชอบเพราะมันสำรอกบ้าง
ถ่ายบ้าง ออกมาเป็นเลือดคน ผมคน เป็นฟันคนเป็นต้น
เพราะบางคราวมันไปกินศพคนมา เช่นไปกินศพคนผู้
นับถือศาสนาปาร์ซี หรือโซโรอัสเตอร์ คนนับถือ
ศาสนาเมื่อตายแล้ว จะเผาไม่ได้ เพราะเป็นการ
ไม่เคารพไฟ จะทิ้งน้ำก็ไม่ได้ เพราะเป็นการขาด
คารวะน้ำ จะฝังดินก็ไม่ได้ เพราะเป็นการไม่ให้ความ
เคารพแผ่นดิน ทั้งนี้เพราะเขานับถือธาตุ ๔ คือ ดิน
น้ำ ไฟ ลม ดังนั้นจึงตัดปัญหาเสียด้วยการนำศพไป
ให้แร้งกิน พูดมาถึงเพียงนี้แล้ว ควรจะได้ทราบเรื่อง
ศาสนานี้ไว้บ้างสักเล็กน้อยดังนี้

ศาสนานี้ได้ชื่อว่าปาร์ซี เพราะเกิดในประเทศเปอร์เซีย ได้ชื่อว่าโซโรอัสเตอร์ เพราะปถมศาสดาของศาสนานี้ ชื่อ โซโรอัสเตอร์ หรือซาราทุษตร.

หลักคำสอนโดยย่อของศาสนาคือ ทำดี พูดดี คิดดี.

จุดมุ่งหมายสูงสุดของศาสนาคือ สวรรค์.

ฐานะของศาสดาคือ ตัวแทนของพระผู้เป็นเจ้า.

คัมภีร์ของศาสนาชื่อ อเวสตา.

มนุษย์ชายหญิงคู่แรกที่พระเจ้าสร้างชื่อ มัศยาและมัศโยอิ.

ศาสนานี้ถือว่า ทุกอย่างมีของคู่กัน เช่น มืดกับสว่าง ชั่วกับดีเป็นต้น.

พระเจ้าแห่งความดีของศาสนานี้ชื่อ อหุร (อสุร) มัศดา คือเทพเจ้าแห่งแสงสว่าง คู่กับเทพเจ้าแห่งความชั่วหรือความมืด ชื่ออหริมันหรืออันโหมันยุ หรือเทวานัมเทโว (อหุร หรือ อสุร แปลว่า เทพเจ้าผู้อมตะ แยกศัพท์เป็น อสุ = ลมหายใจ ร = มี แต่

ทางศาสนาพราหมณ์ เรียกว่า มารร้าย ส่วนคำว่า อหริมัน หรือ อันโหมันยุ หรือ เทวานัมเทโว ทาง ศาสนาพราหมณ์ แปลว่า พระอินทร์ หรือ จอมเทพ แต่ในศาสนาปาร์ซีเรียกว่า จอมบีศาจ หรือเจ้าแห่ง ความมืดความชั่ว พวกปาร์ซีมีคำสั้นใจอยู่คำหนึ่งว่า ไวเทโว แปลว่า ต่อต้นบีศาจ).

คนนับถือศาสนานี้ ศาสนาอิสลามได้เตรียมนรก เอาไว้ให้โดยเฉพาะขุมหนึ่ง เป็นขุมที่หกชื่อ ซออร์.

ศาสนานี้ชื่อว่าเป็นศาสนาแห่งการบูชาไฟ เพราะถือว่าเป็นตัวแทนพระเจ้า.

ได้ขึ้นไปบนเนินเขาดบ้านเมืองแล้ว รถจะพาไป ทางไหนบ้างก็ไม่ทราบไม่รู้จัก จนไปพบชายหามศพ สองคน ศพนั้นเป็นศพผู้หญิง ห่อด้วยผ้าสีชมพู วาง บนแคร่ไม้เป็นชั้น ๆ หามมาแจ้ง ๆ อย่างนั้น ไม่มีหีบ ไม่มีเครื่องบัง ไม่มีขบวนแห่ ไม่มีคนติดตาม ไม่มี จนดอกไม้.

รถแล่นมาอีกหน่อย ก็พบขบวนแห่อีก มีคนมาก มาย เป็นผู้ชายทั้งนั้น ไม่มีผู้หญิงเลยแม้แต่คนเดียว กลางขบวนมีคนหลายคนหามแคร่ใส่กองดอกไม้กองใหญ่ เมื่อมองใกล้ๆ จึงรู้ว่า กองดอกไม้นั้นเป็นศพผู้ชาย เป็นศพนั่งแล้วใช้ดอกไม้ประดับเต็มไปหมดตั้งแต่ศีรษะลงมาทีเดียว แหวกไว้เฉพาะแต่ตรงหน้าเท่านั้น หน้าของศพนั้นซีดหลับตา ดอกไม้ที่ใช้ประดับเป็นดอกดาวเรืองเป็นพื้น ในประเทศอินเดียมีกฎหมายห้ามไม่ให้เก็บศพไว้เกินสองวัน.

ได้เลยไปดูที่เผาศพประจำนครเดลี ซึ่งอยู่กลางแจ้งริมฝั่งแม่น้ำยมนา ที่เผาหรือเชิงตะกอนมียกพื้นเตี้ยสี่เหลี่ยม ทำด้วยปูนซีเมนต์ แล้ววางฟืนซ้อนๆ ก่ายไปมา เวลาเผาวางศพไว้บนกองฟืนแล้ววางฟืนใหม่ทับลงไปบนศพ ใช้เนยอย่างดีลาดแล้วเผา พอเผาหมดฟืนแล้ว ก็กวาดทุกสิ่งทุกอย่างที่เผา เช่นกระดูกเนื้อที่ยังไหม้ไม่หมด พร้อมทั้งถ่านเถ้าลงแม่น้ำยมนา

ไป เพื่ออาตมันของผู้นั้นจะได้บริสุทธิ์แล้วขึ้นสวรรค์ต่อไป ที่เผาศพนั้นมีเชิงตะกอนอยู่หลายแห่ง ตั้งอยู่เป็นแถว แวดล้อมไปด้วยนกแก แร้ง สุนัขและวัวตามระเบียบ แม่น้ำยมนาแม้จะอยู่ในภาวะอย่างนี้ก็มีคนไปอาบไปดื่มกันเป็นที่สบาย เพื่อชำระตนให้พ้นจากบาป เพราะแม่น้ำสายนี้ พวกฮินดูถือว่าเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์สายหนึ่ง.

เมื่อกลับจากชมที่เผาศพแล้ว ได้ผ่านขบวนแต่งงานย่อย ๆ อีกขบวนหนึ่ง เจ้าบ่าวแต่งตัวโก้ ใช้เสื้อผ้าสีอร่ามด้วยพวงมาลาดอกดาวเรือง หมวกดอกดาวเรืองและอะไร ๆ ดอกดาวเรืองอีกหลายอย่าง เจ้าสาวสวมเครื่องแต่งตัวสีชมพู คลุมหน้าด้วยผ้าสีชมพู มีพวงมาลาดอกดาวเรืองอีกเหมือนกัน ช่างตัดกับผิวเนื้อสีส้มมะขามเปียกค้างปีดีแท้ ๆ.

การแต่งงานของแขกอินเดียกับแขกลังกาผิดกับของเราอย่างตรงกันข้าม คือของแขกนั้น ฝ่ายหญิงต้อง

เสียเงินให้ฝ่ายชาย เมื่อหญิงชายพอใจจะแต่งงานกัน ฝ่ายหญิงจะถามฝ่ายชายว่าจะเรียกร้องจากฝ่ายหญิงเท่าไร เมื่อฝ่ายชายบอก ฝ่ายหญิงตกลงก็ได้ตบแต่งกัน ถ้าไม่ตกลงก็เลิกกัน ที่ฝ่ายหญิงจะหอบผ้าวิ่งโร่ตามฝ่ายชายไปนั้นหายาก มีคนไทยคนหนึ่งได้ชอบพอกับผู้หญิงแขก และตกลงจะแต่งงานกัน เมื่อฝ่ายหญิงถามว่าจะเรียกเท่าไร ฝ่ายชายไทยก็ตอบไป แต่ฝ่ายหญิงแขกเห็นว่า จำนวนที่บอกนั้นมากเกินไปจึงต่อ ฝ่ายชายไม่ยอมลดก็เลยไม่ตกลงกัน ชายไทยก็เลยไม่ได้แต่งงานกับหญิงแขก เงินที่เรียกร้องกันนั้น ฝ่ายหญิงจะให้สามแสนรูปี แต่ฝ่ายชายเกี่ยงจะเอาหกแสนรูปี ได้ถามแขกว่า ทำไมฝ่ายหญิงจึงต้องเสียเงินให้ฝ่ายชาย เขาบอกว่า ผู้หญิงแขกนั้นเมื่อแต่งงานแล้วก็ไม่ทำงานอะไร แต่ที่เราเคยเห็นนั้น หญิงแขกได้ทำงานทุกอย่าง เช่น ขุดดิน แบกหามร่วมกับผู้ชายเหมือนกัน.

เมื่อกลับถึงที่พักที่บ้านคุณบุ่นแล้ว ได้ข่าวที่น่า
สนใจว่า มีผู้บุกรุกเข้ามาในห้องคนใช้ซึ่งเป็นแขก
ได้ฉกเสื้อผ้าเสียหลายชิ้น ใครจะทำอะไรต่อผู้บุกรุก
นั้นก็ไม่ได้ เพราะชาวพื้นเมืองเขานับถือ ถ้าขืนไป
ทำร้ายผู้บุกรุกนั้นก็มีหวังถูกลงประชาทัณฑ์ ผู้บุกรุก
นั้นคือ สาวกของหนุมาน ขณะที่พวกเรามายืนอยู่
ที่ระเบียงบ้าน มันยังมาที่ชายคาและแยกเขี้ยวปลิ้นตา
หลอกพวกเราเสียอีก บ้านคุณบุ่นนี้อยู่ในเมืองหลวง
คือในเดลีใหม่ และในแถบนี้มีบ้านช่องเต็มทั่วไป.

คุณบุ่นมีคนใช้คนเดียวจึงไม่ค่อยยุ่ง ถ้ามีหลายคน
อย่างที่สถานทูตคงสนุกแน่ เพราะคนใช้แขกนั้น ไม่
เหมือนบรรดาคนใช้ทั้งหลายในโลก บางคราว
โทรศัพท์เรียกอยู่ข้างหน้าแก แต่แกจะเฉยไม่ยอม
แตะต้อง เมื่อเราถามว่าทำไมไม่รับ แกจะหัวเราะ
และนิ่ง บางคราวก็บอกว่าไม่ใช่หน้าที่ บางคราว
นายทำแก้วแตกแล้วบอกคนใช้ให้กวาด เขาจะไม่ยอม

กวาด ด้วยเหตุผลว่า เขามีหน้าที่เช็ดถูบนโต๊ะไม่ใช่ที่พื้น นายจึงให้ไปหยิบไม้กวาด นายจะกวาดเสียเอง แขกคนใช้คนนั้นแทนจะหยิบให้ กลับเดินออกไปตามหาคนทำสวนให้มาหยิบไม้กวาดให้นาย เขาบอกว่าเขาหยิบไม้กวาดไม่ได้ จัญไรจะเกิดแก่เขา เพราะวรรณะของเขาสูงกว่าวรรณะของคนที่จะหยิบไม้กวาดได้ เรื่องพิลึกเกี่ยวกับวรรณะยังมีอีกมาก แม้ว่าทางกฎหมายอินเดียจะระบุว่า ไม่มีวรรณะ แต่ความจริงก็มีอยู่ทั่วไป เช่นเดียวกับขอทาน ในกฎหมายอินเดียห้ามไม่ให้มีขอทาน แต่ก็มีขอทานให้เกร่อไป เป็นจำนวนล้าน ๆ.

เรื่องการยึดถือเป็นเรื่องยุ่งยาก ก่อให้เกิดทุกข์ยิ่งถือมากยิ่งหนักมาก ปล่อยเสียได้เท่าไรก็เบาเท่านั้น ถ้าหมดความยึดมั่นถือมั่นก็ยิ่งเบาเป็นบรมสุข ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงสอนให้สาวกปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากความยึดมั่นถือมั่น.

วันที่ ๑๔ เมษายน

วันนี้ *คุณบุ่นจะนำไปเมืองฤษิเกศอันเป็นดินแดน ของพวก* ฤษี ชีไพร นักพรต ดาบส สิทธา *พวกเรารู้สึกตื่นใจอยู่บ้างที่จะได้เห็นฤษีตัวจริง ซึ่งจะหาดูไม่ได้ที่ไหนในโลก ต้องมาดูที่เมืองนี้หรือแถบนี้ ในอินเดียตอนอื่นก็มี แต่ไม่เป็นที่รวมเหมือนที่นี่ ฤษีที่เคยเห็นในบ้านเรานั้นเป็นฤษีพลาสติค คือเป็นฤษีลิเกละคอน โขน ไม่ใช่ฤษีแท้ ฤษีแท้คงสะอาดสงบเรียบร้อยน่านับถือผิดกับฤษีพลาสติค ซึ่งคนสวมหัวฤษีก็กลายเป็นฤษีไป แต่กิริยามรรยาทห่างจากความเป็นฤษีมาก ไม่เข้ากับหัวฤษีที่สวม บางทีคนที่เล่นเป็นฤษีแสดงกิริยาโกรธ ทั้ง ๆ ที่หัวฤษีที่สวมนั้นหัวเราะเผยให้เห็นฟันหลอสองซี่กับเหงือกแดง---*

ได้ฉันอาหารแต่เช้าตรู่ แล้วรีบออกเดินทางโดยใช้รถยนต์สองคัน รถข้ามสะพานซึ่งข้ามแม่น้ำยมนา แล้วแล่นออกทุ่งนา.

อากาศตอนเช้ายังไม่ร้อน ตามถนนมีเกวียน มี
วัวบ้างแต่ไม่มาก เกวียนบางเล่มบรรทุกคนบรรทุก
ของเต็มอัตรา ไม่ทราบว่าอพยพมาจากไหน ตลอด
ทางไม่มีรถยนต์สวนทางเลย สองข้างทางมีนกต่าง ๆ
เป็นฝูง ๆ และมีสิ่งซึ่งมักจะเป็นเจ้าประจำอยู่ข้างถนน
อยู่เป็นระยะ ๆ สิ่งนั้นคือคนนั่งปล่อยทุกข์.

รถผ่านเมืองอะไรบ้างไม่รู้จัก รถหยุดเติมน้ำมัน
ครั้งหนึ่งโดยเสียเวลาไปราวครึ่งชั่วโมง ด้วยความรวด
เร็วอย่างช้าของแขกเติมน้ำมัน.

รถได้มาหยุดยังทอกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นที่แปลก ที่
ตรงนี้มีคลองผ่านใต้แม่น้ำ แม่น้ำท้อยข้างบนนั้นไม่มี
น้ำ มีแต่กรวดแต่ทราย แต่ในคลองใต้แม่น้ำนั้น
มีน้ำเต็มและไหลเชี่ยว คลองนี้กว้างขนาดคลองผดุง
กรุงเกษม ไม่เคยเห็นคลองที่ไหนเป็นอย่างนี้ การ
ที่เขาคิดสร้างคลองนี้ขึ้นนั้น เพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำ
แม่น้ำแถบนี้ส่วนมากพื้นเป็นทราย ดังนั้นพอหน้าแล้ง

น้ำก็แห้งเหลือแต่กรวดแต่ทราย แม้จะสร้างทำนบขัง
น้ำก็แห้งอกเพราะพื้นเป็นทราย ดังนั้นจึงได้สร้างคลอง
คอนกรีตแบบนี้ขึ้นให้น้ำไหลจากเทือกภูเขาหิมาลัยไป
จนถึงอินเดียกลาง.

วิธีสร้างของเขานั้น เขาสร้างคลองไม่ให้คดไป
เคี้ยวมาอย่างแม่น้ำ สร้างเป็นแนวตรง และมีระดับ
ลาดเป็นแนวอีกเหมือนกัน ตรงไหนเป็นที่ต่ำหรือเป็น
แม่น้ำ แต่อยู่ในระดับต่ำกว่าระดับคลองนี้ เขาก็สร้าง
คลองข้ามไปเหนือแม่น้ำหรือที่ต่ำนั้น ถ้าตรงไหนสูง
กว่าระดับคลอง แม้ว่าที่ตรงนั้นจะเป็นแม่น้ำก็ตาม
เขาก็สร้างคลองนี้ลอดไปข้างใต้ที่นั้น ดังนั้นคลองนี้บาง
ตอนจึงลอดไปใต้แม่น้ำ บางตอนก็อยู่เหนือและข้าม
ไปบนแม่น้ำน่าดูมาก น่าสรรเสริญคนทำ ได้ยินว่า
คนอินเดียเองเป็นคนทำ ทำไว้ตั้งแต่สมัยที่อังกฤษยัง
ปกครองอินเดีย.

ตรงที่รถไปหยุดนี้ มีต้นไม้ชนิดหนึ่ง ใบคล้าย

ใบสะเดา ดอกเล็ก แต่เป็นข่อใหญ่ สีม่วง งามสะดุดตามาก มีกลิ่นหอมอ่อน ๆ ด้วย แขกเรียกอันจักริน.

บางตอนของคลองนี้ มีถนนขนานไปกับคลอง รถเราจึงแล่นไปตามถนนเลียบคลองไป ซึ่งดูก็แปลกดี จนถึงที่แห่งหนึ่ง ตรงนี้คลองอยู่ข้างบน แม่น้ำอยู่ข้างล่าง ซึ่งมีระยะสูงหลายวาทีเดียว ได้หยุดรถแล้ว พวกเราบางคนได้ไต่ลงไปยังแม่น้ำซึ่งมีน้ำอยู่บ้าง แล้วเดินลอดไปใต้คลอง เสาคลองตอนนี้เขาทำแบบสะพาน มีเสาโค้งเป็นคูหา ๆ พอเข้าไปอยู่ใต้คลองเข้าจริง ๆ กลับพากันถอยกลับเป็นแถว มีลอดไปตลอด อยู่แต่คณสภาพเท่านั้น แม้เราเองก็ถอยออกมาอย่างมีระเบียบเหมือนกัน ทั้งนี้เพราะได้เห็นที่พื้นใต้คลองนั้นมีรูรั่วหลายแห่ง บางแห่งก็เป็นรอยร้าวไหลซึม ถ้าเราจะลอดไปให้พ้น และในขณะที่เราอยู่ใต้คลองนั้น พื้นคลองเกิดทะลุผลัวะผละลงมา ก็จะวิ่งกันตาตั้งเท่านั้นเอง ถ้าเกิดเรื่องแล้วจะไม่มีใครเขาร้อง

พุทโธ่ แต่เขาจะว่าแส่ไม่เข้าเรื่อง พวกเราต่างว่ากันเองว่าไม่กล้า สำหรับเรานั้นเห็นว่า *ควรกล้าในสิ่งที่ควรแก่ความกล้า การเสียชีวิตก็เหมือนกัน ควรเสียในสิ่งที่มีค่าควรแก่การเสีย มิใช่เสียดะไปอย่างคนโง่.*

เรื่องการว่ากันก็เหมือนกัน พระอยู่ในภาวะที่ยากที่สุด ผิดกับชาวบ้าน เช่นพระสึกก็ว่าไม่อดทน สึกออกมาทำไม ที่พระอยู่ไม่สึกก็ว่าอีกว่า ไม่สามารถต่อสู้กับโลก จึงบวชอาศัยผ้าเหลืองเลี้ยงชีพขี้เกียจ พระศึกษาเล่าเรียนพอเป็นเครื่องปฏิบัติ ก็ถูกว่าอีกว่า เรียนน้อยอย่างนี้ จะเทศน์สั่งสอนให้คนสมัยใหม่เข้าใจแจ่มแจ้งได้อย่างไร ต้องเรียนมาก ต้องรู้วิชาทางโลกบ้าง ทางธรรมบ้าง จะได้ใช้เป็นเครื่องประกอบในการเทศน์อบรมสั่งสอนให้คนสมัยนี้เข้าใจได้ง่าย ครั้นพระเรียนมาก รู้ทั้งทางธรรมทางโลกก็ว่า เรียนไปทำไมมากมาย เดี๋ยวก็สึก

ค่าเล่าเรียนก็ไม่เสีย แล้วยังจะไปลึกแย่งงานชาวบ้านเขาทำ เขารึเสียเงินเสียทองเป็นค่าเล่าเรียนออกมากมาย เอาเปรียบชาวบ้านเขา การไปมรรคผลนิพพานไม่ต้องเรียนมาก ครั้นพระถูกว่าถูกข่มเหงแต่พระนิ่ง ไม่พูด ก็ถูกว่าอีกว่า นิ่งไม่พูดอย่างนี้แล้ว ใครเขาจะรู้เรื่อง ใครเขาจะรู้ความจริง ใครเขาจะช่วยได้ ครั้นพระพูดก็ถูกว่าอีกว่า เป็นพระเป็นสมณะ ก็ต้องสงบต้องนิ่งต้องให้อภัยซิ มาพูดปาว ๆ อย่างนี้จะใช้ได้ที่ไหน พระจำวัด (นอน) ก็ว่าอีกว่า พระคุณเจ้ามัวสร้างแต่พระไสยาสน์ ไม่ลุกขึ้นช่วยกันสั่งสอนประชาชน ไม่ช่วยกันสร้างความเจริญให้แก่ท้องถิ่น อย่างนี้เป็นการเอาเปรียบชาวบ้านเขาเกินไป ควรทำงานบ้าง ครั้นพระจำวัดน้อย ทำงานมาก ก็ว่าอีกว่า ท่านจำวัดเสียบ้างซิ เดี๋ยวจะเป็นผีในท้องตาย งานอย่างนี้เป็นงานของชาวบ้านเขา พระมาทำเข้าแล้ว ดูไม่เป็นสมณสารูป

ท่านได้แต่สั่งสอนเขามาก ควรจะหยุดทำจิตทำใจเสียบ้าง พระฉันมากก็ว่าอีกว่า ฉันมากยังกับตายอดตายอยากมาจากไหนไม่รู้ แต่ต่อหน้าพระก็พูดไปอีกอย่างหนึ่ง พอพระฉันน้อยก็ว่าอีกว่า ฉันเหมือนดม คงรังเกียจอาหารของเรา โดยที่สุดแม้แต่การพรมน้ำมนต์ พระพรมน้ำมนต์ให้มากก็ว่าพรมเสียยังกับอาบ เห็นเราเป็นบ้าหรืออย่างไร ครั้นพรมพอสมควรก็ว่า พรมถูกสองสามหยด ยังกับพรมอย่างเสียไม่ได้ บางคนพระพรมน้ำมนต์แล้วไม่ถูกตัวเลยก็ว่า เราเป็นคนไม่สำคัญอะไร พระท่านจึงไม่อยากพรมให้ แล้วยังมีเรื่องอื่น ๆ อีกมาก ตกลงพระถูกว่าทั้งขึ้นทั้งล่อง แล้วพระจะทำอย่างไร ทางที่พระจะทำก็คือต้องคิดว่าเป็นเรื่องธรรมดา คนที่จะไม่ถูกว่านั้นไม่มีในโลก เรื่องเหล่านี้มีสมุฏฐานมาจากอหังการ มมังการ การว่าพระไม่ต้องกลัวเหมือนว่าชาวบ้าน เพราะพระไม่

อาจรำมือ รำเท้า รำปาก รำมีด รำปืนเข้าโต้ตอบได้ ดังนั้นพระจึงต้องอดทน ถ้าทนไม่ได้ก็สึก แล้วจะได้กลับมาว่าพระอีก ไหน ๆ ก็พูดมาถึงเพียงนี้แล้วก็ขอพูดต่ออีกหน่อยในเรื่องว่ากันนี่แหละ คือผู้น้อยเข้าใกล้ผู้ใหญ่มาก ก็ถูกว่าเป็นคนประจบ ครั้นเหินห่าง ก็ถูกว่าโง่ จองหอง ผู้ใหญ่มาสุงสิงกับผู้น้อยก็ถูกว่าไม่รู้จักวางตัว ครั้นผู้ใหญ่ไม่สุงสิงกับผู้น้อย ก็ถูกว่าหยิ่งถือตัว นึกว่าตัววิเศษ ผู้ใหญ่ประชุมบ่อย ๆ เพื่อหารือกิจการ ก็ถูกหาว่าไร้ภูมิ ต้องอาศัยความคิดคนอื่น ถ้าผู้ใหญ่สั่งงานโดยไม่ต้องหารือใคร ก็ถูกหาว่าเป็นเผด็จการ ทำงานโดยไม่ฟังเสียงใคร นึกว่าตัวเป็นคนเก่ง วิเศษ ความคิดต้องของฉันจึงใช้ได้ ของคนอื่นใช้ไม่ได้ ผู้ใหญ่ดุเมื่อผู้น้อยทำผิด และยกย่องเมื่อผู้น้อยทำดี ก็ถูกว่าอีกว่าตบหัวแล้วลูบหลัง ถ้าผู้ใหญ่ไม่ดุไม่ว่าไม่ยกย่อง เมื่อผู้น้อยทำผิดทำถูก ก็ถูกว่าเป็นคนมีตาไม่มีแวว ปก

ครองคนไม่เป็น ครูขาดสอน นักเรียนก็ว่าครูขี้เกียจ ครูมาสอนชดเชย นักเรียนก็ว่าสอนมาก ครูสอนน้อย นักเรียนก็ว่าสอนน้อยไปเมื่อไรจะจบหลักสูตร ครูนึกว่าตนสอนพอประมาณ นักเรียนบางคนก็ว่าสอนมาก บางคนก็ว่าสอนน้อย มีเรื่องว่าได้ทั้งนั้น ถ้าใครขืนไปทำตามปากคนว่าทุกอย่าง ก็จะเป็นพ่อลูกหามหา ที่พูดมานี้เป็นการพูดความจริงที่ไม่ค่อยจะได้พูดกัน ถ้าใครไม่อยากอ่านความจริง ก็ผ่านไปได้ ไม่เป็นบาปเป็นกรรมอะไร.

นตฺถิ โลเก อนินฺทิโต.

รถแล่นต่อไปถึงเมืองเล็ก ๆ เมืองหนึ่ง แล้วแล่นแยกเลี้ยวเข้าไปในสวนมะม่วงหน้าบ้านแห่งหนึ่ง แต่ตัวบ้านนั้นอยู่ลึกเข้าไปมาก.

พวกอุบาสกช่วยกันจัดที่จัดอาหารเพน จัดจานกระดาษ ช้อนซ่อม แก้วกระดาษ เมื่อพระฉันแล้ว อุบาสกทั้งหลายก็ต่อ รู้สึกแปลกใจที่ทำไมจึงหลบมา

ฉันในที่ ๆ ไม่มีผู้คนอย่างนี้ ไกลน้ำไกลท่า มาได้ความที่หลังว่า แถบนี้ใครกินเนื้อกินไข่ไม่ได้ ถ้าใครกินให้แขกแถบนี้เห็น เหตุร้ายอาจเกิดแก่ผู้นั้น เพราะอาจถูกแขกลงประชาทัณฑ์.

การที่แขกส่วนมากไม่นิยมกินเนื้อสัตว์ นับว่ามีผลดีมากกว่าผลเสีย คือ:-

๑. ทำให้แขกเป็นคนกินง่าย ไม่เปลือง

๒. ทำให้โลกรู้ว่า แม้ไม่กินเนื้อสัตว์ คนก็ยังเป็นอยู่ได้ แม้อากาศหนาวก็ทนได้

๓. ทำให้แขกได้เห็น ปลา เนื้อ นก ตัวจริงอยู่ทั่วไป แม้แต่ในขณะนี้แทนที่จะได้เห็นแต่ในรูปหรือแต่ที่สวนสัตว์.

รถแล่นย้อนมาออกถนนเก่า แล้วแล่นเลยไปจนถึงเมือง หารุทวาร หรือ หริทวารแล้ว เราก็ได้พบสิ่งหนึ่งซึ่งทำให้เราตาพองต้องหยุดรถ สิ่งนั้นนอนอยู่บนกลางถนนตามลำพัง เดิมนอนเหยียดยาว พอเห็น

พวกเราลงจารถเดินมาดู ก็แสดงท่ายิ่งใหญ่ โดย
นอนขัดสมาธิ วางมือไขว้ไว้ที่ท้อง สิ่งนี้คือฤษี
นอนหนาม

ฤษีนอนหนาม

ฤษีตนนี้
รูปร่างใหญ่
ค่อนข้างผอม
แต่ไม่ผอม
อย่างที่เราเคย
นึก ค่อนข้าง
ล่ำสัน นุ่งผ้า
เตี่ยว ตามตัว
ทาขี้เถ้าเสีย
จนขาวนวล
มอมแมมผม
ยุ่งหยาบ ราว
กับไม่ใช่ผม
คน ราวกับ

เปลือกปอทุบแล้วสางให้เป็นเส้นเล็ก ๆ หนวดเครา รุงรัง สิ่งที่น่าประหลาดคือที่แขนทั้งสองและที่อก มีเข็มทิมลงไปในเนื้อ แล้วให้ปลายทั้งสองโผล่พ้นหนัง พูดง่าย ๆ ก็คือใช้เข็มกลัดหนังแล้วใช้ด้ายเล็ก ๆ สีขาว ผูกขั้วส้มเปลือกบาง อย่างส้มเขียวหวานของเรา แล้วห้อยติดไว้ที่เข็มเล่มละลูก ไม่ต่ำกว่า ๒๐ ลูก เข็มก็ไม่ต่ำกว่า ๒๐ เล่ม ผลส้มหนักถ่วงหนังตึงทีเดียว แต่ไม่เห็นมีเลือดออก ตามแขนตามตัวบางส่วนมีสีแดงกลม ๆ คล้ายเอาสีแดงอ่อน ๆ ไปแต้มไว้ ที่หนักขึ้นไปอีกก็คือ ฤษีตนนอนลงไปบนกองหนาม ใต้หนามเป็นแผ่นอิฐและก้อนหิน หนามนั้นแหลมและยาวมาก ประมาณสององคุลี แต่ดูหน้าฤษีแล้วไม่เห็นผิดปกติ ที่จะแสดงให้เห็นว่าเจ็บปวดแต่ประการใด พูดด้วยก็ไม่ยอมพูด ได้แต่เหลือกตามองดูคนซึ่งมายืนเบียนแขกมุงตามพวกเรา ก่อนพวกเรามาดู ไม่มีใครดูเลย พอพวกเรามาดูเท่านั้น ไม่

รู้ว่าใครมาจากไหนมาดูกันเต็ม ฝ่ายฤษียิ่งเห็นคนมาดูมากก็ยิ่งแสดงท่าใหญ่ พอเห็นพวกเราจะถ่ายรูป แกยกมือห้าม แล้วแสดงกิริยาให้รู้โดยไม่พูดว่า ต้องเสียค่าบ่วยการให้แก่พระฤษีบ้าง คุณประสาทเลยโยนรูปีลงไปข้างตัวแกจำนวนหนึ่ง น่าแปลกที่ว่าแกไม่แสดงอาการว่ารู้สึกเจ็บ เลือดก็ไม่ออก.

ขณะที่ถ่ายรูปจวนจะเสร็จนั้น ได้มีแขกคนหนึ่งเป็นคนสมัยใหม่ ตรงเข้ามาห้ามไม่ให้ถ่ายรูป และหันไปว่าฤษีนั้นด้วยภาษาพื้นเมืองบ้าง ด้วยภาษาอังกฤษบ้าง คุณบุ่นบอกว่า แกว่าฤษีว่า โง่เง่าบ้าเถื่อน ทำให้เสียเกียรติของชาติ เพราะห้ามถ่ายรูป เลยเกิดโต้กับคุณบุ่น คุณบุ่นหรือจะยอมแขกชนนี้ คุณบุ่นพูดดังพูดเร็วพูดไม่หยุด แล้วก็เดินพูดเรื่อยมา จนเบียดประตูรถ จนขึ้นรถ จนรถเคลื่อน แขกนั้นก็พูดเรื่อยเหมือนกัน แต่สู้ไม่ได้ เมื่อรถเคลื่อนนั้น ได้เหลียวไปดูฤษี เห็นแกลุกขึ้นเดินก็เดินอย่างปกติ

ไม่เห็นแก่เป็นอะไร ดูสารรูปภายนอกแล้ว ดูไม่น่ามาวุ่นวายถึงกับเรียกร้องเอาเงินทองเลย แม้พูดก็ยังไม่ยอมพูด แต่นั่นแหละ.

ภาวะภายในกับภาวะภายนอกของคนทั่วไปนั้น มิใช่ว่า จะตรงกันเสมอไป เอาแน่ลงไปไม่ได้ บางคนก็หน้าคน แต่ใจผี บางคนหน้าผี แต่ใจเทวดา.

รถได้แล่นเลยไปยังหาทวารหรือหริทวาร (ทางประตูไปสู่พระศิวะ) อันเป็นเมืองศักดิสิทธิ์ที่สำคัญที่สุดของอินเดียสำหรับชาวฮินดูอีกเมืองหนึ่ง ความศักดิ์สิทธิ์ของที่นี่ มีเพราะแควของแม่น้ำคงคาสองสายไหลออกจากหว่างภูเขามาบรรจบกันที่นี่ และน้ำทิพย์อันเกิดจากการกวนสมุทรตั้งแต่ครั้งนั้น คือครั้งกฤรมาวตารที่พระวิษณุอวตารเป็นเต่ารองรับเขาพระสุเมรุอันเป็นเครื่องกวนสมุทร น้ำทิพย์ที่เกิดจากการกวนสมุทรครั้งนั้นได้มาหกลงที่นี่หยดหนึ่ง แม้เพียงหยดเดียวก็สามารถทำให้สายน้ำที่นี่เป็นสายน้ำแห่งความ

บริสุทธิ์จากบาปได้ ใครได้งาอาบน้ำนี้ บาปกรรม
ต่าง ๆ ของผู้นั้นจะสิ้นไป มีแต่ความบริสุทธิ์ ตายไป
ต้องขึ้นสวรรค์แน่ พวกฮินดูเขากล่าวอย่างนี้

ที่เมืองนี้ ภูมิประเทศทั่วไปงามน่าชม เมืองตั้ง
อยู่บนไหล่เขา มีตึกสูงสามสี่ชั้นอยู่ทั่วไป บนเขาก็มี
ตึกเหล่านั้นมีสีขาว เขียว แดง เหลือง ชมพู เป็นต้น
ด้วยสีผ้านุ่งห่มของผู้ชายบ้างของผู้หญิงบ้าง ซึ่งตากไว้
นอกตึกให้ดาดาดไปหมด ยังกับตึกมีคนทาสีต่าง ๆ ไว้

จากชายฝั่งถึงกลางแม่น้ำ มีสะพานคอนกรีตข้าม
ไปที่กลางแม่น้ำ ซึ่งมีเกาะแบน ๆ เกาะหนึ่ง หัวมน
ท้ายมนอย่างเกาะกลางถนน เป็นเกาะปูนซีเมนต์
เพราะลาดปูนซีเมนต์ตลอด มีขนาดกว้างหลายวา
ยาวไม่เกินสองเส้น ไม่เกินความยาวของตึกสภาการ
ศึกษามหามกุฏ ฯ สูงพ้นน้ำเล็กน้อย ขนาดหย่อนขา
ลงไปล้างเท้าได้คราวละข้าง โดยไม่ต้องกลัวว่าจะหล่น
ลงไปล้างทั้งตัว มีเขื่อนเล็กกั้นอยู่หัวเกาะ ที่เขา

ห้ามถ่ายรูปอย่างเด็ดขาด

คณะของเราได้เดินข้ามสะพานไปที่เกาะกลางน้ำนั้น ทางด้านซ้ายมือของสะพานเวลาลง หรือด้านเหนือน้ำ มีสถานที่สำหรับผลัดผ้า เขาทำเป็นคูหา ๆ มีผนังสามด้าน คือด้านใน ด้านข้างทั้งสอง ส่วนด้านหน้าเปิดโล่งโถงเย็นสบาย ใครเข้าไปผลัดผ้าท่าไหน คนภายนอกก็เห็นหมด พวกเราเห็นเข้าเลยต้องทำเมินไม่รู้ไม่ชี้ ไม่ต้องดูซ้ำ แต่พวกแขกเขาเฉย ๆ ดูเป็นเรื่องธรรมดา เราเมินจากที่นี่แล้วก็พุ่งตาไปที่เกาะเพราะมีสิ่งที่น่าสนใจมากกว่า จนลืมดูทางด้านขวามือของสะพานหรือทางด้านใต้น้ำ

ที่เกาะกลางน้ำ มีคนมาก แต่เป็นผู้ชายทั้งนั้น ไม่มีคนพิการ แทบทั้งหมดเป็นชาวบ้าน พวกนักบวชมีน้อย เพราะที่เกาะนี้มิใช่ที่ของนักบวชโดยเฉพาะ ที่อาบน้ำของนักบวชมีอยู่อีกแห่งหนึ่งต่างหาก อยู่ทางเหนือน้ำทางฝั่งข้างโน้น ซึ่งอยู่ไกลทำให้ไม่สามารถมองเห็น

ได้ พวกนักบวชที่มีอยู่ที่นั่นบ้าง บางคนนั่งเหยียดขา ประณมมือร่ายมนต์ บางคนยืนเพ่งตะวัน บางคนนั่งนิ่ง เครื่องหมายทาหน้าผากก็มีรูปต่าง ๆ กัน แสดงให้เห็นว่า ที่นี่ไม่จำกัดนิกาย พวกชาวบ้านมีมาก บางคนอาบน้ำด้วยตักอาบหรือวักอาบ เพราะตรงนั้นน้ำเชี่ยว และลึก ถ้าขืนลงอาบทั้งตัวก็มีหวังว่าจะต้องลอยหลุดไปจากเกาะ บางคนก็นั่งนิ่ง บางคนนอน บางคนสวดมนต์ บางคนนั่งเหยียดขาประณมมืออย่างฤษี บางคนซักผ้า แต่ทุกคนมีอาการสงบ แสดงอาการคารวะต่อแม่น้ำคงคาที่เขาถือว่าศักดิสิทธิ์ที่สุด นอกจากนี้ยังมีเจ้าประจำสถานศักดิสิทธิ์อยู่บนเกาะนั้นหลายตัว เดินนอนปะปนไปกับคนอย่างเป็นกันเอง

ในน้ำมีปลาตัวโตขนาดเท่าแขนเท่าขาเป็นฝูง ๆ เป็นปลาเกล็ดแข็ง ตัวยาวค่อนข้างกลม คล้ายปลาที่สระหน้าถ้ำเชียงดาว ปลาเหล่านี้เชื่องและดุ้นกับคนมาก ว่ายไปมาใกล้ ๆ คน เพราะเขาว่าเทพศักดิ์

สิทธินัก ใครได้อาบเป็นหมดบาปกรรมความชั่ว (ราว
กับว่าบาปนั้นเป็นเหงื่อเป็นไคล) ดังนั้นปลาเหล่านั้
คงไม่มีบาปทั้งเนื้อทั้งตัวคงเป็นบุญทั้งนั้น ตายไปแล้ว
คงได้ขึ้นสวรรค์หมด ใครกินเนื้อปลาเหล่านั้นคงถือกัน
ว่าได้กินบุญกินของบริสุทธิ์ละกระมัง

เนื่องจากเกาะเล็กแต่คนมาก แถมยังมีวัวมาผสม
อีก เวลาเดินจึงต้องระวัง สังเกตดูคนที่มาอาบน้ำท่านที่
เป็นชาวบ้านเป็นคนชั้นกลาง การแต่งตัวค่อนข้างดี ก็
คนที่จะมาถึงท่านนั้นต้องเป็นคนมีฐานะพอควร เพราะ
ไกลและมายาก ต้องเสียค่าพาหนะมาก เราได้อาบน้ำ
ท่านอกแห่งหนึ่งเป็นแห่งที่สาม ด้วยวิธีจุ่มเท้าลงไปใน
น้ำอย่างที่เคยมาแล้วทำเมินาคงคาที่เมืองพาราณสีและ
ที่ตโปทานที่เมืองราชคฤห์ รู้สึกว่าน้ำเย็นผิดปกติ
ถ้าได้อาบทั้งตัวแล้วคงสบาย

ทางด้านใต้ หรือด้านขวาเวลาลงมาของสะพาน
ระหว่างเกาะกับฝั่งอันเป็นที่ตั้น และเป็นที่น้ำอับไหล

ไม่แรง เพราะมีเขื่อนกั้น ตรงนี้เป็นท่าอาบน้ำของผู้หญิง มีผู้หญิงอาบกันมาก พวกผู้หญิงลงไปอาบในแม่น้ำทั้งตัวเลย ไม่ถักหรือวักอาบอย่างผู้ชาย โดยมากเป็นหญิงไม่แก่ ดูมาเล่นน้ำกันมากกว่ามาอาบน้ำล้างบาป เพราะเล่นน้ำกันเอ็ดอึงบ้าง ตีน้ำเล่นบ้าง ว่ายน้ำเล่นบ้าง หน้าตาเบิกบาน หัวเราะกันให้คึกคัก ซึ่งผิดกับผู้ชายอย่างตรงกันข้ามทีเดียว ส่วนหญิงมีอายุนั้น อาบน้ำด้วยอาการสงบ ตั้งใจล้างบาปจริง ๆ ที่พาราณสีมีผู้ชายอาบมากกว่าผู้หญิง ที่หาทิวารุ่มผู้หญิงผู้ชายอาบพอ ๆ กัน เราเห็นภาวะทั่วไปของหาทิวารุอย่างนี้ จึงรู้ว่าทำไมเขาจึงห้ามถ่ายรูป

ได้ข้ามสะพานขึ้นฝั่งแล้วเดินทางต่อไป ภูมิประเทศแถบนี้งามมากและชุ่มชื้น ต้นไม้เขียวชะอุ่ม ด้านหนึ่งเป็นภูเขา ถัดมาเป็นถนนอยู่บนไหล่เขา ถัดไปเบื้องล่างโน้นเป็นแควแม่น้ำคงคา ซึ่งมีสายน้ำสีเขียวอ่อน ถัดแม่น้ำไปเป็นเทือกภูเขาหิมาลัยสูงทะมึน

บดบังภาพเบื้องหลังภูเขาเสียสิ้น

รถแล่นมาถึงภูมิประเทศตอนหนึ่ง ซึ่งงามสดุดตามาก ได้หยุดรถลงไปชมภูมิประเทศตอนนี้ ด้านซ้ายเป็นเขา แล้วถึงถนนซึ่งอยู่บนไหล่เขา ต่อจากถนนเป็นลาดเขาจนถึงหาดทราย บนหาดทรายมีต้นสนเล็ก ๆ ขึ้นเป็นดง ต้นสนสีเขียว ถัดไปหาดสีขาว แล้วถึงแม่น้ำคงคาสีเขียวอ่อน แล้วถึงฝั่งเป็นทรายขาวอีก ที่ฝั่งโน้นมีอาคารหมู่หนึ่งสีขาว หลังอาคารนั้นไปเป็นเทือกภูเขาหิมาลัยสีเขียวอีก สลับสีเขียวขาวกันอย่างน่าดูมาก ที่อาคารหมู่นั้นเป็นที่อยู่ของพวกฤษีไพร เป็นอาคารสองชั้นยาวเหยียด มีกำแพงมีท่าสำหรับลงสู่แม่น้ำ มีเทวาลัยยอดเป็นปรางค์อ้วนเรียวอย่างที่นครวัด ไม่อ้วนล่ำอย่างปรางค์สามยอดลพบุรี เทวาลัยยอดปรางค์ที่นี่มีสามยอดเหมือนกันแต่อยู่ห่าง ๆ กัน นอกจากนั้นยังมีกุฏิเล็ก ๆ ชั้นเดียวอีกมาก ที่หาดทรายหน้าอาคารนี้มีคนอาบน้ำกันมาก

เหมือนกัน แต่เนื่องจากไกลมาก ดูไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร เห็นแต่แดง ๆ เทา ๆ ดำ ๆ อาคารนั้นดูไกล ๆ งามมาก ดูเด่นขาวโพลน ทางเบื้องหลังมีทางขึ้นไปบนภูเขาหายไปตามไหล่เขา

รถผ่านสำนักของคณาจารย์ศิวานันทะนักปรัชญาผู้ยิ่งใหญ่ของอินเดีย ซึ่งโลกรู้จัก แต่เราไม่ได้แวะได้เลยไปยังฤษิเกศ

กระแสน้ำที่นี่ไม่มีไหลกลับหลัง กระแสน้ำชีวิตของคนก็ไม่มีกลับหลัง ชีวิตเป็นของสั้น ทรัพย์สมบัติก็เป็นของสั้น แต่ความดีนั้นเป็นของอยู่ยั่งยืนนาน

เมื่อรถเลี้ยวลงจากถนนใหญ่ ซึ่งอยู่บนไหล่เขาตอนสูงลงมาสู่ไหล่เขาตอนล่าง ได้ยินเสียงน้ำตกดังสนั่นแต่ไกล จึงเข้าใจว่า น้ำตกคงสูงพอควรทีเดียว จึงดังอย่างนั้น ขณะนั้นยังไม่เห็นน้ำตกข้าง ๆ ทางเป็นบ่าละเมาะ ที่ริมทางมีคนนั่งอยู่บน

อาสนะหลายคนอยู่เป็นตอน ๆ พวกนี้ไม่ใช่ฤษีหรือนักบวช แต่เป็นคนธรรมดา เพราะแต่งตัวอย่างคนทั่วไป และเป็นผู้ชายทั้งสิ้น

รถได้ผ่านฤษีตนแรก จึงหยุดรถลงมาดู ฤษีตนนั้นนั่งหันหลังให้และหันหน้าไปทางแควของแม่น้ำคงคา ซึ่งมองเห็นอยู่ทางเบื้องหน้าโน้น ฤษีนั่งอยู่ใต้ต้นไม้ใหญ่เหนือหนังกวาง ข้าง ๆ ตัวมีกิ่งไม้แห้งระเกะระกะ นั่งขัดสมาธิไม่ยอมพูด ผมเผ้าหยาบรุงรังเป็นกะเซิงยาวห้อยมาถึงบั้นเอวตอนหลัง และข้างหน้าก็ห้อยลงไปถึงท้องปนกับเครา ซึ่งยาวมาถึงท้องเช่นเดียวกัน เนื้อตัวทาเถ้าไว้ขาวทั้งตัว โดยเฉพาะที่หน้าทาไว้แปลกคือคิ้ว หนวดและเคราของฤษีนี้ยาวมาก ตาลึกดังนั้น เวลาทาเถ้า จึงติดอยู่ที่คิ้วไม่ลงไปถึงเบ้าตา แล้วยังร่องระหว่างจมูกกับปาก และปากกับคางอีกก็ไม่ติดเถ้า ที่ปลายจมูกเถ้าได้ลบไปแล้ว จึงดูกระบ่อมกระแบ่มจมูกแดนชอบกล อย่างที่ปากชาวบ้านเรียกว่า

สุนัขเลียกระด้ง ฤษีเหล่านั้นอาบน้ำวันละหลายครั้ง แต่ทำไมหัวจึงเป็นกะเซิงยังกับหัวสิงโตอย่างนั้น ฤษีตนผมดำผิวดำ ดูผาด ๆ ราวกับตอไม้ ทั้งเนื้อทั้งตัวมีผ้าเตี่ยวนุ่งอยู่ผืนเดียว ที่ต้นแขนและที่ข้อมือพวงมาลาดอกดาวเรืองผูกไว้ กิริยาอาการซบเซาเต็มที ตาซึมเหม่อมองไปทางแควแม่น้ำคงคา นั่งหลังงอไม่สง่าผ่าเผย ข้าง ๆ มีหญิงชายหลายคนยืนอยู่ บางคนประณมมือ เบื้องหน้ามีตำราด้ามยาวบ้างอยู่เล่มหนึ่งอันเป็นเครื่องแสดงนิกาย

ได้ขึ้นรถแล่นไปถึงฤษีอีกตนหนึ่ง จึงลงดูอีก ฤษีตนนี้ดูสดใสหน่อย ถึงแม้ว่าจะทาเถ้าหน้าตาเลอะเทอะไปบ้าง แต่ก็มีหนวดเคราไม่มาก แม้ผมจะยาวรุงรังก็ไม่ถึงฤษีตนที่ผ่านมา และเป็นมุ่นคอนงอกเหมือนกันที่คอห้อยเชือกสองเส้น และมีก้อนสี่เหลี่ยมอะไรสองสามก้อนยังกับทอฟฟี่ผูกอยู่ที่เชือกนั้นด้วย ฤษีทั้งสองตนนี้ รูปร่างค่อนข้างผอม เฉพาะตนหลังนี้เวลาพวก

เราถ่ายรูป ยังกอดอกยืดกายให้ถ่ายรูปอย่างสง่าเสียอีก แม้ว่าทั้งตัวจะมีผ้าผืนนิดเดียวปิดข้างหน้าไว้พอเป็นนิสัยปัจจัยเท่านั้นก็ตาม

ได้นั่งรถแล่นต่อไปอีกหน่อย แล้วไปจอดอยู่ที่แห่งหนึ่ง ได้ลงจากรถลงไปดูน้ำตก ก่อนถึงที่มีน้ำตก ก็พบฤษีหนุ่มตนหนึ่ง อายุไม่เกินยี่สิบ รูปร่างสมบูรณ์กว่าพระพวกเราทุกรูป สะดือโบ๋อย่างกับลูกแอ๊ปเบิ้ลด้านขั้ว ผมสั้นเป็นกะเซิงยังกับไม่ได้สางมาสักสิบปี หนวดเคราก็นิดหน่อย ใส่กำไลด้วย ๑ อัน ที่คอห้อยลูกประคำทำด้วยลูกไม้ชนิดหนึ่ง และห้อยเชือกยาวลงมาจนถึงผ้าเตี่ยว ที่ข้อศอกทั้งสองมีลูกประคำคล้องหน้ากลม นุ่งผ้าเตี่ยว หูตากลึง กิริยาลุกลนอย่างเด็กไม่สงบ เพราะมีรูปร่างและกิริยาอย่างนี้ จึงชวนให้คิดว่าเป็นฤษีปลอม

ได้เดินไปทางริมน้ำอีกตอนหนึ่ง ซึ่งมีทางลงไปยังหาดทรายเบื้องล่างได้ และมีอาคารสองสามชั้นอยู่ตอน

หนึ่ง ที่อาคารนั่งบันไดลงไปสู่แม่น้ำ ที่นั่นได้เห็น
โยคีหนุ่มน้อยคนหนึ่งอายุยังไม่เกินสิบแปดปี ใช้หม้อ
ตักน้ำจากแม่น้ำขึ้นบันไดผ่านมาที่เรา แล้วถามเรา
ว่า ต้องการดื่มน้ำหรือไม่ จึงพูดขอบใจและบอกว่า
ยังไม่ดื่ม แล้วย้อนถามว่าเขาเป็นสาธุหรือ โยคีนั้น
รับว่าใช่ แล้วก็เดินผ่านไป โยคีตนนี้ผมสั้นเป็นกะเซิง
อีกเหมือนกัน หนวดเพิ่งขึ้น นุ่งผ้าเตี่ยว ที่คอห้อย
เชือกสองเส้นยาวแค่อก มีอะไรไม่ทราบคล้ายเครื่อง
รางผูกไว้ที่เชือกนั้นด้วย เชือกนี้จะว่าสายธุรำก็คง
ไม่ใช่ โยคีตนนี้รูปร่างอ้วนท้วนและมอมแมมด้วย
เถ้าตามเคย กิริยาอย่างเด็กคอลอกแลก มีผิดปกติ
อยู่อย่างหนึ่ง คือมือข้างขวาด้วนแค่ข้อมือ

ที่นครมักกะฮ์ ที่ประเทศอาหรับ อันเป็นนคร
ที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดของมุสลิมทั่วโลกได้ยินว่า ข้าวของเงิน
ทองวางให้เกลื่อนไป ไม่มีขโมย ทั้งนี้เพราะมีกฎหมาย
ระบุไว้ว่า ถ้าใครเป็นขโมย ผู้นั้นจะถูกลงโทษ ด้วยถูก

ตัดมือถึงข้อมือ คนเลยไม่กล้าขโมย การที่ชาวอาหรับใช้วิธีลงโทษแก่ขโมยแบบนี้ อาจเอาอย่างที่กาลิฟะยาซิค เมื่อฆ่ากาลิฟะฮุดเซนแล้วได้ให้คนตัดมือเพียงข้อทิ้งไว้ข้างตัว (ฮุดเซนเป็นเชื้อสายโดยตรงของพระโมฮำมัด เป็นผู้ที่มุลิสมนิกายชิเอตหรือมะหงุ่นนับถือมาก ที่เราเรียกกันว่าแขกเจ้าเซน เพราะเอาชื่อมาจากฮุดเซนนี้) พอเห็นโยคีตนนี้มือด้วน ใจก็แวบไปนึกสงสัยว่า มือด้วนเพราะถูกทำโทษกระมัง ซึ่งความจริงจะเป็นอย่างไรก็ไม่ทราบ

ได้เดินไปที่ริมผั่งด้านที่ได้ยินเสียงน้ำตกถนัด พอเห็นน้ำตก ก็นึกว่าพูดเท่านี้เอง เสียงดังสนั่นนึกว่าจะตกสูง จะงาม ที่ไหนได้ สูงผิดระดับกันสักคืบเดียวเท่านั้น แต่เพราะอยู่ในหุบเขาและตรงนั้นเป็นที่โค้ง พื้นท้องธารเป็นก้อนหินทั่วไป เสียงจึงก้อง เสียงค่อยก็กลายเป็นเสียงดัง

โดยมาก เสียงย่อมดังเกินตัวเสมอ ถ้าต้องการ

ความจริงก็ต้องดูต้นตอ คือตัว
ที่เรายืนอยู่นี่เป็นที่สูง อยากจะลงไปดูน้ำตกที่
ข้างล่าง ซึ่งมีทางลงไปได้จากทางที่ผ่านมาเมื่อสักครู่นี้
จึงย้อนกลับจะไปยังที่นั้น ก็พอดีพบคุณประสาทกับ
คุณปุ่นกำลังขอถ่ายรูปฤษีหนุ่มทั้งสองตนนั้น ฤษี
ทั้งสองนั้นจึงแสดงท่านั่งบนหนังกวางเข้าคู่กัน นั่งขัด
สมาธิ ท่าทางทะมัดทะแมง วางมือไว้บนเข่า แทน
ที่จะประสานทับกันอย่างเข้าฌานยังกับนักรบออก

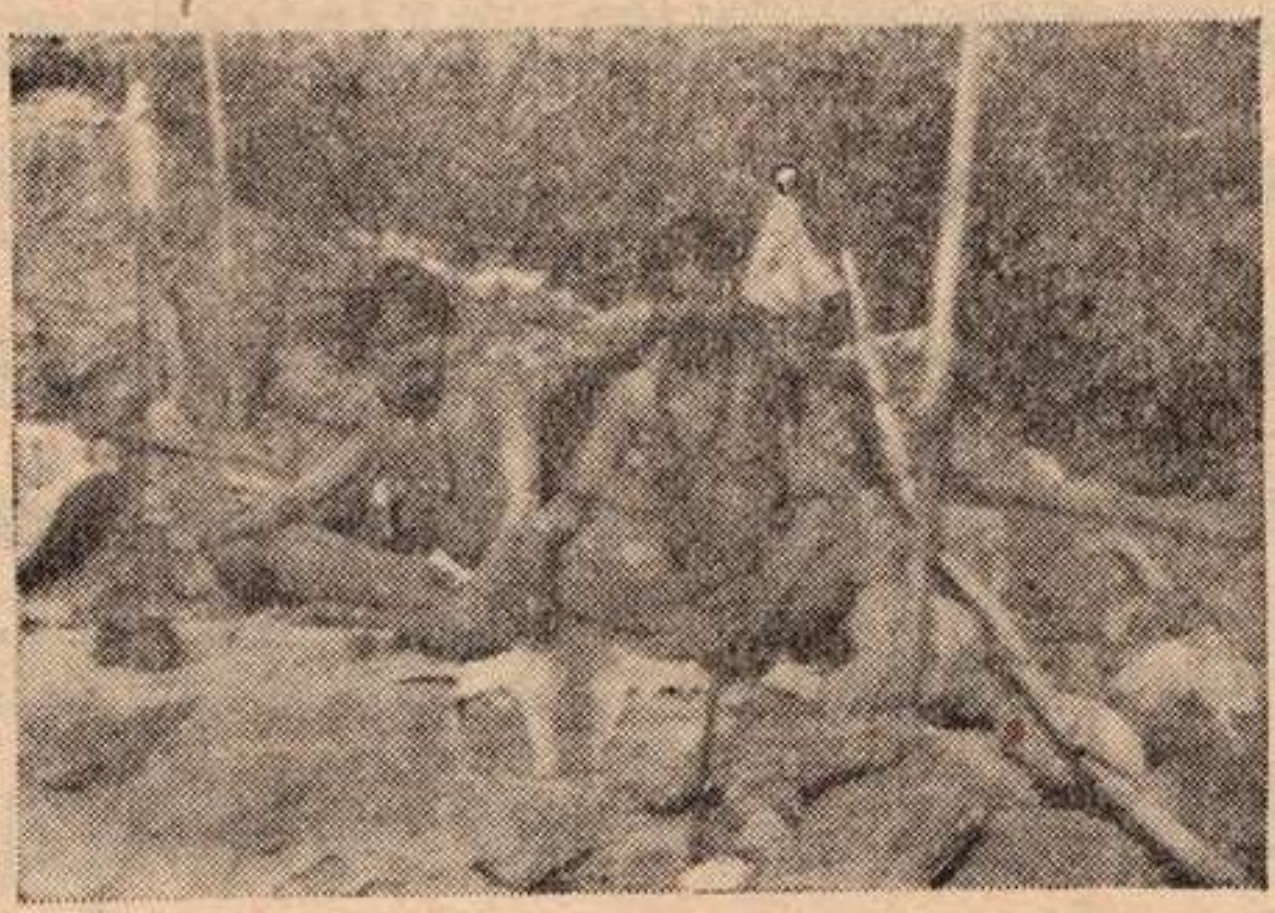

ฤษีโตและฤษีเล็ก

ว่าราชการ ดูแล้วรู้สึกว่าช่างขัดกับภาวะ ขัดกับ
เครื่องนุ่งคือผ้าเตี่ยวผืนกระจิวหลิว กับเครื่องแต่งตัว

คือสายเชือกสายประคำเหลือเกิน แกคงนึกว่าต้องวาง
วางท่าให้สง่า โดยลืมนึกไปว่าท่านั้นไม่ใช่ท่าของฤษี
เรายิ่งเห็นอย่างนี้แล้ว ยิ่งสงสัยว่าจะเป็นฤษีปลอม
เพราะฤษีจริงคงไม่ลืมท่าของฤษี

ฤษี ถ้าขาดฤษีสัญญาก็ไม่น่าดู สมณะถ้าขาด
สมณสัญญาก็ไม่ใช่สมณะ

ฤษีหนุ่มคนโตนั้นมีอหนึ่งถือตรีด้ามยาว อีกมือ
หนึ่งวางบนเข่า ฤษีอีกตนหนึ่งวางมือทั้งข้างทีดทั้งข้าง
ที่ด้วนไว้ที่เข่าทั้งสองของตน และมีตรีด้ามยาวบักไว้
ข้าง ๆ เข่า ที่โคนตรีมีลูกสนเมืองหนาววางไว้สาม
ลูก ฤษีตนโตมีย่ามสีแดงเล็ก ๆ คล้องไหล่ขวาด้วย
ส่วนฤษีเล็กก็มีย่ามเล็กเหมือนกัน ซึ่งทำด้วยบ่านถัก
คล้องไว้ที่ไหล่ซ้าย ที่คอตรีทั้งสองด้านนั้นมีผ้าผูกไว้
ด้วย ฤษีทั้งสองนี้สะอาด อ้วนกว่าฤษีทั้งหลายเท่าที่
เคยเห็นมา แม้ขนาดสะอาดอย่างนี้ ก็ยังรู้สึกว่า
สกปรกเต็มที่ ที่หัวคงเป็นที่อยู่อย่างสำราญของเหา

เป็นแน่ เมื่อยุบาสกทั้งสองถ่ายรูปแล้วก็ให้เงินไม่ทราบว่าเท่าไรแก่ฤษีทั้งสองนั้น

เมื่อออกจากฤษีทั้งสองนั้นมาแล้ว ได้ผ่านแขกขับรถของเราทั้งสองคันกำลังส่องกล้องดูคนอาบน้ำที่ฝั่งโน้นอยู่ ส่องแล้วก็หัวเราะกันให้คิกคัก จึงมองดูด้วยตาเปล่า ก็ไม่เห็นอะไรถนัด เห็นแต่เขียว ๆ แดง ๆ เพราะอยู่ไกลมาก จึงเดินเลยมาสู่ทางลงไปยังแม่น้ำ ซึ่งตอนนี้เป็นหินเต็มเกือบตลอดแม่น้ำ เหนือตอนนี้ขึ้นไปเป็นห้วงน้ำตลอดขึ้นไปและเป็นที่อาบน้ำ ใต้ตอนนี้ลงไปเป็นเขตน้ำตก แล้วเป็นห้วงน้ำตลอดไปอีกเหมือนกัน ที่ฝั่งนี้มีคนอาบน้ำเหมือนกันแต่น้อย ส่วนฝั่งโน้นไม่ได้ ได้เดินไปดูที่น้ำตกและหาก้อนหินไว้เป็นที่ระลึกก้อนหนึ่งแล้วกลับ มีพวกเราลงมายังแม่น้ำหลายท่าน ได้พบมหาประจวบบ่นอุบอิบว่า กำลังดูอะไรเพลินที่ชายน้ำ รู้สึกว่ามีคนมาสัมผัสเท้า เมื่อก้มลงมองดูก็เห็นหญิงคนหนึ่ง กำลังใช้มือแตะเท้า

มหาประจวบ แล้วยกขึ้นแตะหน้าผากของตนด้วย
ความคารวะอย่างสูง ก็ตกใจ พอหญิงนั้นก้มตัวลงยื่น
มือมาจะแตะเท้าอีก มหาประจวบเลยรีบหนีเลย
หญิงคนนั้นขึ้นมาจากอาบน้ำทิ้งผ้าสำหรับบาง ๆ

ที่ฤษีเกษนี้ถือว่าเป็นบุญเขตอีกแห่งหนึ่งของพวก
ฮินดู และเป็นสถานที่ซึ่งคนมาถึงยาก เป็นแดนของ
ฤษีชไพร ใครมาอาบน้ำที่นี่บาปมลทินก็จะหมดสิ้น
เหลืออยู่แต่ความบริสุทธิ์ พวกฮินดูเขาเชื่ออย่างนี้

น้ำตกที่เราไปดูนั้น พอเข้าไปใกล้ ๆ กลับรู้สึกว่า
ไม่ดังเท่าไร ผิดกับเวลาอยู่ไกล ๆ หรืออยู่บนฝั่งข้าง
บนโน้น ดูไปแล้วก็คล้ายกับผู้ใหญ่---

อันผู้ใหญ่นั้น ถ้าอยู่ไกลแล้วรู้สึกว่าท่านน่ากลัว
ท่านดุ ท่านลงโทษง่าย ๆ ท่านเหี้ยมเกรียม ท่าน
ใหญ่โต แต่พออยู่ใกล้ท่านจริง ๆ เข้า ก็จะรู้สึกว่า
ท่านคือญาติผู้ใหญ่ของเรานั่นเอง

เมื่อขึ้นมาบนฝั่งแล้วได้เลยไปยังสะพานแขวน ซึ่งทอดข้ามไปยังฝั่งตรงกันข้าม ซึ่งทางโน้นมีท่าอาบน้ำเพื่อความบริสุทธิ์ลึกว่าทางฝั่งนี้ สะพานแขวนหรือสะพานสลิงนั้น ใช้สลิงหรือสายเหล็กหรือลวดเหล็กยึดไว้ไม่มีเตาหม้อ เป็นสะพานลอยแขวนอยู่กลางอากาศเหนือสายน้ำ สูงไม่ใช่เล่น ที่คอสะพานมีฤษีขอทานนั่งอยู่บนอาสนะสองตน ตนละซีก ไม่ได้นั่งนิ่งหลับหูตาอะไร แต่นั่งชันเข่าข้างหนึ่งปากก็ร้องบอกบุญกับคนที่เดินไปมา.

สะพานนี้กว้างขนาดเดินเรียงสามหรือประมาณสามศอกเศษ พื้นลาดยางเสียด้วย แม้ว่าจะเป็นสะพานแขวนก็ตาม พอเห็นปลอดคนจึงเดินไปตามสะพานไปคนเดียวก่อนเพื่อน โดยหวังใจว่าต้องไปให้ถึงฝั่งข้างโน้นก่อนเพื่อนในพวกของเรา แต่พอเดินไปได้ไกลยังไม่ถึงครึ่งสะพาน ความอวดเก่งก็ลดลง ต้องกลับมายืนรอดูท่าที่คอสะพานใหม่ เพราะสะพานนั้นแกว่งไปมา

แบบสะพานแขวนทั้งหลาย แต่แกว่งไม่มากถึงขนาด
โยน แกว่งขนาดสองสามนิ้วเห็นจะได้ เล่นเอาใจไม่ดี
เพราะไม่เคยได่สะพานแบบนี้มาก่อน เวลาเดินชักเซ ๆ
เพราะสะพานแกว่ง ราวสะพานนั้นเขาใช้ลวดเหล็กขึง
ตลอดและทาเป็นตาข่าย แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังน่ากลัว
สำหรับคนไม่เคย พอยืนรอดูท่าที่สักครู่ ก็เห็นคนเห็น
แพะเดินข้ามมาเป็นแถว เลยนึกว่าแพะมันยังเดินข้าม
ได้ เราทำไมจึงไม่กล้าเดิน จึงตัดใจเดินข้ามไปใหม่
คราวนี้เดินไปตรงกลาง ๆ สะพานและไม่มองลงไปข้าง
ล่างบ่อยนัก เพราะมองลงไปที่ไรใจโหวทุกที่ไม่อยาก
ให้มีคนมีสัตว์เดินสวนมาเลย เพราะต้องหลบแอบมาติด
ราวสะพาน ความแกว่งของสะพานนั้นแม้ว่าจะไม่
พยายามรับรู้ก็อดรู้ไม่ได้ ชักได้คิดว่า รู้อย่างนี้ข้ามมา
พร้อมกับพวกก็จะดี เป็นอะไรจะได้เป็นด้วยกัน

ถ้ารู้อย่างนี้ละก็ ไม่ทำอย่างนั้น ๆ คำพูดหรือ
ความคิดอย่างนี้มักจะมีเสมอเมื่อเกิดทำผิดพลาดไป

แล้วและได้คิด แต่ก็ผิดพลาดไปเสียแล้ว ล่วงเลย
ไปแล้วแต่ก็ไม่เข็ด คงทำผิดพลาดอีก แล้วคิดว่า
ถ้ารู้อย่างนี้ละก็ – – – อีก.

ในที่สุด ก็เดินข้ามมาถึงฝั่งตรงกันข้ามด้วยความ
โล่งใจ ที่คอสะพานด้านนกมฤษขอทานอีก หยุดยืนดู
คนเดินข้ามไปมา รู้สึกว่าเขาเดินกันอย่างธรรมดา
เฉย ๆ นึกว่าเป็นอย่างไรเราจึงกลัว จึงเดินข้ามกลับ
ไปและกลับมาให้เกิดความชินเลยชักเฉย ๆ แล้วเดิน
เลยไปทางขวามือ ซึ่งมีวิหารเทวาลัย และอาคารที่
อยู่เป็นแถวยาวฉาบน้ำปูนขาวอยู่ริมฝั่ง และที่หาด
ทรายหน้าอาคารนั้น มีคนอาบน้ำล้างบาปกันอยู่มาก
ชวนให้คิดว่าชาวอินเดียนี่ทำไมจึงมีบาปมาล้างกันมาก
นัก ไม่ว่าจะเป็นที่พาราณสี หรือหาทวาร. ก็มีคน
อาบน้ำล้างบาปกันมากทั้งนั้น แม้ทนซึ่งเป็นที่มายาก
กันก็ยังมีคนตามมาอาบน้ำกันอีกไม่ใช่น้อย แม้ว่าจะน้อย
กว่าที่ทั้งสองแห่งดังกล่าวแล้วก็ตาม มาล้างบาป ลอย

บาปกันอย่างนี้ ถ้าคนหรือสัตว์ดื่มน้ำในแม่น้ำสายนี้เข้าไป มิเท่ากับดื่มบาปเข้าไปด้วยหรือ ?

ได้เดินเลยพวกอาบน้ำไปดูห้องพักของฤษีและวิหาร ซึ่งเขาสร้างยื่นลงไปถึงหาดทรายจรดน้ำ ซึ่งอยู่ห่างจากพวกอาบน้ำมากพอสมควร ที่พาราณสีคนอาบน้ำเป็นผู้ชายมากกว่าผู้หญิง ที่หาทวาร ผู้ชายกับผู้หญิงมีจำนวนพอ ๆ กัน แต่ที่ฤษีเกศนี้เป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย และอาบปะปนกันปะเจิดปะเจ้อไม่เรียบร้อยอยู่ตามหาดทราย เพราะไม่มีท่าอาบเป็นส่วนเป็นสัด น่าห้ามถ่ายรูปเสียยิ่งกว่าที่หาทวารอีกอย่างนี้เองแขกขับรถจึงหัวเราะกัน เมื่อส่องกล้องดู

ได้เลยไปดูเทวาลัยทางด้านหลังวิหาร แต่ก็ปิดเหมือนกับวิหารอีก จึงเที่ยวดูอยู่ตามซุ้มแถว ๆ นั้น เห็นฤษีตนหนึ่งอ้วน ทาตัวทาหน้าขาวจ้อกวั้อก ผมหยาบและสีคล้ายปอ เกล้าไว้สูง ส่วนที่เด่นสดุดตาที่สุดก็คือพุง ทำไมจึงหลามออกมามากถึงเพียงนั้นก็ไม่

ทราบ ยังกับท้องสัก ๙ เดือน สะดือโปนผิดปกติมาก ดูคล้ายกับผีขี้น. เวลานอนหงาย ตัวเองคงมองไม่เห็นปลายเท้าแน่ ที่คอสวมลูกประคำกับด้าย ฤษีตนนั้นนั่งเฉย ๆ แต่ไม่ได้เข้าสมาธิ หน้าตาดูเป็นคนอารมณ์ดีแบบคนอ้วนทั่วไป นอกจากนั้นก็มีฤษีเด็ก ผิวคล้ำผอมจนขายาว ทาเถ้าไล้เฉพาะแต่ที่หน้ากับที่ตัวเป็นหย่อม ๆ นุ่งผ้าเตี่ยว ที่คอมีสายระโยงระยางนุ่งนังตามระเบียบของฤษี ฤษีเด็กนั่งขัดสมาธินิ่งไม่พูดจาอีกเหมือนกัน.

ได้เดินย้อนกลับมาที่สะพานอีก ยังไม่เห็นมีใครข้ามมา จึงข้ามไปหา ได้พบกันที่คอสะพานด้านโน้น จึงพากันข้ามมาฟากนี้ ขณะข้ามมีเสียงอุทานกันว่าสะพานแกว่ง ๆ แต่ก็เดินต่อไปจนข้ามไปได้ มีฤษีขอทานวิ่งตามขอทานพวกเรา แต่พวกเราทำเฉย ๆ และเดินเลยไปเสีย แกก็เลยหยุดตาม พวกเราได้เดินเลยพวกอาบน้ำไปลงนั่งพักที่วิหาร ซึ่งมีชานโปร่งลม

พัดเย็นสบาย ได้เดินลงไปยังลำธารอันเป็นแควหนึ่ง
ของแม่น้ำคงคาอันศักดิ์สิทธิ์ของฮินดู แล้วอาบด้วย
วิธีเก่าที่เคยใช้มาแล้ว คืออาบเท้า ตกลงว่ามาอินเดีย
คราวนี้ถ้าพูดแบบฮินดูก็ว่า ได้อาบน้ำในสถานที่อัน
ศักดิ์สิทธิ์ยิ่งถึงสี่แห่ง เรานำบาปมาทิ้งไว้ที่อินเดียหลาย
ครั้ง นำความบริสุทธิ์กลับไปเมืองไทยหลายกอบ

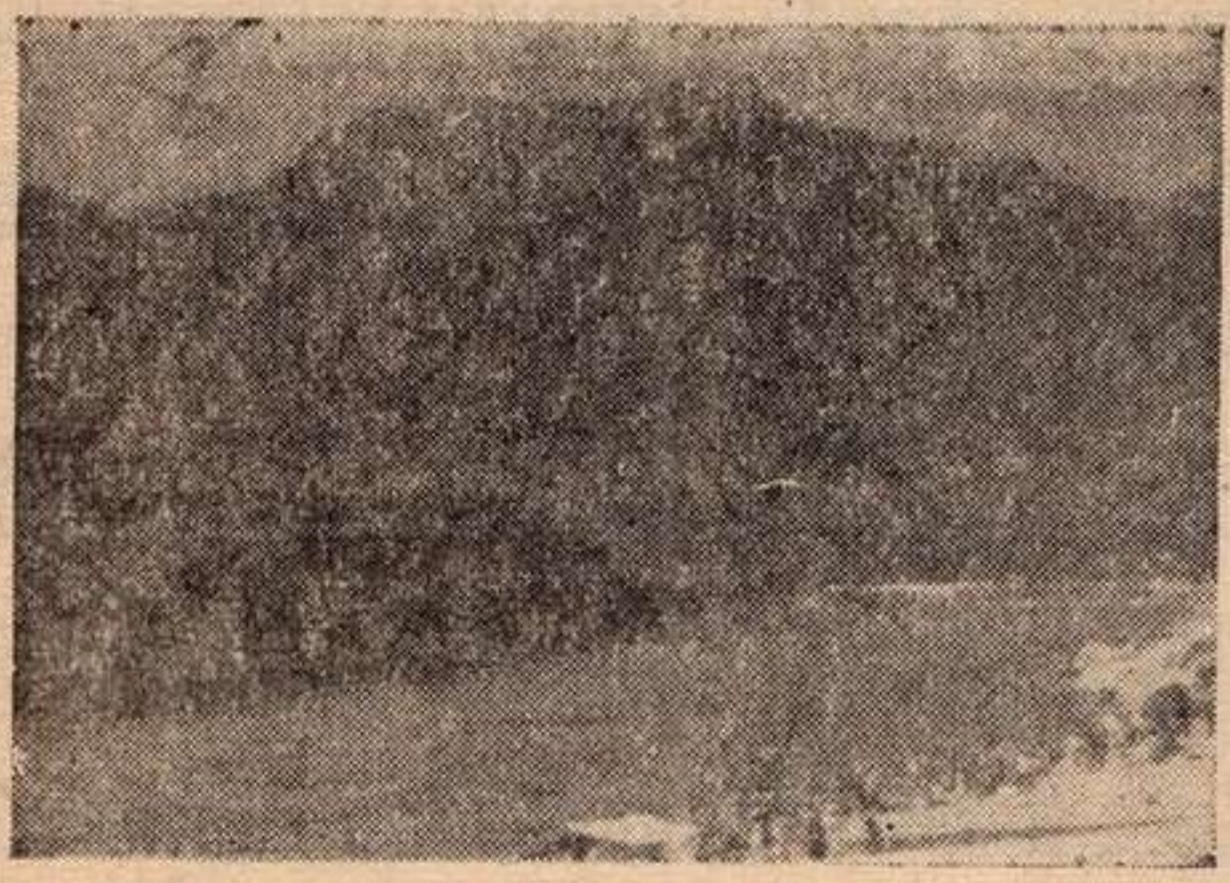

ที่สุดแดนมนุษย์

น้ำที่ลำธารนี้ใสเย็นสีเขียวอ่อนและเปลี่ยนสีไป
ตามสีของท้องฟ้า ลำธารนี้อยู่ในหุบเขา ทางใต้ไหล
หายเข้าไปในเหลี่ยมเขา ทางเหนือน้ำก็ไหลหายเข้าไป

ในเหล่มเขาเหมือนกัน และตรงที่หายไปนั้นได้ยิน
คนบอกจะเป็นใครก็จำไม่ได้บอกว่า พวกฮินดูถือว่าที่
นี่เป็นแดนสุดท้ายที่มนุษย์จะมาถึง คือเป็นแดนสุด
ท้ายของคน ต่อจากนั้นไปเป็นแดนของเทพเจ้า พวก
ฮินดูก็เชืออย่างนั้นเสียด้วย และไม่ยอมเดินทางไป
ทางนั้น ถ้าจะไปก็เลี่ยงไปทางอื่น พอได้ยินอย่างนี้
ก็รู้สึกว่า เอ้อเฮอ ! พวกเรามาจนสุดแดนมนุษย์ที่
เดียวหรือนี่ ได้ยินว่าผู้ที่จะปฏิบัติบุญจาริกไปเขาไกร
ลาส จะเริ่มต้นได้จากฤษีเกศนี้ แต่ไม่ไปทางเหนือ
น้ำนั้น คงเลี่ยงไปเสียอีกทางหนึ่งและได้ทราบว่า การ
เดินทางไปเขาไกรลาสนั้น มีบัญญัติไว้ว่า ๑. จบ
เศียรก่อนออกเดินทาง ๒. ระลึกถึงพระศิวะก่อนออก
เดินทาง ๓. เออเพื่อแก่ผู้เดินทางซึ่งเดินไม่ไหวหรือคน
เจ็บ ๔. ไม่พูดเรื่องการเมือง ๕. อาศัยกันและกัน
กับต้องท่องหัวใจพระศิวะ คือ โอม นมะ ศิวาย
(ข้า ฯ ขอนมัสการพระศิวะ) ให้มากที่สุด เมื่อออก

จากฤษีเกศแล้วจะไปถึงเมืองอนันตนคร เทวาประยาค รุทรประยาค นันทประยาค กรันทประยาค เป็นต้น จุดหมายปลายทางของพวกบุญจาริกนั้นคือศิวลิงค์ในถ้ำที่เขาไกรลาส.

ความเชื่อเป็นสิ่งที่บังคับกันไม่ได้ ลงไม่เชื่อแล้วจะบังคับอย่างไร ๆ ก็ไม่เชื่อ แต่บทจะเชื่อก็เชื่อเอาง่าย ๆ ทางพระพุทธศาสนาจึงวางหลักไว้สำหรับความเชื่อว่า ต้องเชื่ออย่างญาณสัมปยุต คือประกอบด้วยความรู้เหตุรู้ผล คือรู้แล้วจึงค่อยเชื่อ ไม่ให้เชื่อก่อนแล้วจึงรู้ หรือให้เชื่อโดยเชื่อความจริง.

ที่ฤษีเกศนี้เงียบดีมาก แม้จะมีคนมากแต่เสียงที่พูดนั้นคล้ายกับถูกกลืนหายไปหมด และคนส่วนมากก็ไม่ค่อยพูดกันด้วย แม้แต่สัตว์ทวิบาทจตุบาทอื่น ๆ ก็ไม่เห็นมี คงมีแต่เจ้าประจำคือวัวเท่านั้น อากาศก็เย็นสบาย ลมพัดไม่แรงนัก พวกเราอยู่จนบ่าย ๓

โมงจึงเดินทางกลับ โดยกลับอีกทางหนึ่งไม่ซ้ำทางเก่า รถได้ไต่ขึ้นเขาอีก ได้ผ่านป่าไม้นานาชนิด ผ่านวังของมหาราชาที่มาสร้างไว้บนยอดเขา แถบนี้แต่ภูเขาเต็มไปหมด ภูมิประเทศน่าดูมาก ในระหว่างเดินทางกลับในตอนนี้ไม่พบผู้คนอื่นเลย นอกจากพวกเรา รู้สึกว่าทางสายนี้เปลี่ยวมากแต่ก็งามน่าดูมาก ทางกลาดยางตลอด รถได้แล่นข้ามลำธารหลายแห่ง พื้นลำธารเป็นหินก้อนกลม ๆ ไม่มีน้ำเลยก็มี ที่มีน้ำพอไหลริน ๆ ก็มี แล้วถนนก็เริ่มไต่ไปตามไหล่เขาแล่นวกไปเวียนมา ด้านขวามือเป็นหน้าผา ด้านซ้ายมือเป็นลำธาร ริมถนนติดกับฝั่งลำธารมีต้นไม้ใหญ่น้อยโปร่งเป็นระยะ ๆ น่าดูมาก แต่น่ากลัวมากเหมือนกัน คือถ้ารถยางแตกหรือคนขับเผลอ ก็มีหวังว่าลงลำธารแน่ เช่นเดียวกับทางบางตอนจากเชียงใหม่ไปฝาง บางตอนงามจนต้องหยุดรถลงชม ที่ตรงนั้นเป็นถนนโค้งอยู่ใต้หน้าผา ริมถนนอีกด้านหนึ่งเป็น

ริมลำธาร ที่ริมถนนมีต้นไม้สูงขึ้นเรียงลำต้นเป็น
แถว ในธารมีก้อนหินกลม ๆ สีขาวเต็มเป็นพืดไปหมด
ไม่มีน้ำเลย จากฝั่งลำธารด้านโน้นเป็นภูเขาสูง ขณะนั้น
เย็นมากแล้ว ถนนเริ่มชันลง และวกไปเวียนมาตาม
ไหล่เขาด้วยทั้ง ๆ ที่ชันอย่างนั้น รถได้แล่นเลียวไปมา
อย่างรวดเร็วอย่างน่าเกรงอันตราย แต่คนขับเก่งมาก
ขับตามกันวกไปเวียนมา ยังกับกระรอกไล่กัน กว่า
จะลงมาถึงที่ราบก็มืดมากแล้ว พวกเราหิวกันไป
ตามๆกัน คงเป็นเพราะตื่นเต้นกับการเดินทางที่น่าเกรง
อันตรายนั้นด้วยก็ได้ รถได้แล่นผ่าความมืดไปเรื่อย ๆ
โดยไม่พบหมู่บ้านเลย หนักเข้ารถได้แล่นไปอย่างเดา
ทาง คนขับก็บอกให้รู้ว่าหลงทาง ในที่สุดได้แวะเข้า
จอดที่ร้านโอ่โถงร้านหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ร้านเดียวเท่านั้น
ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ความโอ่โถงของร้านนี้ ไม่สม
กับสภาพของหมู่บ้านนั้นและของตลาดร้านรวงแถบนั้น
เลย ตัวร้านเป็นชั้นเดียวแบน ๆ มีกระจกโดยรอบ

เครื่องประดับภายในร้านเป็นไม้แกะสลัก เก็บไว้ในตู้แสดงบ้าง ตั้งไว้ในที่ ๆ ควรตั้งเช่นตามมุมห้องหรือข้างเสาบ้าง บางแห่งก็ตั้งกระถางต้นไม้ใบไว้ แต่แขกก็คงเป็นแขกคอยช้าตามเคย กว่าจะได้น้ำชาใส่น้ำตาลเท่านั้นมาฉันได้ ก็นั่งเสียจนเมื่อยก็แล้ว เดินวกไปวนมาเสียจนเมื่อยอีกก็แล้ว จนนั่งอีกน้ำชาจึงมาสำหรับพวกฆราวาสเขาไปธุระเรื่องอาหารของเขาอีกห้องหนึ่ง พอเรียบร้อยแล้วก็ออกรถเดินทางต่อ ถนนหนทางช่างมืดจริง ๆ นอกจากแสงไฟในหมู่บ้านแล้วไม่เห็นแสงไฟในที่อื่นเลย ในที่สุดรถของพวกเราได้พลัดกันไปคนละทาง และรถของเราได้มาถึงบ้านคุณปุ่นก่อน จนเราอาบน้ำเสร็จแล้ว รถอีกคันหนึ่งจึงมาถึง หมดเรื่องกันเสียที รวมระยะทางทั้งไปทั้งกลับประมาณ ๔๐๐ ไมล์ ออกเดินทางตั้งแต่หกโมงเช้ากลับมาถึงสี่ทุ่มครึ่ง.

ทางในโลกนั้นแม้ว่าจะหลง ก็ยังพอหาทางเดิน

ให้ถูกทางได้ โดยไม่ยากนัก แต่ทางในสังสารวัฏนั้น ลงได้หลงทางแล้ว ก็ยากนักที่จะเดินให้ถูกทางได้ และก็หลงง่ายเสียด้วย.

วันที่ ๑๕ เมษายน

วันนี้เป็นวันพักผ่อน บ้านทูตทหารเรือ คือคุณอวบ กับภรรยา ซึ่งเป็นพี่สาวคุณบุญเลิศ (พรเลิศ) สุนทรสวัสดิ์ ได้นิมนต์สวดมนต์ฉันเพลที่บ้าน ซึ่งตั้งอยู่ในเขตของสถานทูตไทยในที่แห่งใหม่ คือสถานทูตไทยในปัจจุบันนี้จะต้องย้ายไปอยู่ในเขตของสถานทูตซึ่งกำลังก่อสร้างตัวอาคารทูตไทยต่าง ๆ เช่นบ้านท่านเอกอัครราชทูต บ้านทูตทหารเรือ บ้านทูตทหารอากาศเป็นต้น อยู่ที่เขตของทูตต่างประเทศนอกเมืองออกไป สถานทูตของชาติต่าง ๆ ทางรัฐบาลอินเดียได้จัดที่ดินให้ไปสร้างอาคารสถานทูตของตน ๆ รวมเป็นนิคมสถานทูตอยู่ด้วยกัน ณ ที่แห่งหนึ่ง ดูเหมือนชื่อว่า ชนกปุระ ที่ชานกรุงเดลี ที่ซึ่งเป็นนิคมสถานทูตนั้น

แห้งแล้งมาก พูดง่าย ๆ ก็คือทะเลทรายที่เริ่มจะเป็นน้ำนั่นเอง กรุงเดลินั้นถูกทะเลทรายรุกเข้าไปเรื่อย ๆ เพื่อจะแก้ปัญหานี้ รัฐบาลอินเดียจึงปลูกต้นไม้ในแผ่นดินที่เริ่มจะเป็นทะเลทราย เป็นการสกัดหรือกั้นหรือหยุดการรุกของทะเลทราย แล้วขยายบริเวณเมืองออกไปโดยสร้างแฟลตบ้าง ให้บรรดาสถานทูตต่าง ๆ ไปสร้างเป็นนิคมหรือย่านสถานทูตบ้าง เมื่อเป็นอย่างนี้สถานทูตทั้งหลายก็ต้องปลูกต้นไม้ ปลูกหญ้า ปรับปรุงบริเวณสถานทูตของตนให้งดงามและชุ่มชื่น สถานที่เหล่านั้นเลยพ้นจากความเป็นทะเลทราย น้ำประปาของกรุงเดลินอกจากจะใช้เป็นน้ำดื่มน้ำใช้ เช่นอาบแล้วยังมีน้ำประปาเพื่อใช้รดต้นไม้ต้นหญ้าด้วย ทูตต่าง ๆ ได้เริ่มก่อสร้างสถานทูตของตน บางแห่งได้สร้างอาคารให้มีรูปแสดงให้รู้ว่าเป็นสถานทูตของชาตินั้น ๆ ด้วย เช่นของไทยตามโครงการจะสร้างอาคารมีโดมแบบพระที่นั่งอนันตสมาคม และมีรูปครุฑไว้ที่

หน้าสถานทูตไทย แต่ในขณะนี้ยังไม่ได้สร้าง คงสร้าง
แต่อาคารที่เป็นบ้านทูตทหารเรือ กับบ้านทูตทหาร
อากาศ และบ้านเล็ก ๆ ของคนงานอีกหลังสองหลัง
เท่านั้น แม้จะเพิ่งสร้างเสร็จใหม่ๆ แต่ก็ปรากฏรอยร้าว
รอยทรุดอย่างผิดปกติ ณ ที่อาคารอันเป็นบ้านทูตทหาร
เรือ ช่างรับเหมาก่อสร้างอาคารเป็นแขก.

บริเวณสถานทูตไทยมีเนื้อที่ ๑๒ ไร่ มีถนน
เกือบรอบทุกด้าน ชื่อถนนสันติมารค บ้านทูตทหารเรือ
เป็นตึกสองชั้น พระที่สวดมนต์ในเพลวันนี้มีเจ็ด คือ
พวกเราห้าหลวงตาหนึ่ง พระมหาจันทร์ที่อยู่ที่มหา-
วิทยาลัยวิศวภารดีที่สันตินิเกตันอีกหนึ่ง การสวดมนต์
เกือบล่มอีก เพราะถึงวรรคหยุด หลวงตาไม่หยุด
คงสวดแหลมออกไป หรือพวกเรายังไม่ทันสวดขึ้น
วรรคใหม่ หลวงตาก็โผล่ขึ้นเสียก่อนแล้ว ไม่เหมือน
กับที่เราเคยสวดกับพวกพระลังกาที่สารนารถ พวกเรา
บางท่านจึงหยุดสวดเพื่อกลั้นหัวเราะ การสวดมนต์ของ

พระลังกานั้น โดยทั่วไปต่างคนต่างสวด โดยไม่คำนึงว่าจะพร้อมกันหรือไม่ แต่ว่าต้องสวดให้หมด เช่น ตนหยุดหายใจตรงไหนก็ต้องสวดต่อจากตรงนั้นไป จะไปสวดข้ามเพื่อตามให้ทันให้พร้อมกับพระอื่นที่สวดเลยที่ตนหยุดไปแล้วไม่ได้ ดังนั้นเราจึงอาจเห็นพระลังกาสองรูปสวดมนต์ไม่พร้อมกัน จบก็ไม่พร้อมกัน รูปหนึ่งสวดจบแล้ว นั่งพัดเฉิบ ๆ หรือจัดนั่นจัดนี่อยู่ แต่อีกรูปหนึ่งซึ่งเริ่มต้นสวดพร้อมกันนั้นละยังคงสวดแจ้ว ๆ อยู่ หลวงตาเวลาสวดก็พยายามจะหยุดตามพวกเรา แต่ก็อดที่จะเกินไม่ได้.

อารมณ์ขันนั้นมีนักปราชญ์ฝรั่งคนหนึ่งบอกว่าเกิดจากเห็นความผิดของผู้อื่น แต่เมื่อพิจารณาแล้วน่าจะเกิดจากความเห็นหรือรู้ความผิดปกติของผู้อื่นหรือของตัวเอง น่าจะเป็นอย่างนี้มากกว่า.

การสวดมนต์วันนี้จัดตามแบบไทยทุกอย่าง เริ่มแต่อาราธนาศีล จนฉันเสร็จถวายไทยธรรมเสร็จแล้ว

อนุโมทนากรวดน้ำ ตอนอนุโมทนาแม้ว่าหลวงตาจะสวดค่อยและพยายามหยุดให้พร้อมพวกเรา แต่ก็ยังอดโผล่ออกไปรูปเดียวไม่ได้ในบางตอน.

อาหารที่ต้องใจและจำได้แม่นยำในวันนี้ คือสะเดา น้ำปลาหวาน อาหารไทยอย่างอื่นแม้มีหลายอย่างแต่ก็ไม่ติดใจเท่าสะเดา แขกกินสะเดาหรือหน่อไม้อย่างเราไม่เป็น ไม่รู้จักใช้ประกอบเป็นอาหาร.

ตอนบ่ายได้ไปดูของดูหนังสือตามร้าน ดูตั้งแต่ร้านใหญ่จนร้านแบกะดิน ซึ่งคนขายเป็นชาวธิเบต สินค้าโดยมากเป็นเครื่องทองเหลือง เช่นพระพุทธรูปแบบธิเบต เทวรูปแบบธิเบต แจกัน ทรองแก้วน้ำ ที่เขียบุหรี่รูปรองเท้าเป็นต้น แต่หนังสือเราหาไว้น้อย เพราะต้องการไปดูที่แหล่งใหญ่คือที่บอมเบย์.

ตอนกลางคืน คุณบุ่นฉายภาพนิ่งให้ดู แต่พยายามเปิดวิทยุเพื่อรับฟังข่าวจากประเทศไทยให้ฟังก่อน คุณบุ่นบอกว่า เคยรับได้ในเวลานั้น ๆ พวกเราสนใจ

ใคร่จะฟังทุกคน เพราะตั้งแต่จากบ้านเมืองไทยมานาน แล้ว ยังไม่ได้รู้เรื่องเมืองไทยในระยะนี้เลย พอถึงเวลาก็ไปรอฟังกันที่หน้าเครื่องรับวิทยุ แต่ไม่ได้เรื่อง รับไม่ได้สักที หนักเข้าพวกเราบางท่านที่เชื่อมอกหมนเครื่องหาคลื่นบ้าง ในที่สุดก็เหลวอีก เลยดูภาพนิ่งเรื่องประเทศอินเดียดีกว่า.

เมื่ออยู่กันเพียงเรา มหาประจวบ คุณบุ่น คุณประสาท คุณสุภาพ คุณบุ่นได้พูดแนะว่า ควรไปแคว้นกาษมีระหรือแคชเมียร์ เมื่อไปเนปาลไม่ได้ เพราะได้ติดต่อเรื่องไปเนปาลหลายวันแล้วก็ไม่ได้เรื่อง ด้วยว่าการอนุมัติให้เข้าประเทศเนปาลได้นั้น ทูตเนปาลประจำอินเดียไม่มีอำนาจ เป็นแต่มีหน้าที่เสนอขออนุมัติไปยังรัฐมนตรีต่างประเทศของตนเท่านั้น เวลานี้หนังสือขออนุมัติก็ส่งไปหลายวันแล้ว แต่ยังไม่ได้เรื่องราวอะไรเงียบไปเลย ยังกับปุยนุ่นตกน้ำ แคชเมียร์น่าไป ภูมิประเทศสวยงาม เงียบ มีภูเขาสูง

ซึ่งยอดภูเขาปกคลุมไปด้วยน้ำแข็ง มีทะเลสาบ ในทะเลสาบมีเรือเรือน คือเรือใช้เป็นบ้านเช่าอยู่พักผ่อนมาอินเดียทั้งทีควรไปให้ถึง เพราะมีคนไทยไม่เท่าไรที่เคยไปแคชเมียร์ แม้แต่ตัวคุณบุ่นเองก็ยังไม่เคยไปเรื่องแคชเมียร์นี้เราสนใจมานานแล้ว เพราะสมัยหนึ่งเคยเป็นดินแดนแห่งพระพุทธศาสนา แต่เดี๋ยวนี้คนส่วนมากเป็นมุสลิม เมื่อคุณบุ่นพูดอย่างนี้ คนนั้นพูดส่งที คนนี้พูดเสริมที ก็เลยตกลงกันในระหว่างพวกเราที่นั่งคุยอยู่ที่นั่นว่าไปแคชเมียร์แน่ เนื่องจากเวลามีน้อย ขอให้คุณบุ่นช่วยติดต่อทางเรือบินว่าพอมีที่นั่งว่างพอไปพร้อมกันสักเจ็ดที่หรือไม่ โดยงดหลวงตาเสียองค์หนึ่ง คงไปแต่พวกเราคือพระห้าอุบาสกสอง จึงได้รีบแจ้งเรื่องนี้ให้ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะทราบ พร้อมทั้งมหาทอง มหาแสงซึ่งไม่มีใครคัดค้าน หลวงตาพอทราบเรื่องนี้และรู้ว่าท่านไม่มีโอกาสไปด้วย ก็แสดงอาการเสียใจ เหงา

หงอยไม่พูดจาสนุกเหมือนแต่ก่อน เราเข้านอนพร้อมด้วยความรู้สึกอิ่มใจว่าจะได้ไปแคชเมียร์ที่เขาลือกันว่างามและอากาศดี ซากพุทธสถานที่เหลืออยู่ เช่นที่อวันตีประจะมีรปร่างเป็นอย่างไร พรุ่งนี้คงรู้เรื่องแน่ว่าจะไปทางเรือบินได้หรือไม่ เขามีเรือบินบริษัทแอร์อินเดียไปมาประจำจากเดลีถึงแคชเมียร์ การเดินทางด้านน้ำด้วยเรือบินเป็นสะดวกที่สุด มิฉะนั้นจะต้องเดินทางด้านพื้นดินด้วยนั่งรถไฟแล้วไปนั่งรถยนต์ต่อ หรือนั่งรถยนต์จากเดลีไปเลยก็ได้ แต่ขณะนี้เรานึกแต่ด้านเรือบินเท่านั้น ไม่ได้คิดถึงด้านรถ.

อันความคิดนั้น บางคนคิดแต่ด้านได้ ด้านเสียไม่คิด บางคนคิดทั้งด้านได้ด้านเสีย บางคนคิดเพียงชั้นเดียว บางคนคิดถึงสองชั้นสามชั้น บางคนคิดลึกเกินไป เลยไม่กล้าทำอะไร.

วันที่ ๑๖ เมษายน

ตอนเช้าฉันข้าวต้มผีมีอุบาสก (คุณบุ่น คุณสุภาพ) อุบาสิกา (คุณไสลรัตน) เป็นข้าวต้มขาวไม่ใช่ข้าวต้มหมู เพราะตั้งแต่คุณไสลรัตน รู้ว่าเราไม่ฉันหมู ก็เลยไม่ต้มข้าวต้มหมูอีกเลย ตอนเพนไปฉันเพนที่บ้านทูตทหารอากาศ ซึ่งอยู่ในบริเวณเดียวกับบ้านทูตทหารเรือ ที่บริเวณสถานทูตไทยแห่งใหม่.

เนื่องจากมีเวลาว่างก่อนเพนจึงไปดูที่ฝั่งศพกษัตริย์มุสลิมองค์หนึ่ง ซึ่งไม่ทราบว่ามีพระนามว่าอะไร สถานที่แห่งนี้มีชื่อว่าอย่างไร ก็ไม่ทราบอีกเหมือนกัน ถามใครก็ไม่ได้เรื่อง แม้ว่าจะตั้งอยู่คนละซีกถนนกับบ้านคุณบุ่น นีกจะชวนคนอื่นไปด้วยก็ไม่สะดวก เพราะพวกฆราวาสชายไปติดต่อเรื่องเครื่องบิน ฆราวาสหญิงไปบ้านทูตทหารอากาศ พระก็เข้าห้องบี่ดม่านทำธุระเช่นเขียนจดหมาย จดบันทึกเป็นต้นกันหมด จึงเดินข้ามถนนไปดูแต่ลำพัง.

ที่ฝังศพแห่งนี้กำแพงสูง มีตะไคร่น้ำจับเป็นคราบ ดำเลอะเทอะ ประตูเข้าก็ไม่โอ่อ่า ดูภายนอกรู้สึกว่า ไม่โตเท่าไร ไม่สะดุดตานัก ที่สะดุดตาเมื่อมองจาก ภายนอกก็คือโดมทองเท่านั้น ซึ่งเห็นชัดทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืน เพราะกลางคืนมีไฟสีแดงติดไว้สว่างมาก เพื่อให้เครื่องบินเห็นเพราะอยู่ใกล้สนามบินมาก ที่ ประตูมีกรรมกรแขกนั่งง่วงอยู่คนเดียว ได้เดินเลยเข้า ไป พอผ่านเข้าสู่เขตภายในก็รู้สึกว่า ที่คาดคะเนจาก รูปภายนอก ว่าจะไม่มีอะไรน่าดูนักนั้นผิดไปถนัด ทีเดียว เพราะบริเวณกว้างมากอย่างผิดคาด บริเวณ บางตอนเป็นสนามเขียวชะอุ่มด้วยหญ้า ซึ่งยังชุ่มอยู่ เพราะเพิ่งรดน้ำเสร็จ บางตอนเป็นสวนไม้ต้น ไม้ดอก น่าชม ทั่วบริเวณไม่เห็นมีคนสักคนเดียว เงียบก็เงียบ ได้เดินไปตามถนนซึ่งตรงไปยังตัวสถานที่ฝังศพ ตัว สถาที่แม้จะทำด้วยหินทรายแดง มีโดมบีดทอง สร้าง แบบทัชมาฮาล แต่ความวิจิตรก็ยังห่างทัชมาฮาลมาก

ตัวสถานที่สูงสี่ชั้น แต่เว้นตรงกลางไว้ให้โปร่งตลอด
ถึงโดม คงเป็นสี่ชั้นแต่รอบ ๆ แต่ละชั้นมีบันไดขึ้น
ที่กลางห้องมีหีบศพหินประดิษฐานอยู่หีบหนึ่ง ลักษณะ
หีบศพก็เหมือนกับที่ทัชมาฮาล แม้ลวดลายไม่งามเท่า
แต่ตั้งไว้เด่นดีกว่าที่ทัชมาฮาล เมื่อขึ้นไปถึงชั้นสี่แล้ว
มองลงมาข้างล่างยังหีบศพรู้สึกว่างามเข้าที่ดี ซึ่งที่
ทัชมาฮาลดูอย่างนี้ไม่ได้ และเมื่อขึ้นไปแล้วจะมอง
ไปทางอื่นก็ไม่ถนัด ต้องมองลงมาที่หีบศพจึงถนัด
เป็นการบังคับให้มองดูหีบศพไปในตัว และทุกด้าน
ก็ถูกบังคับให้มองลงไปที่หีบศพทั้งนั้น ในเมื่อขึ้นไป
บนนั้นแล้ว เขาเข้าใจทำดีมาก การให้แสงก็ดีกว่าที่
ทัชมาฮาล และที่อุโมงค์ใต้ดินใต้หีบศพนั้น ยังมีหีบ
ศพอีกหีบหนึ่ง อย่างเดียวกับที่ทัชมาฮาล กับที่ฝังศพ
คนใหญ่คนโตชาวมุสลิมอื่น ๆ แต่ในอุโมงค์นี้เรา
ไม่ได้ลงไปดู เพราะมืด และทั่วบริเวณทั้งหมดไม่มี
คนอื่นสักคน เงียบสงบไปทั่วบริเวณ ถ้าคนกลัวก็ว่า

น่ากลัวฝี ถ้าคนเป็นนักปฏิบัติธรรม ก็ว่าน่าบำเพ็ญสมณธรรม ถ้าเป็นนักขายฝันก็ว่าน่ามานั่งเขียนฝันขาย.

"ที่ฝังศพแห่งนี้ดูภายนอกไม่เข้าท่า แต่ดูภายในแล้วเข้าที่ดีมากอย่างผิดคาดทีเดียว เช่นเดียวกับคนบางคน ดูภายนอกคือรูปร่างกายแต่งตัวแล้วไม่เข้าท่า แต่ดูภายในคือน้ำใจแล้วเป็นทองแท้."

สนามบิน แขกเรียกวิมานเกษตร เครื่องบิน แขกเรียกวายุยาน วิทยุ แขกเรียกอากาสวาณี แต่โดยมากหรือแทบทั้งหมด ของใหม่ๆ แขกมักใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษ เรียกเป็นภาษาแขกไปเลยเช่น ถ่ายรูป ก็เรียกโฟโต้ ขวด ก็เรียกบอทเทิล เป็นต้น การที่แขกต้องใช้คำว่าบอทเทิล เรียกขวดนั้นอาจเสดงว่า เดิมแขกคงไม่มีขวดใช้ จึงไม่มีชื่อเรียกขวดด้วยภาษาแขก.

อนึ่ง ภูเขาเอเวอรเรสต นั้น เดิมเขาเรียกว่าเคาริสังกร ต่อมาเมื่ออังกฤษปกครองอินเดียได้ให้เรียกภูเขานั้นว่า เอเวอรเรสตเพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงฝรั่งคนหนึ่ง

แขกส่วนมากเลยทิ้งชื่อเก่าไปเรียกชื่อใหม่ตามนาย.

การที่แขกใช้ศัพท์อังกฤษเป็นภาษาแขกนั้นก็แบบเดียวกับในบ้านเรา ใช้ศัพท์แขกเป็นศัพท์ไทย คือแปลภาษาต่างประเทศ (ฝรั่ง) เป็นภาษาต่างประเทศ (แขก) โดยให้เข้าใจว่าเป็นคำไทย จนบางคราวบัญญัติใช้เสียจนอ่านแล้วน่าเมา เช่นคำว่า Abnormal ทางราชการบัญญัติใช้ว่า อปรกติ ซึ่งเป็นคำแขก และมาแปลขยายความเป็นไทยอีกครั้งหนึ่ง ว่าได้แก่แปลก ต่างจากพวกกลาง ๆ รวมความว่าแปลภาษาฝรั่งเป็นแขกแล้วแปลจากแขกเป็นไทยอีก แทนที่จะแปลเป็นไทยไปเสียเลย Subnormal ก็บัญญัติว่าอวปรกติ ซึ่งเป็นคำแขก แล้วแปลขยายความเป็นไทยอีกว่าแปลกต่ำกว่าพวกกลาง ๆ คือ แปลกต่ำ Supernorma บัญญัติว่าอภิปรกติ ซึ่งเป็นคำแขกแล้วแปลหรือขยายความไทยอีกว่า แปลกสูงกว่าพวกกลาง ๆ คือแปลกสูง ท่านอาศัยประโยชน์อะไรก็ไม่ทราบ จึงบัญญัติจาก

ฝรั่งเป็นแขกแล้วแปลเป็นไทยอย่างนั้น แทนที่จะบัญญัติจากฝรั่งเป็นไทยเลย เป็นแปลก แปลกต่ำแปลกสูง ซึ่งพึงรู้เรื่องเลยทีเดียว ใคร ๆ ก็พึงรู้เรื่องและสามารถบัญญัติได้ด้วย คำบางคำบัญญัติออกมาแล้วชวนให้เมาอย่างที่พูดมาแล้ว เช่นคำฝรั่งว่า Aesthetic Appreciation บัญญัติว่า สุนทรียวิจักษ์ ซึ่งเป็นคำแขก และพึงแล้วชวนให้เมาเพราะความงงแล้วแปลหรือขยายเป็นไทยอีกว่า การรู้ค่าของความดีงาม คำบางคำก็พูดเสียยาวทั้ง ๆ ที่พูดสั้นได้ รู้สึกว่าช่างมีเวลาพูดกันเหลือเฟือเหลือเกิน เช่นคำว่ากัมมันต-ภาพรังสี อันเป็นคำแขกทั้งดุ้น ซึ่งเราอาจพูดสั้น ๆ ได้ว่าละอองพิษ แสงพิษหรือผงร้ายก็ได้ หรือคำว่าเหลือทน ก็พูดเสียยาวถึง ๑๐ คำ ว่าเป็นภาวะอันสุดแสนจะทนทานได้ ได้ประโยชน์อะไรจึงพูดกันยาวเหยียดอย่างนั้น เห็นดีงามอย่างไร จึงบัญญัติจากฝรั่งเป็นแขกแล้วแปลเป็นไทย ในเมื่ออาจแปลเป็นไทยได้

คือพอหาคำไทยมาใช้บัญญัติได้ ถ้าหมดคำไทยใช้แล้วนั่นเป็นอีกอย่างหนึ่ง นี่คำไทยที่พอจะนำไปใช้บัญญัติก็ยังมี ไทยเรายากจนแม้กระทั่งคำไทยที่จะใช้ที่เดียวหรือ คนแต่ก่อนเคยบัญญัติศัพท์ฝรั่งเป็นไทยได้เป็นอย่างดี เช่น Submarine ก็ใช้คำเรียกว่าเรือดำน้ำนี่เขายังทำได้ ถ้าคำไทยมีไม่พอใช้ จะใช้คำแขกเป็นไทยก็ตามที แต่ก็น่าจะสร้างคำไทยแท้ขึ้นใช้ใหม่บ้าง เช่นเดียวกับคนไทยเก่าแก่ คิดคำไทยขึ้นใช้โดยไม่ต้องพึ่งคำต่างประเทศ คนไทยเดี๋ยวนี้กเก่งกว่าคนไทยครั้งโน้น เรื่องเพียงเท่านี้จะหมดท่าทำไม่ได้ที่เดียวหรือ.

การบัญญัติศัพท์ในบ้านเรามี ๓ อย่าง คือ

บัญญัติจากคำต่างประเทศเป็นคำไทยเช่น Aeroplane เป็นเครื่องบิน เป็นต้น.

บัญญัติจากคำต่างประเทศเป็นคำต่างประเทศ (แขก) เช่น Automatic เป็นอัตตโนมัติ University เป็นมหาวิทยาลัยเป็นต้น.

บัญญัติคำไทยเป็นคำต่างประเทศ (แขก) เช่นผู้ร้าย เป็นฆาตกร กินเป็นรับประทาน ท่องเที่ยวเป็นทัศนาจร การแสดงเป็นนิทัศการ ชาญ-ชำนาญเป็นทักษะ แปลกเป็นอปรกติ เด็กเป็นเยาวชน ทหารนักบิน เป็นทหารอากาศ เป็นต้น.

บัญญัติอย่างที่สามนั้นแย่ที่สุด เพราะเป็นการทำลายคำไทยแท้ การที่เรานิยมใช้คำต่างประเทศแทนคำไทยนั้น เมื่อนาน ๆ เข้าย่อมทำให้คำไทยหายไปโดยเราไม่รู้ตัว เช่นคำว่าอาหารหรืออาชีพซึ่งเป็นคำแขกเรานำมาใช้แทนคำไทยมานาน จนบัดนี้มีใครบ้างที่รู้ว่าคำว่าอาหารหรืออาชีพนี้คำไทยแท้ว่าอย่างไรแน่ ครั้นจะว่าเป็นเพราะคำไทยไม่มี จึงต้องใช้คำแขกแทน ก็คงไม่ใช่ เพราะไทยก็กินมานานไม่ใช่เพิ่งมากินเมื่อมาใช้คำว่าอาหาร และคนไทยก็หากินกันมานานไม่ใช่เพิ่งมาหากินเมื่อใช้คำว่าอาชีพ เราเคยนึกกันบ้างหรือเปล่าว่าเมื่อคำไทยแท้ ถ้าทำใหม่ก็ไม่มีใหม่

ที่เก่าก็ถูกกลืนด้วยคำต่างประเทศให้กร่อนหมดไปทุกที อีกร้อยปีคำไทยจะเป็นอย่างไร จะเหลืออยู่อีกสักกี่คำ และในที่สุดคนไทยก็อาจจะพูดได้แต่คำแขก แต่ไม่รู้คำไทยแท้ ถ้าจะอ่านคำไทยแท้ต้องไปเรียนกับฝรั่ง เช่นเดียวกับการอ่านศิลาจารึกของพระรวง ซึ่งเราต้องให้ฝรั่งมาอ่านมาสอนเราจึงอ่านออก ทั้ง ๆ ที่ภาษาและอักษรที่จารึกอยู่ที่ศิลาจารึกนั้น เป็นคำไทยแท้ ๆ ต่อไปคำไทยที่จะเหลือให้เป็นมรดกแก่อนุชนคนไทย ก็คือคำไทยแบบแขก สำหรับราชาศัพท์นั้นเป็นเรื่องหนึ่ง เพราะไม่ได้ใช้ทั่วไป เรื่องคำไทยหายไปคำแขกเข้ามาแทนที่นั้นคนไทยเป็นผู้ทำเองเพราะนึกว่าดีทันสมัย การนิยมใช้คำแขกแทนคำไทยนั้น เป็นเรื่องน่าคิดเอาไว้บ้าง และขอให้คิดย้อนหลังถึงศิลาจารึกหรือคำบางคำ เช่นคำว่าอาหารเป็นต้นบ้าง อย่าให้ความคุ้นก่อให้เกิดความดูหมิ่นคำไทยของตัวเลย เมื่อเราเองดูหมิ่นเองแล้ว ใครเล่าเขาจะมายกย่อง

คนอินเดียเขายิ่งว่าเมืองไทยเป็นโคโลนีของเขาทางด้านวัฒนธรรม อารยธรรม และด้านภาษาอยู่แล้ว ยังไม่รู้สำนึกอีกหรือ.

"ความคุ้น ทำให้ไม่รู้จักคุณค่าและความสำคัญในสิ่งที่มีค่าและมีความสำคัญ."

การบัญญัติคำฝรั่งเป็นคำแขกโดยสวดญัติให้เป็นคำไทยนั้น น่าจะต้องระวังถึงความหมายแห่งคำแขกของแขก มิฉะนั้น จะเป็นเรื่องให้แขกดูหมิ่นว่าเอาของเขามาใช้ยังใช้ไม่เป็น เช่นคำว่า University แขกเขาบัญญัติคำใช้ของเขาว่า วิศววิทยาลัย คำว่าวิศวแปลว่าทั่วไป หรือเท่ากับคำว่า สากล ตรงกับคำว่า Univers ส่วน College. แขกบัญญัติว่ามหาวิทยาลัย.

การที่แขกต้องใช้คำฝรั่งเป็นคำแขกนั้นก็น่าเห็นใจ เพราะแขกมีภาษาตั้งหลายร้อยภาษา ไม่มีภาษากลาง และต่างก็ไม่ยอมให้ภาษาแขกใดเป็นภาษากลาง จึง

ต้องใช้ภาษาฝรั่งเป็นภาษากลางไปก่อน ซึ่งอยู่ในภาวะผิดกับภาษาไทยเรา.

ที่พูดอย่างนี้บางท่านอาจคิดว่า ก็วิเศษนัก ทำไมจึงใช้ภาษาแขกเป็นคำไทยอยู่ในหนังสือนี้อีกล่ะ ก็จะขอตอบว่า มิได้อวดว่าตัววิเศษ แต่พูดอย่างคนไทยที่ห่วงคำไทย ที่ใช้คำแขกนั้นใช้ไปตามสมมติที่นิยมกัน เพราะนักปราชญ์ไทยทำขึ้น เราคนเดียวจะไปฝืนเขาได้อย่างไร แต่ก็พูดไว้เพื่อให้คำนึงถึงเรื่องนี้ไว้บ้าง จะได้ไม่หลงสร้างความเจริญแก่คำต่างประเทศ ด้วยการทำลายคำไทยของตัวเอง.

ตอนเพนได้ไปฉันที่บ้านทูตทหารอากาศ มีการสวดมนต์แบบเดียวกับบ้านทูตทหารเรือ อาหารเป็นอาหารไทยล้วน การสวดมนต์ก็คงเป็นแบบเดิม คือหลวงตาสวดล้ำไปบ้าง แหลมออกไปบ้าง แต่วันนี้พวกเรารู้ท่าก็เลยสวดไปเรื่อย ๆ ไม่ได้หยุดเพื่อกลั้นหัวเราะ.

ตอนบ่ายได้ไปดูของกับคุณปุ่น และรถไปเสียกลางทาง ขณะที่คุณปุ่นลงไปแก้เครื่องนั้น เราอยู่

บนรถได้ยินเสียงพูดไทย ว่ารถเป็นอะไร จึงเหลียวดู คนพูดรอบ ๆ แถวนั้น ก็ไม่เห็นมีใคร มีแต่แขกหัวโต (ซิก) สองคนยืนอยู่ จึงไม่ได้สนใจ แต่แล้วก็มีเสียงพูดไทยถามอีกว่า รถเป็นอะไร เสียหรือ จึงเหลียวดีอีก ได้เห็นแขกทั้งสองคนนั้นเดินยิ้มเข้ามา และพูดไทยจ้อแทบไม่หยุดปากว่าเขาอยู่ที่ถนนจักรเพชรคนหนึ่ง อยู่ที่สำเพ็งคนหนึ่ง นี่เพิ่งกลับจากไปนมัสการโบสถ์ทองที่เมืองอมฤตสาร อันเป็นสถานที่สำคัญของพวกซิก เขาไม่อยากอยู่ในอินเดีย อินเดียสู้บ้านเราไม่ได้ เรารู้สึกแปลกใจในคำว่าบ้านเราที่เขาพูด แล้วเขาถามว่าเขาจะช่วยอะไรได้บ้าง เมื่อรถเสียอย่างนี้ พอดีคุณบุ่นแก้เครื่องเสร็จ ก็เลยไม่ต้องให้เขาช่วยอะไร เป็นแต่พูดขอบใจเขาแล้วก็ลา ออกรถกลับที่พัก และคุณบุ่นได้ไปติดต่อเรื่องเครื่องบินอีก เพราะที่ไปเมื่อก่อนเพนนั้นยังไม่ได้เรื่อง.

ได้ยินว่า แขกที่เกิดในเมืองไทยนั้น โดยเฉพาะพวกซิก เมื่อไปต่างประเทศเช่นอินเดีย ส่วนมาก

ไม่ยอมเป็นแขก เขาว่าเขาเป็นคนไทย และชอบคบหากับคนไทยในต่างประเทศนั้น ๆ เขาเรียกเมืองไทยว่าบ้านเราเมืองเรา ข้อนี้ทำให้คนอินเดียแปลกใจมาก และคิดว่าเมืองไทยดีอย่างไร เล็กก็เล็กกว่าอินเดีย ชื่อเสียงก็สู้อินเดียไม่ได้ แต่ไฉนพวกแขกเหล่านั้นจึงไม่อยากเป็นแขก เรื่องนี้ถ้าผู้สงสัยนั้นจะมาอยู่เมืองไทยสักพักเดียวไม่ต้องนาน ก็จะรู้ความจริงเองว่าไฉนจึงเป็นอย่างนั้น แต่นั้นแหละคนสงสัยก็คือคนไม่ได้มา คนมาแล้วก็ไม่สงสัย ซึ่งเช่นเดียวกับธรรมะ.

"คนถึงธรรมแล้วก็ไม่สงสัยในธรรม ส่วนคนสงสัยนั้นคือคนยังไม่ถึงธรรม แม้รู้อยู่อย่างนี้ บางคนก็พอใจอยู่แค่ความสงสัย มีข้อสงสัยในธรรมมากมายเอาไว้พูด เวลาพูดก็พูดด้วยเสียงดังพร้อมด้วยการแสดงท่าทาง แต่ไม่พยายามเข้าถึงธรรมเพื่อหมดสงสัย."

บ่ายวันนั้น คุณบุ่นมาส่งข่าวเรื่องเรือบินไป
แคชเมียร์ว่า เรือบินพรุ่งนี้ว่าง ๓ ที่เท่านั้น ไม่พอแก่
จำนวนพวกเรา และในวันต่อ ๆ ไปอีกหลายวันเรือบิน
ก็มีที่ว่างไม่พอแก่จำนวนพวกเราทั้งหมด ครั้นจะไป
ทางรถไฟก็ไปได้ครึ่งทางแล้วต้องไปต่อรถยนต์อีก สู้ไป
รถยนต์ตั้งแต่เดลิเลยทีเดียวไม่ได้ แม้จะต้องไปค้างคืน
กลางทางคืนหนึ่ง แต่ก็ได้ดูภาวะของประชาชนทั่วไปใน
ระยะทางที่ผ่านไปด้วย ดูใจของเราว่าจะหวาดกลัวมาก
น้อยเพียงไรต่อเหวทั้งหลายในระหว่างทางที่ผ่านไปด้วย
ในที่สุดได้ตกลงกันว่าจะไปทางรถยนต์ จึงได้กราบเรียน
ให้ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะได้ทราบ แล้วคุณบุ่น
ก็รีบไปวางมัดจำค่ารถไปแคชเมียร์ และจะออกเดิน
ทางจากเดลีแต่เช้าตรู่ โดยมีหลวงตาไปร่วมในคณะ
ด้วย หลวงตาพอรู้เรื่องกดใจยิ้มได้ทีเดียว

เมื่อไปวางมัดจำเช่ารถยนต์ไปแคชเมียร์นั้น คุณ
บุ่นได้โต้เถียงกับเจ้าหน้าที่สำนักงานของรถยนต์เช่า

เราเคยเห็นแต่แขกเถียงแขก วันนี้เห็นไทยเถียงแขก ตามแบบแขกคือพูดไม่หยุด พูดดัง พูดเร็ว เถียงกันได้พักหนึ่ง แขกก็จับจมูกจับใบหูแสดงว่ายอมแพ้คุณบุ่น เราเพิ่งเห็นคุณบุ่นและเป็นคนไทยคนแรกที่เถียงชนะแขก เคยพบในหนังสือเล่มหนึ่งบอกว่าเวลาพูดแต่ละครั้งต้องใช้กล้ามเนื้อ ๗๒ ชัน เวลายิ้มแต่ละครั้งต้องใช้กล้ามเนื้อ ๑๓ ชัน ในการเถียงกันครั้งนี้ต้องเสียพลังงาน ต้องเสียเวลา และกล้ามเนื้อต้องทำงานหนักโดยเกินจำเป็น ทั้งนี้เพราะความเห็นแก่เล็กแก่น้อย คอยเอาเปรียบของเจ้าหน้าที่คนนั้นแท้ ๆ

ความเอาเปรียบคนอื่นมีอยู่ในที่ไหน ความกินใจความแค้น ความโกรธ ความเกลียด ความผูกใจเจ็บย่อมมีอยู่ในที่นั้นด้วย

เมื่อกลับมาถึงที่พัก เห็นพวกเรากำลังเตรียมสมบัติส่วนตัวจัดลงกระเป๋าบ้าง เขียนจดหมายบ้าง จัดเครื่องอาหารบ้าง คุณบุ่นก็เล่าให้พวกเราฟังไปพลาง

ว่า ทางไปแคชเมียร์นั้นงามนัก แต่ต้องผ่านทั้งดงไม้ ทั้งน้ำแข็งคอหิมะทอยู่ตามภูเขาสูง ทางคดไปเคี้ยวมา อยู่บนไหล่เขาสูงเป็นพัน ๆ ฟุต อยู่ปากเหว น่าตื่นเต้น น่าสนกลัว ถ้าพลาดลงมาก็มีหวังอย่างเดียว มหาทองถามว่า กับทางกลับจากฤษีเกศเมื่อวานนี้เป็นอย่างไรกัน คุณปุ่นตอบว่าเทียบกันไม่ได้เลย คุณประสาทถามว่า แล้วกับทางตามไหล่เขาที่ประเทศสวิสเซอร์แลนด์เป็นอย่างไร คุณปุ่นตอบทันทีว่า สู้กันไม่ได้ ไม่งาม ไม่น่ากลัวเท่ากัน (คุณปุ่นเคยไปประเทศสวิสเซอร์แลนด์มาแล้ว)

ตอนกลางคืนพวกเราสี่คนคือ เรา มหาทอง มหาแสง มหาประจวบ นั่งปรารภกันถึงเรื่องที่จะไปแคชเมียร์ในวันพรุ่งนี้ โดยมากเรากับมหาประจวบเป็นฝ่ายพูด อีกสองท่านเป็นฝ่ายนั่งฟังเฉย ไม่ออกความเห็น ในที่สุดมหาทองบอกมาตรง ๆ ว่าจะไม่ไปแคชเมียร์เพราะไม่ค่อยสบาย ไปกระทบอากาศหนาวเข้าจะลำบาก การเจ็บไข้ในอินเดียเป็นเรื่องน่าเกรง

เราหันมาดูมหาประจวบ ก็เห็นมหาประจวบมองเรา
อยู่ก่อน จึงถามมหาแสงว่า จะเอาอย่างไร มหาแสง
บอกว่าก็คิดไม่อยากไปเหมือนกัน เกรงว่าจะเสีย
เวลาหลายวัน ทางไปก็มีอันตรายมาก มหาประจวบ
พูดว่านั่นละสนุกดีนักดี เราพยายามพูดให้สองท่าน
นั่นไปแคชเมียร์ แต่ไม่สำเร็จ ตกลงเราสี่คนแยก
ความเห็นว่าไปไม่ไปฝ่ายละสองคะแนนเท่ากัน จึง
ต้องรอฟังจากท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะว่าจะไปหรือ
ไม่ไป ถ้าท่านสั่งมาว่าอย่างไรก็ต้องทำตามนั้น ขณะ
นี้ท่านจำวัดแล้ว และพวกอุบาสกทั้งหลายก็ยังไม่กลบ
จากไปรับประทานอาหารที่ข้างนอก และพอดีกันอย่าง
ไรไม่ทราบ ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะตื่นขึ้น เราจึง
เข้าไปเรียนเล่าเรื่องให้ฟังว่า เรื่องไปแคชเมียร์นั้น
เกิดมีความเห็นไม่ตรงกันเสียแล้วในระหว่างพวกเรา
ทั้งสี่ และมีคะแนนเสียงฝ่ายละเท่ากันเสียด้วย จึง
ขอประทานความเห็นจากท่านในเรื่องนี้ และได้เรียน

ให้ท่านทราบด้วยว่า มหาประจวบก็อยากไป (ที่เรียนท่านอย่างนี้เพราะมหาประจวบเป็นเลขา ฯ ของท่าน เผื่อท่านจะเห็นใจมหาประจวบบ้าง) ท่านถามว่าพวกฆราวาสเขาว่าอย่างไร จึงเรียนว่า เวลานี้เขาไม่อยู่จึงไม่ได้ถามเขา ท่านพูดว่า ท่านต้องการไปเนปาลมาก เมื่อไม่ได้ไปเนปาล และคอยไปเนปาลจนเสียเวลาไปหลายวันอย่างนี้ ก็อยากจะลงใต้ไปสัญจิเรื่อยไปจนถึงลังกา ว่าแล้วท่านก็ล้มตัวลงจำวัดต่อไป เราเลยหมดท่า จึงออกมาบอกท่านทั้งสามซึ่งคอยฟังเรื่องอยู่ด้วยความกระหาย ว่าท่านไม่ไปเพราะเหตุนั้น ๆ มหาทอง มหาแสง หน้าชื่นทีเดียว แล้วพากันกลับไปจำวัดทั้งคู่ เราไม่รู้จะทำอย่างไร จึงคงนั่งอยู่กับมหาประจวบร่วมกันนินทาท่านทั้งสองนั้น โดยที่เจ้าตัวเขาหลับสบายแล้ว เราเสียอีก เสียเวลาด้วย นั่งเมื่อยด้วย ต้องพูดด้วย อดนอนด้วย

นินทาเป็นเรื่องประจำโลก เรานินทาเขาบ้าง เขานินทาเราบ้าง บางคนนินทาเขาได้ แต่พอถูกเขานินทาบ้างไม่ได้ กลับโกรธ

นินทาเป็นเรื่องพูดกันได้นานไม่เบื่อ เป็นชนวนของการตอวาและจบลงด้วยการทะเลาะ แลวทารายกัน

การห้ามนินทา เป็นการยาก เช่นเดียวกับห้ามอายุ

มีผู้ทำสถิติไว้ว่า ในชั่วอายุของคนธรรมดา คนได้ใช้เวลาของชีวิตไปในการวิพากวิจารณ์ (นินทา) คนอื่นเป็นเวลาประมาณ ๘,๘๗๔ ชั่วโมง (จดจากหนังสือพิมพ์อะไรจำไม่ได้)

การนินทาทำให้บางคนเต้นได้ แต่บางคนถูกนินทาแล้วก็เฉย ๆ

เราคุยกันอยู่ไม่นาน คุณบุ่นก็เข้ามาร่วมการคุยด้วย จึงบอกคุณบุ่นว่า เรื่องไปแคชเมียร์เหลวเสียแล้ว และได้เล่ารายละเอียดให้คุณบุ่นฟัง คุณ

ปุ่นนิ่งสักครู่แล้วพูดว่า เอ! วางมัดจำรถเอาไว้เสียด้วย ทุกสิ่งทุกอย่างก็เตรียมไว้หมดแล้ว แต่เอาอย่างนี้ก็แล้วกันพรุ่งนี้ไปเมืองซิมลา เป็นเมืองบนภูเขา อังกฤษใช้เป็นเมืองหลวงของอินเดียในฤดูร้อน เมื่อครั้งอังกฤษยังปกครองอินเดียอยู่ เป็นเมืองหนาว ที่นั่นมีนักเรียนไทยแปดคนเรียนอยู่ในคอนแวนต์ เราไปที่นั่นจะได้ผ่านเข้าไปในเทือกภูเขาหิมาลัย หรือหิมพานต์ จะได้รู้จักความหนาว จะได้เห็นทะเลภูเขา จะได้เห็นความสะอาดของอินเดีย และจะได้เยี่ยมนักเรียนไทย ณ ที่นั่นด้วย ซึ่งเชื่อว่าแกคงดีใจเหลือเกินที่เดียวที่มีพระเถระไทยไปเยี่ยมแกเพราะแกห่างพระ ไม่ได้พบพระมานานแล้ว เรากับพระมหาประจวบ จึงตกลงไปซิมลา พวกคุณประสาท คุณสุภาพ รู้เข้าก็เสียดายที่ไม่ได้ไปแคชเมียร์ แต่ก็พอใจที่จะได้ไปซิมลาแทน คุณปุ่นบอกว่าจะไปซิมลาด้วย คุณไสลรัตน์ คุณเสามนัส ซึ่งเป็นนายทหารไทยและเพิ่ง

มาค้างที่บ้านคุณบุ่น กับมหาจันทร์ ซึ่งเพิ่งมาค้างบ้านคุณบุ่นอีกเหมือนกัน ก็จะไปกันทั้งนั้น แต่มีปัญหาอยู่ว่า ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะท่านจะไปหรือไม่ จะเรียนถามก็ไม่ได้เพราะท่านหลับแล้ว ส่วนมหาทองมหาแสงนั้น ก็ให้ตัดสินใจเองในวันพรุ่งนี้ว่าจะไปหรือไม่ ขณะนี้จะพูดอะไรก็ไม่ได้เพราะหลับแล้วทั้งสองท่าน ส่วนหลวงตานั้นแม้ขณะนี้จะหลับแล้ว แต่ก็ไม่มีปัญหาอะไร ท่านต้องไปกับเราวันยังค่ำ คุณบุ่นบอกว่า เอาไว้เป็นเรื่องผมเอง พรุ่งนี้จะนิมนต์ไปชิมลากับท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะเอง หารือกันเสร็จแล้วก็เข้าห้องนอน

การทำอะไรด้วยความตั้งใจจริง ย่อมได้ผลสำเร็จไม่มากก็น้อย

วันที่ ๑๗ เมษายน

วันนี้ตั้งแต่เช้าตรู่ เพราะนอนไม่ค่อยหลับ ใจคอย

กังวนแต่เรื่องจะไปซิมลา พอได้ยินเสียงพูดกันผิดปกติ
หน้าห้อง กต็น รบออกมาล้างหน้า มหาประจวบกต็น
ตามด้วย ล้างหน้าเสร็จกลับเข้ามาในห้อง กเห็นท่าน
เจ้าประคณหัวหน้าคณะกำลังต็นลกขึนนั่ง ซึงคงจะต็น
เพราะได้ยินเสียงผิดปกตินั่นเอง เราจึงเข้าไปเรียนท่าน
ว่า เมื่อไม่ได้ไปแคชเมียร์ คุณบุ่นขอนิมนต์ไปเมือง
ซิมลา เรานึกว่าท่านจะพูดอะไรหลายคำ แต่เปล่า ท่าน
กลับไม่พูดว่าอะไร ท่านรีบเข้าห้องน้ำ พอออกมา
จัดเครื่องบริขาร คุณบุ่นก็เข้ามาเรียนเรื่องไปเมือง
ซิมลาให้ท่านทราบโดยย่อ ๆ พอคุณบุ่นลุกขึน ท่าน
กลุกขึนเดินเข้าห้องอาหารเลย รวดเร็วทันใจดีแท้ ๆ

ฝ่ายมหาทอง มหาแสง ต็นขน เห็นคนอนเตรียม
ตัวจัดของกัน พอรู้ว่า เขาจะไปซิมลากันหมด กพูด
ว่าไปกันหมดจะอยู่กับใครก็ต้องไปด้วยซิ แล้วรบ
เข้าห้องน้ำ ออกมาจัดบริขารแล้วรบตามเข้าไป
ยังห้องอาหาร อาหารเช้าคือข้าวต้ม กุ้งแห้ง ไข่เจียว

ผักผัด ผีมือคุณไสลรัตน์ เสร็จแล้วรบมาขึ้นรถ ซึ่ง
มาจอดรออยู่แล้วที่หน้าที่พัก พวกอุบาสกอุบาสิกา
ช่วยกันขนเสบียงหม้อข้าว ปิ่นโต จานชามเป็นต้น
ไปด้วย สำหรับตอนเพนในระหว่างทาง รถที่
จะไปนั้นใช้รถคันเดียว รูปร่างแปลก คล้ายกล่อง สีดำ
มีที่นั่งสตอน เป็นรถเก่าแต่ท่าทางแข็งแรง พวกเรา
ไปทั้งหมด ๑๒ คน คือคณะเราทั้งหลวงตาเป็น ๘
มหาจันทร์ คุณบุ่น คุณเสามนัส คุณไสลรัตน์ อีก
๔ รวมเป็น๑๒ พวกเรารู้สึกแปลกใจที่บนรถยนต์มีแขก
สองคน คือคนขับกับเพื่อน คุณบุ่นจึงได้ถาม แขก
ก็ตอบเลี่ยงได้ความว่า คนที่กำลังขับนั้น ไม่ใช่คน
ขับจริง แต่เป็นเพื่อนของคนขับ ซึ่งคนขับชวนไป
เที่ยวซิมลาด้วยกัน ตัวคนขับจริงไม่ขับกลับนั่งอย่าง
สบายอยู่ข้างคนขับปลอม คุณบุ่นจึงไม่ยอมให้เพื่อน
คนขับไปด้วย ถ้าจะไปต้องเสียเงิน คุณบุ่นพูดอย่างไร
แขกทั้งสองก็เฉยนิ่งดือ ไม่ยอมลงจากรถและขับรถ

ไปเรื่อย คุณบุ่นกพูดเรอยไมยอมหยุดเหมือนกัน จน
รถแล่นไปไกลมากจากที่พัก รถจึงหยุดแล้วคนขับ
ปลอมลงจากรถไปยกห่อผ้าของตน .แล้วเดินไปเลย
และคนขับจริงเข้าขับแทนต่อไป มันน่าแปลกที่ว่า
บทจะยอมแพ้แขกก็ยอมเอาง่าย ๆ แล้วไม่พูดยั่วยวน
กวนสมองเลยสักคำเดียว แกลงจากรถไปเฉย ๆ
ไปยกห่อผ้า แล้วเดินกลับไปเฉย ๆ จะหาหน้านิ่ว
คิ้วขมวดสักนิดหนึ่งก็ไม่มี แปลกดีเหมือนกัน

คนผิด ยอมรับผิดเสีย เรื่องยาวก็จะสั้น เรื่อง
ใหญ่ก็จะเล็ก

ระยะทางจากเดลีถึงซิมลายาว ๒๒๕ ไมล์ ทั้งไป
กลับก็รวมเป็น ๔๕๐ ไมล์ คิดเป็นกิโลเมตรก็ได้
ประมาณ ๗๒๐ กิโล ค่าเช่ารถยนต์ไปกลับ ๔๘๐ รูปี

รถแล่นมาทางเหนือของกรุงเดลีผ่านชานเมืองซึ่ง
มีห้องแถวเก่า ๆ ถนนแคบแต่มีรถรางด้วย ถนน
ที่ออกจากเมืองนี้เรียบดี ลาดยางตลอด สะพานข้าม

ลำน้ำ ถ้าลำน้ำแคบ ก็เป็นคอนกรีตและกว้างเท่ากับความกว้างของถนน ถ้าลำน้ำกว้าง สะพานก็เป็นเหล็ก สองข้างถนนมีต้นไม้ที่เขาปลูกไว้เป็นแถวเป็นชนิด ๆ แต่ละต้นโตมาก ในระยะนี้ไม่มีรถแล่นสวนหรือแล่นตามหรือแล่นแซงซ้ายขวาหน้าหลังเลยสักคันเดียว มีแต่เกวียนเป็นแถวเป็นขบวน ๆ บางทีเจ้าของเกวียนเล่มหน้าและเล่มหลัง ๆ หลับกันหมด ปล่อยให้วัวลากเกวียนไปเอง เขาเล่าว่าแบบนี้เคยมีคนแกล้งไปจูงวัวที่เกวียนเล่มหน้าให้เลี้ยวกลับหลัง วัวตัวอื่นก็เลี้ยวตามทั้งหมด กว่าเจ้าของจะรู้เรื่องเกวียนก็มาถึงที่เดิม จนวัวหยุดเดินแล้ว

“คนบางคนชอบหาความสนุกจากความทุกข์ของผู้อื่น ข้อนี้เป็นการประกาศความไร้ความเห็นใจผู้อื่นและความเห็นแก่ตัวอย่างแจ่มแจ้ง”

ได้หยุดรถเพื่อฉันเพน ถนนตอนนี้ต้นไม้ข้างถนนเป็นต้นสะเดา แต่ละต้นโตมากแต่ไม่สูง และ

แต่ละต้นกำลังออกดอก อาหารวันนี้แต่ของแห้ง มีเครื่องกระป๋องกับข้าหลวงเดิมคือ พริกกับเกลือ ของหวานมีกาแฟกับส้มเปลือกบาง เมื่อวาระของพระผ่านไปแล้ว ก็ถึงวาระของอุบาสกอุบาสิกา พวกเราได้ให้คนขับรถรับอาหารด้วย เมื่อเรียบร้อยแล้วก็ออกเดินทางต่อ เสียเวลาเพื่อการกินไปประมาณหนึ่งชั่วโมง

เรื่องกินเรื่องถ่ายนี้ วัน ๆ หนึ่งเราต้องเสียเวลาไปมิใช่น้อยเพื่อทำกิจทั้งสองนั้น แต่เราก็ต้องยอมเสีย เรื่องท้องก็เหมือนกัน พร่องอยู่เสมอ บอกความต้องการให้เติมอยู่เป็นประจำ ถ้าใครมัวห่วงมัวเห็นแก่ปากแก่ท้อง คือเอาท้องเป็นสำคัญแล้วย่อมประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ยาก

ตักแตนที่นี่ตัวสีแปลกคือสีเหลืองก็มี สีชมพูก็มีตัวโต ๆ มากันเป็นฝูง ๆ อย่างนี้ถ้าไปมีที่ญี่ปุ่นคงกลายเป็นตักแตนกระป๋องแน่

จากเดลีไปถึงเมืองปานิบัต อันเคยเป็นสมรภูมิ
ถึงสองครั้งในสมัยพระเจ้าบาบาร์ ต่อไปอีกถึงเมือง
การนัล อันเป็นเมืองเก่าและยังเป็นเมืองใหญ่อยู่
ในขณะนี้ ต่อไปถึงเมืองอัมพลาซึ่งเป็นเมืองใหญ่
อีกเหมือนกัน ออกจากเมืองนี้จะเห็นป้ายชี้บอกว่า
ซิมลา แต่ต้องระวัง เพราะทนมทางแยกสองทาง
ถ้าไปทางอ้อมจะผ่านเมืองราชปุระ ทางนี้มีสะพาน
ข้ามแม่น้ำ แต่ต้องอ้อมไปราว ๒๐ ไมล์ ทางตรง
ไม่มีสะพานข้ามแม่น้ำ ต้องแล่นรถลุยน้ำไป ถ้าน้ำ
มากก็ไปไม่ได้ ถนนตอนนี้คล้ายจมน้ำแล้วไปโผล่ยัง
อีกฟากหนึ่งของแม่น้ำ แม่น้ำสายนี้ชื่อ คัคคาร์
ทางสายนี้ก่อนจะถึงแม่น้ำมักมีป้ายบอกว่า มี
แม่น้ำอยู่ข้างหน้า (Nadi ahead) ก่อนเข้าเขตเมือง
ใหม่มักมีป้ายต้อนรับ (Welcome) ถึงตอนนี้เราเห็น
ภูเขาหิมาลัยซัดเจนอยู่ข้างหน้า เป็นดุจกำแพงสูงใหญ่
มหึมาและชันขวางหน้าเราอยู่ แล้วก็มาถึงเมืองกัลกา

อันเป็นเมืองอยู่เชิงเขาหิมาลัย เป็นเมืองประตูที่จะขึ้นไปสู่ภูเขาหิมาลัยและเมืองซิมลา เมืองนี้อยู่ในที่ราบสูง และถ้าจะเดินทางไปซิมลาทางรถไฟ ต้องเปลี่ยนรถเป็นรถไฟเล็กที่นี่ รถได้หยุดเติมน้ำมันตรวจดูเครื่องคล้ายกับบอกว่า ต่อไปนี้เอาจริงกันละ พวกเราก็เตรียมตัวเพื่อรับความตื่นเต้น พอเรียบร้อยแล้วก็เริ่มแล่นขึ้นเขา

พอเริ่มขึ้นเขาเข้าจริง รถเกิดติดขัดหยุดลงเสียเฉย ๆ เดชบุญไปหยุดในที่ ๆ ไม่ชันมากนัก หลังจากตรวจตราเครื่องรถเรียบร้อยแล้ว ก็ได้ความว่าเครื่องไม่เสีย แต่น้ำแห้ง พวกเราบ่นกันพึมพำกันวิจารณ์แซกแต่แกไม่รู้เรื่องดอกเพราะพวกเราพูดไทย ใกล้ ๆ กับที่นั้นมีรถบรรจุจอดอยู่คันหนึ่ง เมื่อขอบน้ำจากรถคันนั้นได้แล้ว เติมแล้วก็แล่นต่อไปอีก ก่อนหน้านคุณปุ่นเล่าว่า ทางสายนี้งามนักงามยิ่งกว่า สูงกว่าน่ากลัวกว่าที่สวิสเซอร์แลนด์ ดังนั้นในตอนนี้คุณ

ประสาทจึงค้านคุณปุ่นเรื่อยว่า ยังสู้สวิสไม่ได้ ๆ คุณปุ่นก็พูดว่ายังก่อนซิ ๆ เรื่อยไปเหมือนกัน อันเป็นเหตุกระตุ้นความสนใจของเราให้คอยจ้องอยู่เสมอว่า จะสักแค่ไหน คุณไสลรัตน์นั่งอยู่ตรงกลางระหว่างแขกคนขับรถกับคุณปุ่น ก็บ่นไปเรื่อยเหมือนกันว่าเหม็นแขก ๆ ในที่สุดคุณปุ่นต้องให้เปลี่ยนที่นั่ง โดยคุณปุ่นเขยิบเข้าไปนั่งตรงกลางแทน

แล้วรถก็เริ่มไต่ขึ้นสู่ไหล่เขาสูงขึ้น ๆ ทุกที ข้ามจากเขาลูกนี้ไปลูกนั้น จากลูกนั้นไปลูกโน้น สูง ๆ ยิ่งขึ้นโดยลำดับ อากาศก็เริ่มเย็นขึ้น ๆ รถขับเร็วเสียด้วย แล่นวิ่งไปวิ่งมา เลียวไปตามไหล่เขาซึ่งลอยอยู่เหนือเมฆ มองไปทางไหนเป็นทะเลภูเขาไปหมด ถนนก็แคบ เวลารถสวนกันแต่ละครั้ง คันหนึ่งต้องหยุดให้คันที่สวนมาได้แล่นเลยไปก่อน ถนนคดเป็นที่สุด เพราะลัดเลาะไปตามไหล่เขาซึ่งบากภูเขาออกทำเป็นถนน ดังนั้นถนนจึงคดมาก คิดแล้วน่าที่

หนึ่งต้องผ่านหัวเลี้ยว ๙-๑๑ เลี้ยว แต่ละหัวเลี้ยว
น่าเสี่ยวไส้เป็นที่สุด เพราะยังกับไปลอยเชิดอยู่
กลางหาวริมเหวเหนือเมฆ ทุกนเพราะมองไปข้างหน้า
ก็เห็นแต่ฟ้า เห็นภูเขาอยู่ด้านเดียว อีกสามด้าน
มองเห็นฟ้าหรืออากาศว่างทั้งนั้น และอยู่บนเขาสูง
ตั้งเกือบหมื่นฟีต ที่บ้านเรานั้นตรงโค้งหรือตรงหัวเลี้ยว
เจ้าพนักงานมักจะปักหลักกันเอาไว้เป็นแถว หรือไม่
ก็ก่อเป็นกำแพงกันไว้ หรืออย่างน้อยก็มกองอิฐกองหิน
พอกัน ๆ เอาไว้ซึ่งความจริงมันกันอะไรไม่ได้จริงดอก
แต่ก็ยังดียังให้เกิดความอุ่นใจ หรือพอล่อใจให้มีหวัง
แต่หัวเลี้ยวที่ถนนสายนี้ไม่เป็นอย่างบ้านเรา คือไม่มี
ไม้กัน ไม่มีกำแพงกัน ไม่มีอะไรทั้งนั้นสำหรับกัน
พอให้เกิดความอุ่นใจ ดังนั้นเมื่อรถแล่นไปถึงหัวเลี้ยว
จึงทำให้เราผู้อยู่ในรถรู้สึกว่าไปลอยเชิดอยู่กลางหาว
และถ้ารถแล่นเลยไปโดยคนขับยังมือไม่ทัน หันพวง
มาลัยช้าไป หรือพวงมาลัยเสีย หรือเบรคไม่ทัน

ผลจะเป็นอย่างไร แล้วเกือบตลอดระยะทาง ๕๖ ไมล์ หรือ ๘๙ กิโลเมตร ความคิดของถนนนั้นนั้น เมื่อรถแล่นเลยไปแล้ว จะเหลียวกลับมาดูถนนข้างหลังให้ได้ไกลไม่ต้องมากเพียงกิโลเมตรเดียวเท่านั้นก็ไม่ได้ เหลียมเขาบังหมด

ตอนนี้คุณประสาทเงียบไม่พูดไม่ค้านเลย มองดูคนในรถแล้ว บางท่านฟุบหน้าลงกับพนักอิงข้างหน้าหลับตาไม่ยอมมองดูอะไร บางคนมีอาการจับอะไร ๆ ไว้แน่นั่งตัวแข็ง เกร็งตัว บางคนนั่งหน้าซีดกัม แต่บางท่านนั่งเฉยเป็นปกติกัม เราเห็นบรรยากาศเคร่งเครียดนัก เมื่อถึงหัวเลี้ยวจึงคอยพูดเล่นเสมอเพื่อเป็นการผ่อนคลายความเครียด โดยแกล้งพูดว่าเหว (อ่านอย่างอ่านคำว่าโหว) อกแล้ว ๆ ทั้ง ๆ ที่ใจเต้นระทึก กลั้นใจ แข่มท้อง และเอียวตัวหลบถ้าเหวอยู่ทางซ้ายก็เอียวหลบมาทางขวา ถ้าเหวอยู่ทางขวาก็เอียวหลบมาทางซ้าย การเอียวตัวหลบ

นมันเป็นเอง ถ้ามสติก็ไม่เอยว ถ้าเผลอตัวก็เอยว
อกเช่นเดียวกับขนเรอ เมอเรอเอยง ซึ่งมันเป็นของ
มันเอง การขนการเอยวนพลอยติดขึ้นไปจนไปนั่งขน
เรือบินในเวลาเรือบินแล่นเอยง ๆ ตอนจะลงก็ม พอ
เผลอเข้าก็เป็น พอรู้ตัวก็หยุด และนึกว่าเรานช่าง
พลิกแท้ ไปขึนของใหญ่ ๆ จะไปสำเร็จประโยชน์อะไร
เมอยเอวเปล่า แต่พอเผลอตัวกขนกเอยวตัวอก

"ความเผลอตัวก่อให้เกิดสิ่งไม่ดีงามเสมอ"

ทิวทัศน์ทั่วไปงามมาก บนยอดเขาบางลูกที่มองเห็น มีหิมะจับ บางลูกมีหินชะโงกยื่นออกมา บางลูกมีต้นสน เมืองหนาวขึ้นเขียวชะอ่ม บางลกมีบ้านปลกไว้เป็นทิว แถว มีตลอดมาจนถึงไหล่เขา หลังคาบ้านเป็นสีแดง ตัดกับต้นไม้สีเขียวดูสดใสงามน่าดูมาก ยังกับวิมาน ของเทวดา มองไปเบื้องล่างจะเห็นยอดไม้อยู่ลิบ ๆ นั้นเห็นหลิบเขาเป็นล่องลึก โหวดิ่งลงไปยังเบื้องล่าง ยังกับมองจากเรือบิน เขาเบื้องล่างบางแห่งมีลักษณะ

เป็นชั้น ๆ ยังกับขั้นบันได บางแห่งมีลำธารเป็นซอกเขา ลึกลิบลิ่วดูน่าหวาดเสียวอย่างยิ่ง มองแล้วต้องเบนสายตาไปทางอื่นแต่ก็อดมองดูอีกไม่ได้ แม้จะคิดปลงอายุสังขารให้เป็นไปตามกฎของกรรม ก็ได้เพียงชั่วขณะ พอเผลอตัวก็กลับหวาดเสียวอีก มีออย่างนี้ละชุ่มด้วยเหงื่อทีเดียว ความงามของทิวทัศน์นั้นทำให้ลืมความน่ากลัวได้เพียงชั่วคราวเท่านั้นเอง สิ่งที่เกิดเป็นประจำในเรานั้นคือความหวาดเสียว ความตื่นเต้นน่าสนุกก็น่าสนุก

คนขับ ขับเก่งจริง ๆ แทบไม่พูดเลย ขับเร็วมาก จนพวกเราบางท่านเผลอไปห้ามไม่ให้เขาขับเร็วโดยพูดไทย ตาแกจ้องไม่ค่อยกระพริบเลย และไม่เหลียวหน้าไปดูอะไรทางไหนด้วย เวลาพูดก็ไม่เหลียวหน้า ถ้าเป็นคนไทยขับถ้าจะลำบาก เพราะเดี๋ยวก็อาจเผลอหันมาพูดกับพวกเราเท่านั้น แล้วอะไรจะเกิดขึ้นเมื่อคนขับไม่ดูทางในขณะที่รถแล่นอยู่บนถนนที่แสน

คด และสูงตั้งเกือบหมื่นพีต เผลอแผลบเดียวก็มีหวัง วูปสโม สุโข เพราะตโก เหวำ เท่านั้นเอง แล้วสุภาษิตเก่าปนใหม่ว่า

" พลั้งปากเสียศีล พลั้งตีนตกต้นไม้ พลั้งมือ (ไม่หมุนพวงมาลัย) ตกเหวตายก็จะเกิดขึ้นอีกคราวนี้เอง "

" การละเลยหน้าที่ ความมีความประมาท ทำให้เกิดความพินาศได้เสมอ "

ในระหว่างทางได้พบขบวนเจ้าบ่าวกำลังไปรับเจ้าสาว เจ้าบ่าวแต่งตัวโก้มาก สวมเสื้อนุ่งผ้าเยียรบับ ผ้าโพกก็เป็นผ้าเยียรบับ สวมรองเท้าบู๊ลายงอน ขี่ม้าถือดาบ ขบวนเป็นคนเดินเท้า ทุกคนเป็นผู้ชาย เขาเหล่านั้นแต่งตัวด้วยผ้าสีฉูดฉาด โดยเฉพาะชอบใช้เสื้อผ้าแดงนุ่งขาว ตัวดำ ๆ ไปสวมเสื้อแดง เห็นแล้วชวนให้นึกถึงเรื่องที่สังข์ทองว่า เจ้าเงาะชอบใจดอกไม้แดง ผู้ร่วมขบวนเหล่านั้นได้เป่าปี่กลอง

ไปด้วย ตูเบ็นเอกเกริกดีเหมือนกัน แต่ขันหมาก
หรือขันอะไรไม่เห็นมีในขบวนนั้น เจ้าบ่าวตัวเล็กๆ
ผิวไม่ดำนัก หน้าตาดีกว่าแขกในขบวนทุกคน ท่าทาง
ดูอิมเอิบ ม้าทขนนตัวเล็กขนาดม้าไทย มีผ้าคลุม
อานปล่อยชายลงมายาวทั้งสองด้าน

ได้หยุดรถในระหว่างทางเมื่อถึงเมืองภูเขาชื่อโซ
ลาน เพื่อยืดกายคลายเส้นพักความตื้นเต้น ผ่อนความ
เครียดหายใจให้ทั่วท้องสักที คนรถจะได้เติมน้ำมันรถ
และพักเครื่อง หมู่บ้านนี้อยู่สองฟากถนน ฟากถนน
ด้านหนึ่งคือปากเหว อีกฟากหนึ่งติดภูเขา บ้านที่อยู่
ที่อยู่ที่ปากเหวนั้นคิดแล้วน่าหวาดเสียว ถ้าฝนตกหนัก
คนในบ้านกำลังคุยกันอยู่ บ้านเกิดหลุดลงไปข้างล่าง
ผลจะเป็นอย่างไร เขาก็สูงเสียจนไม่อยากมองลงไป
ข้างล่าง ต้องเปลี่ยนไปมองตามยอดเขาลูกอื่นที่สูงๆ
ไม่มองดูยอดเขาข้างล่าง ซึ่งยังมีสูงต่ำลดหลั่น
ลงไปอีกหลายลูก ที่นี่มีส้มขายมาก ราคาไม่แพง

ลักษณะและขนาดเท่าส้มเปลือกบางหรือส้มเขียวหวาน ในบ้านเรา ผู้คนทั่วแต่งตับเรียบร้อยสวมเสื้อสักหลาดนุ่งกางเกงขายาวเพราะอากาศหนาว

พอผ่อนคลายความเครียด เหงื่อที่มือแห้ง เติมน้ำมันรถเรียบร้อยและฉันน้ำชากันแล้ว ก็ออกเดินทางต่อไปอีก ซึ่งเท่ากับต่อเรื่องหวาดเสียวตื่นเต้นใจระทึกต่อไปอีกนั่นเอง ที่คุณบุ่นพูดว่า มาอย่างนี้จะได้พิจารณาตัวเองว่าเกิดกลัวมากน้อยเพียงไร นั้นเป็นของจริงแท้ๆ และในขณะเดียวกันดูคนอื่นด้วย คนที่ปกติกว่าใครก็คือท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะ คนที่หัวเราะได้เสมอคือคุณบุ่นกับคุณไศลรัตน์ นอกจากนั้นบางท่านก็ซาบซึ้งในความงาม และความน่าเสียวไส้จนนิ่งไม่พูดก็มี บางท่านถึงขนาดหมอบกระแตไปเลยไม่ยอมมองดูก็มี บางท่านเอาเสียงเป็นเพื่อนก็มี อย่างเราซึ่งคอยพูดทำของน่ากลัวให้เป็นของขำ.

“เรื่องความตายนั้น คนที่ไม่สะดุ้งกลัว มีอยู่

ประเภทเดียวคือ พระอรหันต์”

ข้างถนนบนภูเขานั้นมีหลักไมล์ ทุกระยะหลักไมล์เขาเขียนเลขบอกความสูงเป็นฟีต ไว้ด้วยอักษรสีแดง ใต้อักษรนั้นลงมาเขียนบอกระยะทางจากเมืองหนึ่งถึงอีกเมืองหนึ่ง แม้ว่าจะอยู่สูงถึงปานนั้น ถนนจะสลับซับซ้อนคดเคี้ยวยิ่งกว่าทางพับผ้าอย่างนั้น แต่ก็ยังมีเกวียนมีวัวเกะกะตามถนนอีก ซึ่งเป็นการเพิ่มอันตรายแก่การเดินทางยิ่งขึ้น

พวกเราบางคนบอกว่า พอเห็นรูปการณ์แบบนี้เข้าก็ทอดอาลัย แต่พอเห็นรถประจำทางแล่นสวนมาก็เลยใจชื้นหน่อย เพราะขนาดรถประจำทางยังมาได้นับประสาอะไรกับรถของเราซึ่งเล็กกว่ารถประจำทาง

“คนกลัวตาย ย่อมหาอะไร ๆ เป็นเครื่องช่วยความหวังเสมอ เช่นคนตกน้ำว่ายน้ำไม่เป็น เห็นดุ้นฟืนเล็ก ๆ ดุ้นเดียวลอยน้ำมาก็คว้าไว้”

บนภูเขาก่อนถึงเมืองซิมลา มีเมืองบนภูเขาหลายเมือง เช่นเมืองกาเซาลี เมืองดารุกไชร์ แล้วจึงถึงเมืองโซลาน เมืองเหล่านี้ในหน้าหนาวจัดมีหิมะตกเต็มยอดเขา นอกจากนั้นยังมีเมืองเล็ก ๆ อีก เช่น เมืองธารัมปุระ คานดาตัคเป็นต้น.

ถนนสายนี้ทำวิเศษจริง ๆ ทำไต่ไปตามภูเขา ด้วยบากเขาออกแล้วแต่งเป็นถนน หรือไม่ก็ถมเหวให้สูงราวกับกำแพงหนา ๆ แล้วแต่งเป็นถนน การถมเหวมักจะใช้สำหรับเชื่อมทางเขาลูกนี้ไปหาลูกโน้น ถนนที่อยู่บนภูเขามองดูไกล ๆ เห็นเป็นเส้นคดเคี้ยวแปะอยู่จากเขาลูกนี้ไปลูกนั้น จากลูกนั้นไปลูกโน้นต่อ ๆ กันไป เราขึ้นสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ บางคราวแม้ว่าจะรู้สึกว่าอยู่สูงนักแล้ว พบมองไปข้างหน้ากลับเห็นทางรถยนต์ที่เราจะต้องแล่นรถขึ้นไปอยู่สูงหนักยิ่งขึ้นไปอีก น่าดูและน่าตื่นเต้น แม้เขาจะสูงเกือบหมื่นฟีตอย่างนี้ บางยอดกลับมีฝูงวัวบ้าง ฝูงแพะบ้าง ปีนป่ายขึ้นไป

หากินอยู่บนยอด แม้เขาจะสูงและชันมาก ก็ไม่เห็นมันตก มันคงเดินไปมาอย่างสบาย.

ข้างถนนสายนี้ บนภูเขา เราจะได้พบน้ำซับ น้ำตกอันใสยังกับตาตักแตนและเย็นจัด อยู่ทีตรงนั้นตรงนี้เสมอ โดยไม่ต้องเกรงว่าจะไม่มีน้ำเติมรถ ที่หลักไมล์นอกจากจะบอกระยะทางจากนี้ถึงนั้นแล้ว ยังบอกความสูงของที่ตรงนั้นอกด้วยว่าสูงเท่านั้นเท่านี้ฟุต จากระดับน้ำทะเล.

ถนนสายนี้มีการดูแลเป็นอย่างดี เราจะพบพวกกรรมการซ่อมทางอยู่เสมอ ภูเขาแถวนี้ถ้าตากมักมีต้นสนเมืองหนาวขึ้น ถ้าสูงขนาดกลาง มักเป็นภูเขาหญ้า ถ้าสูงมากจะมีแต่หิน แต่ขนาดมีต้นสนขนาดวาตานั้นก็สูงตั้ง ๕-๖ พันฟีตแล้ว

แล้วรถก็มาหยุด เพื่อพักรถและสำรวจเครื่องณ ที่แห่งหนึ่งบนภูเขานั้นเอง ที่ตรงนั้นเป็นที่กว้างหน่อย มีน้ำซับใสไหลลงไปขังในแอ่งบนภูเขานั้นเอง

มีหินสีดำเป็นแผ่น ๆ แต่ละแผ่นยาวราวกับแผ่นกระดาน หนาประมาณไม่เกินสองเซนต์ อยู่ซ้อน ๆ กันเป็นชั้น ๆ หินดำบ้านเรากว่าจะเป็นแผ่นได้ ต้องเลอยกันแทบตาย แต่หินเป็นแผ่น ๆ อยู่แล้วตามธรรมชาติ ไม่ต้องเลอย สีก็ดำสนิท เกลี้ยง หน้าหินเรียบเสมอยังกับกระดานขัด ไปเฉาะเอามาเมื่อไรก็ได้ บ้านแถวนี้บางหลังใช้หินดำนี้มุงหลังคา

รถหยุดเพื่อพักรถและตรวจดูเครื่อง แต่สำหรับพวกเราแล้ว การหยุดรถทำให้ผ่อนความเกร็งตัว ผ่อนลมหายใจให้ทั่วท้อง และได้มีโอกาสเดินกันเสียบ้าง บางท่านก็หลบไปข้างเหลี่ยมเขาไปดูดอกหิน บางท่านเดินไปชะโงกที่ริมถนนคือที่ปากเหว แล้วก็ถอยหลัง พลางพูดว่ามองไม่เห็นก้นเหว เมื่อเริ่ยบร้อยแล้วก็ออกเดินทางต่อไป พร้อมกับการกลั้นลมหายใจแขม่วท้องของเราไปตามถนัด

คนอยู่บนที่สูงย่อมเห็นภูมิประเทศได้กว้างขวาง

มากกว่าอยู่บนที่ต่ำ คนที่อยู่ในที่ต่ำมองได้แคบ มองไปมองมามองหน้าหลังแล้ว ก็มาหยุดที่ตัวเอง ดังนั้นคนเป็นบัณฑิตจึงเหมือนคนอยู่บนที่สูง เป็นคนมีสายตาไกลมองได้กว้างขวาง เป็นคนไม่เห็นแก่ตัวเกินไป ตรงกันข้ามกับคนที่ไม่ใช่บัณฑิตซึ่งเหมือนคนที่อยู่ในที่ต่ำ

เมื่อเราอยู่บนเขานั้นเราได้รับความประหลาดใจอย่างหนึ่ง นอกจากเรื่องการทำถนนและเรื่องวัว แพะ ขึ้นไปหากินบนยอดเขา คือเรื่องรถไฟ ทางรถยนต์กว่า๙๘ สร้างกันได้อย่างน่าประหลาดใจแล้ว ยังแพ้ทางรถไฟเพราะแม้ว่าจะแสนกันดาร เต็มไปด้วยภูเขาสูง และเหวลึกอยู่ในแดนหิมพานต์อย่างนี้ รถไฟก็ยังขึ้นไปแล่นป่ออยู่บนนั้นได้ แล่นลัดเลาะวกไปเวียนมา ยังกับกิ่งก่าไต่อยู่ที่ต้นไม้ ไม่เคยเห็นรถไฟแล่นตรงเป็นแนวเดียวตลอดขบวนอยู่บนเขานั้นเลย เห็นแต่คดไปงอมาบางตอนต้องลอดอุโมงค์ บางตอนแล่นไปบน

ถนนซึ่งเขาถมเหวทำเป็นถนนขึ้นมา บางตอนแล่นลอดไปใต้ทางรถยนต์ ปรากฏว่ามีอุโมงค์ที่ต้องลอดอยู่บนภูเขานี้กว่าจะถึงเมืองซิมลาถึง ๑๐๓ อุโมงค์ บางอุโมงค์ใช้เวลาลอดถึง ๕ นาที บางอุโมงค์ยาวตั้งกว่ากิโลเมตร คือยาวกว่าทางจากวัดเทพศิรินทรไปหัวลำโพง รู้สึกว่าทางรถไฟน่าหวาดเสียวกว่าทางรถยนต์ และสร้างยากกว่ากันมาก ทางรถไฟไปสุดสิ้นที่ซิมลา แต่ทางรถยนต์มีต่อไปอีก ทั้งทางรถยนต์ทั้งทางรถไฟเป็นฝีมืออังกฤษสร้างไว้ทั้งนั้น น่าชมความพยายามสร้างของเขา ใครจะไปนึกว่าในป่าหิมพานต์หรือในภูเขาหิมาลัยอันสูงลิบนั้นจะมีรถไฟแล่น

อันคนนั้นถ้าคิดว่าจะทำอะไรแล้ว ทำจริง มักจะพบความสำเร็จเสมอ แต่คนบางคนบอกว่าทำแล้วไม่สำเร็จ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทำจริงน้อยไป ยังไม่ถึงขนาดจึงยังไม่ถึงจุดสำเร็จ บางคนยังไม่ทันทำก็ร้องเสียแล้วว่าทำไม่ได้ ไม่สำเร็จแน่ คนทำมัก

ไม่พูด แต่คนพูดมักไม่ทำ

ในที่สุด หลังจากใช้เวลาเดินทางบนภูเขาราวสามชั่วโมงครึ่ง ต่อระยะทาง ๕๖ ไมล์ เป็นการเดินทางที่น่าหวาดเสียวกว่านั่งเรือบิน พวกเราก็เริ่มหายใจทั่วท้อง พวกที่หมอบก็เริ่มโงเงยหน้าขึ้นมองซ้ายมองขวากับเขาได้ เพราะบัดนี้จะถึงเมืองซิมลาแล้ว มองเห็นอยู่ข้างหน้านั่นแล้ว ได้ความว่าพวกเราบางคนที่หมอบไปนั้น บางคนก็ไม่อยากมองดูความน่ากลัว บางคนก็เมารถ เพราะรถแล่นวิ่งวาดไปมาบ่อยเหลือเกินและเร็วด้วย คิดดูก็ได้เลยวนาทีละ ๙-๑๑ ครั้ง ใช้เวลาราว ๓ ชั่วโมงครึ่ง ตัดเวลาพักเสียครึ่งชั่วโมงเหลือ ๓ ชั่วโมง คิดเฉลี่ยแล้วรถต้องเลี้ยวถึงประมาณ ๑๘๐๐ ครั้ง จึงทำให้บางคนเมาได้ ทางขึ้นดอยสุเทพที่เชียงใหม่มีเลี้ยว ๑๘๕ เลี้ยว (นับไว้แต่ปี ๒๔๙๘ ทราบว่าเดี๋ยวนี้เขาตัดทางใหม่มีเลี้ยวไม่มากเท่าเก่า) ก็ทำให้ผู้หญิงบางคนเมาเลี้ยวแล้ว

บัดนี้ถึงเมืองซิมลาแล้ว รถเริ่มชลอลงและเริ่มรู้สึกหนาวจนสั่น เหราะเมืองซิมลาสูงกว่าระดับน้ำทะเล ๘,๗๐๐ พี่ต ขนาดเอาภูเขาทองต่อซ้อน ๆ กันเข้า ๕๐ ชั้นก็ยังเตี้ยกว่า ความจริงน่าจะหนาวมานานแล้วตั้งแต่ระหว่างเดินทางก่อนถึงเมืองซิมลา เพราะอยู่สูงมาก แต่ที่ไม่รู้สึกหนาวจนสั่นก็เพราะใจสั่นด้วยความหวาดเสียวจนเหงื่อออก พออันตรายเพลาลงก็เริ่มนึกถึงหนาว ขณะนี้เรารู้สึกเมื่อยท้องไปหมด ทั้งนี้คงเป็นเพราะแข่วท้องประมาณ ๑,๘๐๐ ครั้งนั่นเอง

เวลานี้เป็นเวลาทุ่มเศษ.เต่เวลาทุ่มเศษบนนี้ ยังสว่างเหมือน ๖ โมงเย็นที่ข้างล่าง เช่นที่เดลี ซิมลาตั้งอยู่บนเขาจริง ๆ เขาที่มีหลังเขาเป็นสันแล้วทั้งสองข้างลาดชันลงไปเป็นเหวลึกลิบลิ่ว ตึกบ้านเรือนร้านรวงตั้งรายเรียงตั้งแต่ยอดเขาลงไปถึงข้างเขา ลงไปอีกจนเกือบกึ่งกลางเขาแต่ไม่ถึงเชิงเขา ใต้ร้านรวงนั้นลงไปยังเป็นเหวลึกลงไปอีกมากกว่าจะถึงเชิงเขา

บ้านแต่ละหลังอยู่ในระดับต่างกัน บันไดบ้านหนึ่งอยู่บนหลังคาของอีกบ้านหนึ่งกัน บ้านตั้งเรียงรายซ้อนกันเป็นคั่น ๆ ขั้น ๆ ลง ๆ ตามถนน ซึ่งซ้อนกันเป็นคั่น ๆ ขั้น ๆ ลง ๆ อยู่ข้างเขาเหมือนกัน ถนนบางสายชันมาก เขาห้ามรถยนต์ไม่ให้ผ่าน ถนนอย่างนี้คนเดินขึ้นต้องเดินโค้งตัวไปข้างหน้าทุกคน ที่เดินโค้งตัวนั้นมิใช่เพราะมีความเคารพอะไรมิได้ เป็นแต่ว่าถนนสูงชันจึงต้องเดินอย่างนั้น เช่นเดียวกับเราเดินขึ้นเขาวังที่เพชรบุรีเวลาเดินลงก็ต้องเดินแอ่นตัวลงมา และระวังไม่ให้ใครมาจ้ำตรงขาพับ เราเห็นหญิงคนหนึ่งนั่งรถลากไปตามถนนชันอย่างนี้ รถลากนั้นใช้ผู้ชายสี่คน ดึงไปข้างหน้าสองคนดันข้างหลังอีกสองคน ดูแปลกดีเหมือนกัน แม่ผู้หญิงที่นั่งนั้นนั่งเอ้อระเหยอย่างสง่าผ่าเผยได้ยินว่ารถลากอย่างนี้ มีตำรวจคอยดู ถ้ารถลากคันไหนใช้คนสามคน ตำรวจจะแนะนำคนโดยสารไม่ให้ใช้รถลากคันนั้น เพราะไม่ปลอดภัย

คุณบุ่นให้แขกขับรถตรงไปที่ซีซิลโฮเต็ล แต่จะขับตรงไปทีเดียวไม่ได้ เพราะโฮเต็ลนี้อยู่สูงเหนือถนนที่เรานั่งรถอยู่ รถต้องแล่นไปข้างหน้าแล้วแล่นย้อนกลับขึ้นไปจอดหน้าโฮเต็ลตามแบบถนนพับผ้า แต่พักไม่ได้ เพราะเขายังไม่เบี่ดทำการ เนื่องจากยังไม่ถึงฤดูพักฝ่อน จึงขึ้นรถแล่นต่อไปยังคลากโฮเต็ล ก่อนรถเข้าสู่ตัวโฮเต็ล พวกเราต้องลงดิน เพราะทางตรงนั้นชัน แคบ และเลี้ยวแคบมาก น่ากลัวอันตราย คลากโฮเต็ลอยู่ติดถนนสูงสามชั้น มีถนนรถยนต์ขึ้นไปถึงทุกชั้น ทั้งนี้เพราะตั้งอยู่ติดยอดเขา

พอพวกเราเข้าไป เจ้าหน้าที่ของโฮเต็ลเขาเห็นพวกเราหนาว เขาก็ก่อไฟที่เตาผิงให้เราผิง ดูก็แปลกดี เมื่อเช้าเมื่อเราอยู่ข้างล่าง เราร้อนจนบ่น บัดนี้เราหนาวจนสั่นจนบ่นอีกเหมือนกัน ทั้ง ๆ ที่ขณะนี้เป็นฤดูร้อนของซิมลา ถ้าเป็นฤดูหนาวได้ทราบว่ามีหิมะตกปกคลุมเต็มไปหมด

พวกเราขึ้นไปพักยังชั้นบน ซึ่งไม่เห็นมีใครมีแต่พวกเรา เมื่อเข้าห้องเรียบร้อยแล้วอาบน้ำแล้ว ก็ออกมาดูทิวทัศน์ภายนอกที่หน้าต่างกระจก พวกเราบางท่านไม่อาบน้ำเป็นแต่ล้างหน้า ล้างเท้า แล้วเข้าโปงเลย

บริเวณทั่วไปเงียบมาก ในที่ ๆ เราพักก็เงียบภายนอกก็เงียบ นาน ๆ จึงจะเห็นคนเดินไปมาสักคน ไฟสว่างไสว รู้สึกโปร่งใจมาก ไม่ง่วงเลย จึงพิจารณาว่า ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ก็ได้ความจริงว่า เพราะเงียบและสงบนั่นเอง

นตถิ สนฺติปรำ สุขำ.

ที่ห้องพักของเรามีห้องน้ำ ห้องนั่งเล่น ห้องแต่งตัว ตู้เสื้อผ้า โต๊ะเขียนหนังสือเตาผิง น้ำมีทั้งน้ำร้อนน้ำเย็น แต่สิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเมืองข้างล่างอันเป็นเมืองร้อนนั้น ที่นี่ไม่มี สิ่งนั้นคือพัดลม

ภายในโรงแรมนี้เงียบ ห้องก็คล้าย ๆ กัน ชวนให้เข้าห้องผิด อากาศหนาว ทำให้ไม่ค่อยง่วง ได้ออกไปดูห้องพักของท่านผู้อื่น บางห้องก็ปิดประตูนอนแล้ว บางห้องก็ยังและเตรียมขนเครื่องหนาวออกจากกระเป๋าเพื่อใช้กันหนาว ที่นี่ค่าเช่าคืนละ ๓๐ รูปี่ต่อห้อง ห้องหนึ่งมีสองเตียง

เครื่องนุ่งห่มเป็นเครื่องให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย ความดีเป็นเครื่องให้ความอบอุ่นแก่ใจ หรือแก่คน ข้อนี้พระพุทธเจ้าเคยตรัสไว้ในจุฬกัมมวิภังคสูตร ถึงเรื่องความดีทำให้เกิดความอุ่นใจ พูดโดยสรุปใจความว่า ถ้าโลกหน้ามี ผลของความดีความชั่วมี เราผู้ทำความดี ก็จะมีความสุขในโลกหน้า ถ้าโลกหน้าไม่มี ผลของความดีความชั่วไม่มี เราก็มีความสุขไม่มีเวรภัยกับใครในโลกนี้ ตกลงเมื่อทำความดีแล้ว ดีทั้งขึ้นทั้งล่อง เกิดความอบอุ่นใจได้จริง ๆ

วันที่ ๑๙ เมษายน

วันนี้ตื่นแต่เช้าเพื่อเตรียมตัวที่จะหาความรู้จากการเห็นสิ่งใหม่ ๆ ได้ลงไปห้องอาหาร ซึ่งมีแต่พวกเราเท่านั้นอีกเหมือนกัน ที่ลงไปกันตั้งแต่เช้าอย่างนี้แต่ถึงอย่างนั้นเขาก็เปิดและนำอาหารแบบฝรั่งมาถวาย ซึ่งเป็นอาหารที่คุณประสาทได้สั่งเขาไว้ตั้งแต่เมื่อคืนนี้ อาหารมีขนมปัง ไข่ดาวหมูทอดแผ่นบาง ๆ เนย กาแฟ

วันนี้เราห่มผ้าถึง ๗ ชั้น ดูอุมพยุมชอบกล แต่พอออกมานอกที่พักก็คางสั่นเพราะความเย็น แม้ว่าขณะนี้จะเป็นฤดูร้อนของที่นี่ก็ตาม เมื่อออกมาขึ้นรถได้พบผู้หญิงแขกคนหนึ่งแปลกมาก คือมีหนวดยาวขนตามมือตามขาก็ยาว เป็นผู้หญิงจริง ๆ ได้บอกให้คุณไสลรัตน์ดูด้วย วันนี้คุณไสลรัตน์สวมเสื้อหนาวแขนยาวลายตาหมากรุก นุ่งกางเกง ไปทางไหนแขกมองกันเกรียว จนเหลียวหลัง

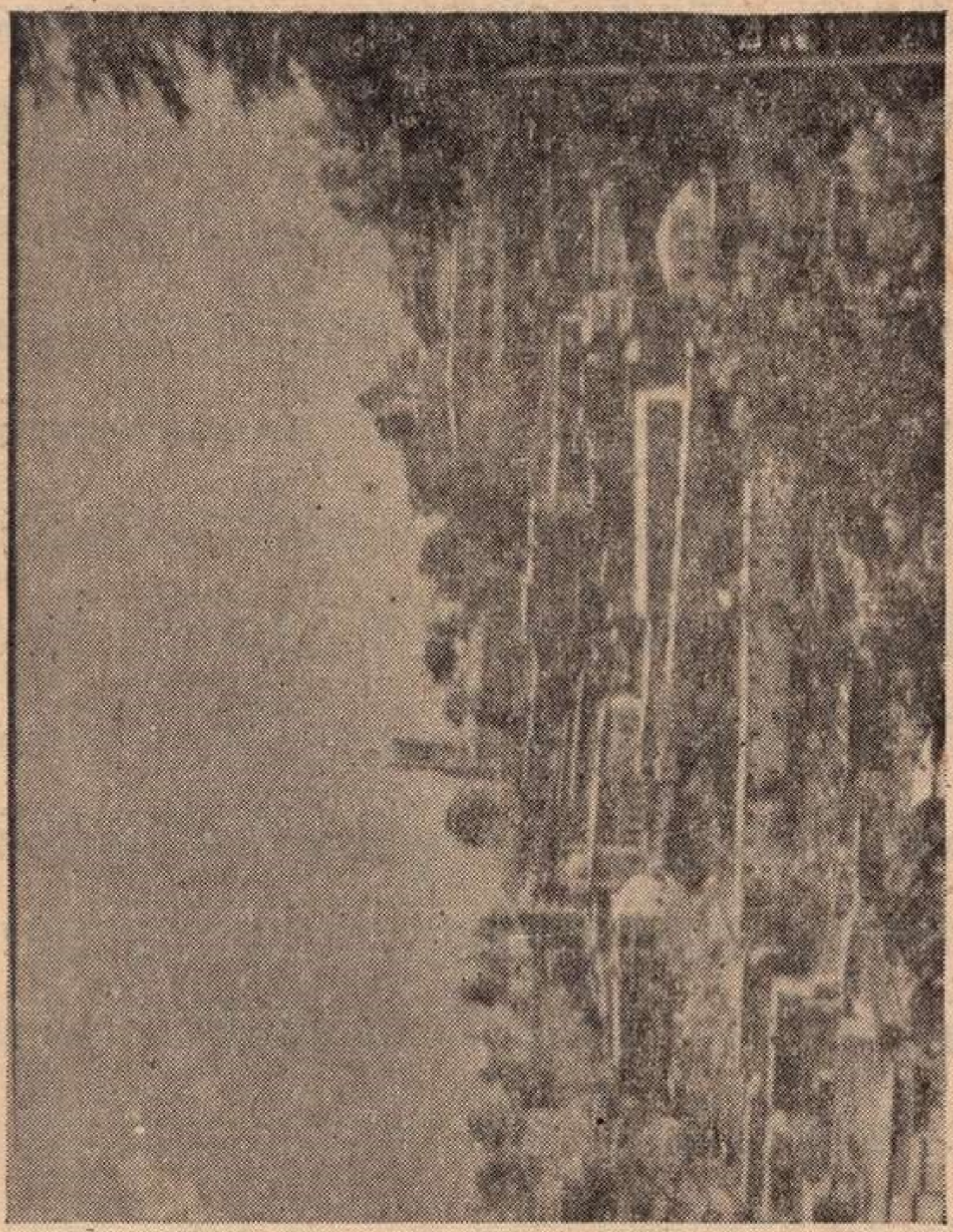

ชิมลา เมืองบนภูเขา มีถนนเป็นชั้น ๆ

ถนนที่นี่เป็นชั้น ๆ เพราะเขาทำไว้ข้างเขา เรา
อยู่บนถนนตอนบน มองลงมาเบื้องล่าง จะเห็นถนน

ซ้อน ๆ กัน อีกสองสามถนนอยู่เบื้องล่างข้างเขา ก็เขาลูกเดียวกับลูกที่เรายืนดูนั้นเอง ถนนสูง ๆ ต่ำ ๆ ลาดที่จะเป็นเส้นตรงยาวสักห้าเส้นหาไม่ได้ ถนนสะอาดดี บ้านช่องร้านรวงก็สะอาด บ้านบางหลังตอนบนอยู่ติดถนนบน ตอนล่างอยู่ติดถนนล่าง มีบ้านไม้อยู่หนึ่งหลังซึ่งเป็นของแปลกอีกเหมือนกัน เพราะตั้งแต่มาอินเดียยังไม่เคยเห็นบ้านไม้ที่ไหนเลย เพิ่งมาเห็นที่นี่ และที่บ้านไม้หลังนี้มีลิงไต่อยู่หลายตัว ที่เมืองนี้ไม่มีขอทานแต่มีลิงมากเหมือนกัน ผู้คนที่นี่ผิวขาวแต่งตัวดี ผู้ชายแต่งแบบตะวันตกเป็นส่วนมาก แต่ผู้หญิงยังคงใช้ชุดส่าหรี หน้าตาคนทั่วไปมีสีแดงแก้มแดง ปากแดงโดยธรรมชาติ เพราะหนาวมากจึงเป็นอย่างนั้น

รถได้แล่นลอดอุโมงค์สั้น ๆ แห่งหนึ่งแล้วเลี้ยวมาที่ Loveto Convent เพื่อเยี่ยมนักเรียนหญิงไทย ๘ คน ซึ่งเป็นนักเรียนประจำอยู่ที่นี่ พอพวกเราโผล่เข้าไปและพอเด็กเหล่านั้นได้เห็นคุณบุนเข้า ก็วิ่ง

ออกมารับและพูดแสดงอาการดีใจอย่างยิ่ง เด็กเหล่านั้นพูดทุกคน จนคุณบุ่นไม่ทราบว่าจะพูดหรือตอบคำถามของใคร เด็กทุกคนสวมเสื้อสเวตเตอร์สีน้ำเงินกระโปรงขาว มีธงชาติติดที่คอ เมื่อพวกเด็ก ๆ เหลียวมาเห็นพระยืนยืนอยู่ ก็ถามคุณบุ่นว่าพระเนปาลใช่ไหม พวกเราจึงพูดว่าพระไทยไม่ใช่เนปาล พอได้ยินอย่างนี้แก๊กยิ่งดีใจใหญ่ และพากันยกมือไหว้เป็นแถว กับบอกว่า นึกว่าพระเนปาล ไม่นึกเลยว่าจะมีบุญได้พบพระไทย มาอยู่ที่นี่ไม่ได้พบพระพบเจ้าเลย พอพบเข้าก็ดีใจเหลือเกิน เมื่อมาจากบ้านผู้ปกครองได้ให้พระองค์เล็ก ๆ มาคนละองค์ พอเข้ามาอยู่ในคอนแวนต์ เขาห้ามไม่ให้สวดมนต์ไหว้พระ ตอนกลางคืนต้องไปโบสถ์คริสต์ ไปไหว้พระคริสต์ แต่ก่อนนอน รอให้ดับไฟก่อน พอไฟดับแล้วก็ไหว้พระพุทธโดยนำพระพุทธรูปองค์เล็กนั้นออกมาสวดมนต์เบา ๆ ไหว้พระแล้วจึงนอน เวลา

นอนเอาพระไว้ใต้หมอน พอตื่นเช้ากวาดเก็บชุก แม้
แอบไหว้พระอย่างนี้ แม่ชีฝรั่งผู้ดูแลก็ยังรู้ ดังนั้น
บางคนแม่ชีฝรั่งได้สั่งให้นักเรียนทุกคนลุกจากที่นอน
แล้วแม่ชีก็ดึงผ้าปูที่นอนออกมาสลัด เสร็จแล้วก็ให้
นักเรียนปูที่นอนกันใหม่ แล้วก็ออกไปจากห้อง ส่วน
เด็กไทยที่เป็นชาวพุทธ พอแม่ชีออกไปแล้วและปิด
ไฟแล้ว ก็แอบลงจากเตียงมาเที่ยวควานหาพระพุทธ
รูปที่ถูกแม่ชีสลัดกระเด็นไป เอากลับคืนมาไหว้อีก
ทำอยู่อย่างนี้เป็นประจำจนพระของนักเรียนบางคนถูก
สลัดกระเด็นหายไปแล้วก็มี จะขอเพื่อนกันเขาก็มีอยู่
องค์เดียว ตกลงเลยไม่มีพระไหว้ ซึ่งทำให้ใจไม่
สบาย

ความรู้สึกอย่างนี้ดูเหมือนจะเป็นสมบัติของคน
ไทย ชาวพุทธหญิงชายทั่วไปที่ต้องมีพระติดตัว ถ้า
ขาดพระเสียแล้ว ก็รู้สึกว่าเหมือนขาดอะไรไปสัก
อย่าง ซึ่งทำให้ใจไม่สบาย หรือใจอ้างว้างไป

เด็กได้เล่าให้ฟังอีกว่า ที่อินเดียนสกปรกมาก แต่พวกนักเรียนแขกที่เขาเถียงว่า เมืองไทยสกปรกกว่าทั้ง ๆ ที่เขาไม่เคยไปเมืองไทย พอนักเรียนไทยพูดว่า เมืองไทยดีกว่าอินเดียหลายอย่าง พวกอินเดียยังไปหากินที่เมืองไทย แต่คนไทยไม่เห็นมีมาหากินที่อินเดีย แต่นักเรียนแขกที่เถียงว่า เมืองไทยสู้อินเดียไม่ได้ ถ้าดีกว่าอินเดียแล้ว พวกนมาเรียนที่อินเดียทำไม พวกเด็กไทยเหล่านั้นบอกว่า หนูเจ็บใจเหลือเกินที่แก้เขาไม่ตกในคำโต้ของเขาคำนี้

เรื่องนี้ไม่ใช่เป็นเรื่องใหม่ เพราะเคยมีมาแล้ว เรื่องมีอยู่ว่า ครั้งหนึ่ง ในพม่าพระไทยกับพระพม่าเกิดพูดกันว่า พระของตนดีกว่าของอีกฝ่ายหนึ่ง แต่แล้วพระไทยก็ต้องนิ่ง เพราะพระพม่าพูดว่าพระพม่าดีแน่ ถ้าไม่ดีกว่าแล้ว พระไทยชั้นผู้ใหญ่จะนิมนต์พระพม่าไปสอนพระไทยในเมืองไทยทำไม แต่พระเถระพม่าไม่เคยนิมนต์พระไทยมาสอน พระพม่าใน

เมืองพม่าเลย

เรื่องใครดีเลวกว่าใครนี้ไม่น่านำมาเถียงกัน ให้เดือดร้อน แต่ควรร่วมกันพิจารณาว่าอะไรดีอะไรเลว แล้วช่วยกัน ส่งเสริม สิ่งที่ดี และแก้ไข สิ่งที่เลวอย่างนี้ดีกว่า

ที่เราได้ทราบจากเด็กว่า ชาวไทยได้มีเจ้าฟ้าหญิงเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งพระองค์แล้ว โดยการประสูติของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินี เราอยู่ข้างล่างไม่รู้เรื่องนี้ แต่คนอยู่บนเขากลับรู้เรื่อง

เด็กทั้ง ๙ คนนี้ คนหนึ่งเป็นคริสต์ อีก ๗ คนเป็นชาวพุทธ เป็นลูกคนใหญ่คนโต เช่นพวกทูตและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในกรุงเทพ ฯ เพราะความดีใจจึงเผลอพูดกันเสียงเอ็ดตะโรเอ็ดตะโม จนเด็กนักเรียนอื่นโผล่หน้าออกมาดู พวกเราได้ถ่ายรูปกับเด็ก เพื่อเป็นที่ระลึกและให้กำลังใจแก่เด็ก แล้วต่อจากนั้นได้มีแม่ชีฝรั่งสองคนเดินลงมายิ้มเข้ามาหาที่เดียว แม่ชี

ทั้งสองนั้นเป็นชาวอังกฤษ เป็นแม่ชีคาธอลิค ซึ่งแปลกอยู่ เพราะชาวอังกฤษที่เป็นคาธอลิคนั้นมีน้อย แม่ชีทั้งสองนี้เด็กเรียกว่า Mather ได้เข้ามาสนทนากับพวกเรา เด็กคนหนึ่งพูดว่าดีใจเหลือเกินที่พระพูดอังกฤษได้ แม่ชีคนหนึ่งโอบกอดเด็กไทยคนที่เป็นคริสต์ไว้และยืนยิ้มอยู่ ส่วนอีกคนหนึ่งได้เริ่มชี้แจงเรื่องพระผู้เป็นเจ้ากับพวกเรา เด็กไทยหลายคนพากันยิ้ม มหาแสงได้พูดค้านออกไปบ้างสองสามคำแล้วหยุด เพราะมหาจันทร์ห้ามไว้ไม่ให้พูดค้านอีก เพราะไม่มีประโยชน์อะไรเสียเวลาเปล่า

พวกเราอยู่นั่นเกือบชั่วโมงจึงกลับ โดยที่เด็กเหล่านั้นไม่ยอมให้กลับ โดยเฉพาะคุณบุ่นถูกเด็กทึ้งดึงรั้งทั้งล้อมเอาไว้ไม่ให้กลับ บางคนทำตาแดง ๆ จะร้องไห้ คุณบุ่นต้องปลอบและรับปากว่าจะมาเยี่ยมอีกในไม่ช้า พวกเด็กจึงยอมให้กลับและตามมาส่งถึงประตูใหญ่ เกินกำหนดที่ทางโรงเรียนให้ออกมาได้

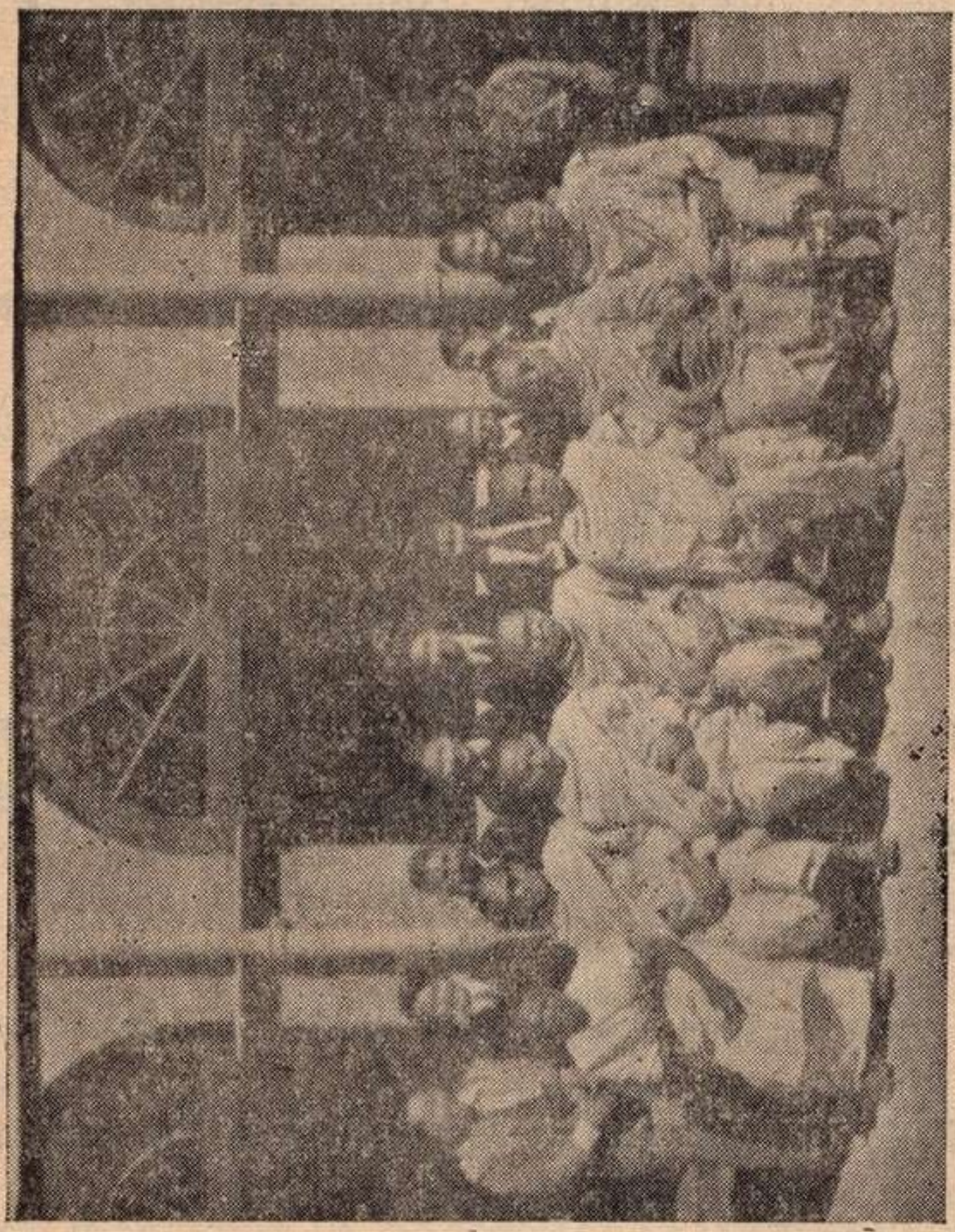

ก่อนกลับ ได้ถ่ายรูปหมู่ร่วมกับนักเรียนไทย ๙ คนที่ชิมลา

ก่อนกลับ ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะได้ให้คุณประสาทแจกสตางค์แก่เด็กเหล่านั้น ๙ และท่านเองได้

มอบพระให้คนละองค์เอาไว้เป็นที่ระลึก

เด็กทั้ง ๘ คนนั้นผิวขาวอย่างคนเมืองหนาว ปากแดง แก้มแดงจนไหม้ โดยธรรมชาติของพันทีหนาว เด็กพวกนั้นบอกว่าเห็นขาว ๆ อย่างนี้ พอไปอยู่ข้างล่างสัก ๑๐ วันเท่านั้นก็ดำอย่างเก่าอีก แกว่าเดิมไม่ได้ขาวอย่างนี้

ที่ซิมลานี้มีโรงเรียนชาวอังกฤษดำเนินกิจการแบบอังกฤษแท้อยู่ ๕ แห่ง คือ

๑. บิชอบ ควตตอน ๒. เซนต์ เอดเวอร์ด์ส ๓. ลอเรโด คอนแวนต์ ๔. คอนแวนต์ ยิซัส แอนด์ มาลิ ๕. ออคแลนด์

โรงเรียนที่หนึ่งดีที่สุดสำหรับโรงเรียนชาย โรงเรียนที่สามดีที่สุดสำหรับโรงเรียนหญิง แต่ละโรงเรียนมีระเบียบวินัยเข้มงวด มีโรงพยาบาล มีแพทย์ มีพยาบาลประจำทุกโรงเรียน การเข้าโรงเรียนเหล่านี้ต้องปลูกผีฉีดยาป้องกันโรค อย่างเดียวกับเดินทางไป

ต่างประเทศ ในระหว่างหยุดเทอม ถ้าเด็กลงมาอยู่ข้างล่าง เช่นที่เดลิ เวลากลับขึ้นไปทางโรงเรียนจะกักเด็กนั้นไว้ในโรงพยาบาลของโรงเรียน อย่างน้อย ๗ วัน และตรวจให้แน่ใจก่อนว่าเด็กจะไม่นำเชื้อโรคอะไรขึ้นไป จึงจะยอมให้เข้าห้องนอนประจำและเข้าหมู่นักเรียนอื่น ๆ ในโรงเรียนได้

เรื่องระเบียบวินัยหรือข้อบังคับสำหรับเด็กนั้น บางคนว่าล้าสมัย ไม่จำเป็น ควรให้เด็กทำอะไรได้อย่างเสรีอย่างกว้างขวาง เด็กจะได้เป็นตัวของตัวเอง เมื่อโตขึ้นจะได้เกิดความกล้าหาญ เชื่อมั่นในตัวเอง แต่นั่นแหละ ความจริงมีอยู่ว่า เด็กก็คือเด็ก ยังมีประสพการณ์ในชีวิตน้อยเต็มที ยังมีสติไม่ทันอารมณ์ ยังมีความคิดอ่านอ่อนนักในขณะที่ผู้ใหญ่คิด ๔ ชั้น แต่เด็กจะคิดเพียงชั้นเดียว แกยังไม่รู้ว่าอะไรเป็นเหตุผล อะไรเป็นเรื่องอารมณ์ ถนัดที่จะใช้อารมณ์เป็นเหตุผล เมื่อเป็นอย่างนี้ เราควรจะปล่อย

เด็กให้เขาตัดสินใจในการกระทำสิ่งต่าง ๆ โดยถือเอาความปรารถนาของเขาเป็นหลักสำคัญ คือทำตามใจเขาอย่างนั้นหรือ ?

เมื่อออกจากโรงเรียนลอเรโด่คอนแวนต์นั้นแล้ว รถได้แล่นไปตามภูเขารอบ ๆ เมือง ถนนในเขตเมืองทำดีลาดยางตลอด ตรงไหนเป็นเหวก็มีกำแพงหินกั้นไว้สูงแค่อก ถนนเกือบทั้งสิ้นใช้แบบบากข้างภูเขาออกทำถนน ถนนบางตอนมีหินย่นล้าคร่อมถนนรถต้องแล่นลอดไป

ได้กลับมาฉันเพนที่โรงแรม อาหารเป็นอาหารฝรั่งล้วน มีไม่กี่อย่างเป็นอาหารพื้น ๆ เช่นขนมปังเนย หมูแฮม ไข่ดาว ไส้กรอก กาแฟ ส้ม นอกจากพวกเราแล้วไม่มีใครกินอาหารที่นี่เลย มามีเอาตอนพวกเราอิ่มแล้ว แต่ก็มีเพียงไม่กี่คน

เรื่องภาษา อาหารและดนตรี ทั้งสามนี้ของใครก็ของใคร ของแขกเขาก็ชอบไปอย่างหนึ่ง ของพม่า

ก็ชอบไปอย่างหนึ่ง ของไทยก็ชอบไปอีกอย่างหนึ่ง แม้แต่ของไทยด้วยกัน แต่ละภาคก็ยังนิยมต่างกัน แต่สำหรับของหวานของคนไทยแล้ว มีของหวานเป็นสูตรทั่วไปแต่กาลก่อนอยู่สูตรหนึ่งคือ ไข่กบ (เมล็ดแมงลัก) นางลอย (ข้าวตอกน้ำกะทิ) นกปล่อย (ลอดช่อง) ไอ้ตื้อ (ข้าวเหนียวเปียก) แม้ของหวานนี้จะเป็นของทั่วไปแก่คนไทย แต่คงไม่ถูกอัธยาศัยของคนชาติอื่น อารมณ์ของกัมมัฏฐานก็เหมือนกันของใครก็ของใครแล้วแต่จริต แม้บางชนิดจะใช้ได้ทั่วไปแก่คนทุก ๆ จริต แต่บางคนก็ไม่ชอบบางคนกลัวผี เกิดไปเจริญอศุภสัญญาเข้าก็ยุ่ง.

พวกเราช่วยกันขนสมบัติขึ้นรถ เพราะเวลากลับเดลิจะได้ไม่ต้องมาแวะอีกให้เสียเวลา รถแล่นไปยัง Mall อันเป็นย่านชุมนุมชน และเป็นย่านการค้า

มีร้านขายของทันสมัย เป็นร้านชั้นเดียว สองชั้น สามชั้น ตึกสูง ๆ มีน้อย ที่จะทำการหารือเรื่องการค้ากันกลางถนนก็ได้ ได้ยินว่าการนัดพบปะเพื่อสนทนาธุรกิจกันที่ เขานัดกันว่าให้พบกันตรงหน้าร้านหรือสถานที่นั้นที่ แล้วก็ยืนพูดกันกลางถนนหน้าร้านหรือหน้าสถานที่นั้นจริง ๆ ดังนั้นเราจึงเห็นคนจับกลุ่มคุยกันกลางถนนเป็นกลุ่ม ๆ ที่กลางถนนแถวนมอนุสาวรีย์ด้วย เป็นรูปคนยืนแต่งตัวเป็นแขก ไม่ทราบว่าเป็นรูปใครเพราะไม่ได้เข้าไปดู เนื่องจากรีบเข้าไปในบริเวณที่เป็นลานกว้าง คิดเป็นเนื้อที่ไม่เกินหนึ่งตารางไมล์ เป็นที่กว้างแห่งเดียวในเมืองนี้ ที่เป็นที่สูงมองดูอะไรได้เกือบรอบด้าน โดยเฉพาะด้านเหนือ ทิวทัศน์ช่างงามจริง ๆ มองลงไปเบื้องล่างเห็นต้นไม้หลากสี มองขึ้นมาข้างบนเห็นยอดเขาแหลม ๆ บางยอดมีอาคารสีแดงตั้งอยู่เป็นแถว ยังกับเมืองในนิยายฝรั่ง ไกลออกไปเป็นยอดเขาสูงมี

หิมะจับขาวโพลน มีควันหิมะกระจายอยู่ สีของหิมะตัดกับสีม่วงอ่อนของท้องฟ้า สว่างใสไม่มีเมฆหมอกงามมาก ทั้งนี้คงเป็นเพราะอยู่สูง ไม่มีฝุ่น มองไปทางไหนรู้สึกว่าเบาไปหมด

ทางด้านตะวันออกของลานนี้มลานเล็กเป็นสนามหญ้าอยู่สูงขึ้นไปอีก ได้เดินขึ้นไปดู ที่สนามมีเก้าอี้สนามหลายตัว แต่มีคนน้อยไม่เหมือนลานข้างล่าง ที่เก้าอี้สนามตัวหนึ่งมีผู้หญิงแขกคนหนึ่งนั่งถักไหมพรมอยู่ มีแปลกอยู่ที่ไม่แต้มดิลกที่หน้าผาก แต่ว่าตรงที่น่าจะแต้มดิลกนั้นมีรอยบุ๋มคล้ายรอยแผลเป็นฝีดาษ แต่ไม่ใช่เพราะมีรอยเดียว คงจะทำที่ไว้สำหรับติดดิลกเพชรพลอยกระมัง

ถัดสนามขึ้นไปเป็นเนินยอดเขา ที่เนินนี้มีหอสูงแบบโบสถ์ฝรั่ง แต่ได้ทราบว่าเป็นที่ทำการของรัฐบาล ที่ข้างเนินมีทางแคบ ๆ ลาดปูนซีเมนต์เกลี้ยง ๆ สูงชันขึ้นไปโดยลำดับ เห็นคนเดินลื่นพลาดถึงสองคน

และข้าง ๆ ทางนอกด้านหนึ่งเป็นเหวเสียด้วย ไต้เดินขึ้นไปตามทางสายนั้น ต้องระวังตัวแจทีเดียวเพื่อไม่ให้ลื่น พอขึ้นไป ๆ สูงเข้า ๆ เกิดถามตัวเองขึ้นมาว่าขึ้นมาทำไม อันตรายก็มาก แต่ได้ประโยชน์น้อยดีอยู่หน่อยที่ว่าน่าสนุกและดูเป็นคนเก่ง เพราะเป็นการผจญภัยนิดหน่อยเท่านั้น ซึ่งก็ไม่วิเศษวิเสโสอะไร คิดได้ดังนี้แล้วก็เลยกลับลงมา ขาลงยิ่งต้องระวังมาก เพราะเป็นการลงจิงชวนให้ลื่นยิ่งกว่าขาขึ้น

มีคนเป็น จำนวน ไม่น้อย ที่เป็น นักผจญ ภัย บ้าง ทำอะไรพิสดาร ๆ บ้าง เพื่อให้คนอื่นเขาชมว่าตัวเก่ง เอาแต่เก่งเท่านั้นเอง พอใจแล้ว คิดอยู่แต่เก่ง แต่ว่าเก่งแล้วได้อะไรนั้นเขาไม่คิด

คำว่าซิมลา เลือนมาจากคำว่าหิมาจัล (หิมะ = ขาว น้ำแข็ง อจล = ภูเขา) ขณะนี้เป็นเมืองหลวงของแคว้นหิมาจัลประเทศ แคว้นนี้มีพลเมืองเพียงไม่เกินสองล้าน อยู่ในเทือกเขาหิมาลัย (ที่อยู่ของหิมะ)

คงจะเป็นแควันภูเขานั่นเองจึงมีพลเมืองน้อย ดูภาวะทั่ว ๆ ไปของเมืองนี้แล้ว ไม่น่าจะกลายเป็นเมืองมีอาคารบ้านเรือนอย่างนี้ได้ เพราะอยู่ในกลางทะเลภูเขาไกลมาก การติดต่อก็ไม่สะดวก ทั้งนี้เป็นเพราะผู้มีของอังกฤษ ถ้าเป็นผู้มีแขกแล้วคงสมัครที่จะสร้างเมืองในที่ราบมากกว่า มาสร้างในดงภูเขาสูงลิบอย่างนี้ อังกฤษเคยอยู่ที่หนาว ก็ต้องการที่หนาวอยู่แต่แขกไม่ชอบอย่างอังกฤษ รวมความว่าอากาศสำหรับอังกฤษนั้นคือเย็น อากาศสำหรับแขกนั้นคือร้อนหรืออบอุ่น

"เรื่องธรรมะก็เหมือนกัน บางอย่างก็เหมาะสำหรับบางคน บางอย่างก็ไม่เหมาะ บางอย่างก็เหมาะแก่ทุกคน ดังนั้นธรรมะจึงมีมากประเภทให้เหมาะแก่ความประสงค์หรืออุปนิสัยของผู้ปฏิบัติ จึงเป็นหน้าที่ของผู้ปฏิบัติที่จะต้องเลือกธรรมะให้ถูกกับความต้องการ หรืออุปนิสัยของตน เช่นเดียวกับ

เลือกยาสำหรับบำบัดโรค ถ้าเราใช้ยาไม่ถูกกับโรค แล้วจะมาโทษยาว่าไม่ดี อย่างนี้ใช้ไม่ได้ ไม่ถูกต้อง ควรโทษตัวเองว่าใช้ยาไม่เป็นจึงจะควร”

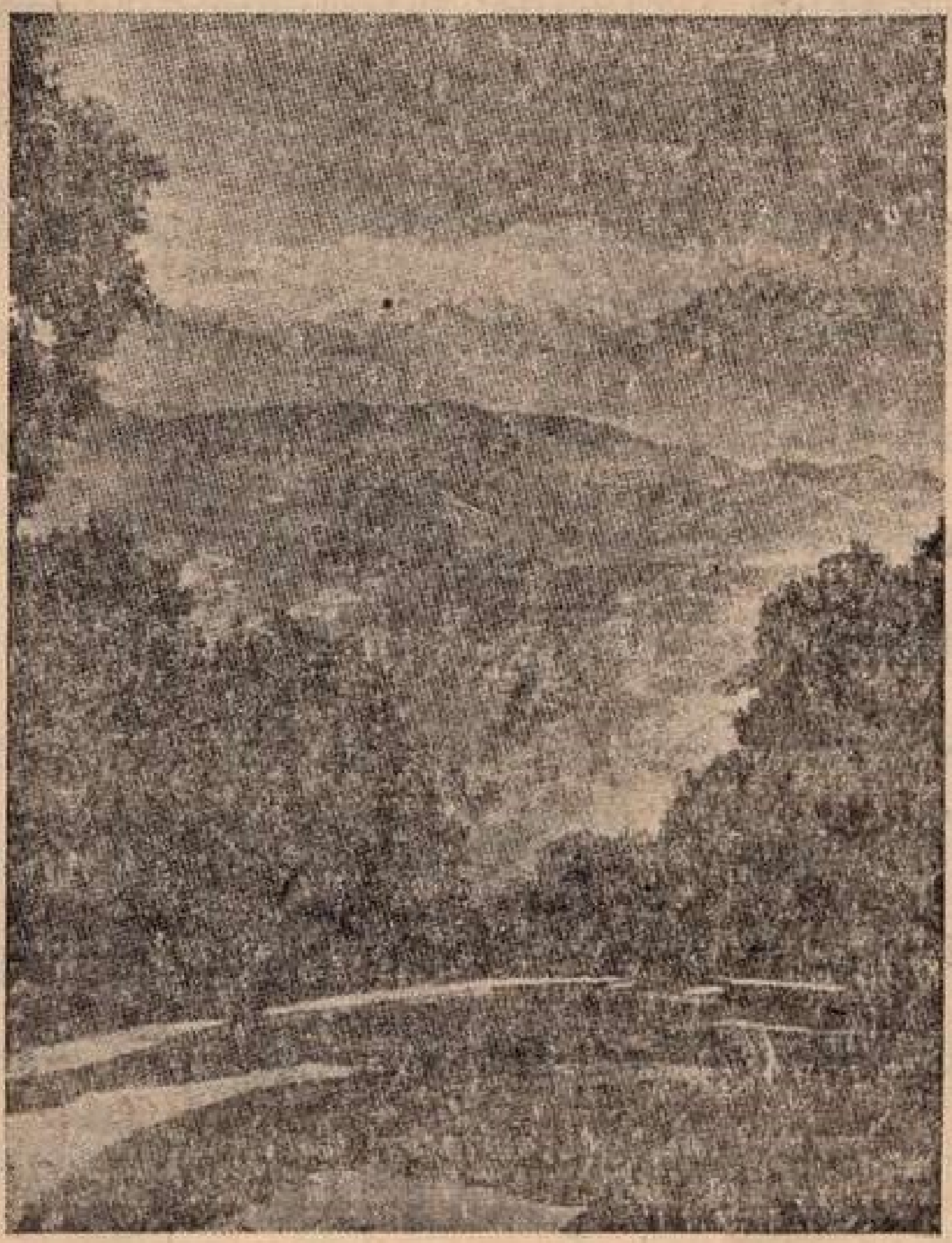

ชิมลา

เมืองซิมลาเดิมเป็นเพียงหมู่บ้านและถูกปล้นเสมอ คนในหมู่บ้านได้ขอให้อังกฤษช่วย อังกฤษได้เริ่มช่วยเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๕๘ กองทหารอังกฤษชื่อมิเซอร์ออดเตอร์โลนี (ชื่อมิอนุสาวรีย์เป็นหอสูงอยู่ที่กัลกัตตา) เป็นหัวหน้า ได้ยกไปปราบพวกปล้นและให้ความคุ้มครองแก่ซิมลาเลยครองเมืองนี้มาตั้งแต่บัดนั้น

เมื่อเห็นว่าซิมลามีอากาศเย็นคล้ายยุโรป ทางอังกฤษจึงส่งทหารที่ป่วยไปรักษาตัวที่นั่น โดยทำที่พักชั่วคราว ต่อมามีนายทหารอังกฤษคนหนึ่งชื่อพันตรีเคนเนดี ได้ไปสร้างบ้านพักถาวรแบบฝรั่งไว้ที่นั่น และต่อมาลอร์ด แอมเฮิสต์ ข้าหลวงใหญ่อังกฤษประจำอินเดีย ในครั้งนั้น ได้ไปพักที่บ้านหลังนี้และชอบใจซิมลามาก แล้วพวกข้าราชการอังกฤษชั้นผู้ใหญ่ประจำอินเดียได้เดินทางไปพักที่นั่นบ้าง ความนิยมเมืองซิมลาได้เพิ่มประมาณยิ่งขึ้น ได้กลายภาวะจากหมู่บ้านเป็นเมืองเล็ก เปลี่ยนจากเมืองเล็กเป็นเมือง

ใหญ่ จนใน พ.ศ. ๒๔๐๗ รัฐบาลอังกฤษที่ปกครองอินเดีย ซึ่งขณะนั้นยังตั้งเมืองหลวงอยู่ที่เมืองกัลกัตตา พอถึงฤดูร้อนก็ย้ายเมืองหลวงจากกัลลัตตาไปอยู่ซิมลา พอพ้นฤดูร้อนจึงย้ายกลับกัลกัตตาทุกปี ซิมลาจึงเป็นเมืองหลวงฤดูร้อนของอินเดียมาแต่ครั้งนั้น แม้เมื่อย้ายเมืองหลวงมาอยู่เดลีแล้ว พอถึงฤดูร้อนก็ยังคงย้ายเมืองหลวงไปอยู่ซิมลาอีก เพราะฉะนั้นจึงต้องทำทางไปซิมลาทั้งรถยนต์รถไฟให้ดีและให้งามด้วย แต่ใน พ.ศ. ๒๔๘๒ อังกฤษได้เลิกใช้เมืองซิมลาเป็นเมืองหลวงฤดูร้อน คงใช้เดลีเป็นเมืองหลวงทุกฤดู เพราะถูกหนังสือพิมพ์โจมตีมาก เนื่องจากย้ายเมืองหลวงแต่ละครั้งต้องหมดเปลืองค่าใช้จ่ายมาก อันเป็นการเกินจำเป็น

รถได้ออกจากเมืองที่เราใช้ผ้า ๗ ชั้นห่มยังคางสั่นฟ้าใส ทิวทัศน์งาม ในเวลาบ่าย ๒ โมง รถแล่นมาตามทางเก่า คนขับยิ่งขับเร็วกว่าขาขึ้น ต้องบอกให้

ขับช้าลง แต่ก็ยังไวอยู่ ขาลงนี้ดูอะไรค่อยน่าดูน่าชม
กว่าขาขึ้น คงเป็นเพราะรู้ทีรู้ท่าคลายความหวาดเสียว
ลงบ้าง แต่เรื่องเผลอแขม่วท้องก็ยังคงมีอยู่ เป็นแต่
เพลาลงเท่านั้น แม้อย่างนี้พวกเราบางท่านก็ยังไม่
ค่อยยอมพูดยอมดูอะไรเท่าที่ควรจะพูดจะดู

รถได้แล่นผ่านขบวนแต่งงานชุดเมื่อวานนี้อีกครั้ง
แต่คราวนี้เป็นคราวรับเจ้าสาวกลับมา เจ้าบ่าวขี่ม้า
ตัวนั้นแต่งตัวแบบเมื่อวานนี้ ถือดาบนำหน้าเกวียน
เจ้าสาวมาในขบวน เจ้าสาวที่นั่งมาในเกวียนนั้น
เรามองไม่เห็นเพราะมีผ้าสีจัดกันเป็นกระโจมคลุมไว้
เกวียนนั้นคันเล็กเทียมวัวคู่ มีการตบแต่งพอสมควร
กระบวนนั้นเดินมาเงียบ ๆ ไม่เอะอะเหมือนขาไป
ที่จะเกรงว่าเจ้าสาวจะตกใจ เจ้าบ่าวถือดาบ บางครั้ง
ก็จะกวัดแกว่งดาบนั้นด้วย

รถได้แล่นผ่านแดนภูเขายอดหินลงมาสู่ภูเขายอด
หญ้า แล้วลงมาสู่ภูเขายอดไม้เมืองหนาว จนลงสู่

ภูเขายอดไม้ธรรมดา จนถึงทราบ แม่น้ำบางสายที่ผ่าน
ไปเมื่อวานนี้ซึ่งมีน้ำน้อย มาวันนี้เกิดมีน้ำมาก แต่รถ
ก็พอแล่นชลอ ๆ ข้ามไปได้ จนถึงที่พัก ณ บ้านคุณ
ปุ่นประมาณเที่ยงคืน ทุกคนมีความคิดตรงกันคือโล่ง
ใจเหมือนยกอะไรหนัก ๆ ออกจากอก ทุกคนพูดทุก
คนคุยถึงสิ่งที่ตัวได้เห็น ซึ่งก็เห็นมาพอ ๆ กันนั่นเอง
แต่ไม่คุยเรื่องที่ตัวหวาดกลัวอย่างไร หลวงตาอยาก
จะพูดกับเขาบ้างก็ไม่มีเพื่อน เพราะพวกเรามัวเพลิน
คุยกันเองเป็นภาษาไทยกันหมด ที่จริงก็เสียมารยาท
อยู่เหมือนกัน แต่ตอนนั้นมัวเพลิน คุยกันเองเสียจึง
ลืมนึกถึงเรื่องนี้ คุยกันแล้ว อาบน้ำแล้ว ก็ยังออก
มาคุยกันอีก บางท่านก็เข้าห้องเงียบไปก็มี และพวก
ที่ออกมาคุยต่อนั้นมีความรู้สึกว่า พรุ่งนี้จะต้องจาก
ที่นี่ไปแล้ว จะต้องพเนจรไปยังที่อื่นต่อไป มีเรื่อง
อะไรตกค้างอยู่ ก็รีบคุยเสียให้หมดยกยอดกันเสียเลย
เมื่อเพลียมากเข้า หมดเรื่องพูดเข้าก็พากันแยกย้าย

กลับเข้าห้อง พรุ่งนี้แล้วเราจะต้องจากที่นี่ที่นี่ให้ความ
อบอุ่นกาย-ใจแก่เราเป็นเวลาถึง ๙ วัน

ทางไปซิมลาแม้จะเต็มไปด้วยทางอันตรายคดเคี้ยว
อย่างนี้ แต่คนรถบอกว่าไม่เคยมีรถตกลงมาเลย หรือ
จะมีบ้างแต่แกไม่รู้ก็ไม่ทราบ แต่ข่าวในหน้าหนังสือ
พิมพ์ถึงเรื่องนี้นี่ไม่เคยมี

หนังสือพิมพ์ของแขกมีมาตรฐานดีมาก โดยเฉพาะ
มาตรฐานด้านการเสนอข่าว ข่าวใดที่เป็นไปเพื่อ
ประโยชน์แก่ประชาชน แม้แต่ข่าวเช่นข่าววันเกิดของ
บริษัทนั้นบริษัทนี้ ซึ่งตั้งมานานเริ่มแต่เป็นร้านแบก
กะดิน จนเป็นบริษัทใหญ่โตมีสาขาตามเมืองใหญ่ ๆ
ทั้งในและนอกประเทศ เขาก็ลงและลงประวัติด้วย
อุทิศหน้าหนังสือพิมพ์ให้เป็นพิเศษทีเดียว โดยที่ทาง
บริษัทไม่ได้จ้างให้เขาเขียนเลย เขาเขียนลงให้เป็น
เกียรติแก่คนของเขา เพื่อให้คนอื่นเอาแบบอย่าง
ตรงกันข้าม ถ้าเป็นเรื่องเสื่อมเสียศีลธรรมหรือเรื่อง

หวาดเสียวเช่นรถตกเหว เรื่องปล้น เรื่องฆ่า แม้ว่าจะเป็นเรื่องจริงไม่ต้องเติมน้ำ เขาก็ไม่ลง เพราะจะเป็นการให้แบบอย่างที่ไม่ดีแก่คนอ่าน หรือให้เกิดความหวาดกลัวแก่คนเดินทาง

อันเรื่องจริงนั้น บางเรื่องก็ควรพูด แต่บางเรื่องก็ต้องดูความเหมาะสมเสียก่อนจึงค่อยพูดหรือไม่พูดเลย เรื่องไม่จริงและไม่มีประโยชน์ เรื่องไม่จริงแต่มีประโยชน์ เรื่องจริงแต่ไม่มีประโยชน์ ทั้งสามนี้พระพุทธเจ้าไม่ตรัส ส่วนเรื่องจริงด้วย มีประโยชน์ด้วย พระพุทธเจ้าจะตรัสก็ต่อเมื่อดูกาละเทศะบริษัท ดความเหมาะสมเสียก่อนแล้วจึงตรัส หรือมิฉะนั้นก็ไม่ตรัส ดังนั้นพระพุทธพจน์ของพระองค์จึงมีคนนับถือทั่วโลก

๑๙ เมษายน

พอตื่นนอนก็นึกทีเดียวว่าวันนี้เป็นวันสุดท้ายที่เราจะอยู่ที่เดลี จึงรีบลุก ขณะนั้นทุกคนลุกขึ้นหมดแล้ว และ

ทุกคนจัดสมบัติของตนเข้ากระเป๋า ยังไม่ทันเรียบร้อย ก็ถึงเวลาอาหารเช้า อาหารเช้ามื้อนี้เป็นข้าวต้มธรรมดา แต่พวกเราฉันได้มากเป็นพิเศษเป็นการฉันลา เพราะต่อไปก็จะไม่มีโอกาสฉันอย่างนี้อีกแล้ว ฉันแล้วก็อนุโมทนาให้เจ้าของบ้าน แล้วกลับมาจัดของต่อรอพวกอุบาสกที่กำลังรับประทานอาหาร เมื่ออุบาสกเสร็จเรื่องอาหารกิจแล้ว จึงพร้อมกันไปยังสถานทูตเพื่อลาท่านเอกอัครราชทูต เมื่อคุยกันอยู่ในห้องรับแขก ซึ่งมืดจนต้องเปิดไฟคุยกันได้สักครู่ พอได้เวลาก็ลาท่านเอกอัครราชทูตไปยังสถานตรวจคนเข้าเมือง

ที่ทำการตรวจคนเข้าเมือง เป็นอาคารชั้นเดียวเก่าไม่สง่า ไม่สมกับเป็นที่ตรวจคนเข้าเมือง แต่มีบริเวณกว้าง ภายในอาคารค่อนข้างมืด รู้สึกแปลกตาที่เห็นแขกเจ้าหน้าที่ใช้ปากกาเซฟเฟอร์ปลอกทองเขียนหนังสือ และเห็นแขกคนนั้นคนเดียวเท่านั้นที่ใช้ปากการาคาแพงเขียนหนังสือ แต่ว่าแกเขียนอยู่สักครู่

เดี๋ยวพอพวกเราจะกลับ แกจึงคืนให้คุณสุภาพ จึงรู้ว่าเป็นปากคุณสุภาพ

ออกจากที่ทำการตรวจคนเข้าเมืองแล้วเลยไปฉันอาหารเพ่นที่ร้านขายอาหารจีนที่เคยฉัน เนื่องจากคุณประสาทสั่งอาหารล่วงหน้าไว้แล้ว จึงเสียเวลาคอยไม่นานนักอาหารก็มา เมื่อเสร็จเรื่องอาหารกลางวันทั้งพระทั้งฆราวาสแล้วก็พากันกลับที่พักเพื่อจัดสมบัติลงกระเป๋าต่อ

กระเป๋าของเราโตกว่าของใครหมด แม้อย่างนั้นก็ปรากฏว่า ยังมีสมบัติเหลือกระเป๋าอีก สมบัติคือดินจากสังเวชนียสถานซึ่งพวกเราแต่ละท่านต่างก็หอบหิ้วเอามากันคนละไม่น้อย ในที่สุดต้องตัดใจแบ่งดินนั้นเอาไว้ที่บ้านคุณบุ่นเสียบ้าง คงเอาไปแต่พอควรเสียดายก็เสียดาย พอเสร็จก็รีบบอกคุณบุ่นว่าขอให้พาไปที่บ้อมแดงที่เดลิด้วย ผ่านไปผ่านมาไม่ได้เข้าไปดูสักที คุณบุ่นรับปากทันที เราเลยชวนมหาประจวบ

ไปด้วย เพราะจัดกระเป๋าเสร็จแล้ว ส่วนผู้อ่านเห็น
กำลังชุลมุนอยู่กับการยัดสมบัติลงกระเป๋าก็เลยไม่ชวน
เรามีเวลาที่จะดูได้เพียงชั่วโมงเดียวเท่านั้น แล้วจะ
ต้องรีบกลับ เพื่อเตรียมตัวไปขึ้นรถไฟ

ป้อมแดงหรือวังแดงที่เดลี เบื้องหน้าเป็นสนาม
กว้างมีคูป้อม ตัวป้อมวัดโดยรอบได้ถึงไมล์ครึ่ง ตั้ง
อยู่ริมแม่น้ำยมุนา กำแพงทำด้วยหินแดง ด้านแม่น้ำ
กำแพงสูง ๖๐ ฟุต ด้านบนบกสูง ๗๕ ฟุตก็มี สูงถึง
๑๑๐ ฟุต ก็มี ลักษณะเป็นแปดเหลี่ยม เฉพาะคูป้อม
ลึกถึง ๗๕ ฟุต ดูใหญ่โตจริง ๆ แต่ยังไม่ถึงป้อม
แดงที่อัครา ป้อมแดงนี้ พระเจ้าชาหะหันเป็นผู้สร้าง
สิ้นเงินไป ๑๐ ล้านรูปี สิ้นเวลาสร้าง ๑๐ ปี สร้าง
เมื่อ พ.ศ. ๒๑๘๑ มีประตูสำคัญสองประตู คือประตู
ละฮอร์ หันไปทางเมืองละฮอร์ อีกประตูหนึ่งเรียกว่า
ประตูเดลี เพราะหันไปทางกรุงเดลี ป้อมนี้แต่ก่อน
สมัยชาหะหัน เรียกว่ากิลา วิชาหะหานาบาด

เดียวนี้เรียกว่า ลาลกิลา แปลว่าบ้อมแดง บ้อมนี้ถูก
ทำลายหลายครั้งทั้งโดยธรรมชาติทั้งโดยมนุษย์ ครั้ง
แรกถูกทำลายโดยแผ่นดินไหว ต่อมากองทัพเปอร์เซีย
ได้มาปล้นเอาทรัพย์สมบัติไปเป็นอันมาก เหลือที่จะ
คำนวณค่า แม้บัลลังก์วิเศษซึ่อบัลลังก์นกยูงก็เอาไป
เสียด้วย บัลลังก์นกยูงนี้ทำด้วยทองประดับเพชร
พลอย มรกต กว้าง ๔ ฟุต ยาว ๖ ฟุต เพชรที่ประดับ
เม็ดหนึ่งหนักอย่างต่ำ ๑๐๐ กาหรัต อย่างสูงถึง ๒๐๐
กาหรัต มรกตอย่างดีแต่ละเม็ดหนัก ๓๐-๖๐ กาหรัต
มี ๑๑๖ เม็ด นกยูงที่บัลลังก์นี้หางประดับด้วยมรกต
อกประดับเพชร บัลลังก์นี้ราคาทั้งหมดประมาณ ๑,๐๗๐
ล้านรูปี หลังจากนั้นได้ถูกพวกมหาราษฎร์ปล้นอีก
และต่อจากนั้นได้ถูกพวกโรหิลลาปล้นซ้ำอีก ครั้งหลัง
สุดเมื่อพวกทหารซิ่ปอยก่อการจลาจล อาคารหลาย
แห่งในบ้อมนี้ได้ถูกทำลาย ทรัพย์สมบัติต่าง ๆ ถูก
ทำลายเสียหายมาก ซึ่งดูรูปร่างกายนอกบ้อมแล้ว

ไม่น่าจะมีใครยกทัพหักเข้าไปในบ้อมได้เลย ในสมัยโน้น ทงนกเนืองมาจากคนภายในบ้อมนั่นเองเบิดช่องให้คนนอกบ้อม

"ร่างกายเรา เมื่อภายในอ่อนแอ เชื้อโรคก็ได้ช่อง ใจเราก็เหมือนกัน เมื่อใจอ่อนธรรมะหรืออ่อนหลักใจ กิเลสก็ได้ช่อง"

จากข้อความดังกล่าวแล้วจะเห็นว่ามหาราชาแขกนั้นร่ำรวยเหลือประมาณ เมื่อหลายปีมาแล้วได้อ่านหนังสือพิมพ์พบข่าวว่า คนที่ร่ำรวยที่สุดในโลกนั้นเป็นคนอินเดียคือนิซัมแห่งไฮเดอราบัด แกมีสมบัติไม่ทราบว่าเป็นมูลค่าเท่าไร เฉพาะไข่มุกสามารถนำมาเรียงให้เต็มถนนยาวได้ไม่ต่ำกว่า ๑๐ ไมล์ พวกเพชรพลอยเก็บไว้เป็นถ้า ๆ แกจ้างชาวอังกฤษคนหนึ่งให้มาทำบัญชีทรัพย์สมบัติของแกปรากฏว่า ๔ ปียังทำบัญชีสมบัติได้ไม่ถึงครึ่ง แม้จะมีมงมถึงขนาดนั้นแต่กมีธยัสถ์มาก เสื้อผ้าที่ใช้เมื่อขาดก็เย็บเอง มี

วังงามมากแต่ไม่อยู่ กลับไปอยู่วังเล็ก ๆ และเบี่ด
วังงามนั้นให้คนชมเก็บสตางค์ คำว่านิซัมนี้เป็นคำ
ยกย่องพิเศษสูงกว่ามหาราชา อังกฤษให้เป็นพิเศษ
แก่ท่านผู้นองค์เดียว และต้องยิงสลุดให้เกียรติ ๑๙ นัด
ซึ่งมหาราชาจะไม่ได้รับสลุดถึงขนาดนั้น ขณะนี้ท่าน
นิซัมนี้ยังทรงพระชนม์อยู่

มหาราชาแห่งไชยปูระ เวลาเสียงแขกมีรถไฟ
เล็กทั้งขบวนแล่นผ่านไปข้างหน้าแขก บนตู้รถไฟ
บรรทุกอาหารต่าง ๆ ไว้เต็ม พอผ่านหน้าแขกและ
แขกหยิบอาหารบนตู้ รถไฟจะหยุดเอง เมื่อแขก
คนนั้นหยิบอาหารเสร็จแล้ว จึงจะแล่นผ่านหน้าแขก
คนอื่น ๆ อีกต่อไป และรถไฟนั้นเป็นทองคำทั้งขบวน

มีพรมที่มีชื่อเสียงผืนหนึ่งทำขึ้นมาแล้วไม่มีใคร
ซื้อ เคยนำไปอวดถึงอเมริกาก็ไม่มีใครซื้อ พรม
ผืนนี้ดอกเป็นมรกตเม็ดโตมาก จนอาจทำให้ใจเต้น

เส้นไหมพรมใช้เส้นทองคำทอ ผืนก็ไม่โตนัก มิราคา
เพียง ๒๐ ล้านบาทเท่านั้น

ได้ทราบว่ามีการสำรวจเศรษฐีโลก เอาคนที่รวย
ที่สุดในโลกมา ๑๐ คน ปรากฏว่า ๔ คนใน ๑๐ นั้น
เป็นชาวอินเดีย

เมื่ออยู่ที่เดลี นอกจากจะได้ข่าวเรื่องแปลก
สำหรับเราคือเรื่องผู้หญิง เวลาแต่งงานต้องให้เงิน
ผู้ชายแล้ว ยังมีอีกเรื่องหนึ่งซึ่งมีข่าวลงในหนังสือ
พิมพ์ เห็นว่าแปลกและเพิ่งนึกได้จึงนำมาเล่าแทรก
ไว้ตรงนี้ด้วยคือ เรื่องมีอยู่ว่า ผัวเมียคู่หนึ่งเดินทางไป
ยังอีกหมู่บ้านหนึ่ง ซึ่งอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านของตน
บังเอิญในวันที่ตนพักอยู่ที่หมู่บ้านนั้น ตอนกลางคืน
เขามีพิธีประจำหมู่บ้านคือจับคู่กันแล้วแต่จะไปจับได้
ผัวใครเมียใครมาเป็นคู่ ในพิธีนี้ไม่มีใครว่า เพราะ
ถือเป็นประเพณีของหมู่บ้านนี้ ผัวเมียคู่นี้ต้องไปร่วม
ในพิธีกับเขาด้วย และมีชายอื่นจับได้คู่กับฝ่ายเมีย

แล้วจะพาไป แต่เมียไม่ยอมไปด้วย เพราะคนนั้นไม่ใช่ผัวของตน ผัวรู้เรื่องเข้าก็บังคับให้เมียไปกับชายคนนั้นเพื่อรักษาประเพณีของหมู่บ้านนี้ แต่เมียก็ไม่ยอม ผัวโกรธมากหาว่าเมียไม่ให้เกียรติแก่ผัวจึงตัดใบหูตัดจมูกเมียเสียเป็นการทำโทษ เมียเสียใจเลยไปผูกคอตาย แล้วเรื่องไปถึงศาลได้อย่างไรไม่ทราบ เกิดมีการพ้องร้องผัวเป็นคดีกันในศาล แล้วศาลจะตัดสินกันอย่างไรก็ไม่ทราบ เพราะเป็นเรื่องภายหลังในหนังสือพิมพ์ลงเรื่องแล้วมาสุดตรงพ้องร้องกันนี้ ยังไม่ได้ลงเรื่องการพิจารณาตัดสิน ในเรื่องนี้มีข้อน่าคิดหลายอย่างแต่อย่างหนึ่งในหลายอย่าง คือวิธีลงโทษผู้หญิงด้วยวิธีตัดจมูกตัดใบหู ซึ่งในเรื่องรามเกียรติ์พระลักษณ์เคยลงโทษนางสมนักขาน้องสาวทศกัณฐ์ด้วยวิธีนี้มาแล้ว สมัยรามเกียรติ์เป็นสมัยโบราณนานเต็มที ถ้าว่าตามแบบฮินดูแล้ว ก็ก่อนสมัยมหาภารตะก่อนพุทธกาลเสียอีก หรือถ้าจะว่าแต่งเอา

ที่หลังถึงอย่างนั้นก็นานนับพันปีเหมือนกัน แต่การลงโทษผู้หญิงในสมัยนั้น อินเดียก็ยังอุตส่าห์รักษาเอาไว้มาใช้ลงโทษผู้หญิงในสมัยนี้ได้ นับได้ว่าเป็นนักรักษาของเก่าตัวยงทีเดียว แต่ว่าของดี ๆ กว่านั้น เช่นธรรมะของพระพุทธเจ้า ทำไมไม่รักษาเอาไว้ให้คนอินเดียรุ่นหลังได้รู้ให้ดกว่าบัจจุบันนี้บ้างก็ไม่ทราบ

คนอินเดียนนี้มงมักแสนจะมงม ทยากจนก็แสนจะยากจน และคนทั้งสองประเภทนี้ แทบไม่มีโอกาสติดต่อกัน เพราะต่างชั้นต่างวรรณะกัน การถือวรรณะในอินเดียแม้จะไม่มีทางนิตินัย แต่ทางพฤตินัยก็มีเช่นเดียวกับขอทาน มหาราชาบางองค์ที่ช่วยเหลือประชาชนก็มี เช่นมหาราชาแห่งพาราณสี แต่ในขณะนี้ท่านก็ไม่ร่ำรวยอะไรนัก มหารานีแห่งเบิทวารได้ยกวังให้เป็นมหาวิทยาลัย อย่างนี้ก็มีเหมือนกันแต่มีน้อย ความมงมีของคนอินเดียบางท่านนั้น ไม่ค่อยก่อให้เกิดประโยชน์และความสุขแก่เจ้า

ของและคนอื่นเท่าไรนัก คือไม่สมกับความร่ำรวย

"ทรัพย์ใด เจ้าของไม่ได้ใช้คนอื่นก็ไม่ได้ใช้ ทั้งเจ้าของทั้งคนอื่นต่างก็ไม่ได้ประโยชน์จากการใช้ทรัพย์นั้น แล้วทรัพย์นั้นจะมีความหมายอะไร ความรู้ที่อยู่ในหนังสือ เจ้าของหนังสือก็ไม่ได้อ่านและไม่ยอมให้คนอื่นอ่าน ความรู้นั้นก็ไม่มีค่าอะไร ธรรมะที่มีอยู่ในความรู้ คนผู้มีความรู้ก็ไม่ใช้ธรรมะ ไม่ปฏิบัติธรรมะ และไม่สอนผู้อื่นให้รู้ธรรมะนั้นด้วย อย่างนี้ธรรมะหรือความรู้ธรรมะของเขาจะมีประโยชน์อะไร มีแต่จะทำให้คนอื่นรำคาญเพราะความเป็นนักพูดธรรมะของเขาเท่านั้น คนปฏิบัติธรรมะคือคนใช้ธรรมะ คนปฏิบัติธรรมะมักไม่พูด คนพูดมักไม่ใช่นักปฏิบัติธรรมะ"

ได้ข้ามสะพานคูบ้อมเลี้ยวขวาเข้าประตูเชิงเทินแล้วเลี้ยวซ้ายเข้าประตูละฮอร์ อันเป็นประตูด้านหน้าเหนือประตูละฮอร์มีหอกลมเป็นแถว คล้ายประตูที่จะ

เข้าสู่บริเวณทัชมาฮาล ประตูละฮือรุ่นมีลักษณะผิด
กับประตูทั่วไป เพราะมองจากข้างนอกหรือด้านหน้า
จะไม่เห็นประตู ทั้งนี้เนื่องจากมีเชิงเทินสูงบังประตูนี้
ไว้ เชิงเทินนี้เป็นหิน มีสามด้าน มีประตูอยู่ข้าง ๆ
ด้านละหนึ่งประตู ด้านหน้าปิดทึบ ตรงมุมมีหอกลม
ถ้าข้าศึกจะยึดประตูป้อมจะต้องยึดเชิงเทินนี้ให้ได้ก่อน
เชิงเทินนี้ออรังเซบเป็นผู้สร้าง.

เมื่อคุณปุ่นเสียค่าผ่านประตูคนละสองแอนนาแล้ว
ก็นั่งรถผ่านประตู ผ่านแขกเขียว (ทหารแต่งตัวเขียว)
ผ่านคนขายของที่ระลึกซึ่งมีอยู่ไม่น้อย แล้วผ่านสนาม
กว้างมาหยุดที่อาคารหินสองชั้น หลังมีหมา มีชื่อว่า
เนาบัตคะนา (หอกลอง) รถยนต์เข้ามาได้ถึงหน้า
อาคารหลังนี้ พวกเราได้ขึ้นไปบนเนาบัตคะนา ซึ่ง
ตรงกลางเป็นทางผ่าน แต่ด้านซ้ายขวาของทางมีห้อง
หลายห้อง นี่พูดเฉพาะชั้นล่าง ชนบนไม่ได้ขึ้นไปดู
เห็นแต่มีบันไดหินทอดขึ้นไป ลงจากเนาบัตคะนา เดิน

ตามถนนผ่านสนามกว้างมากมาสู่พระที่นั่งแห่งแรก มี
ชื่อว่า เทวัน-อิ-อาม ได้ยินว่าในสมัยก่อน ตั้งแต่
บริเวณเนาบัตคะนาเข้ามาภายในบริเวณพระที่นั่งต่างๆ
ใครจะขี่ม้าขี่ช้างหรือยานอะไรเข้าไปไม่ได้ นอกจาก
พระเจ้าแผ่นดินและพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น.

บริเวณสนามจัดไว้สะอาดดีมาก หญ้าก็เขียวชอุ่ม
น่าชุ่มชื่น เทวัน-อิ-อาม เป็นที่ออกขุนนางฝ่ายหน้า
ทุกวัน สร้างด้วยหินทรายสีแดงมีลักษณะแบบเดียวกับ
เทวัน-อิ-อาม ที่บ้อมแดงที่อัครระยาว ๕,๐๐๐ ฟุต
กว้าง ๓๐๐ ฟุต มีมุขเด็ดสำหรับกษัตริย์เสด็จออกว่า
ราชการยื่นออกมาจากฝนังชั้นในกว้างถึง ๙๐ ฟุต สูง
กว่าพื้น ๓ ฟุต มุขเด็ดนี้มีหลังคาหินด้วยทึงที่อยู่ภายใต้
หลังคาของพระที่นั่ง ลวดลายที่กระจังหินประดับมุข
เด็ดนี้ทำละเอียดงามน่าชมแต่เป็นลายแบบโมกุลทั้งนั้น
คือเป็นลายฉลุแบบรวงผึ้งบ้าง แบบกลีบดอกไม้บ้าง
เป็นต้นเป็นพันบางส่วนไม่เป็นลายฉลุ แต่เป็นลาย

ฝังหินสีต่าง ๆ เป็นรูปดอกไม้เป็นต้น คล้ายกับที่ทัชมาฮาล ส่วนตัวพระที่นั่งเองนั้นก็เหมือนกับที่อัคระ. เบื้องหลังของพระที่นั่ง เทวัน-อิ-อาม เป็นสนามหญ้าเขียวชอุ่ม มีทางเดินตรงไปสู่พระที่นั่งชื่อฮัมมาน ซึ่งอยู่ทางเบื้องหลังตรงพอดีกับพระที่นั่ง เทวัน-อิ-อาม โดยมีสนามหญ้าคั่น พระที่นั่งฮัมมานเป็นพระที่นั่งหมู่คือมีพระที่นั่งอีกสามหลัง ได้แก่พระที่นั่งรังคะมาฮาล พระที่นั่งเทวัน-อิ-คาส และพระที่นั่งคัสมาฮาล อยู่ติดต่อกันไป และตั้งอยู่บนกำแพงบ้อมสุดทางด้านตะวันออก เมื่อมองออกมาภายนอก หรือมองจากภายนอกกำแพงเข้ามาจะเห็นว่าอยู่สูงมาก สูงหลายสิบฟุตจากระดับพื้นข้างล่างถึงข้างบน แต่ถ้ามองดูภายในบ้อมจะเห็นระดับพื้นภายในบ้อมกับพื้นพระที่นั่งอยู่ในระดับเดียวกัน มองไปที่กำแพงบ้อมด้านเหนือ ใต้ ตะวันตก จะเห็นกำแพงอยู่สูงจากระดับพื้นภายในบ้อมมาก แต่ทางด้านตะวันออกพระที่นั่งซึ่งอยู่

ในระดับเดียวกับพื้นภายในบ่อมันเองกลับอยู่บนกำแพงบ่อม ดังนั้นเมื่อเข้าไปในบ่อมจะเห็นกำแพงได้สามด้านอีกด้านหนึ่งไม่เห็น ดูแล้วก็แปลกดี พระที่นั่งอัมมาน ชาฮฺชะหันเป็นผู้สร้างสำหรับเป็นที่อาบน้ำแบบเตอรกิมีสามห้อง แต่ละห้องเปิดโล่ง ไม่มีบานประตูหน้าต่าง ห้องแรกเป็นห้องแต่งตัว ห้องที่สองเป็นห้องอาบน้ำร้อนก็ได้ เย็นก็ได้ ห้องที่สามเป็นห้องอาบน้ำร้อนเท่านั้น แต่ละห้องเป็นหินอ่อนจำหลักลวดลายฝังหินสีต่าง ๆ อย่างงดงาม ประตูเข้าทำข้างบนเค้าดอกบัวตูมเกลี้ยง ๆ ไม่ทำเป็นหยัก ๆ เหมือนแบบโมกุลทั่วไป

บ่อน้ำทำเป็นรูปสี่เหลี่ยม ทำเป็นสองชั้น ชั้นนอกสูงกว่าพื้นห้อง ชั้นในต่ำกว่าพื้นห้อง คนนั่งอาบน้ำที่ชั้นในแล้วพิงชั้นนอกได้สบาย น้ำนั้นมีท่อต่อถึงกันหมดตลอดพระที่นั่งทั้งสี่หลังโดยทำลอดมาใต้พื้นบ้าง โผล่บนพื้นบ้าง ลอดใต้ฝนังบ้าง และมีที่อาบน้ำอีกแห่งหนึ่ง

อยู่ในพระที่นั่งนี้แต่คนละตอน ที่อาบน้ำแห่งนี้ทำเป็น
รูปดอกบัวบานขนาดใหญ่ มีน้ำพุอยู่กลางดอก เป็น
หินขาวสลักลวดลายประณีตงดงามมาก แต่ตน จะ
อาบแบบอาบน้ำฝนละก็ได้ แต่ถ้าจะอาบแช่ตัวย่อม
ไม่ได้ และมีทางน้ำไหลต่อไปยังห้องอนด้วย พระที่นั่ง
นี้มีห้องโตกว่างามกว่าที่บ้อมแดงที่อัคระ เพดานก็ปิด
ทอง ติดกระจกเป็นเส้นชักแนวยาว การใช้กระจก
ประดับอย่างนี้ที่บ้อมแดงที่อัคระไม่มี ประตูก็เป็นชั้น ๆ
ข้างบนทำเป็นหยัก ๆ ได้จังหวะติดต่อกันจนไปสุดเอา
ที่ผนังกันห้อง ราวกับม่านละคอน ประตูนี้เป็นหินอ่อน
สลักเป็นลายฉลุโปร่งอย่างลายฉลุทั่วไปบ้าง เป็นลาย
ฝังหินบ้างตามแบบโมกุลงามมาก.

พระที่นั่งถัดไปชื่อ รังคมาฮาล เป็นที่ประทับ
สำราญของพระเจ้าแผ่นดินในหมู่นางใน และเป็นที่
อยู่ของนางในด้วย พูดง่าย ๆ ก็คือเป็นฮาเร็มนั่นเอง
พระที่นั่งแห่งนี้มีห้องสามห้อง มีลายหินฉลุ เพดาน

เดิมว่าบุด้วยเงิน มิดอกไม้ทองติด แต่เดียวนี้บีดทอง
และระบายสี ด้านนอกมีหน้าต่างห้าช่อง แต่ละหน้า
ต่างมีกระจังหินฉลุลวดลายบีดไว้ แต่มีช่องเล็กพอ
ชะโงกออกไปดูได้ หน้าต่างนี้ได้ยินว่าทำไว้สำหรับ
ให้นางในชมกีฬาชนช้าง ช้างสู้กับเสือที่ข้างล่าง ใต้
พระที่นั่งนี้หรือที่เชิงกำแพงบ้อมตอนนี้ (เพราะพระ
ที่นั่งอยู่บนกำแพง).

พระที่นั่งถัดไปอีกเป็นพระที่นั่งที่มีชื่อที่สุด มีลวด
ลายดีที่สุด แม้ที่ชมาฮาลหรือที่บ้อมแดงที่อคระกสู้
ไม่ได้ พระที่นั่งนี้ชื่อเทวัน-อิ-คาส เป็นที่ออกขุนนาง
ฝ่ายใน เพดานเป็นไม้ ทำเป็นลวดลายวิจิตร เดิมว่า
บุด้วยทองคำ แต่เดียวนี้บีดทองไว้ ลายฝังหินที่นั่งงาม
ละเอียดกว่าที่อื่นทั้งหมด ถ้าเป็นลายดอกไม้ก็หาหิน
สีเหมือนดอกไม้มาฝังทำเป็นดอกเป็นกลีบเป็นเกสรเป็น
ใบเป็นก้าน หินจึงมีสีต่าง ๆ เช่น แดง เหลือง เขียว

ม่วงเป็นต้น เมื่อป้อมแดงแห่งนี้ถูกปล้น พวกปล้นได้ลอกเอาเงินเอาทองคำที่บุเพดานไปหลอมใช้หมด รูปร่างของเทวัน–อิ–คาส ก็เหมือน ๆ กับเทวัน–อิ–อาม แต่เป็นหินขาว มีห้าห้องรูปสี่เหลี่ยมริ บนหลังคามีหอกลมสี่หอประจำทั้งสี่มุม ตัวพระที่นั่งอยู่สูงจากพื้นดินไม่ถึงแค่อก ภายในพระที่นั่งนอกจากเพดานแล้วไม่ว่าจะเป็นที่พื้นหรือที่เสาหรือที่ผนังล้วนมีลวดลายวิจิตรทั้งนั้น บางตอนนอกจากมีลายฝังหินลายฉลุหินแล้ว ยังมีลายเขียนทองด้วย ภายในมีบัลลังก์หินอ่อนสีขาวฉลุลวดลายตั้งอยู่บัลลังก์หนึ่ง บัลลังก์นี้ได้ยินว่าเป็นที่ตั้งรองบัลลังก์นกยูง ดังที่กล่าวแล้ว และที่เทวัน–อิ–คาสนี้ มีสิ่งแปลกอีกอย่างหนึ่งคือ มีคำจารึกเป็นภาษาเปอรเซียอยู่ที่คานตอนนอก และเขาลอกแปลเป็นภาษาอังกฤษจารึกไว้บนแผ่นทองเหลืองติดไว้ที่ผนังหรือเสาด้านใน มีใจความว่า ถ้าจะมีสวรรค์อยู่ในพิภพนี้ก็คือที่นี่เอง ที่นี่เอง ที่นี่เอง

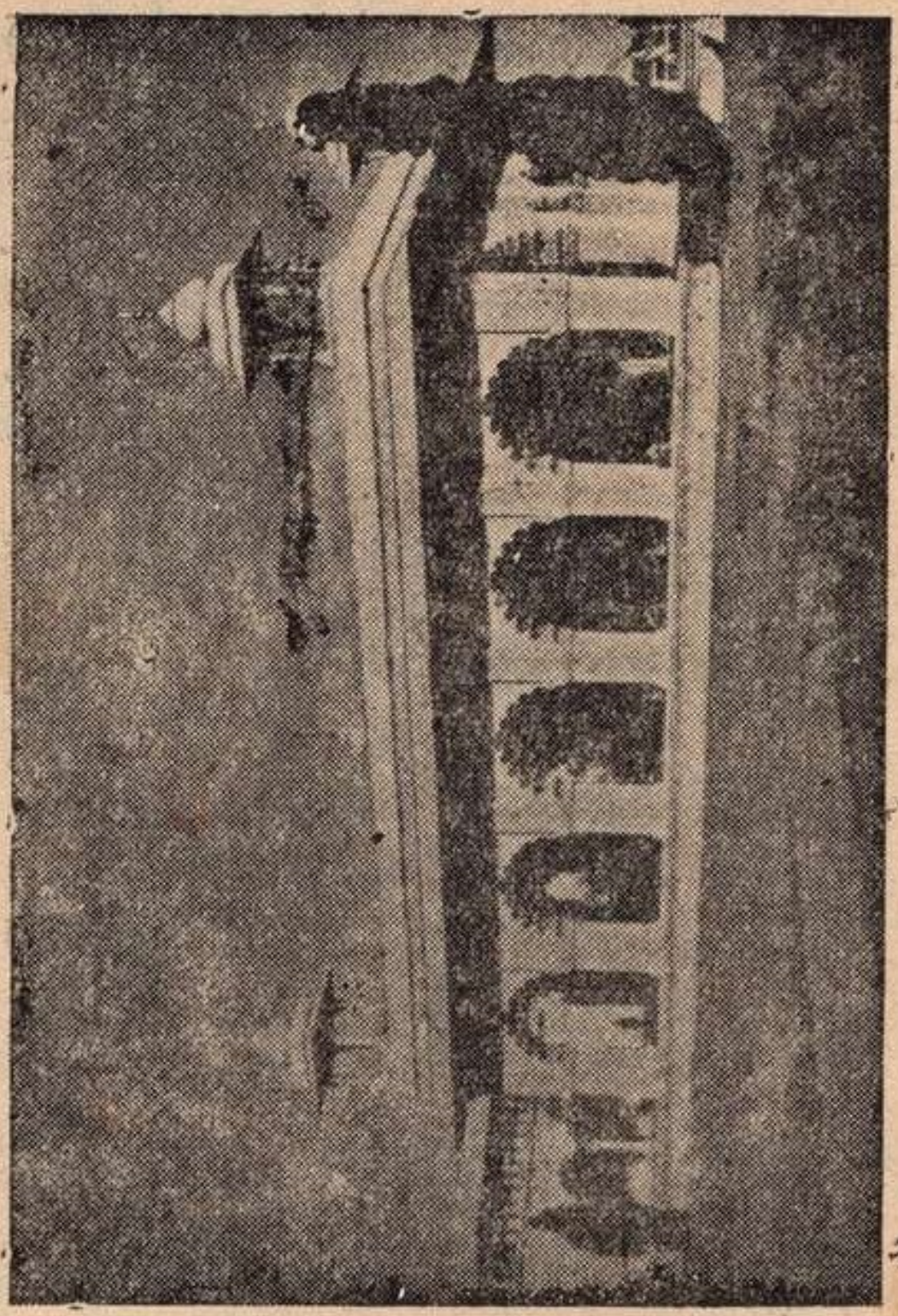

เทวัน - อิ - คาส สวรรค์บนพิภพ

พระที่นั่งถัดจากเทวัน-อิ-คาส์ไป ชื่อ คัสมาฮาล เป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินโดยเฉพาะ พระที่นั่งนี้มีห้องสามห้อง คือห้องแต่งพระองค์ ห้องบรรทม ห้องน้ำแต่ละห้อง ไม่มีบานประตูเหมือนพระที่นั่งอื่น ๆ

ลวดลายและลักษณะของพระที่นั่งแห่งนี้เป็นแบบเดียว
กับรังคมาฮาล และมีแปลกอีกอย่างคือที่นี่มีหอเล็ก
ยื่นออกไปภายนอก หอแห่งนี้กล่าวกันว่าเป็นที่สำหรับ
พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกในตอนเช้าทุกเช้าให้ประชาชน
ได้เห็น จะได้รู้ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นยังอยู่ไม่
ถูกจับหรือสิ้นพระชนม์เสียแล้ว เพราะในระยะที่
กษัตริย์โมกุลมาปกครองอินเดียนั้น การกบฏมีบ่อย
และที่หอแห่งนี้เป็นที่ประกอบพิธีละหมาดของกษัตริย์
ด้วย [การละหมาด (นมัสการพระเจ้าและสวดมนต์
ถึงพระเจ้า) ของมุสลิมต้องทำวันละห้าครั้งคือ
ละหมาดสุโบะฮฺ (ซุบฮิ) ทำแต่เช้ามืด ละหมาด
ละโฮรฺ (ดุฮฺริ, ดุโฮรฺด) ทำตั้งแต่ระหว่างเลยเที่ยง
ถึงราวบ่าย ๑๕.๐๐ น. ละหมาดอะซรัด (อัสริ) ทำ-
ตั้งแต่ระหว่างบ่าย ๑๕.๐๐ น. ถึงตะวันตกดิน ละหมาด
มักริบ ทำระหว่างตะวันตกดินจนถึงหมดแสงตะวัน
ละหมาดอิซารฺ ทำระหว่างหมดแสงตะวันถึงเช้ามืด].

ทบัลลังก์หินทพระทีนั่งเทวัน-อิ-อาม ซึ่งสมัย
หนึ่งเป็นที่หวงห้ามมีความหมายถึงชีวิต แต่เดี๋ยวนี้
มีเด็กไต่เล่นให้ยั่วเยียไป เรียกว่าแม้แต่เด็กก็ยังลูบ
หัวเล่นได้เช่นเดียวกับ

คนบางคนเวลามีชีวิตอยู่ก็ถือหัวถือตัวนัก แต่
พอตายแล้วก็เท่านั้นเอง.

ทบัลลังก์ทพระทีนั่ง เทวัน-อิ-คาส อันงามเลิศ
นั้น เราได้ขึ้นไปนั่ง แล้วให้คุณบุ่นถ่ายรูปไว้เป็นที่
ระลึกแลเพื่อคุยว่า ณ บัลลังก์แห่งสวรรค์ในพิภพนั้น
เราได้เคยนั่งแล้ว เมื่อถ่ายแล้วอัดรูปเอามาดูแล้ว
ก็อัดให้ใครหรือนำไปอัดอวดใครต่อไปอีกไม่ได้ ทั้งนี้
เพราะข้างหลังเรานั้นมีแขกเด็ก แขกหนุ่ม แขกแก่
เสนอหน้าเข้ามาถ่ายด้วยให้สลอน โดยมิได้เป็นดารา
รับเชิญสักหน่อย บางคนแถมยิ้มหัวเราะฟันขาวหนวด
เพิ้มทีเดียว คงนึกว่าโก้มาก.

การเสนอหน้าในเรื่องที่ตนไม่ควรเสนอหน้าย่อมถูกสนองด้วยการตำหนิ.

มีพระที่นั่งอีกหลังหนึ่งอยู่ห่างไปทางใต้จากพระที่นั่งอัมมาน พระที่นั่งแห่งนี้มีความน่าชมด้อยกว่าพระที่นั่งอื่น ๆ แต่ทว่าน่าดู เพราะเขาจัดเป็นพิพิธภัณฑ์สำหรับแสดงวัตถุในบ้อมแดงนี้ ของที่แสดงนั้นมีมาก เช่นคัมภีร์กุรอาน เก่ามาก อาวุธต่าง ๆ หมากรุกรูปเป็นทหาร เครื่องประดับทำด้วยทองและเพชรพลอยและรูปเขียนของชาหฺชะหันกับมเหสีของกษัตริย์องค์อื่น ๆ รูปที่เขียนนี้โดยเฉพาะหน้าของมเหสีไม่ว่าจะเป็นพระนางมมทัชมาฮัล หรือพระนางนรชาหันเป็นต้นหน้ายังกับองค์เดียวกัน และมีพระเนตรโตกว่าพระโอฐทุกองค์.

พูดถึงตาถึงปากก็น่าคิด ตามีสอง หูมีสอง จมูกมีสอง มือมีสอง แต่ปากมีหนึ่ง ธรรมชาติสร้างไว้อย่างนี้ คงแสดงว่า ให้ทำให้ฟังให้ดูมาก

กว่าให้พูด.

ในบริเวณนี้มีสิ่งที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่ง คือมัสยิดสำหรับ กษัตริย์ ทำละหมาดใน วันศุกร หรือ ใน วันอื่น มัสยิดแห่งนี้เรียกว่า มัสยิดไข่มุก แม้จะมีขนาดไม่โตนัก แต่กงามมากสมชื่อ ยังไม่เคยเห็นมัสยิดที่ไหนงามเท่าที่มัสยิดไข่มุกนี้ และเขาทำสิ่งประกอบดี คือ กำแพงหินสีคล้ำ แต่ตัวมัสยิดหินอ่อนสีขาวจัด สีจึงตัดกันน่าดู แต่กเสียมากเหมือนกัน คือทำกำแพงสูงมาก มีประตูมีบันได ๔ ด้าน ประตูเข้ากเล็กและมีประตูหน้าประตูเดียว จึงแลเห็นแต่โดม ส่วนล่างไม่เห็นเลยไม่รู้ว่ารูปร่างตอนล่างสูงต่ำรูปทรงเป็นอย่างไร เหมือนเอาผ้าดำบี่ดหน้าเบี่ดไว้แต่เฉพาะตั้งแต่หน้าผากขึ้นไป.

โดมหินขาวของมัสยิดนี้มีสามโดม ได้รูปดี ทำเป็นกลีบ ๆ ด้วย ยอดโดมมีลูกแก้วกลม ๆ สองลูก และมีลูกคั่น ยอดสุดนั้นเป็นยอดแหลม ไม่เป็นรูป

ดาวรูปเดือน มีหอมีนาเร็ตใหญ่น้อยกว่า ๑๐ หอ.

โบสถ์อิสลาม โบสถ์คริสต์ โบสถ์พุทธ แม้แต่โบสถ์เชน เขาสร้างอย่างดี เป็นที่นับถือของคนทั่วไป ทั้งนี้เพราะอะไร เพราะความน่านับถือของผู้ที่เขาสร้างโบสถ์ให้ เราก็เหมือนกัน โบสถ์คือร่างกายของเรา เขาจะนับถือ ก็เพราะความน่านับถือของเรา.

เมื่อออกจากบ้อมแดง คุณบุ่นได้ขับรถไปทางยามามัสยิด ซึ่งเป็นสุเหร่าแขกที่ใหญ่โตที่สุดในอินเดีย และชาวอินเดียบางคนบอกว่าใหญ่ที่สุดในโลก แต่บางคนบอกว่าใหญ่เป็นที่สี่ของโลก คือที่หนึ่งอยู่ที่นครมักกะฮ์ที่ประเทศอาหรับ ที่สองอยู่ที่เมืองอิสตันบุลประเทศตุรกี ที่สามอยู่ที่เมืองไคโรประเทศอียิปต์ ที่เป็นที่สี่ จุคนได้ประมาณห้าหมื่นคน บริเวณทั้งหมดเป็นรูปสี่เหลี่ยมรี มีวิหารคดสองชั้น แต่ละชั้นมีประตูใหญ่มากคล้ายประตูเข้าทัชมา-

ฮาล ตรงกลางเป็นโบสถ์มียอดเป็นโดมหลายโดม รูปร่างคล้ายที่ทัชมาฮาล มีหอมินาเร็ตอยู่ทั้งสี่มุม ยามามัสยิดนี้ทำด้วยหินแดงและหินขาว มีรูปทรงสง่าและโอ่โถงมาก ในสมัยที่มุสลิมมีอำนาจ ที่นี่ได้มีการทำพธีกูระบาน คือพธีบูชายัญทุก ๆ วันศุกร์ ด้วยการฆ่าอูฐและวัว พวกมุสลิมถือว่าการฆ่าสัตว์เพื่อเป็นอาหารนั้นไม่บาป เพราะขอต่อพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของแล้วจึงฆ่า และฆ่าเพื่อพระเจ้า คือฆ่าในนามของพระเจ้า เวลาเชือดเพื่อกูระบานต้องออกพระนามของพระเจ้าว่า บิสมินแลฮ์ฮิตเลาะฮม่านิร่อฮิม ซึ่งแปลว่า ด้วยพระนามของพระอัลเลาะฮ์ ผู้ทรงเมตตาและกรุณาเสมอ ข้อความนี้ได้ทราบว่า เป็นคาถาฆ่าสัตว์ไม่บาปของมุสลิม มีโอวาทของท่านนบีโมฮะมัดกล่าวไว้ว่า ในวันนะฮัตรนั้น การกระทำการภักดีที่เป็นสิ่งโปรดปรานของพระอัลเลาะฮ์อย่างที่สุดนั้น คือการทำกูระบาน เพราะการทำกูระบานเป็นสิ่งที่นำท่าน

ไปใกล้ชิดต่อพระองค์ และว่า “สูทั้งหลายจงให้เกียรติแก่กูระบานของท่าน สัตว์ที่เขาเชือดทำกูระบานนั้น จะเป็นพาหนะให้เจ้าขี่ข้ามสะพานในวันกิยามัต (วันพิพากษา)” สัตว์ที่จะทำกูระบานคือ อูฐ โค กระบือ แพะ แกะ อูฐเป็นดีที่หนึ่ง โคกระบือเป็นที่สอง แพะ แกะ เป็นที่สาม.

เรื่องฆ่าสัตว์เป็นบาปเป็นบุญนั้น คติในศาสนาทั้งหลายมีต่าง ๆ กัน ในศาสนาคริสต์ ฆ่าคนเป็นบาป ฆ่าสัตว์เป็นอาหารไม่บาป (เพราะพระเจ้าสร้างสัตว์ไว้เพื่อเป็นอาหารของคน) ศาสนาเชนถือว่าทุกสิ่งมีชีวะแทรกอยู่เช่นในอากาศในน้ำเป็นต้น มิใช่มีแต่ในคนในสัตว์ เมื่อหายใจเอาชีวะเข้าไปตายในตัวจึงเป็นบาป ดังนั้นพวกเชนที่เคร่งครัดจึงต้องมีผ้าขาวบีดจมูกเพื่อกรองชีวะมิให้เข้าไปในตัวเขา และเวลาเดินก็ใช้ไม้กวาด กวาดไปตามทางเบื้องหน้าเพื่อกันมิให้เดินเหยียบชีวะตาย ศาสนานถือว่าการทำลายชีวิต

ผู้อื่นหรือเบียดเบียนเขาเป็นบาปนัก แต่ว่าส่งเสริมให้ฆ่าตัวเอง เพราะสอนว่าเมื่อพ้าเพ็ญสมณธรรมได้ ๑๒ ปีแล้วจะฆ่าตัวตายก็ชอบ และการตายที่ถือว่าดีวิเศษ ก็คือการอดอาหารตาย ใครรู้เข้าเดินมาดูก็ได้บุญทุกก้าว รวมความว่าบางศาสนาก็หย่อนไป บางศาสนาก็ตึงไป ทั้งนี้กล่าวตามทัศนะของเราชาวพุทธ แต่เขาก็ต้องว่าของเขาพอดีเป็นสายกลางแล้ว ดังนั้นจึงเป็นปัญหาว่า การทำบางอย่างก็พอกำหนดได้ว่าแค่นเป็นพอ แค่นเป็นเกินหรือหย่อนพอดีไป แต่บางอย่างจะเอาอะไรมาเป็นเครื่องกำหนด.

เบื้องหน้ามัสยิดแห่งนี้ รงรังไปด้วยร้านขายของเบ็ดเตล็ด ซึ่งกางผ้าใบขายกันให้เต็มไปหมด อีกฟากหนึ่งของถนนหน้ามัสยิดแห่งนี้เป็นสวน ชื่อคิงเอดเวอรดปาร์ค

รถแล่นผ่านตลาดสดซึ่งมีผักและผลไม้ขายเป็นอันมาก มีร้านขายปลาหนึ่งร้าน แต่ไม่เห็นมีร้านขาย

เนื้อและขายหมูเลย ทั้งนกล่าวเฉพาะเท่าที่เห็น พวกฮินดูและพวกมุสลิมมีความเห็นขัดแย้งกันมากในเรื่องศาสนา เช่นพวกฮินดูถือว่าใครฆ่าโค ผู้นั้นเป็นอนันตริยกรรม และกินหมูได้ แต่พวกมุสลิมกินหมูไม่ได้ และฆ่าโคกลับได้บุญ เพราะมีความเห็นขัดแย้งกันอย่างนี้ ประเทศอินเดียจึงต้องแบ่งแยกออกเป็นสองประเทศ คือประเทศปากีสถานเพื่อชาวมุสลิม ประเทศอินเดียเพื่อชาวฮินดู.

เหตุแห่งการแตกสามัคคีและอยู่ร่วมกันไม่ได้นั้น ที่สำคัญที่สุดก็คือมีความเห็นไม่ตรงกัน คือแตกกันเริ่มจากความเห็นไม่ตรงกันก่อนนี่เอง ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงทิฏฐิสามัญญตา คือมีความเห็นลงกันว่าเป็นเรื่องสำคัญสำหรับการอยู่ด้วยกัน.

ได้ผ่านรามศิลาคือท้องสนามหลวงของกรุงเดลีเห็นมีประรำอยู่กลางสนาม คงเตรียมไว้เพื่อการประชุมอะไรสักอย่างหนึ่ง

เวลา ๑๘.๓๐ น. ได้เดินทางจากที่พักมาขึ้นรถไฟที่สถานีโอลด์เดลฮี เพื่อเดินทางไปสัญจิและบอมเบย์ ได้มีพวกเจ้าหน้าที่สถานทูตได้มาส่งกันอย่างคับคั่ง เช่น ท่านเอกอัครราชทูตกับครอบครัว และทูตทหารเรือเป็นต้น พอ ๑๙.๑๕ น. รถไฟก็เคลื่อน รวมเราอยู่ที่เดลีเป็นเวลาถึงเก้าวัน นานกว่าที่อื่นทุกแห่ง อันเป็นเวลาแห่งอัธยาศัยไมตรีอันดียิ่งของคนไทยที่นั่น โดยเฉพาะคุณบุ่น จงประเสริฐ ที่ได้ให้ความอนุเคราะห์และต้องเหน็ดเหนื่อยกับพวกเราเป็นอันมาก ซึ่งทำให้พวกเราระลึกถึงข้อนี้อยู่เสมอ ลาก่อนเดลี และ คนไทยผู้เอื้อเฟื้อ.

ห้องบนรถไฟที่เราขึ้นไป เป็นห้องชั้นหนึ่ง มีสองห้อง มีทางเดินถึงกันได้ห้องหนึ่งมีที่นอนสองที่ อีกห้องหนึ่งมีที่นอนสี่ที่ เนื่องจากมีที่นอนหกที่ คุณประสาทกับหลวงตาจึงแยกไปอยู่อีกห้องหนึ่งต่างหากจากประกาศที่ติดไว้ข้างฝา ซึ่งมีข้อความประมาณ ๒๐ ข้อ ให้คน

โดยสารปฏิบัติเพื่อความปลอดภัยของตนเอง เช่นว่า เมื่อมีใครมาร้องเรียกให้เปิดประตู อย่าได้เปิดเป็นต้น ทำให้พวกเรามองหน้ากัน ดังที่เคยมองมาแล้ว คืนนี้เรานอนกันโดยมิได้ปิดไฟ จากเสียงการแล่นของรถไฟทำให้รู้ว่ารถแล่นเร็วมาก และดังอู้ราวกับมีพายุฝน พวกเราหลับไปด้วยความอ่อนเพลียโดยไม่มีใครอาบน้ำกันเลย และแล้วทุกคนที่หลับสนิทก็ต้องตกใจตื่น เพราะได้ยินเสียงทุบประตูร้องให้เปิดประตู เสียงที่ร้องนั้นร้องอย่างโหยหวล เมื่อมองไปที่หน้าต่างก็เห็นหน้าดำ ๆ ของแขกผู้ชายกำลังมองเข้ามาภายในรถและกำลังร้อง รถไฟกำลังแล่นเร็วมากเสียงออื้องฝนก็ตก ผ่านสะพานบ่อยที่สุด พอผ่านสะพานที่เสียงร้องและหน้าดำ ๆ นั้นก็หายไปทุกที ซึ่งชวนให้เข้าใจว่า แขกคนนั้นตกสะพานตายไปแล้ว แต่แล้วก็มีเสียงร้องอีก แกร้องอยู่นาน พวกเราสงสารก็สงสารแต่ก็ไม่กล้าเปิด เพราะยังนึกถึงประกาศที่ติดอยู่ข้างฝานั่นอยู่

เราได้ลุกขึ้นนั่งเพราะไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร นึก
สงสาร แต่จะเบี่ดประตูรับก็ไม่ได้ ครั้นจะนอนก็ไม่
สบายใจ นึกว่าแกคงเกาะมานาน คงเมื่อยเต็มที อาจ
ร่วงจากรถไฟเมื่อไรก็ได้ ในที่สุดท่านเจ้าประคุณ
หัวหน้าคณะ ได้ลุกออกมาและสั่งให้บี่ดไฟพอบี่ดไฟ
แล้วเสียงนั้นก็เงียบไป สักครู่หนึ่งก็ไปดังที่ห้องอื่นอีก
ซึ่งเป็นห้องเบี่ดไฟอย่างห้องของเรา แขกคนนี้คงลอบ
เกาะรถไปโดยไม่ยอมเสียค่าโดยสาร.

ก่อนที่จะถึงสถานีสัญจิ รถได้ผ่านสถานีแห่งหนึ่ง
ซึ่งเป็นบ้านเกิดของพระนางเวทิสาพระมเหษีของพระ
เจ้าอโศกมหาราช และเป็นพระมารดาของพระมหินท-
เถระ ก่อนถึงสถานีนี้เราได้ตื่นขึ้นก่อน นึกสงสัยว่าเดี๋ยว
นี้เราอยู่ที่ไหน มองดูออกไปข้างนอกก็ยังไม่สว่างดี
ดูพรรคพวกก็ยังไม่มีใครตื่น มานึกถึงตัวเองว่า เวลา
นี้ผู้ร่วมเป็นร่วมตายก็มีเท่านี้เอง นอกจากนี้แล้วมอง
ไปทางไหนก็มีแต่คนอื่น ถ้าเกิดเจ็บไข้ขึ้นมาสักคน

คงวุ่นกันทีเดียว ถ้าเกิดมีอุบัติเหตุตายพร้อมกันหมด กว่าทางบ้านจะรู้เรื่อง ก็คงหาซากไม่พบแล้ว แต่อย่าไปวิตกเลย แล้วแต่บุญแต่กรรมดีกว่า เรามานี่ก็มาเพื่อความดีทุกคน ความดีคงรักษาเราทุกคนเหมือนกัน.

ความว้าเหว่ อ้างว้าง เป็นทุกข์อย่างหนึ่งของธรรมดาชาวโลก.

วันที่ ๒๐ เมษายน

เราต่นก่อนคนอื่น เมื่อปฏิบัติกิจตอนเช้าแล้ว ก็นั่งรอการตื่นของผู้อื่น การนั่งเงียบอยู่คนเดียวโดยไม่มีเพื่อนคุยนั้น คิดไปคิดมาก็อดคิดถึงบ้านไม่ได้ เชื่อว่าพวกเราทุกคนต่างคิดถึงบ้านทั้งนั้น.

ในเมืองไทยนั้น มีคนต่างชาติมาอยู่กันมาก แต่คนไทยไปอยู่ต่างประเทศมีจำนวนน้อย แม้แต่ชาวพม่า เขมร มลายู เพื่อนบ้านก็มาอยู่เมืองไทยมากกว่าคนไทยไปอยู่เมืองเหล่านั้น ข้อนี้เป็นเพราะอะไร.

อนึ่ง เคยอ่านหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งจำชื่อไม่ได้

พบข้อความว่า ในอเมริกาได้มีผู้ทำสถิตินักเรียนชาว
ต่างชาติที่ไปเรียนที่อเมริกาทุกชาติ เขาได้ตั้งคำถาม
นักเรียนเหล่านั้นว่า เมื่อเรียนสำเร็จแล้วอยากจะอยู่
ในอเมริกาหรือจะกลับบ้าน ปรากฏว่า นักเรียนไทย
มีจำนวนถึงร้อยเปอร์เซนต์ที่บอกว่าอยากกลับบ้านมาก
กว่าอยู่ในอเมริกา ซึ่งผิดกับนักเรียนชาติอื่นแม้แต่
ญี่ปุ่นเองก็เถอะ ข้อนี้เป็นเหตุให้ผู้ทำสถิติประหลาด
ใจเพราะเขานึกว่าในโลกนี้ อเมริกาเป็นประเทศที่สุข
สบายที่สุด ใครก็อยากมาอยู่ แต่ไฉนนักเรียนไทย
กลับอยากกลับบ้าน ทั้งนี้เพราะเหตุอะไร.

เจดีย์ที่สัญจิ เราเคยสนใจตั้งแต่อยู่ในเมืองไทยได้
ยินว่าเป็นของเก่า พระเจ้าอโศกเป็นผู้สร้างและไม่เคย
มีการสร้างเสริมเปลี่ยนแปลงเลย อำนาจของมุสลิม
ก็มาทำลายไม่ถึง ถ้าจะพูดถึงสิ่งก่อสร้างสมัยพระเจ้า
อโศกที่ไร ต้องเอาเจดีย์ที่สัญจิเป็นตัวอย่างทุกที.

ประมาณ ๗.๐๐ น. รถไฟได้เข้าจอดที่สถานีสัญจิ

คนโดยสารที่ลงที่สถานีนี้มีแต่พวกเราเท่านั้น และจอดเพียงเดี๋ยวเดียวก็ออกวิ่งต่อไปอีก.

สถานีนี้เป็นสถานีเล็กเป็นอาคารชั้นเดียว มีห้องพักคนโดยสารชั้นหนึ่งเป็นพิเศษ คือเป็นอาคารหลังหนึ่งต่างหากเป็นอาคารชั้นเดียวมีห้องน้ำเสร็จ ป้ายบอกชื่อสถานีก็พิสดารกว่าที่อื่น คือมีบอกชื่อแคว้นด้วยว่าแคว้นโภปาล ภาวะทั่วไปเงียบเหงามาก หาผู้คนเดินไปมาในบริเวณนี้ไม่ได้เลย มีแต่พวกเรากับพวกประจำสถานีเท่านั้น.

พวกเราได้ฉันอาหารเช้าโดยใช้เครื่องกระป๋องไปตามมีตามเกิด และตกลงกันว่าจะไปนมัสการเจดีย์ในตอนก่อนเพน แล้วกลับมาฉันเพน จะไม่ไปนมัสการตอนบ่าย เพราะอากาศร้อนจัด ตอนบ่ายจะพักอยู่ในห้องพักคนโดยสาร จนกว่าจะมีรถไฟไปบอมเบย์เราจึงจะเดินทางต่อไป.

พวกพระรอจนอุบาสกหุงหาอาหารเตรียมเพื่อตอน

เพนไว้เสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงเคลื่อนขบวนไปนมัสการเจดีย์โดยไม่ลืมบอกฝากของแก่นายสถานี ในระหว่างที่รออยู่นั้น พวกเราบางท่านก็เตรียมเครื่องบูชา บางท่านก็เขียนจดหมาย บางท่านก็เขียนบันทึก บางท่านก็คุยเรื่องแขกเมื่อคืน ส่วนหลวงตาออกไปติดต่อกับนายสถานี.

เมื่อเราออกไปจากห้องนั้น ห้องไม่ได้ใส่กุญแจ เพราะไม่มีกุญแจ แต่เมื่อพวกเรากลับจากการนมัสการพระเจดีย์แล้ว ห้องก็อยู่ในสภาพปกติไม่ถูกขโมย

ในอินเดียนั้น เรื่องขโมยมีเป็นต้นบางแห่ง และส่วนมากมีอยู่ทั่วไป เช่นเนากา อันเป็นต้นทางจะไปลุมพินีแห่งหนึ่ง ที่นั่นขโมยร้ายมาก ขนาดชิงดิงแย่งเอากันต่อหน้าต่อตา แต่ที่เนาตันวาอันเป็นต้นทางไปลุมพินีเหมือนกัน แม้รถไม่ต้องใส่กุญแจของก็ไม่หาย.

เรื่องเป็นคนเหมือนกันแต่ไม่เหมือนกันนี้ ถ้าเรายึดความจริงไว้ ก็ไม่เดือดร้อน นิ้วมือยังไม่เท่ากัน

ยังมีสั้นมียาว มีเล็กมีโต นิ้วมือข้างเดียวกันแท้ ๆ ยังเป็นอย่างนี้ นับประสาอะไรกับคน ซึ่งคนหนึ่งก็มีจิตใจอัธยาศัยอย่างหนึ่ง.

ชาวต่างชาติบางคนว่า คนไทยมีพลเมือง ๒๐ ล้าน (ตอนสงครามโลกครั้งที่สอง) แต่มีขโมย ๒๑ ล้าน ซึ่งแปลว่า ประชาชนคนไทยทั้งพระทั้งเณรเป็นขโมยกันหมด และความเป็นขโมยก็เป็นอย่างมากผิดธรรมดา ด้วยเป็นกันจนเกินจำนวนพลเมืองชาวต่างชาตินั้น คนนั้นเขาอาจลืมไปว่าขโมยเมืองไทยนั้นเป็นนักลักเล็กขโมยน้อย การปล้นก็เป็นไปอย่างขนาดเล็ก เรียกว่าเรื่องขโมยขโจร ไทยนั้นเป็นเรื่องปลีกย่อย เป็นเรื่องเล็ก เมื่อไปเทียบกับการปล้นรถไฟ ปล้นธนาคาร ปล้นรัฐบาล ปล้นเอกราช ปล้นประเทศ ทำลายชีวิตผู้คน ทำลายทรัพย์สมบัติเสียนักหนาของคนชาตินั้น ทีอย่างนี้ทำไมไม่อ้าปากพูดบ้าง ทำไมจึงเห็นเรื่องแมวขโมยปลาสำคัญกว่าเรื่องการปล้นบ้านปล้นเมือง ทำไมจึงเห็นผงธุลีโตกว่าภูเขา นกเข้าแบบที่ว่า

สุทสำ วชฺชมญฺเญสำ อตฺตโน ปน ทุทฺทสำ โทษของผู้อื่นเห็นง่าย โทษของตนเห็นยาก เห็นแก่ตัวจัด.

ทางจากสถานีถึงสัญจิเจดีย์นั้น ยาวประมาณกิโลเมตรเดียว ถนนไม่ได้ลาดยาง ต้นไม้ข้างทางเป็นต้นมะม่วง คนที่เดินในถนนมีแต่พวกเรา ไม่มีคนอื่นเลย แม้ว่าที่นี่จะมีหน่วยรังวัดที่ดินมาตั้งกระโจมทำงานอยู่หลายแห่ง แต่ก็ไม่เห็นค่อยมีคน แม่ว่าจะมีโรงเรียนประชาบาล แต่เด็กก็มีไม่เท่าไรและเล่นคลุกฝุ่นอยู่แต่ในบริเวณโรงเรียน การเล่นของเด็กเบ็นไปอย่างซิมเซา ไม่เอ็ดตะโรเหมือนเด็กบ้านเรา.

สัญจิเจดีย์ตั้งอยู่บนหลังเขาสูงประมาณ ๑๐๐ ฟีต เขาลูกนี้ตั้งอยู่โดดเดี่ยวอยู่กลางทุ่งนาไม่ติดต่อกับเขาอื่น มีลักษณะข้างหน้าลาด ข้างหลังชันเป็นหน้าผา มีบันไดเป็นแผ่นหินใหญ่กว้างขนาดพอเดินลำบาก คือจะก้าวทีละขั้นก็ไม่ได้เพราะกว้างไป จะก้าวสองก้าวต่อขั้นก็ไม่สะดวกเพราะแคบไป เช่นเดียวกับขั้นบันได

เขาถวายพระเพลิงที่วัดพระแท่นดงดัง (ต่อมาเขาทำเป็นถนนขึ้นถึงข้างบน) หลวงตาได้พาพวกเราเข้าไปยังวิหารซึ่งเป็นของสร้างใหม่ก่อน.

วิหารแห่งนี้ทาสีขาวเห็นเด่นอยู่ในระยะไกล เขาเข้าใจสร้างมาก คือสร้างไว้ที่มุมหนึ่งของภูเขาให้ห่างจากบริเวณโบราณสถาน ความห่างนั้นห่างจนคนดูรู้สึกได้ว่าเมื่อมองดูโบราณสถานอันเป็นของเก่าแล้วดูได้เต็มที่ ไม่มีของใหม่ไปแทรกแซงหรือไปแย่งหรือไปขัดหลอกกันในระหว่างของเก่าของใหม่อยู่ในที่ ตัววิหารมีลักษณะคล้ายกล่องมียอดเบื้องหน้ามีลาน มีบันไดขึ้นเรียบร้อยดีมาก ก่อนจะเข้าวิหาร ทุกคนต้องถอดรองเท้า ภายในวิหารพื้นปูหินอ่อนขัดขึ้นเงา มีเสากลมสองหมู่ ตอนสุดมียกพื้นสูงและยาวจดผนัง. สามด้าน บนยกพื้นนี้มีแท่นประดิษฐานพระพุทธรูปปางแสดงพระธรรมจักร เช่นเดียวกับที่พระมูลคันธกุฎีที่สารนารถ แต่พระพุทธรูปองค์เล็กกว่าที่พระมูล-

คันธกุฎิ ใต้แท่นเป็นที่เก็บพระบรมสารีริกธาตุและอัฐิธาตุของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ แต่ในระยะนั้นอัฐิของพระอัครสาวกทั้งสองนั้น ทางพุทธบริษัทที่ลังกาได้ขอยืมไปบูชาชั่วคราว ห้องที่เก็บพระอัฐิธาตุของพระบรมศาสดาและพระอัครสาวกทั้งสองนั้น ใช้กุญแจถึง ๑๕ ดอก อยู่ที่คนรักษา ๑๕ คน เมื่อกุญแจมาพร้อมกันครบ ๑๕ จึงจะเปิดได้ ผู้รักษาดูแลวิหารนี้เป็นพระลังกา ท่านอยู่รูปเดียว กินนอนอยู่ในวิหารเสร็จ ไม่มีกุฏิที่อยู่ต่างหาก ท่านรักษากุญแจไว้ดอกหนึ่งเหมือนกันเครื่องประดับตกแต่งไม่ค่อยมีอะไร มีแต่ธงฉัพพัณรังสีแบบลังกาห้อยอย่างพอสมควร ภาพเขียนฝาผนังตามแบบที่ลังกาถนัดก็ไม่มี ฝาผนังยังเกลี้ยงอยู่ ไม่มีดอกไม้ ไม่มีธูปเทียนจุดบูชา ดูช่างแร้นแค้นเกินไปไม่สมกับที่เป็นที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในด้านพระพุทธศาสนา.

วิหารแห่งนี้รัฐบาลเป็นผู้สร้าง ในคราวเปิด เนรูห์

เป็นผู้มาทำพิธีเบิดเอง ครั้งนั้นคุณหลวงวิจิตรวาทการ เป็นเอกอัครราชทูตอยู่ที่อินเดีย ได้ไปร่วมในพิธีนั้นด้วย และให้พระของสมาคมมหาโพธิของลังกาเป็นผู้ดูแลรักษา สมาคมมหาโพธิในอินเดียมีสองคือของอินเดียและของลังกา แต่ผู้ที่คุมกิจการของสมาคมไว้ในมือแท้จริงนั้นเป็นพระลังกาทั้งนั้น.

เราได้จุดธูปเทียนบูชาพระพุทธรูป และพระบรมสารีริกธาตุ ที่มองไม่เห็นที่ใต้แท่นนั้น แล้วสนทนากับฆราวาสที่อยู่ที่นั้น พระลังการูปนั้นท่านไม่อยู่ท่านติดธุระไปที่อื่น พอได้เวลาก็ลากลับออกมาเพื่อไปนมัสการสัญจิเจดีย์ต่อไป.

อัฐธาตุของพระอัครสาวกทั้งสองนั้น เขมรเคยยืมไปบูชา และได้มีพระเถระพม่าและไทยติดตามไปในขบวนนำอัฐธาตุนั้นจากอินเดียไปเขมรด้วย คือเมื่อผ่านพม่าพระเถระพม่าก็เดินทางร่วมไปด้วย เมื่อผ่านไทยพระเถระไทยก็ร่วมไปด้วย มีเรื่องน่าคิดอยู่เรื่อง

หนึ่ง คือในคราวนั้นเมื่อเสร็จการติดตามอัฐิธาตุแล้ว ทางเขมรจัดรายการให้ไปชมนครวัดนครธม ก็ระยะเวลาเดินทางของเรือบิน เพื่อไปลงที่เมืองเสียมราฐนั้น ไปก่อนเวลาเพน แต่กว่าจะถึงเวลาก็ใกล้เที่ยงมาก เมื่อลงจากเรือบินแล้ว กว่าจะจัดนั่นทำนี่เวลาคงเลยเที่ยงเป็นแน่ ทั้งนี้โดยกำหนดเอาเวลาตามท้องถิ่น คือเวลาของเขมร เมื่อเป็นอย่างนี้พระไทยจึงฉันเพนล่วงหน้า คือฉันก่อนเพนแล้วขึ้นเรือบิน แต่พระบางชาติไม่ฉัน เมื่อไปถึงเสียมราฐเรียบร้อยแล้วจึงฉัน และท่านบอกว่าเวลาของประเทศท่านยังไม่เที่ยง แต่ขณะนั้นเวลาของเขมรเลยเที่ยงไปแล้ว จึงมีปัญหาว่าเรื่องเวลาอาหารเพนนั้นควรใช้เวลาท้องถิ่น หรือเวลาของประเทศของตน.

สัญจิเป็นทักนิดารแห้งแล้ง มีคนไปมาน้อยนาน ๆ จึงจะมีคนไป เวลาไปชมก็ชมว่าเก่าแก่มีความสำคัญอย่างนั้นอย่างนี้ พอกลับแล้วก็เงียบ แล้ว

ก็มีคนไปอีกชมอีกและเงียบอีก ในระหว่างที่ว่างคนไปชมนั้น ช่างเงียบเหงาจริง ๆ ตลาดร้านรวงไม่มีทั้งนั้น (เดียวนี้คึกคักมีคนมากแล้ว) จึงน่าเห็นใจพระลังการูปนั้นที่อุตส่าห์มาเผ้าอยู่ที่นั้นให้ทั้ง ๆ ที่ไม่ใช่บ้านเมืองอะไรของตัว ท่านต้องใช้ความอดทนและต้องมีความคิดประกอบความอดทนมากทีเดียว.

นักเผยแผ่นั้นต้องมีความอดทนเป็นเยี่ยม และเท่านี้ยังไม่พอ ต้องมีความรู้ดี มีความประพฤติดี มีความเข้าใจประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ดี มีความรู้ในเรื่องลัทธิประเพณีธรรมเนียมของถิ่นนั้น ๆ พอควร มีความเสียสละ มีความตั้งใจทำงานและมีความคิดดี.

เจติยคิรสัญจนี มีสิ่งก่อสร้างซึ่งสร้างกันมาหลายยุคหลายสมัย บัจจุบันนี้เหลือแต่ซากของเก่าซึ่งเป็นหินและอิฐไม่มีไม้ แบ่งได้เป็นสองชนิดคือ สถูปกับสิ่งประกอบหนึ่ง วิหารหนึ่ง สิ่งก่อสร้างเหล่านี้มีเลข

ประจำ ซึ่งเจ้าหน้าที่ได้กำหนดให้ในปัจจุบัน.

สัญจิเป็นพุทธสถานที่เก่าแก่ที่สุด และเป็นโบราณวัตถุสมัยของพระเจ้าอโศกที่มชื่อเสียงที่สุด แต่ในประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาไม่ได้กล่าวถึงที่นี่เลย แม้ในจดหมายเหตุของหลวงจีนฮวนฉ่างแป็นต้นที่มชื่อเสียงก็ไม่ได้กล่าวถึงสถานที่แห่งนี้

สถานอันศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ แม้จะมีความสำคัญมาก แต่ก็ขาดการกล่าวขวัญถึงในสมัยก่อน อย่างผิดปกติ เพิ่งมีผู้ค้นพบเมื่อราวปี พ. ศ. ๒๓๖๑ นี่เอง โดยเซอร์จอหุน มาแชลเป็นผู้พบ ท่านผู้นี้เคยเป็นผู้อำนวยการวิชาแผนกโบราณคดีในอินเดีย และท่านมิใช่แต่เพียงเป็นผู้พบเท่านั้น แต่ยังได้พยายามบูรณะซ่อมแซมให้ดียิ่งขึ้น โดยให้อยู่ในสภาพที่ใกล้เคียงกับของเดิมที่สุดเท่าที่จะทำได้ สถานที่แห่งนี้ได้ยินว่า เป็นที่ที่อยู่ใกล้กับบ้านของพ่อค้าซึ่งเป็นบิดาของพระนางเวทิสา พระมเหสีของพระเจ้าอโศก ผู้เป็นพระมารดาของ

พระมหินทมหาเถระ และเจ้าหญิงสังฆมิตตาภิกษุณี ผู้นำพระพุทธศาสนาและภิกษุณีไปประดิษฐานที่ลังกาทวีป เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้วได้ประมาณ ๒๓๖ ปี โดยพระเจ้าอโศกทรงส่งไป และกล่าวกันว่าที่เจติยคิรีสัญจินี พระมหินทเถระได้มาพักอยู่ก่อนที่จะเสด็จไปลังกา

สิ่งก่อสร้างที่มีอยู่ในที่นี้แลเห็นได้ชัดเจนที่เดียวว่าสร้างเสริมเติมต่อกันหลายยุค เช่นบางแห่งไม่ปรากฏว่ามีพระพุทธรูปอยู่ในภาพสลักเลย มีแต่รูปคนอื่นแม้รูปของพระเจ้าพิมพิสารรูปของพระเจ้าอโศกก็มีแต่บางแห่งมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่บนซากสิ่งก่อสร้างอันหักพัง บางแห่งมีวิหารโถงแบบกรีกเป็นต้น

สิ่งที่เป็นประธานคือที่สำคัญที่สุดของสถานที่นี้คือเจดีย์หมายเลขหนึ่ง อันได้แก่มหาสถูป ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ รูปร่างของมหาสถูปก็คือโครงร่างของพระปฐมเจดีย์ย่อส่วนนั่นเอง มหา

สถูปแบ่งเป็นสามส่วนคือ ส่วนบนได้แก่ฉัตรสามชั้น ซึ่งเทียบได้กับปล้องไฉลขององค์พระปฐมเจดีย์ ส่วนกลางเป็นรัวสี่เหลี่ยมคล้ายแท่น ซึ่งเทียบได้กับส่วนที่เป็นแท่นสี่เหลี่ยมตอนคอระฆังขององค์พระปฐมเจดีย์ ส่วนล่างเป็นรูปโอคว่ำ รูปร่างก็คล้ายกับตอนล่างขององค์พระปฐมเจดีย์อีกเหมือนกัน มหาสถูปมีกำแพงหรือรั้วตอนบนและตอนล่างรวมสองชั้น ท้องค์พระปฐมเจดีย์ก็มีกำแพงหรือรั้วตอนบนและตอนล่าง (คือวิหารคด) เหมือนกัน มหาสถูปมีประตูอยู่สี่ทิศ องค์พระปฐมเจดีย์ก็มีวิหารทิศอยู่ทั้งสี่ทิศ สำหรับเข้าไปสู่บริเวณองค์พระ มหาสถูปเดิมทำด้วยอิฐ ต่อมามีการสร้างเสริมให้โตอีกเป็นสองเท่า ปัจจุบันสูง ๕๐ พีต ฐานวัดผ่าศูนย์กลางกว้าง ๔๐๐ พีต องค์มหาสถูปเองมีปูนที่ถือไว้กะเทาะออกเป็นบางแห่ง ได้ยินว่าองค์มหาสถูปไม่เคยมีใครมาเปลี่ยนแปลง ให้ผิดไปจากแบบเดิมครั้งสมัยที่พระเจ้าอโศกทรงสร้างเลย แม้ว่า

จะสร้างเสริมให้ใหญ่ขึ้นก็คงรักษาแบบเอาไว้อย่างเดิม องค์มหาสถูปและกำแพงหรือรั้วทำเกลี้ยง ๆ ไม่มีลวดลายอะไร รั้วเป็นหินทำเรียนรั้วไม้ คือมีเสารั้วหินและมีรั้วหินซึ่งมีลักษณะคล้ายกับซุ้งผ่าซีกไม่มีลวดลาย ติดอยู่ที่เสา เรียงกันสามแผ่นต่อขึ้นไป รั้วตอนบนและตอนล่างมีลักษณะอย่างเดียวกัน แม้แต่รั้วหินเบื้องบนองค์สถูปก็มีลักษณะอย่างนี้เหมือนกัน วัตถุเหล่านี้แสดงว่าเป็นของเก่ามาก ตั้งแต่ครั้งยังไม่นิยมทำลวดลาย

ฉัตรของอินเดียตั้งแต่ครั้งก่อนโน้นมีอย่างสูง ๓ ชั้นเท่านั้น ดังนั้นฉัตรสำหรับพุทธสถานจึงมี ๓ ชั้น แต่สำหรับสาวกสถานเขาให้ชั้นเดียว (มหาวิระ ศาสดาแห่งศาสนาเชน ก็ได้รับการยกย่องให้ฉัตร ๓ ชั้นเหมือนกัน) วัตถุที่สัญจนี้ไม่มีที่ไหนที่จะมีการสลักลวดลายวิจิตรเท่าที่ตรงประตูเข้ามหาสถูป รูปสลักนั้นเป็นรูปสลักนูนเสียด้วย ประตูมี ๔ ประตูประจำทิศ

ทั้ง ๔ แต่ละประตูมีเสาสองข้าง ซุ้มประตูมีสามชั้น ทำด้วยแผ่นหินหัวท้ายมน สลักลวดลายทั้งสามชั้น เหนือซุ้มประตูมีรูปพระธรรมจักรบ้าง รูปช้างบ้างสิงโตบ้างและรูปอื่น ๆ อีกซึ่งเรียกไม่ถูกบ้าง รูปเหล่านี้อยู่ในสภาพที่ดีบ้างหักบ้าง เสาก็ตาม แผ่นหินประจำซุ้มก็ตาม ทั้งหมดสลักลวดลายเต็มไปหมด เริ่มแต่โคนเสาขึ้นมาทีเดียว ภาพที่สลักนั้นสลักเป็นเรื่องชาดกบ้าง เช่นมหากบิลชาดก ซึ่งสลักเป็นรูปชาวประมง รูปแม่น้ำในแม่น้ำมีปลาเป็นต้น (อยู่ที่ประตูตะวันตก) รูปกองทัพมีพลเดินเท้า พลช้าง พลม้า พลรถ มีไพร่พลมากมาย (อยู่ที่ประตูตะวันตก) รูปพระเจ้าอโศกเสด็จไปบูชาต้นพระศรีมหาโพธิที่ตรัสรู้ มีรูปพระเจ้าอโศกพร้อมด้วยไพร่พล ต้นพระศรีมหาโพธิ และเรือนแก้วหน้าพระศรีมหาโพธิ ภาพนี้สลักเต็มแผ่นที่แขกพูมใจที่สุด (อยู่ที่ประตูตะวันออก) บ้างก็มีรูปต้นพระศรีมหาโพธิและมีรูปคนบ้างทั้งผู้ใหญ่ทั้งเด็ก

รูปลิงบ้าง (ทำรูปลิงตัวโตกว่าคน) กำลังไหว้และบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ (อยู่ทางประตูเหนือ) บางรูปเป็นรูปกษัตริย์กำลังบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ เหนือพระเศียรมีพระกลดซึ่งมีคนถือยืนกรายอยู่ข้าง ๆ เหนือพระกลดขึ้นไปมีรูปคน ตัวครึ่งหนึ่งเป็นคน ครึ่งหนึ่งเป็นนก (กินนร) ที่เป็นคนขึ่นกกี (อยู่ที่ประตูเหนือ) บางรูปเป็นรูปช้างเต็มไปหมดกำลังบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ (อยู่ที่ประตูตะวันตก) และมีรูปพุทธประวัติเช่น เรื่องพระเจ้าพิมพิสารไปเฝ้าพระพุทธองค์บ้าง (แต่ไม่มีรูปพระพุทธเจ้า) ตามช่อง ๆ ของซุ้มประตูมีรูปช้างตั้งอยู่ประจำ แต่บางช่องก็หลุดหักหายไป ตรงคอเสารับกับซุ้มประตูนั้นมีรูปสลักเป็นพิเศษเช่นเป็นรูปช้างบ้าง เป็นรูปคนบ้าง เป็นรูปต้นไม้บ้างเป็นต้น รูปช้างนั้นสลักอย่างช้างทรงเครื่องด้วย ส่วนรูปคนโดยเฉพาะทางตะวันออก มีรูปผู้หญิงยืนเหนี่ยวกิ่งไม้มีอาการอ่อน

ไหว แต่การแต่งตัวนั้นท่อนบนไม่มีผ้า ท่อนล่างก็เกือบว่างเปล่า เขาว่าเป็นนางรากษสรักษาประตูเหนือส่วนนี้ขึ้นไปมีรูปสิงห์มีปีก ซึ่งบอกชัดทีเดียวว่าไม่ใช่ศิลปะแบบอินเดียแน่ แต่เป็นศิลปะของเปอรเซียหรือประเทศมุสลิมอื่น สรุปแล้วรูปที่สลักอยู่ที่ประตูประจำทิศต่าง ๆ นี้ แยกออกเป็นรูปคนหนึ่ง รูปสัตว์หนึ่ง รูปต้นไม้หนึ่ง รูปบ้านเรือนแม่น้ำเป็นต้นอื่น รูปคนโดยมากเป็นผู้ชายซึ่งแต่งตัวโพกผ้าแต่ไม่คลุมผมหมด คงปล่อยผมให้ออกมานอกผ้าเป็นหย่อม ๆ เป็นบางส่วน ร่างกายตอนบนและตอนล่างมีน้อยรูปที่จะมีเครื่องนุ่งห่มทั้งสองท่อน ส่วนมากท่อนบนไม่มีอะไรปกปิด ท่อนล่างก็นุ่งผ้าขัดหนอกปล่อยพุงพลุ้ยทีเดียว ผ้านุ่งยาว นุ่งแล้วปล่อยชายลงมายาวมาก อย่างผ้าบาทหนึ่งนุ่งเพียงสลึงเฟื้อง รูปคนนี้บางภาพก็ดูพอรู้เรื่องว่าเป็นเรื่องอะไร จากที่ไหน บางภาพดูแล้วไม่รู้เรื่อง และที่น่าสังเกตก็คือ

ไม่ยอมสลักพระพุทธรูปเลย สลักแต่สิ่งที่เป็นเครื่องหมายให้รู้แทนพระพุทธรูปเช่น ต้นพระศรีมหาโพธิ และแท่นเป็นต้นเท่านั้น.

ที่เป็นสัตว์นั้น เช่นช้าง ม้า นกยูง สิงโต ปลา เป็นต้น แต่ส่วนมากเป็นช้าง.

ที่เป็นรูปต้นไม้นั้น มีหลายชนิด แต่รู้จักชนิดเดียวคือต้นโพธิเท่านั้น.

ที่เป็นรูปบ้านเรือนนั้น ทำเป็นรูปเรือนสองชั้นก็มี แต่เป็นรูปเล็ก ๆ แม่น้ำสลักกระแสน้ำและคลื่นไว้ในแม่น้ำด้วย รถม้าสลักแบบรถศึกมีสองล้อ แต่ละล้อมีกงถี่ยิบ มีดุมโตมาก.

นอกจากนี้มีลายอื่น ๆ อีก เช่นลายเป็นวง ๆ ง่าย ๆ ซ้อน ๆ กัน อีกหลายแห่งมีรูปพระธรรมจักรอยู่บนแท่น ซี่ของพระธรรมจักรมีมากจนถี่ยิบอีกเหมือนกัน

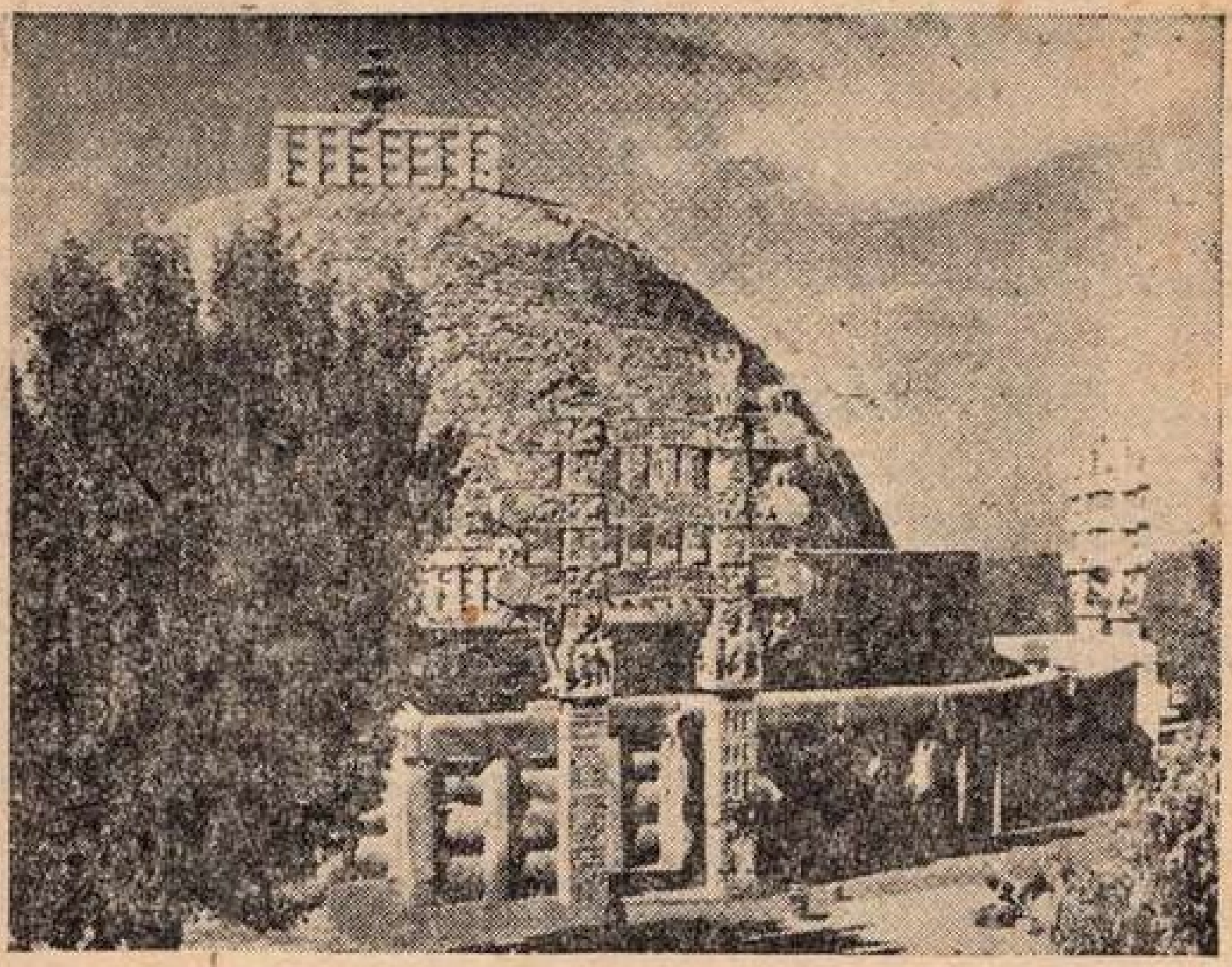

มหาสถูปสัญจิ

ประตูทั้งสี่นี้เป็นของทำภายหลังมหาสถูป ใครเห็น
ใครก็รู้ เพราะองค์มหาสถูปนั้นไม่มีลายอะไรเลย
และบางส่วนยังพยายามทำเครื่องหินเรียนเครื่องไม้อยู่
เช่นทรวหินทั้งสองชั้น เดิมรวนคงเป็นไม้ เมื่อจะ
เปลี่ยนจากไม้เป็นหินจึงทำหินเป็นแบบไม้ไปด้วย สิ่ง
ก่อสร้างของเก่านั้นศิลปะค่อนข้างแข็ง แต่ประตูทั้งสี่

นั้น เป็น ศิลปะ แบบมีจิตใจทำด้วยความประณีตด้วย ใช้ความคิดและความอ่อนโยน ซึ่งเป็นเรื่องของคนยุคหลัง

วัตถุที่วิจิตร และ ละเอียด อ่อน ทั้งหลาย ในโลก ส่วนมาก เกิดขึ้น ด้วย อำนาจ ของ ศรัทธา ในศาสนา อย่าว่าแต่วัตถุอันวิจิตรเลย แม้ยิ่งกว่านี้ เช่นการข้ามโอฆะ (ทะเลคือสังสารวัฏฏ) ก็มีได้ด้วยศรัทธาเหมือนกัน (สทฺธาย ตรติ โอฆำ)

"*คนโบราณไม่กล้าทำพระพุทธรูป เพราะเกรงเป็นการขาดความเคารพในพระพุทธเจ้า แต่เดี๋ยวนี้คนตัดพระเศียรพระพุทธรูปขาย*"

สถูปอีกองค์หนึ่งขนาดย่อมกว่ามหาสถูป แต่รูปทรงนั้นเหมือนกับมหาสถูป ต่างกันแต่ว่าเล็กกว่า มีฉัตรชั้นเดียวมีรั้วชั้นเดียว มีซุ้มประตูเล็กมีลวดลายน้อย มีลายสิงห์เป็นต้น สถูปองค์นี้เซอร์อเลกซันเดอร์คันนิงแฮม ได้ขุดพบพระอรหันตธาตุของพระสารีบุตร

และพระมหาโมคคัลลานะ ซึ่งอยู่ในภาชนะมีจารึก บอกว่า เป็นอัฐิธาตุของพระอัครสาวกทั้งสองนั้น แล้วเขาได้ส่งไปไว้ที่พิพิธภัณฑ์ที่ลอนดอน แต่ต่อมาเมื่อเร็ว ๆ นี้ ประชาชนชาวอินเดียขอร้องรัฐบาลอังกฤษให้คืนพระอรหันตธาตุนั้นแก่อินเดีย รัฐบาลอังกฤษจึงคืนให้ ขณะนี้พระอรหันตธาตุนั้นพุทธบริษัทลังกาได้ยึมไปบูชาเป็นการชั่วคราว.

ทางไหล่เขาด้านตะวันตกมีสถูปอีกสององค์ รูปทรงแบบเดียวกับอัครสาวกสถูปแต่ย่อมกว่า ไม่มีลวดลายอะไร องค์หนึ่งอยู่สูง อีกองค์อยู่ต่ำ องค์ที่อยู่ต่ำนี้มีอัฐิธาตุของพระโมคคัลลิบุตร ซึ่งเป็นพระมหาเถระที่สำคัญที่สุดและเป็นหลักในการทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่สามสมัยพระเจ้าอโศก การสังคายนาครั้งนี้ถ้าไม่ได้อาศัยพระมหาเถระองค์นี้ก็คงทำไม่ได้ นอกจากอัฐิธาตุของพระโมคคัลลิบุตรแล้วยังมีอัฐิธาตุของพระกัสสปะด้วย.

นอกจากนี้ในบริเวณทั่ว ๆ ไป ยังมีสถูปเล็กน้อย เรียงรายอยู่อีกเป็นกลุ่ม ๆ ตั้งแต่ใหญ่จนเล็กสูงเพียงฟุตเดียวก็มี.

เราได้ขึ้นไปทำปทักษิณเวียนขวาบนพระมหาสถูป สามรอบ นมสการพระรตนตรยแผ่สวนกุศลแลวลงมาดูทอนอกต่อไป.

ขึ้นไปบนมหาสถูปแล้วมองดูบริเวณรอบ ๆ เห็นแต่ซากสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ อันแสดงว่าสมัยหนึ่งทนเคยเจริญ รุ่งเรือง เป็น บ้าน เป็น เมือง องคนึงไป ด้วยศัพท์สำเนียงมาแล้ว แต่เดียวนมีอะไรบาง มีแต่ซาก ความเงียบเหงา เปล่าเปลี่ยวอ้างว้าง และความร้อน

พระพุทธ เจ้า และ พระพุทธ สาวก แม้ ว่า จะปรินิพพานไปแล้ว แต่พระบรมสารีริกธาตุและอัฐิธาตุ. ของท่านก็มีคนใหญ่โตเก็บเอาไว้ในสถูป เพื่อเป็นที่เคารพบูชา ทั้งนี้เพราะอะไร ก็เพราะความดีนั่นเอง คนดีนั้นตายแล้วกระดูกก็มีคนเขาแย่งกันเอาไปบูชา.

หน้าซุ้มประตูทางด้านใต้ของมหาสถูปมีซากโคน
หลักศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก เช่นเดียวกับที่สาร-
นารถ แต่เหลือสั้นกว่ามีความเป็นเงางามน้อยกว่าที่
สารนารถ และมีข้อความจารึกที่เหลือติดอยู่ มีใจ
ความคล้ายกับที่สารนารถ คือไม่ให้พระทะเลาะกัน.

ด้านหน้า หรือ ด้าน ที่มีทางขึ้นสู่ สถานที่ คือ ด้าน
เหนือ ดังนั้นด้านใต้จึงเป็นด้านหลังของสถานที่แห่งนี้
และที่ด้านหลังนี้เองมีซากสิ่งก่อสร้างซึ่งเป็นหินอยู่มาก
มาย บางแห่งมีแต่ก้อนหินวางเกะกะอยู่ บางแห่งยัง
คงอยู่เป็นรูปร่าง เช่นมีวิหารแห่งหนึ่งผนังเป็นหินทึบ
มีประตูเข้าอยู่ด้านหน้า มีมุขยื่นออกมาและมีเสาหิน
สี่เสารับมุขนี้ไว้ ตัววิหารเป็นรูปสี่เหลี่ยม พื้นห้อง
ภายในวิหารอยู่ลึกกว่าระดับภายนอก วิหารแห่งนี้
เรียกกันว่าไจตียวิหาร และใกล้ ๆ กับไจตียวิหารนี้
มีสิ่งก่อสร้างด้วยหินอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งแปลกจนสดุดตา
เพราะสร้างแบบวิหารของกรีก เป็นวิหารโถงรูปสี่

เหลี่ยม ซากที่เหลืออยู่มีแต่เสาบางส่วน คานบางส่วน กับพื้นเท่านั้น.

ถัดออกไป ทางด้านตะวันออก เฉียงใต้มีบริเวณ เฉพาะ มีกำแพงกั้นเป็นเขต และอยู่ในระดับพื้นที่ สูงกว่าพื้นที่ตั้งของมหาสถูป แต่พื้นที่ตอนนี้เอียงและ ไม่กว้างเท่าบริเวณมหาสถูป ภายในกำแพงมีซาก วิหารหินใหญ่โตมีห้องมากมาย บางแห่งมีซากเสา หินตั้งอยู่เป็นหมู่ และตรงที่สูงที่สุดและอยู่ริมสุดของ เนินเขาลูกนี้ มีซากวิหารหิน มีซุ้ม มีพระพุทธรูป หินอยู่ในซุ้ม ด้านหลังวิหารนี้เป็นหน้าผาสูงชันดิ่ง ลงไปเบื้องล่างซึ่งเป็นทุ่งนา พระพุทธรูปในบริเวณนี้ ยังมีอีกหลายองค์แต่ชำรุดแทบทั้งนั้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นของสร้างภายหลังมหาสถูป.

เมื่อดูด้านหลังแล้วได้กลับมาดูลายซุ้มประตูที่มหาสถูปอีก นมัสการพระมหาสถูป และพระอัครสาวก สถูปแล้ว ออกไปพักร้อนที่วิหารซึ่งขณะนี้พระลังกา

ผู้รักษาได้กลับจากธุระแล้ว ท่านเป็นพระหนุ่มชื่อ
คุณรตนะ ท่านบอกว่าสมาคมมหาโพธิในอินเดียมี
สองคือ ของลังกากับอินเดีย เฉพาะของลังกานั้นมี
สาขาอยู่ในอินเดียเพียงสองแห่งคือ ที่สัญจีกับที่
มทราส และทานบอกวาหองทเกบพระอครสาวกธาตุ
ในวิหารนี้มีกุญแจถึง ๑๔ ดอก ลูกกุญแจอยู่ที่ท่าน
เพียงดอกเดียว อีก ๑๓ ดอกได้อยู่ที่คนสำคัญ ๆ ของ
รัฐโภปาล ๑๓ คน รัฐบาลแห่งรัฐโภปาลได้จัดคนมา
ดูแลสถานที่นี้สองคน และมีคนคอยรักษาโบราณ
สถานนี้อีกหลายคน ตอนหนึ่งท่านพูดว่า พระนาง
เวทิสาเทวี ซึ่งเป็นพระมเหสีของพระเจ้าอโศกเป็นพระ
มารดาของพระมหินทเถระ อยู่ที่หมู่บ้านพิลสา ซึ่ง
เวลานี้เป็นชื่อสถานีรถไฟและอยู่ไม่ไกลจากสัญจีนัก
พระนางเป็นผู้สร้างวัดที่สัญจีนี้ เป็นคนแรก แล้วต่อ
มามีผู้สร้างเสริมเพิ่มกันอีก.

ได้ทราบว่าที่โสนารีซึ่งอยู่ห่างจากสัญจี ๒-๓ ไมล์

มีสถูปโบราณอยู่ ๘ สถูป ที่สัตธาระห่างจากสัญจิออกไปราว ๓ ไมล์ก็มีสถูปอีก ๒ สถูป ที่โภสปุระห่างจากสัญจิราว ๗ ไมล์ และที่อันเธร์ห่างจากสัญจิราว ๒-๓ ไมล์ ก็มีสถูปโบราณอีกเหมือนกัน แต่ทั้งหมดนั้นมีความสำคัญ ความใหญ่โต ความวิจิตรและความเก่าแก่น้อยกว่าสัญจิทั้งนั้น.

เราพักอยู่สักครู่พอหายเหนื่อย ก็เดินกลับที่พักที่สถานีรถไฟเพื่อฉันเพน.

พระพุทธศาสนาถูกศาสนาอื่นรังแกมาก แต่พระพุทธศาสนาไม่เคยรังแกตอบเลย คือไม่ประทุษร้ายตอบผู้ประทุษร้าย และก็น่าสนใจว่าศาสนาที่รังแกนั้นประชาชนผู้นับถือต่างประสบชะตากรรมในรูปต่าง ๆ ตรงตามพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ผู้ประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้ายตอบ ย่อมประสบฐานะสิบอย่างเป็นต้นว่า ความเสื่อมสิ้นโภคสมบัติ และราชภัย (อิสรภาพ) เป็นต้น.

อาหารเพนวันนี้ไม่มีพิเศษอะไร คงเป็นข้าวกับเครื่องกระป๋องและพริกกับเกลือ ข้าวนั้นอุบาสกของเราได้ให้นายสถานีช่วยจัดคนหุงให้ รู้สึกว่าวันนี้พวกเราทุกคนอยู่ในอาการซึม ๆ ไม่ทราบว่าเป็นเพราะอากาศหรือเพราะอดนอนเมื่อคืน เนื่องจากต้องรอรถไฟอีกนานจนถึง ๑๘.๓๐ น. พวกเราบางท่านก็ซักผ้าบางท่านนอน บางท่านเขียนบันทึก บางท่านเปิดกระเป๋าจัดสมบัติในกระเป๋า บางท่านก็คุยกันค่อย ๆ เราได้หลบไปอยู่ที่ห้องด้านหลังเพื่อเขียนบันทึกและจดหมาย ในขณะที่เขียนนั้นหลวงตาได้พาพระลังกาหนุ่มคือท่านคุณรตนะเข้ามาคุยในห้อง ท่านคุยกันเองสองท่านเท่านั้น ท่านทั้งสองนี้ถ้าเป็นนกเขาก็ราคาแพง เพราะคารมดีทั้งคู่พูดกันไม่หยุด ตอนหนึ่งหลวงตาได้ควักเอาแปรงกับยาสีฟันออกมาให้ท่านคุณรตนะดูแล้วพูดกันยืดยาวท่านคุณรตนะ รับแปรงกับยาสีฟันไปดูแล้วเดาะเล่นแล้วจึงคืนให้หลวงตา เรารู้สึกแปลกใจ

ว่าทำไมจึงต้องเอาแปรงกับยาสีฟันออกมาอวด เพราะไม่น่าจะเป็นของอวดกัน และทำไมกล่องแปรงกล่องยาสีฟันจึงยังคงใหม่นัก ยาสีฟันก็แทบไม่มีรอยใช้แปรงและยาสีฟันชุดนี้ หลวงตาซื้อมาตั้งแต่ออกจากกัลกัตตาร่วมเดินทางมาในคณะของเรา รวมเวลาแล้วก็ราวสามอาทิตย์.

เมื่อเขียนหนังสือเสร็จก็ออกมาห้องใหญ่ข้างหน้า ปล่อยให้ท่านลังกาทั้งสองขันคูกันไปตามลำพัง ท่านจะเอาจะไรออกมาอวดกันอีกก็มิได้กลับไปดู.

รู้สึกง่วงจึงนอน ขณะนั้นเป็นเวลาบ่าย กำลังร้อนจัด นอนได้ชั่วครู่เดียวก็ตื่น พอตื่นก็รู้สึกตัวเริ่มเป็นไข้ เพราะรู้สึกครั่นเนื้อครั่นตัว ปวดกระบอกตา จึงริบฉันยา แต่ก็ยังไม่หาย.

การนอนแม้จะเป็นคุณแก่ร่างกาย แต่บางคราวกลับเป็นโทษแก่ร่างกาย เช่นเดียวกับของบางอย่างตามปกติเป็นคุณแก่ชีวิต แต่บางครั้งกลับเป็นโทษ

ความจริงเป็นอย่างนี้ ต้องรับรู้ความจริงเอาไว้แล้ว จะได้ไม่เดือดร้อนใจจนเกินไปนัก และจงรำลึกไว้ว่า อย่านอนเกินง่วง อย่ากินเกินหิว.

ที่สถานีสัญจินรถไฟไม่ค่อยหยุดเพราะสถานีเล็ก แม้ที่เขาหยุดให้เมื่อเช้าให้พวกเราลงนั้นก็เป็นการหยุดพิเศษเพื่อพวกเราเท่านั้น ผู้โดยสารอื่นจึงไม่มีใครเขาลง เมื่อใกล้เวลา ๑๘.๓๐ น. ซึ่งเป็นกำหนดที่รถไฟจะมา เราจึงขนสมบัติไปรวมกองไว้ที่ชานชลา รถไฟขบวนนี้เราได้ให้เจ้าหน้าที่สถานทูตไทย (คุณสมบูรณ์) ไปจองตู้จองที่นั่งไว้ให้ตั้งแต่วันที่ ๑๘ เราจึงหวังเต็มที่ว่าการขึ้นรถไฟขบวนนี้คงไม่มีอุปสรรคอะไร จองก็จองแล้ว คนจองก็เป็นคนสำคัญเป็นถึงเจ้าหน้าที่สถานทูตผู้มีเกียรติที่เขายกย่อง เราคอยอยู่จนถึงเวลา ๑๘.๓๐ น. ก็ไม่มีรถไฟมา ข้อนี้ทำให้พวกเราเริ่มไม่สบายใจ ทำให้นึกว่าไฉนหนอการขึ้นลงรถไฟแซก พวกเราจึงต้องแสดงบทบาท

หนักเสมอ เรารอคอยจนถึงเวลา ๑๙.๓๐ น. รถไฟจึงมาจอด ทันทีนั้นพวกเรากรีบไปหาตู้ที่จองไว้ แต่ปรากฏว่าไม่มี ในขณะที่เรากำลังสาละวนหาต่อไปนั้น ผู้ควบคุมรถไฟขบวนนี้ได้ลงมาถามและชี้แจ้งว่า ห้องชั้น ๑ ชั้น ๒ เต็มหมด มีแต่ชั้น Air condition ซึ่งยังว่างอยู่ แต่ถ้าจะไปจะต้องเสียค่าโดยสารเพิ่มอีกเท่าตัว ท่านจะไปได้หรือ แขกผู้ควบคุมรถไฟคนนี้พูดกับพวกเราด้วยกิริยาท่าทางใหญ่โต ทำนองดูหมิ่นพวกเราว่าน้ำหน้าอย่างแกจะขึ้นชั้นเครื่องปรับอากาศทีเดียวรึ มีเงินเสียรึ เมื่อพวกเราตกลงกรีบขนของขึ้นเมื่อขึ้นไปยังไม่ทันจัดของวางให้เรียบร้อย แขกผู้ควบคุมรถไฟก็มาคิดเงินค่าโดยสารกับพวกเราซึ่งต้องเพิ่มอีกคนละประมาณ ๕๐ รูปีย์ ในระหว่างนั้นคุณประสาทได้พูดกับแขกคนนั้นว่า นายแสดงอาการดูหมิ่นเรามากคงคิดว่าเราคงไม่มีเงินเสียให้กระมัง นายรู้หรือไม่ว่าเรามาจากไหน แขกนั้นตอบว่า มาจากเมืองจีน

คุณประสาทพูดต่อไปว่า เท่านี้นายก็ไม่รู้ เรามาจากเมืองไทย ถ้าเราไม่มีเงินเราคงไม่มาอย่างนี้ ต่อไปอย่าดูถูกคนอย่างพวกเราอีก และก่อนที่แขกคนนั้นจะพูดอะไร หลวงตาได้พูดว่า เราจองที่นั่งในรถไฟขบวนนี้ไว้ตั้งแต่วันที่ ๑๘ จนถึงวันนี้ เวลา ๓ วัน ทำไมนายไม่จัดให้ แขกตอบว่า ไม่รู้เรื่องการจองของเรา หลวงตารุกต่อไปว่า เมื่อไม่รู้เรื่องทำไมรถไฟจึงหยุดที่สถานีสัญจีนี้ เพราะตามธรรมดารถไม่หยุด แขกตอบว่านั่นเป็นเรื่องของคนขับ ข้าพเจ้าไม่รู้เรื่อง หลวงตาพูดต่อไปว่า ตามปกติเมื่อมีการจองที่นั่ง คนขับ เจ้าหน้าที่คุมรถ เจ้าหน้าที่ของขบวนรถไฟกับนายสถานีที่รถหยุดจะต้องรู้ทุกคน ในเรื่องนี้นายสถานีและคนขับรู้ดีแต่นายทำไมจึงไม่รู้ แขกนั้นยังคงยืนยันว่าไม่รู้ ๆ หลวงตาเลยชู่ส่งท้ายว่า การกระทำของนายเป็นการเสื่อมเสียเกียรติของประเทศอินเดีย นายจะต้องรับผิดชอบในเรื่องนี้ หลวงตาได้จัด

ชื่อและที่อยู่ของแขกคนนั้นแล้วพูดต่อไปว่า จะต้องแจ้งให้สถานทูตไทยทราบเรื่อง และต้องยื่นเรื่องต่อการรถไฟอินเดีย.

ตอนหลวงตาเถียงกับแขกนั้นนานดูดแท้ ๆ เพราะมีอาการแปลก ๆ ทั้งของหลวงตา ทั้งของแขก มือก็ยกไป คอก็ยักไป ลูกตาก็จ้องกันไป ตอนแรกแขกเสียงแข็ง ตอนหลังเสียงอ่อนลงจนเงียบเสียง ต่อมาแขกคนนั้นได้มาขอร้องอย่าให้พวกเราฟ้องไปยังสถานทูตและที่การรถไฟเลย คุณประสาทเลยแสดงอาการยอมรับอย่างเสียรำคาญไม่ได้ หลวงตาบอกว่าเหตุที่เราไม่ได้รับความสะดวกในครั้งนั้น เพราะเจ้าหน้าที่ที่เดลีไม่ได้ค่าหยอดน้ำมัน เนื่องจากผู้ไปติดต่อนั้นเป็นเจ้าหน้าที่สถานทูต แขกไม่กล้าเรียกร้องเพราะกลัวเสียชื่อ และเจ้าหน้าที่สถานทูตก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะให้เขาได้.

แขกอินเดียส่วนมาก ถ้าคนต่างชาติไปทำเป็น
สุภาพชน แกยิ่งขู่ใหญ่ แต่ถ้าเอาจริงแกก็ถอยไม่กล้า.
เมื่อตอนก่อนขึ้นรถไฟเป็นทุกข์มาก แต่พอขึ้นไป
แล้วเป็นสุขมาก เพราะรถชั้นใช้เครื่องปรับอากาศ
นี้เป็นรถไฟที่ดีที่สุดของอินเดีย และดีจริงสมกับที่ค่า
โดยสารแพงจริง ในตู้นึงมีห้องหลายห้อง แต่ละ
ห้องมีที่นอน ๓ ที่ ๒ ที่ มีตู้ใส่เสื้อผ้า มี
กระจกเงา มีแก้ว มีพัดลมสำหรับใช้ตอนดับ
เครื่องปรับอากาศ ห้องน้ำอยู่สุดตู้ มีน้ำ ทั้งน้ำร้อน
น้ำเย็น หน้าห้องมีทางเดินถึงกันอย่างรถไฟชั้นหนึ่ง
ที่บ้านเรา พื้นปพรมตลอดมีห้องเก็บของ มีห้องครัว
มีคนรับใช้ประจำ ๒ คน เวลาจะใช้ก็กดกริ่งเรียก
อากาศภายนอกจะหนาวร้อนอย่างไร แต่ภายในเย็น
สบายเสมอ เนื่องจากค่าโดยสารแพงมากจึงหาคนขึ้น
ยาก โดยมากคนที่ขึ้นรถชั้นนี้ได้ทราบว่าต้องเป็น
เศรษฐี ข้าราชการชั้นสูงหรือมหาราชา ตกลงว่าเรา

มาอินเดียครั้งนี้ได้นั่งรถไฟอินเดียครบทั้งชั้นต่ำ ชั้นกลาง ชั้นสูง.

เมื่อรถถึงสถานีที่มีคนมาก มักมีคนมาดูมาพูดที่หน้าต่างซึ่งบีดกระจกทึบและไม่มีโอกาสจะได้ยินกันได้คงเห็นแต่อ้าปากพะงาบ ๆ เท่านั้น เขาคงเห็นแปลกที่เห็นนักบวชมานั่งรถไฟชั้นพิเศษที่คนต้องชั้นมหาราชาจึงจะมานั่งได้ จึงมาดูมาถาม และก็น่าประหลาดทั้ง ๆ ที่เห็นแต่ปากพะงาบ ๆ ไม่ได้ยินเสียงถาม พวกเราบางคนยังเผลอพูดตอบเขาออกไปว่า ฉันเป็นคนไทยไปจากเมืองไทย ผู้ที่ได้ยินก็คือพวกเราซึ่งอยู่ในห้องส่วนพวกเขาไม่ได้ยินดอก เขาเห็นแต่ปากพะงาบ ๆ อย่างเราเห็นเขาเท่านั้น แต่ทำไมพวกเราจึงตอบเขาไป พอเราเตือนว่า ตอบเขาทำไม พูดไปเขาก็ไม่ได้ยิน เสียเสียงเปล่า ๆ ก็ได้ผลเพียงชั่วคราว พอเผลอ ๆ ก็มีผู้พูดตอบเขาอีก เรื่องอย่างนี้เคยมีตัวอย่างในบ้านเรา คือครั้งหนึ่งนั่งเรือยนต์ไปในคลอง

แห่งหนึ่ง เครื่องยนต์ในเรือนั้นดังสนั่นพูดกันในเรือ
เองก็ต้องตะโกนกัน เจ้าของเรือเป็นคนกว้างขวาง
ดังนี้จึงมีคนร้องทักจากบนฝั่งเป็นระยะ เจ้าของเรือก็
ตอบเป็นระยะเหมือนกัน แต่ว่าทั้งสองฝ่ายคือทั้งฝ่าย
ผู้ทักทั้งฝ่ายผู้ตอบต่างไม่ได้ยินเสียงกันเลย คงเห็นแต่
อาการที่ปากพูดเท่านั้น จึงถามเจ้าของเรือว่าตอบเขา
ทำไมเขาได้ยินหรือ หรือว่าเขาร้องถามว่าอย่างไร
ได้ยินหรือ เจ้าของเรือหัวเราะ ทนใครร้องทักแก
นั่งยิ้มนิ่งอยู่ พอเผลอก็ตอบเขาอีก.

ความเผลอมักเป็นทางแห่งความเสียเสมอ.

วันที่ ๒๑ เมษายน

เกือบบ่ายโมงรถไฟได้มาถึงสถานีใหญ่แห่งหนึ่ง
ชื่อตาทร อยู่ห่างจากสถานีบอมเบย์มาก แต่ว่าอยู่ใกล้
ที่พักของมหาโพธิสมาคมสาขาบอมเบย์ พวกเราจึง
ขนสมบัติลงกันทันที โดยการแนะนำของหลวงตา ได้นั่ง

แท็กซี่ไปยังมหาโพธิสมาคม ซึ่งมีชื่อบอกไว้ว่า พุทธวิหาร สถานที่แห่งนี้มีบริเวณแคบมีอาคารอยู่สองหลัง คือวิหารโถงกับห้องแถว วิหารโถงไม่มีฝาสุดวิหารด้านตะวันตกมีเจดีย์ซึ่งก่อไว้บนพื้นวิหาร ตรงกลางเจดีย์มีช่อง และมีพระพุทธรูปแบบพม่าประดิษฐานอยู่องค์หนึ่ง นอกจากนี้ก็ไม่มีของที่เป็นสาระอะไร ห้องแถวซึ่งอยู่ทางด้านเหนือของวิหารโถงนั้นมี ๓ ห้อง และมีห้องครัวกับห้องน้ำอีกห้องหนึ่ง พระผู้ดูแลประจำอยู่ที่นี่ชื่อท่านธัมมานันทะได้ปริญญา B. A. ท่านอยู่ห้องแรก ห้องที่สองที่สามมีฆราวาสชาวลังกา ชาติเดียวกับท่านมาอยู่ประจำหลายคน เพราะท่านธัมมานันทะใช้เป็นที่พักสำหรับนักศึกษาชาวลังกาด้วย เมื่อพวกเรามา ท่านธัมมานันทะต้องให้ฆราวาสออกจากห้องที่สองไปรวมอยู่ในห้องที่สามแล้วมอบห้องที่สองให้พวกเราอยู่ สมบัติของพวกเรา บางส่วนเขาได้นำไปไว้ในห้องที่สอง บางส่วนยังคงอยู่ที่วิหาร เราได้

ชะโงกเข้าไปดูห้องที่สอง พอเห็นก็นึกว่าจะอยู่กันอย่างไร เพราะลำพังสมบัติบางส่วนของพวกเราที่ขนเข้าไปไว้ในห้องนั้น ก็มีว่างอยู่หน่อยเดียว พอนอนได้คนเดียวเท่านั้น สิ่งที่ทำให้พวกเราอึดอัดใจยิ่งไปกว่านี้คือ อาการเฉยเมยของท่านธัมมานันทะที่แสดงต่อพวกเรา สภาพทั่วไปก็รุงรังไม่เป็นที่น่าเจริญตาเจริญใจ.

พอดีในระหว่างที่พวกเรากำลังอึดอัดใจอยู่นั้น ท่านโสรตะที่เราเคยพบและถูกอัธยาศัยกันตั้งแต่ที่กัลกัตตา ได้มาพบพวกเรา ได้บอกพวกเราว่าท่านมาพักที่บอมเบย์หลายวันแล้ว และพักอยู่ที่อานันทวิหาร อันเป็นสาขาของมหาโพธิสมาคมอีกแห่งหนึ่งในบอมเบย์ ซึ่ง ดร. แนร์ สร้างให้แก่สมาคม พวกเราจึงให้คุณประสาทกับหลวงตาไปดูอานันทวิหารกับท่านโสรตะ เพื่อว่าถ้าเห็นว่าที่นั่นเหมาะ ก็จะได้ย้ายไปพักที่นั่น ท่านธัมมานันทะรู้เรื่องนี้เหมือนกันแต่ก็เฉย ๆ ไม่

แสดงอาการยินดียินร้ายหรือพูดอะไร.

เมื่อชุดคุณประสาทไปกันแล้ว พวกเราบางท่านกำลังจัดจีวร บางท่านก็อ่านหนังสือ ที่นมเด็กหญิงอยู่สองคนอายุราว ๗ ขวบคนหนึ่ง ราว ๑๐ ขวบคนหนึ่ง กำลังเล่นอยู่ในบริเวณใกล้ ๆ กับพวกเรานั่ง คนเล็กชื่อมนาเป็นเด็กช้า ส่วนคนโตเป็นเด็กว่องไว ที่เรารู้ว่าคนเล็กชื่อมนา ก็เพราะคนโตคอยเรียกอยู่เสมอ ตอนหนึ่งเราต้องได้รับความปลาดใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะเด็กสองคนนั้นเข้าไปหาพระสังการูปหนึ่งซึ่งประจำอยู่ที่ทน แกเข้าไปเกาะขาพระ แล้วพระก็ตบหัวลูบหลังเด็กคนโต และอุ้มขึ้นนั่งบนตัก พลางคยกันจ้อทีเดียว พวกเรามองดูหน้ากัน แต่แล้วก็ต่างคนต่างนิ่ง สักครู่หนึ่ง เด็กคนโตได้มาชะโงกหน้าข้ามไหล่ขวาพระไทย พวกเรารูปหนึ่งเพื่อดูว่า พระกำลังดูหนังสืออะไร คุณสุภาพเห็นดังนั้น จึงรีบพูดชวนให้แกไปถ่ายรูปเสียก่อนที่พระของเราจะหันหน้าไปทางขวา เด็กคนนั้นพูดกับ

คุณสุภาพว่า ทานะโฟโต้ๆ ซึ่งหมายความว่าให้ถ่ายรูปให้แก ภาษาอินเดียไม่มีศัพท์บัญญัติขึ้นใช้สำหรับของใหม่เช่นกล้องถ่ายรูป ดังนั้นจึงต้องนำภาษาอังกฤษ อันเป็นภาษาของเจ้าผู้เข้ามาครองในตอนที่มีกล้องถ่ายรูปมาใช้เรียกกล้องถ่ายรูป อีกอย่างหนึ่งภาษาอินเดียก็มีหลายร้อยภาษา จะใช้ภาษาอินเดียภาษาใดภาษาหนึ่ง มาบัญญัติเรียกของใหม่ก็อาจไม่สำเร็จเพราะแขกพวกใช้ภาษาอื่นคงไม่ชอบ และพวกอังกฤษที่ปกครองอินเดียอยู่ในครั้งโน้น ก็คงไม่สนใจในเรื่องศัพท์บัญญัติของอินเดียเท่าไร.

ความแตกแยกทำให้เกิดความเสียทั่วไป แม้แต่ในเรื่องการใช้ภาษาในชาติ.

เมื่อชุดคุณประสาทกลับมาแล้วและรายงานว่า ที่อานันทวิหารนั้นมีทางกว้างขวางน่าพักกว่าที่นี่ พวกเราก็ลงมติเป็นเอกฉันท์ว่าไปพักที่อานันทวิหารนั้น แต่ก่อนจะไปควรทำความรู้จักเมืองบอมเบย์ตามควรเสีย

ก่อน เมื่อตกลงแล้วก็พากันออกไปขึ้นรถแท็กซี่ เนื่อง
จากแถบนี้หารถยาก จึงต้องเดินต่อไปอีกจนถึงถนน
ใหญ่ซึ่งมีคนจอแจ มีผู้หญิงฝรั่งคนหนึ่งกับหญิงแขก
คนหนึ่งเขาเห็นพวกเรา แม่ฝรั่งบอกกับแม่แขกว่า
พวกเราเป็นพระในพระพุทธศาสนา รู้สึกแปลกที่ฝรั่ง
บอกแขก ที่จริงควรจะเป็นแขกบอกฝรั่งมากกว่า เดิน
มาอีกหน่อยเราได้เห็นภาพที่น่าแปลกใจและน่าขำ คือ
เห็นแขกชายคนหนึ่งนอนไขว่ห้างอยู่กลางถนนแถมสูบ
บุหรี่ด้วยอย่างสบายใจ มิใยใครจะเดินไปเดินมาหรือ
รถจะแล่นผ่านซ้ายขวาอย่างไร แกกลับกระดิกเท้า
มองดสบาย จะว่าเป็นคนบ้าก็คงไม่ใช่ เพราะลักษณะ
การแต่งตัวหน้าตา ไม่ใช่คนบ้า โดยทั่วไปนั้นแขก
ไม่ค่อยสูบบุหรี่ แต่คนนี้กลับสูบ.

แท็กซี่แม้จะมีมากแต่ไม่ค่อยว่าง ราคาก็ถูกคิดไมล์
ละ ๖ แอนนาเท่านั้น แต่รถจำกัดจำนวนคนโดยสาร
รถขนาดเล็กคนโดยสารนั่งได้อย่างเต็มที่ ๓ คน ถ้า

เป็นรถใหญ่นั่งได้ ๔ คน เขาเขียนบอกไว้เสร็จ.

เมืองบอมเบย์เท่าที่เห็นในวันนี้ รู้สึกว่าเป็นเมือง ทันสมัยกว่า สะอาดกว่า งามกว่า มีชาวต่างประเทศมากกว่า มีวัวมีคนขอทานน้อยกว่า มีคนรูปร่างดีกว่า แต่งตัวหมดจดกว่าทุกเมืองในอินเดียเท่าที่ได้เคยผ่านมา อาคารชายทะเลก็ได้ระเบียบงามดี แต่ก็ได้เห็นอะไรบางอย่างเหมือนกันที่เราไม่เคยเห็นที่เมืองอื่น เช่นวางของขายกลางถนนโดยไม่สนใจกับเรื่องจราจร หรือการสัญจรของรถยนต์ และเห็นผู้หญิงสาวยืนคอยรถประจำทาง พลางกัดเล็บไปพลางอย่างเพลิดเพลิน การกัดเล็บนั้น อย่าว่าแต่ผู้หญิงเป็นสาวเป็นนางเลย แม้ผู้ชายยืนกัดเล็บก็ไม่น่าดูเสียแล้ว รถประจำทางรถรางสองชั้นมีคนนั่งเต็ม ผู้คนเดินกันขวักไขว่ แต่บางถนนหาคนเดินยากก็มี เช่นถนนหน้าพุทธวิหาร.

เราทำความรู้จักเมืองบอมเบย์พอหอมปากหอมคอแล้ว ก็กลับมาพุทธวิหารเพื่อลาท่านธัมมานันทะ

และขนของเพื่อไปยังอานันทวิหาร ในเวลาบอกลา ท่านธัมมานันทะนั้น ท่านทำเฉย ๆ ชาเย็น ไม่ยินดี ยินร้ายไม่พูดอะไร ไม่สนใจในการอยู่การไปของเรา พวกเราการาบลาพระพุทธรูปแล้ว ก็ยกขบวนอพยพไปอยู่ที่อานันทวิหาร.

ก็แขกหรืออาคันตุกะนั้นมีความสำคัญมาก สามารถบันดาลความดีความร้ายได้ คนรับแขกเป็นรับแขกเก่ง จึงเป็นที่นิยมของคนทั่วไป ดังนั้นทางพระพุทธศาสนาจึงถือว่า อติถิพลี คือการต้อนรับแขก เป็นสิ่งสำคัญเป็นสิ่งที่ควรกระทำ.

อานันทวิหารเป็นอาคารสองชั้น มีขนาดกว้างยาวพอประมาณ ชั้นล่างเป็นห้องประชุมซึ่งค่อนข้างมืด มีเก้าอี้ตั้งเป็นแถว ๆ คล้ายที่มหาโพธิสมาคมที่กัลกัตตา แต่จุคนได้น้อยกว่า ชั้นบนเป็นห้องโถง มีผนังประดับหน้าต่างอย่างเรียบร้อย มีที่บูชา พื้นปูหินอ่อน ตามผนังมีภาพเขียนเรื่องพุทธประวัติเป็นตอน ๆ

ที่บูชาเฉพาะที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ที่นี่โก้กว่าทุกแห่งเท่าที่ได้เห็นในอินเดีย ที่บูชาเขาทำตู้กระจกใบใหญ่มีแจกันใหญ่บักกอดอกบัวทองขนาดใหญ่แบบญี่ปุ่น มีพระพุทธรูปโลหะแบบพม่า ๒ องค์ แบบญี่ปุ่น ๑ องค์อยู่ในตู้กระจกนี้ พระพุทธรูปทั้ง ๓ องค์นี้โตกว่าพระประธานประจำพุทธสถานทุกแห่งเท่าที่ได้เห็นในอินเดีย.

สุดห้องโถงหรือห้องบูชาหรือห้องประชุมเพื่อไหว้พระมีห้องพัก มีทางเดินถึงกัน มีห้องน้ำ มีชานหรือระเบียงโถงไม่มีหลังคาอยู่หน้าห้องพักเนื่องจากห้องพักมีน้อย พวกเราที่เป็นบรรพชิตจึงพักกันในห้องบูชาหมดรวมทั้งหลวงตาด้วย.

ด้านเหนือของอานันทวิหารแต่อยู่ในบริเวณเดียวกัน มีโรงพยาบาล มีตึกที่ทำการใหญ่และสูงหลายหลัง มีนางพยาบาลแต่งตัวต่าง ๆ มีตึกนายแพทย์และนักเรียนอยู่ใกล้ ๆ กับระเบียงโถงทางห้องพักดังกล่าว

เนื่องจากอยู่ใกล้กัน ถ้าในห้องนักเรียนแพทย์ บางห้องเปิดหน้าต่างทำอะไรกัน ผู้ที่อยู่ทระเบียงนกเห็นหมด และในเย็นวันนั้นเองเราก็ได้เห็นนักเรียนแพทย์กินอาหาร อาหารไม่มีอะไรมาก โดยมากเป็นผัก ถั่วนม ขนมที่เป็นก้อนกลมหรือถั่ว เวลากินทีละก้อนหรือทีละเม็ด มักใช้ดีดเข้าปากซึ่งอ้าคอยรับอยู่ การดีด ๆ ได้แม่นยำ บางคราวพูดไปดีดไปด้วยซ้ำ แต่ก็ไม่พลาด ไม่ได้ใช้ช้อนซ่อมเลย ใช้มือหยิบ แม้มือจะเลอะแต่ก็ไม่ล้างใช้เลยใช้เช็ด เวลาดื่มน้ำชายกภาชนะขึ้นเทลงปากโดยไม่ให้ถูกริมฝีปาก ถ้าเป็นพวกเราทำอย่างนั้นน้ำคงพรวดพราดไหลลงมาลื่นหน้าเป็นแน่ พูดถึงความขยันแล้วนักเรียนเหล่านี้ขยันจริง ๆ อย่างไรก็ตาม พอมาเห็นอย่างนี้ ถ้าเจ็บไข้จะต้องเข้าโรงพยาบาลแล้ว ก็ขอให้ได้เข้าโรงพยาบาลที่เมืองเราเถิด โรงพยาบาลแขกเอาไว้ก่อน (ความคิดอย่างนี้ คนไทยแม้แต่พวกทูตก็คิดอย่างนี้)

หน้าอานันทวิหารก่อนถึงโรงพยาบาลมีศาลเล็ก ๆ หน้าศาลมีเต่ากับวัวทำด้วยปูนซิเมนต์ ในศาลมีศิวลิงค์และอุมาลิงค์ ที่ศาลนี้เขาติดไฟฟ้าเปิดไฟไว้ตลอดคืน มักมีคนมาไหว้เสมอ และนำน้ำและอาหารมาบูชาด้วย ที่อานันทวิหารนี้นอกจากท่านโสรตะแล้ว มีแขกแก่ขาเขยก คนหนึ่งเป็นคนขยันมาก เดินไม่หยุดหย่อน อัธยาศัยดี และมีเด็กหนุ่มชาวพม่าคนหนึ่งชื่อหม่องยินสะเว (ยินส่วย) มาพักอยู่ที่นี่เพื่อเรียนหนังสือ แกพูดแขกได้พูดอังกฤษได้ นิสัยดีมากขยัน และรับใช้พวกเราด้วยหน้าตายิ้มแย้มเสมออย่างศิษย์พระทัดทงหลายในบ้านเรา แกแต่งตัวค่อนข้างปอน แต่เวลาอุบาสกของเราให้เงินแก แกกลับไม่ยอมรับต้องยัดเยียดให้จึงรับ.

คนไม่เห็นแก่ได้ ย่อมเป็นคนน่ารักน่านับถือเสมอ.

คืนนี้ได้ทำพิธีสวดมนต์ก่อนนอน แต่พอสวดจบ

แผ่ส่วนกุศลไปยังสรรพสัตว์แล้ว แทนที่จะนอน
กลับจับกลุ่มคุยกัน พวกอุบาสกของเราออกไปหา
อาหารรับประทานแล้วกลับมาเล่าให้ฟังว่า ตามทาง
เท้าของถนนหลายสายพอสามทุ่มแล้วเดินไม่ได้
เพราะมีคนนอนเต็มไปหมด และบอกว่าได้ไปพบ
ร้านอาหารจีนแล้วสั่งอาหารไว้แล้ว พรุ่งนี้ไปฉันเพน
ที่ร้านนั้นได้เลย คุยกันอยู่พักหนึ่งก็นอนโดยไม่ต้อง
ใช้มุ้ง.

ในขณะที่คุยกันนี้ หลวงตาได้แยกกลุ่มไปคุยกับ
ท่านโสรตะ หลวงตานอน ท่านโสรตะยืนอยู่ใกล้ ๆ
กิริยาแบบนี้ถ้าเป็นกิริยาแบบไทย ก็ว่าเป็นการเสีย
กิริยาที่ผู้น้อยจะมายืนพูดค้ำผู้ใหญ่ซึ่งนอนอยู่ แต่ตาม
แบบลังกาแล้วเขาไม่ถือว่าเสีย กิริยาของหลวงตา
ที่แปลกตาสำหรับพวกเรา ก็คือ ทั้ง ๆ ที่กำลังนอนอยู่
อย่างนั้น เวลาพูดกับท่านโสรตะหลวงตาก็ยักคอไปมา

ได้ด้วย รู้สึกว่าการยักคอนี้เป็นกริยาติดตัวที่เป็นเอาหนักทีเดียว.

ตลอดระยะเวลาที่เราอยู่ในอินเดียนี้ เราไม่เคยได้ฉันอาหารประเภทเบ็ดเลย แม้แต่เห็นก็ไม่ได้เห็น นอกจากที่สวนสัตว์เท่านั้นที่ได้เห็น นกยูงซึ่งเป็นสัตว์เห็นได้ยากในเมืองไทย แต่ที่อินเดียนั้นอาจเห็นนกยูงได้ตามแถวข้างถนนที่ผ่านไปในท้องทุ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง การขับรถชนวัวในเมืองไทยนั้นไม่เป็นข่าว แต่ถ้ารถชนคนนั้นแหละเป็นข่าวแน่ แต่ในอินเดียนั้น การขับรถชนคนไม่ค่อยมีแขกคนไหนสนใจ แต่ถ้าขับรถชนวัวก็เป็นคราวเคราะห์ร้ายของคนขับ เพราะอาจถูกลงประชาทัณฑ์จากประชาชน บ้านเรากินเนื้อวัวกินไส้กินตับกินไตวัวเป็นที่อร่อยรส แต่เมืองแขกใครกินก็เป็นอนันตริยกรรม.

เป็นคนเหมือนกันแต่ก็ไม่เหมือนกันอย่างนี้ ดังนั้นจึงอย่าไปติดใจในอันที่จะให้คนต้องเป็นคน

เหมือนกัน จนเกิดเดือดร้อนเพราะผิดหวังเป็นทุกข์เปล่า ๆ เลย.

วันที่ ๒๒ เมษายน

รีบตื่นกันแต่เช้า เพราะจะได้ไปหาประสพการณ์ใหม่ในวันใหม่อีก และจะมัวนอนอืดอยู่ไม่ได้ ใคร ๆ เขาก็ตื่นกันทั้งนั้น อาหารวันนี้เป็นข้าวต้มกับเครื่องกระป๋องเช่นเคย เรื่องข้าวต้มนี้แขกแก่ ๆ ที่อยู่ประจำการทิวหารนี้หุงไม่เป็น อุบาสกของเราต้องสอนแก จึงต้มเป็น.

ก่อนเพลได้ไปชมสวนแขวน (**Hanging gardens**) พร้อมกับมหาประจวบและคณประสาท เดิมทีนึกสงสัยว่าสวนจะแขวนอย่างไร พอไปเห็นเข้าจริง ๆ ก็รู้ว่าไม่ได้แขวนกับอะไรที่ไหน เป็นแต่สร้างสิ่งต่าง ๆ ไว้บนหลังคาตึกบ้าง บนถังน้ำประปาบ้าง คือ มีถนน มีน้ำพุมีน้ำตก มีสะพาน มีสนามหญ้ากว้าง มีสวนไม้ดอก ไม้ใบ มีสระน้ำ มีตึกรูปร่างเป็นรองเท้าคน

เข้าไปแล้วไปโผล่หน้าต่างข้างบนได้ อยู่บนหลังคาติก เป็นต้นนั้น เมื่อเดินอยู่บนนั้นไม่รู้สึกว่าใต้ส่วนนั้นลงไปจะเป็นหลังคาอะไร ได้ไปดูอย่างฉาบฉวยครั้งหนึ่งก่อน ตอนบ่ายจะมาดีกครั้งหนึ่ง แล้วก็พากันกลับ.

ตอนเพนได้ไปฉันเพนที่ร้านอาหารจีน ร้านนี้เงียบมาก มืดมาก มีห้องเป็นพิเศษสองห้อง พวกเราเข้าไปยังห้องหนึ่ง ซึ่งมีโต๊ะกลมเก้าอี้ไม้แบบจีนสีดำ ซึ่งทั้งเย็นทั้งชื้น พวกเราเห็นมืดนักจึงเปิดไฟ ไฟก็ไม่ค่อยสว่างอีก ถ้วยชามก็ยังไม่นำมาวาง อาหารที่สั่งล่วงหน้าไว้ก็ยังไม่นำมา พวกเราไม่มีอะไรทำ ก็เลยนั่งวิจารณ์เจ๊กที่อยู่ในอินเดียแก้มืด.

หลายอึดใจล่วงไปอาหารจึงมา คนที่นำมานั้นพอวางแล้วก็ไปเลย ไม่พูดไม่จาสักคำ อาหารที่นำมานี้มีข้าวผัดกับของอื่นอีกสองสามอย่าง ข้าวผัดนั้นกลิ่นชมิ้นกลิ่นเครื่องเทศพุ่งทีเดียว ตามแบบฉบับอาหารจีนในเมืองแขก เมื่อเสร็จธุระเรื่องอาหารเพนแล้วก็ออก

เดินไปยังประตูใหญ่ริมทะเล ซึ่งชื่อว่าประตูอินเดีย (Cateway of India) ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากร้านอาหารจิ้นนั้น ประตูแห่งนี้อยู่ริมทะเล มีช่องสามช่อง รูปร่างคล้ายประตชัยของฝรั่ง พูดถึงความงามและความใหญ่โตแล้วสู้ประตูทางเข้าทัชมาฮาลไม่ได้ แต่พูดถึงความสง่าและเด่นแล้วประตูนี้มีภาษกว่า ประตูนี้สร้างตามแบบดุเชรัตสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ สร้างขึ้นเพื่อรับเสด็จพระเจ้ายอรุชที่ ๕ ที่ประตูนี้เป็นที่เย็นสบายจึงมีคนมานั่งมายืนรับลมอยู่เป็นอันมาก ที่บันไดซึ่งทอดลงสู่ทะเลมีคนอาบน้ำทะเลเล่นหลายคน ที่นี่เสียอย่างเดียวที่มีกลิ่นปัสสาวะจัด เพราะมีคนถ่ายไว้บนพื้นริมกำแพงกันเขื่อนที่บริเวณประตูนั้นเอง ต้องคอยยืนเหนื่อลมจึงจะไม่ได้กลิ่น นี่ละโทษของการไม่มีห้องปัสสาวะ.

ใกล้ ๆ กับประตูอินเดีย มีโรงแรมชั้นหนึ่งอยู่แห่งหนึ่ง ชื่อทัชมาฮาล ทาสีชมพูสูงหลายชั้นมีโดม

อยู่ริมทะเล งามน่าดูมาก ถัดโรงแรมนี้ไปเป็นเขต Marine Drive เป็นชายทะเลเป็นอ่าวมีหาดทรายเป็นวงโค้ง มีเขื่อนกันคลื่น บางตอนมีอาคารสร้างยื่นลงไปในทะเลอย่างสวยงาม สำหรับหาความสำราญเพิ่มกิเลสและส่งเสริมอบายมุข พ้นเขื่อนเข้ามาเป็นทางเท้าซึ่งกว้างมาก ถัดทางเท้าเข้ามาเป็นถนนกว้างใหญ่และมีเกาะกลางถนนขนาดแต่พองามสะดวกแก่การสัญจรของยานพาหนะ ถัดถนนเข้ามาเป็นตึกริมฝั่งทะเลสูง ๘-๙ ชั้นเท่า ๆ กันหมด สร้างเป็นระเบียบดีมาก เป็นที่อยู่ของคนแทบทั้งนั้น ตึกเหล่านี้เป็นแนวโค้งไปตามรูปอ่าวยาวเหยียด ที่บอมเบย์กทันแหละเป็นที่ ๆ งามที่สุด เขต Marine Drive นี้โค้งไปจนจด Chowpatty ซึ่งเป็นที่ตากอากาศชายทะเลและเหนือสถานที่แห่งนี้ขึ้นไปก็เป็นสวนแขวน.

ได้แล่นรถขึ้นไปบนสวนแขวนซึ่งแบ่งเป็นสองตอน คือมาลาบาร์และชุมบัลสา อันเป็นแหลมหรือที่สุดอ่าว

อีกด้านหนึ่ง ที่ชุมบัลสานั้นเป็นสวนดอกไม้นานาชนิด มีสนามหญ้าซึ่งตบแต่งไว้เป็นรูปร่างแปลก ๆ มีสระเล็กสระน้อย มีเกาะเล็ก ๆ อยู่ในสนามด้วย ต้นไม้บางต้นก็แต่งเป็นรูปช้างรูปคนและรูปอื่น ๆ มีโคมไฟฟ้าตั้งไว้เป็นระยะ ๆ พองาม มีถนนรอบสนามซึ่งโรยกรวดสีแดง ตัดกับสีเขียวของหญ้าของต้นไม้น่าดูมาก ที่ริมสุดบางแห่งทำเป็นซุ้มไม้ดอกมีม้านั่งเล่น และที่ม้านั่งนี่เองพวกเราได้เห็นแขกสมัยใหม่ชายหญิงคู่หนึ่งคุยกันแบบฝรั่ง พวกเราเห็นแล้วก็เลยไป อยู่บนนี้เมื่อมองลงไปเบื้องล่างรู้สึกว่าสูงพอควรทีเดียว และแลเห็นทะเลอาหรับกว้างจนสุดสายตาที่แห่งนี้มีคนมาชมน้อย.

ทะเลในโลกยังมีฝั่ง แต่ทะเลคือวัฏฏะมองไม่เห็นฝั่ง.

ได้เลยมาชมตอนมาลาบาร์บ้าง ที่นี่มีคนพลุกพล่าน ได้ชมน้ำตกซึ่งเกิดขึ้นโดยฝีมือคน ได้ชมไม้ดอกไม้ใบ

ซึ่งน่าดูมาก แต่ที่น่าดูที่สุดก็คืออยู่บนนี้เมื่อมองไปทางเขต Marine Drive แลวงามจริง ๆ เห็นน้ำทะเลเห็นอ่าวโค้งรูปครึ่งวงกลมและมีตึกซึ่งมีลักษณะแบบเดียวกันเป็นฉากอยู่เบื้องหลัง ราวกับวางก้อนน้ำตาลสี่เหลี่ยมขนาดยักษ์เรียงแถวเอาไว้.

ได้ขึ้นไปบนสะพานโค้งซึ่งมองลงไปเบื้องล่างแล้วน่าเกรงอันตราย ได้ให้เขาถ่ายรูปไว้เป็นที่ระลึกและให้ติดตึกติดอ่าวติดทะเลในเขต Marine Drive ด้วย เป็นฉากหลัง รูปนี้พออัดดูแล้ว ก็ให้ใครไม่ได้อีกเช่นเคย เพราะปรากฏว่ามีหน้าดำ ๆ ฟันขาว ๆ ของเด็กแขกมาแสยะยิ้มอยู่ข้างหลังเมื่อไรไม่รู้เลยถ่ายติดไปด้วย แขกชอบเสนอหน้าอย่างนี้เสมอ ได้เดินเลยไปชมเกือกยักษ์ที่คนเข้าไปอยู่ได้ เมื่อเดินมาก ๆ เข้ารู้สึกเมื่อยก็เลยนั่งพัก เราชมอยู่ที่นี่นานจึงกลับที่พัก.

คำว่า บอมเบย์ มิใช่ภาษาอินเดีย กล่าวกันว่าเลือนมาจากภาษาโปรตุเกสว่า บอมบะไฮ (Bom

Bahia) แปลว่าอ่าวงามหรืออ่าวดี แต่ในภาษาของอินเดียจริง ๆ เขาเรียกว่ามุมบาหรือมุมไบ อันเป็นชื่อของพระอุมาปางหนึ่ง ซึ่งเทวาลัยของเจ้าแม่องค์นี้มีผู้บอกว่าอยู่ที่เชิงสวนลอยนั่นเอง.

เดิมเมืองนี้เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ พื้นที่เป็นที่ลุ่มเป็นเกาะเล็ก ๆ และประชาชนได้พยายามถมดินเข้าหากันในที่สุดเลยกลายเป็นแผ่นดินผืนเดียวกัน การถมดินเริ่มแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๓ ชาวตะวันตกที่มาถึงบอมเบย์พวกแรกนี้ คือนักสำรวจชาวโปรตุเกส ซึ่งได้มาถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๑ ชาวโปรตุเกสได้สร้างได้ทำอะไรไว้มาก ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๑๙๖ อังกฤษกับฮอลันดาได้ร่วมมือกันแย่งเมืองนี้จากโปรตุเกสสำเร็จ แล้วผู้แย่งทั้งสองนั้นก็แย่งกันอีกต่อไป ได้มีปัญหาเกี่ยวกับการแย่งชิงอยู่มาก แต่ในที่สุดอังกฤษก็เป็นผู้ชนะแต่ผู้เดียว เมืองนี้เป็นเมืองการค้า เป็นเมืองท่าของอินเดียที่อยู่ใกล้ยุโรปที่สุด แม้ว่าจะเล็กกว่ากัลกัตตาแต่ก็งาม

กว่า มีระเบียบกว่า มีความสำคัญด้านการค้ามากกว่า มีท่าเรือใหญ่กว่ากัลกัตตา (แขกบอกว่ามีท่าเรือใหญ่เป็นที่ ๓ ของโลก) มีหอการค้าตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๓ มีธนาคารตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๓ มีสายการเดินเรือติดต่อกับยุโรปตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๕ เริ่มมีรถไฟใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๖ ซึ่งเป็นครั้งแรกในอินเดีย เริ่มมีมหาวิทยาลัยใน พ.ศ. ๒๔๐๐ มีเทศบาลใน พ.ศ. ๒๔๑๕ มีไฟฟ้ามีรถรางใน พ.ศ. ๒๔๔๘.

บอมเบย์นอกจากจะเป็นเมืองที่งามและทันสมัยที่สุดในอินเดียแล้ว ยังมีที่น่าสนใจหลายแห่ง เช่น โบสถ์มหาลักษมีซึ่งมีการตีฆ้องเคาะระฆังอยู่ตลอดเวลา แขกคุยนักว่างามที่สุดแห่งหนึ่งในตะวันออก สถานที่แห่งนี้อยู่ใกล้กับฝั่งทะเลอาหรับและใกล้สนามม้า.

อีกแห่งหนึ่งที่น่าสนใจคือ วัดของพวกปาร์ซีหรือโซโรอัสเตอร์ ซึ่งชื่อว่าหอแห่งความเงียบ (Tower of silence) ที่นี่เป็นที่ทิ้งศพให้แร้งกิน จะเห็นแร้ง

เกาะอยู่ตามกำแพง เมื่อมีศพไปวางไว้ในกำแพง มันจะพากันลงไปกิน ชั่วเวลาประมาณ ๑๕ นาที ศพนั้นจะเหลือแต่กระดูก.

นอกจากนี้ยังมีอีกหลายแห่งที่น่าชมซึ่งอยู่ภายในเขตเมืองบอมเบย์ เช่นสวนวิคตอเรีย สถานีวิคตอเรีย ซึ่งเป็นสถานีใหญ่เป็นศูนย์กลางรถไฟของภาคกลาง ประชาชนเรียกว่าโบวิ บันเดอร์ มีความสับสนยิ่งกว่าหัวลำโพงของเรา มีทางรถยนต์แล่นไปจอดเทียบข้างรถไฟได้เลย สถาบันการวิทยาศาสตร์เป็นตึกใหญ่โตมาก ภายในมีที่แสดงคอนเสิรตด้วย.

สะชิวะลายา เป็นตึกใหญ่สร้างตามแบบใหม่ผสมเก่า ภายในมีภาพเขียนแสดงการต่อรนเพื่ออิสรภาพของอินเดีย ภาพแสดงชีวิตตามชนบท ภาพแสดงถึงวัฒนธรรมของอินเดียเป็นต้น.

อัพฆาน เชอรุช อยู่ปลายสุดของแหลมเมืองบอมเบย์ ที่นี่มีหอดูดาวมีกระโจมไฟเก่า นอกนี้ยังมี

ที่อื่นอีก นี่พูดเฉพาะสถานที่อยู่ในเมืองซึ่งบางแห่งก็ได้ชมบางแห่งก็เป็นแต่ผ่านไป และยังมีนอกเมืองอีก เมื่อกลับมายังอานันทวิหาร เห็นที่โรงพยาบาลกำลังทำการผ่าตัดคนไข้ รู้สึกแปลกใจที่การผ่าตัดที่นี่ทำไมจึงทำกันเปิดเผยอย่างนี้ คือไม่มีการปิดห้องให้มิดชิด แต่เปิดหน้าต่างโล่งโถงไปเลย เราอยู่ที่วิหารแลเห็นสบาย.

กลางคืนไหว้พระแล้วออกมานั่งคุยกัน โดยนำเรื่องเก่ามาเล่าใหม่ บ้างพูดถึงข่าวคราวทางบ้านบ้าง ซึ่งเราไม่รู้เรื่องเลย รู้แต่เรื่องเรามีเจ้าฟ้าหญิงเพิ่มอีกหนึ่งองค์เท่านั้น แต่เราก็ได้ความรู้ใหม่ ๆ แปลก ๆ เพิ่มขึ้นไม่น้อย โลกยังหมุนอยู่ วิทยาการต่าง ๆ ก็หมุนเวียนไปอย่างรวดเร็ว เราจึงต้องรับรู้อะไรใหม่ ๆ ไว้บ้าง และต้องคำนึงว่า

ต้องไม่อิ่มในความรู้.

วันที่ ๒๓ เมษายน

วันนี้ตอนเพนได้ไปร้านหนังสือหลายร้าน แต่ละร้านเป็นร้านใหญ่มีหนังสือมาก ได้หาหนังสือสำหรับทั้งส่วนตัวทั้งของห้องสมุดสภาการศึกษา ฯ แล้วสั่งให้เขาส่งไปประเทศไทยพร้อมทั้งออกค่าส่งให้เขา เราพูดเป็นทำนองว่าไม่ค่อยไว้ใจเขาว่าจะส่งไปให้จริงหรือไม่ ที่พูดอย่างนี้โดยมารยาททั่วไปแล้วไม่น่าพูด แต่สำหรับแขกแล้วน่าพูด เพื่อให้เกิดทิฐิแล้วจะได้ส่งหนังสือไปให้เราที่เมืองไทย มิฉะนั้น จะสูญทั้งหนังสือทั้งค่าส่ง เช่นเดียวกับที่มีคนถูกกันมามากแล้ว ร้านหนังสือในกรุงเทพ ฯ ไม่มีร้านไหนอยากสั่งหนังสือจากเมืองแขก เพราะต้องส่งเงินล่วงหน้าด้วย เมื่อส่งไปแล้วได้หนังสือก็ยังเป็นการดี แต่นี่ไม่ได้หนังสือด้วย เมื่อเราพูดอย่างนั้นก็ได้ผลคือเจ้าของร้านเกิดกระตือรือร้นรับปากมั่นคงว่าต้องส่งไปแน่นอน.

วิธีใช้คนมีหลายวิธีแล้วแต่บุคคล บางคนต้องพูดดี ๆ บางคนต้องดุ บางคนต้องพูดยุให้เกิดทิฐิ

มานะจึงจะทำงาน บางคนต้องชมก่อนแล้วจึงตำหนิแล้วจึงใช้.

ตอนเพนไปฉันที่ร้านเจ๊กแห่งนั้นอีก ฉันข้าวผัดใส่ขมิ้นอีก เจ๊กยกอาหารมาตั้งโต๊ะช้าอีก มีหน้าตาเซียว ๆ อีก กลับจากฉันเลยไปชมพิพิธภัณฑ์ประจำเมืองนี่ซึ่งชื่อว่า ปรินซ์ อัลเบอร์ต เป็นอาคารใหญ่โตสวยงาม หน้าพิพิธภัณฑ์มีต้นไม้ใหญ่น้อย มีอนุสาวรีย์ มีต้นปาล์มอยู่ข้างหน้าหลายต้น เวลาจะเข้าไปเจ้าหน้าที่คอยตรวจว่าสวมรองเท้าหรือเปล่า มีร่มหรือเปล่า มีกล้องถ่ายรูปหรือเปล่า นัยว่าเขาห้ามสวมรองเท้าและห้ามนำกล้องถ่ายรูปกับร่มเข้าไปในพิพิธภัณฑ์ บังเอิญแท้ที่วันนั้นพวกเรามีผู้หนึ่งนำกล้องถ่ายรูปติดย่ามไปด้วย แขกเฝ้าประตูมาชะโงกดูย่ามจึงพบเข้าจึงเกิดจะยึดกล้องถ่ายรูปนั้น แต่พวกเราไม่ยอม เราเองก็ไม่รู้มาก่อนว่าที่นี่เขาห้ามอย่างนี้ ในที่สุดเกิดทุ่มเถียงกัน ร้อนถึงหัวหน้าใหญ่ของ

พิพิธภัณฑ์นี้ ซึ่งรู้เรื่องเข้าได้มาเจรจาพร้อมทั้งตุ๊คน
รักษาประตู และขอให้เราเขียนรายงานเรื่องนี้ไว้ใน
สมุดบันทึกประจำทิพิธภัณฑ์ เขาบอกว่าตั้งแต่อินเดีย
ได้เอกราชเรื่องการหาเศษหาเลยการกินสินบนระบาด
ทั่วไป รัฐบาลพยายามปราบอย่างเต็มที่ ฉะนั้น เมื่อ
พวกเราพบเรื่องการหากินแบบนี้ที่ไหน ก็ขอรายงาน
ให้รัฐบาลทราบด้วย เพื่อจะได้จัดการปราบปรามต่อไป
เมื่อเป็นอย่างนี้ความจริงก็ปรากฏออกมาว่า ที่แขกเผ้า
ประตูห้ามร่ม ห้ามกล้องนี้ ที่แท้กเพื่อหาเศษหาเลย
จากเรานั่นเอง น่าชมเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ของเขาที่
เป็นคนตรงดิมาก ไม่เข้ากับคนของตัว และไม่กลัว
เสียชื่อประเทศอย่างผิด ๆ.

พิพิธภัณฑ์แห่งนี้ใหญ่โต มีของน่าชมมากมาย
มีจนเครื่องเพชร แต่ที่น่าชมที่สุดก็คือสัตว์ยัดไส้ซึ่งทำ
ไว้ดีมาก เช่นทำเป็นบ้ามีเลือ แม่ พ่อ ลูก และ
ซากสัตว์ที่เสือกินทั้งชุด มีฝูงกวางทั้งชุดเป็นต้น เขา

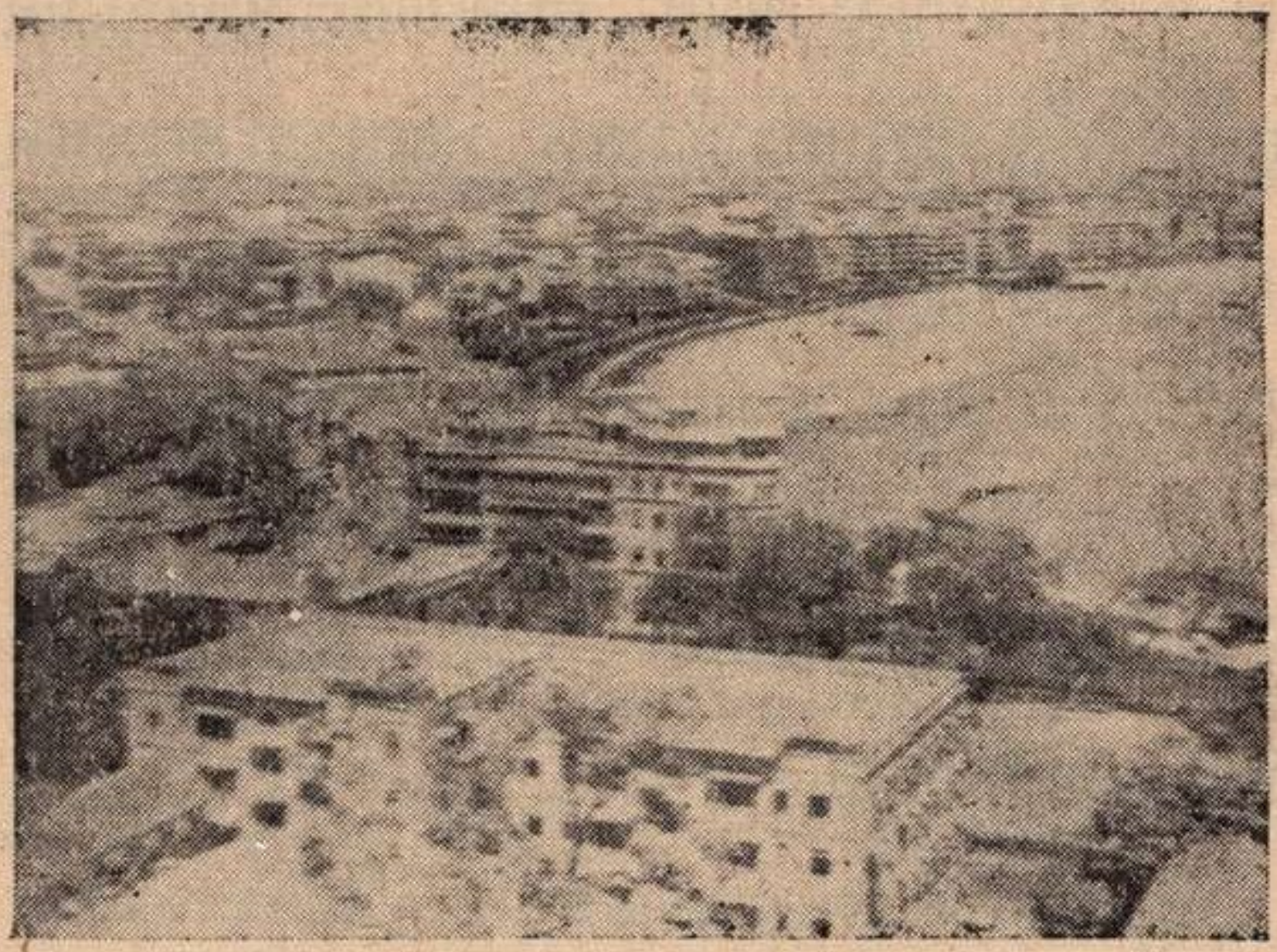

เมืองบอมเบย์

ทำคล้ายจริงมาก โดยเฉพาะอิริยาบถของสัตว์ทำเก่ง จริง ๆ แม้สิ่งประกอบเช่นต้นไม้ก็ทำไม่เลว แสงสว่างของเขาก็จัดไว้ดี เราเสียเวลามาชมสัตว์ยังไม่เป็นเวลานานจนหมดเวลาจึงได้กลับที่พัก.

ซากสัตว์ คนนำมาตั้งแสดงให้คนชม ทั้งคนแสดงทั้งคนชมต่างก็มิค่อยได้คิดเลยว่า แสดงผีสัตว์หรือชมผีสัตว์ และไม่มีใครที่จะคิดกลัวผีสัตว์เหล่านี้เลย

ทั้ง ๆ ที่มันเป็นศพเป็นผี คนตายแล้วก็เลิกสมมติว่าคน ได้สมมติใหม่ว่าผีว่าศพ พอสมมติว่าผีว่าศพเท่านั้น ก็เป็นที่รังเกียจเป็นที่กลัวของคนขึ้นมาทันที แม้ว่าคนนั้นจะเคยรักเคยชอบกันมากก็ตาม เมื่อเป็นผีแล้วก็อยู่กับคนไม่ได้ คนเขาไม่ให้อยู่ ต้องไปอยู่กับผีด้วยกันในป่าช้าตามประสาผี ผิดกับผีสัตว์ที่กลับเอามาให้คนชม.

เมื่อออกจากพิพิธภัณฑ์แล้ว ไปดูอควาเลี่ยมหรือพิพิธภัณฑ์ปลาเป็น ซึ่งมีตู้ปลาถึง ๗๒ ตู้ มีปลานานาชนิด มีทั้งที่รู้จักบ้างไม่รู้จักบ้าง แต่ที่ไม่รู้จักนั้นแหละมีมากกว่า และล้วนแต่เป็นปลาทะเลแทบทั้งสิ้น แต่แปลกที่ไม่มีปลาชนิดหนึ่งซึ่งบ้านเรารู้จักกันดีที่สุด ปลาชนิดนี้คือปลาทู และมีปลาแปลกอีกอย่างหนึ่งคือปลาดุกเผือก ตู้ปลาเหล่านี้ส่วนมากทำโตขนาดปลาฉลาม ตัวยาวสองศอกเศษ หลายตัวว่ายไปมาได้อย่างสบาย ในตู้มีหินมีทรายมีซอกหิน

ให้ปลาได้อาศัย มีแสงสว่างเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ชัดเจน บางตู้มีพืชทะเลชนิดต่าง ๆ บางชนิดเคลื่อนไหวได้เช่นที่กำลังคลื่อยู่ พอมีอะไรผ่านไปใกล้มันจะหุบ ปลาบางชนิดมีลายลำตัวเข้ากับธรรมชาติได้เป็นอย่างดี ธรรมชาติก็ช่างตบแต่งแท้ ๆ.

จิ้งจกอยู่ตึกตัวก็ขาว อยู่บ้านไม้ตัวดำ ปลาและสัตว์บางชนิด สีตัวเข้าได้กับธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม คนก็เหมือนกันควรทำตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ตามควร จึงจะไม่เกิดอันตราย.

แล้วได้นั่งรถไปชมเมืองอีกเล็กน้อย และกลับที่พักเพื่อเตรียมจัดของ เพราะพรุ่งนี้เราจะต้องลาจากเมืองนี้ไปเมืองมัทราสอันอยู่อีกซีกหนึ่งของอินเดีย คือบอมเบย์อยู่ซีกตะวันตก มัทราสอยู่ซีกตะวันออก.

สมบัติที่เราหอบหิ้วเอามามากแต่ไม่สามารถจะนำไปได้หมดอย่างที่ตั้งใจ ก็คือดินจากสังเวชนียสถานทั้งสี่แห่ง เพราะน้ำหนักมากเหลือเกิน เลยต้องตัดใจ

แบ่งฝากไว้ทิวหารแห่งนี้ แม้อย่างนี้น้ำหนักก็ยังเกิน
ไปไม่ต่ำกว่าร้อยปอนด์เมื่อรวมกันทุกคน และมีอีก
สิ่งหนึ่งซึ่งพวกเราไม่ยอมทิ้ง ไปไหนก็พยายาม
หอบหิ้วเอาไปด้วย สิ่งนี้คือต้นโพธิ์เล็กสามต้นที่ได้
จากพุทธคยาที่คุณสุภาพได้นำมา โดยตั้งใจว่าจะนำ
ไปประเทศไทยให้ได้.

คนนี้มเรื่องเศร้า คือพวกเราจะต้องลาจากหลวงตา
ที่นี่ พวกเราจะไปมัทราสโดยลำพัง และจะไปทาง
เรือบิน หลวงตาจะลากลับกัลกัตตาทางรถไฟ.

เป็นภาพที่น่าสลดใจ ทำให้ใจผ่อเมื่อเห็นหลวงตา
เข้าไปกราบท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะ แล้วนั่ง
น้ำตาไหลอาบหน้าอาลัยที่จะจากพวกเราไป ซึ่งทำให้
พวกเราใจไม่ดีไปตาม ๆ กัน พวกเราไม่เคยนึกว่า
ชายใจเพชรนักสู้ทุกทิศอย่างหลวงตานี้ จะมาเสีย
น้ำตาให้พวกเราเลย พวกเราไม่เคยคิดว่า อัธยาศัย
ที่เราแสดงต่อหลวงตาไปตามแบบไทย ๆ นั้นจะผูกมัด

น้ำใจของหลวงตาได้ถึงเพียงนี้ หลวงตาบอกว่าตลอดเวลาที่เดินทางร่วมกับพวกเรานั้น ได้รับความสบายใจสบายกาย พวกเรามีฐานะสูงกว่าท่านมาก แต่ก็ไม่เคยแสดงอาการดูหมิ่นท่านเลย เมืองไทยเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ พวกเรามาจากดินแดนนั้น จึงมีอัธยาศัยอย่างนี้ ตอนที่หลวงตาเข้าไปลาพวกเราทีละคนนั้น ทุกคนนั่งนิ่งหมด เพราะไม่ทราบว่าจะพูดอะไร ใจคอก็ไม่ค่อยดี หลวงตาซึมไปถนัดทีเดียวและพูดน้อยลงมาก แต่มักจะถือโอกาสมานั่งใกล้ ๆ พวกเราเสมอ พวกเราก็พูดเอาใจชมท่านต่าง ๆ ให้ท่านสบายใจ หลวงตาเคยบอกว่า เมืองไทยนั้นคนลังกาอยากไปมาก แต่ไปยาก เพราะเวลานั้นยังไม่มีทูตในระหว่างประเทศทั้งสอง ถ้าใครเคยไปเมืองไทยแล้วกลับไปลังกาก็คุยโอ้ได้ คณะเราได้ให้กัปปิยภัณฑ์จำนวนหนึ่งจนพอเพียงเพื่อเป็นค่าเดินทางค่าอาหารและค่าอื่น ๆ รวมทั้งของอื่น ๆ อีกแก่หลวงตาซึ่งจะเดินทางไป

กัลกัตตา พรุ่งนี้พวกเราจะไปจากบอมเบย์และจะลาจากหลวงตาแล้ว.

การให้ การพูดด้วยอย่างดี ๆ การช่วยเหลือและการไม่ดูหมิ่น ทำตัวให้เข้ากันได้ ล้วนเป็นเครื่องผูกพันทางใจกันและกันของคนทั่วไปโดยไม่เลือกว่าชาติไหนภาษาไหนทั้งนั้น.

วันที่ ๒๔ เมษายน

วันนี้ริบตื่นกันแต่เช้าทุกคน ริบเข้าไปไหว้ลาพระพุทธรูป และริบขนสมบัติขึ้นแท็กซี่ไปยังที่ทำการของบริษัทการบินแอร์อินเดีย หลวงตาได้ตามมาด้วยและได้ไปแวะรับข้าวผัดจากร้านเจ๊ก ที่เคยไปฉันเพนตามที่สั่งเจ๊กไว้ตั้งแต่เมื่อวาน การที่ต้องเตรียมข้าวผัดไปด้วยก็เพราะว่า ในเรือบินภายในประเทศตามปกติไม่มีอาหารหนัก มีแต่อาหารเบาเช่นน้ำชากาแฟ พวกเราจะต้องฉันเพนบนเรือบิน จึงต้องหาอาหารหอบเอาขึ้นไปฉันบนฟ้าด้วย.

เมื่อมาถึงสำนักงานแอร์อินเดีย สำนักงานยังไม่เปิดประตูเลย ต้องรอสักครู่จึงเปิด สำนักงานของเขากว้างขวางโอ่โถงดี มีการนำต้นไม้กระถางไปไว้ในสำนักงานด้วย ซึ่งแปลกกว่าสำนักงานแขกหน่อย หน่อยมีฝรั่งเป็นชาวพุทธคนหนึ่งแกมาจากเดลี ได้มาสนทนาวิสาสะกับพวกเราเป็นอย่างดี กิริยาแกก็ดี เรียบร้อยสมเป็นชาวพุทธ แสดงว่ามีการอบรมมาแล้วเป็นอย่างดี นี่เองที่เขาพูดว่า

สำเนียงบอกภาษา กิริยาส่อสกุล

สมบัติของเรามีมาก เมื่อชั่งแล้วเกินอัตราน้ำหนัก

ที่ทางบริษัทเรือบินเขากำหนดให้ไปตั้งกว่าร้อยปอนด์ ต้องเสียเงินเพิ่มปอนด์ละ ๑๐ แอนนา พวกเราได้ขึ้นรถของบริษัทเพื่อเดินทางไปสนามบินซันตาครูส อันเป็นสนามบินประจำเมืองบอมเบย์ เพื่อเหินเหาะไปเมืองมัทราส พวกเรากับหลวงตาได้จากกันที่สำนักงานนี้ด้วยต่างฝ่ายต่างใจหายด้วยกันทั้งสองฝ่าย ต่อไปนี้พวกเรา

จะต้องเดินทางไปตามลำพังโดยไม่มีหลวงตา และหลวงตาก็จะเดินทางไปตามลำพัง โดยไม่มีพวกเราอีกแล้ว.

ท่อนไม้หลายท่อนถูกน้ำพัดมาพบกันในทะเลหลวง เมื่อพบกันแล้วก็ต้องแยกจากกันไป เรื่องของวัฏฏะเป็นอย่างนี้.

รถแล่นเลียบไปตามริมทะเลด้านตะวันตก ริมทะเลแถบนี้มีแต่ก้อนหินระเกะระกะ เป็นเกาะเล็กเกาะน้อย เวลาคลื่นซัดกระทบหินน้ำกระเซ็นเป็นฝอย เกาะบางเกาะมีโบสถ์ฮินดูหรือมัสยิดก็ไม่ทราบสร้างอยู่บนเกาะน่าดูมาก และมีถนนข้ามจากฝั่งไปสู่เกาะนั้นด้วย แต่ถนนนี้เตี้ย ถ้าน้ำทะเลขึ้นคงท่วม.

รถเลี้ยวเข้าบริเวณสนามบิน ข้าง ๆ ทางมีคนนั่งถ่ายทุกข์อยู่หลายคนเป็นผู้ชายทั้งนั้น และหันหน้ามาดูรถทุกคน รถผ่านประตูสนามบินซึ่งทำด้วยลวดตาข่าย สนามบินแห่งนี้อยู่ห่างจากเมืองราว ๑๔ ไมล์ เป็น

สนามบินที่ไม่ใหญ่โตอะไรนัก ไม่เท่าสนามบินดัมดัม ที่กัลกัตตา พวกเราที่เป็นพระได้ไปพักที่ห้องคนโดยสาร ส่วนคุณประสาทกับคุณสุภาพได้ไปติดต่อเรื่องเรือบิน กับเจ้าหน้าที่ของสนามบิน.

เรานั่งรอเรือบินออกนานเกินไป เพราะเรือบินออก ผิดเวลา ในขณะที่นั่งรออยู่นั้นได้มีผู้หญิงฝรั่งคนหนึ่ง มานั่งบนท้าวแขนบนเก้าอี้ยาวที่พวกเรานั่ง เท่านั้นยัง ไม่พอยังทอดแขนวางไว้บนพนักเหนือหัวเราเสียอีก ถ้า แกวางพลาด แขนนั้นคงมีโอกาสตกลงมาบนหัวเรา เป็นแน่แท้ เราจึงหลบไปนั่งเสียที่อื่น.

จนถึงเวลา ๘.๔๕ น. เรือบินจึงออกเดินทาง จาก บอมเบย์ไปมัทราสไกลกันประมาณ ๗๐๐ ไมล์เศษ. เรือบินที่เรานั่งนี้จะต้องใช้เวลาบิน ๔ ชั่วโมง เพราะ เป็นเรือบินดาโกต้าสองเครื่องยนต์ เรือบินลำนี้มีที่นั่ง แบ่งเป็นสองซีกที่นั่งเป็นที่นั่งคู่ ทางเดินตรงกลาง แคบมาก แทบจะต้องเดินเอี้ยวตัว เครื่องตบแต่ง

ภายในไม่ค่อยมีอะไร ไม่มีของฟุ่มเฟือยเหมือน
เรือบินฝรั่ง การขับก็แปลก คอนกอยากจะขึ้นแทนที่จะ
ให้ค่อย ๆ ขึ้น ก็ดิ่งให้ฮวบฮาบขึ้นไปเลย ถ้าคนเป็น
โรคหัวใจหรือโรคความดันโลหิตผิดปกตินั่งไปในเรือบิน
ลำนี้ด้วย นากลัวจะเกิดอันตราย.

เรือบินขึ้นไปพอทรงตัวดี เจ้าหน้าที่รับใช้ฝ่ายหญิง
ซึ่งมีคนเดียวเท่านั้นก็นำขนมปัง กล้วย ชอคโกแลตมา
ให้เอง ต้องร้อนถึงอุบาสกของเราต้องรับรับจากแม่นั้น
แล้วนำมาถวายพวกพระอีกต่อหนึ่ง เรื่องจุกจิกอย่างนี้
เกิดขึ้นตอนเรือบินจะขึ้นครั้งหนึ่งแล้ว คอตอนมี
สัญญาณให้รัดเข็มขัด แม่นั่นก็ปราดมาจะมาช่วยรัด
ให้พระด้วยความมีเจตนาดี อุบาสกของเราก็ออกไป
ห้ามทัพไว้ พอถึงคราวจะแจกท๊อฟฟี่ก็อีก แม่นั่นก็ถลา
นำมาถวายด้วยตัวเองอีก อุบาสกผู้ว่องไวของเราก็ถลา
ออกมารับแทนพระแล้วถวายพระอีกทอดหนึ่ง อาการ
เหล่านี้ทำให้แกมองอย่างปลาดใจ พระที่ไหน ๆ เขา

รับจากมือผู้หญิงได้ทั้งนั้น พระพวกนี้ทำไมจึงรับไม่ได้ อุบาสกของเราจึงต้องชี้แจงให้แก่รู้ เจ้าหน้าหญิงคนนี้รูปร่างหน้าตาดีมาก รูปร่างเล็กขนาดผู้หญิงไทยผิดกับผู้หญิงแขกทั่วไป แต่งตัวด้วยเครื่องแบบสีฟ้ารองเท้าส้นต่ำใช้สะเก็ต ไม่ใช้สำหรับให้ชายผ้าร่อนไปเหนือหัวผู้โดยสาร มีผู้โดยสารเป็นแขกหนุ่มคนหนึ่งเอ่ยออกมาดัง ๆ ต่อหน้าแม่คนนี้กับเจ้าหน้าที่ขับเรือบินว่า แม่คนนี้น่าจะเป็นดาวหนังมากกว่าที่จะมาเป็นพนักงานบนเรือบิน ซึ่งทำให้แม่นั้นยิ้มน้อยยิ้มใหญ่ และยิ้มกลางด้วยความพอใจ ต่อมาก็เลยไปนั่งคุยประจำกับพ่อนั่นเสียเลย ไม่ต้องดูแลคนโดยสารอื่น ๆ

คนทั่วไปชอบยอ แม้จะรู้ว่าเขายอก็ยังชอบ ทั้งนี้เพราะยังมีโมหะอยู่.

แผ่นดินที่เหาะผ่านไปนี้บางแห่งเป็นภูเขาโล้น บางแห่งเป็นภูเขาเขียว บางแห่งเป็นป่าใหญ่ บางแห่งเป็นทะเลทราย (เพราะเห็นเป็นสีทรายกว้างขวางมาก)

บางแห่งสีแผ่นดินเป็นสีแดงปนม่วง แผ่นดินสูงต่ำผิดปกติ เป็นชั้น ๆ และสูงขึ้นเรื่อย ๆ เรือบินแล่นวูบวาบอยู่แทบตลอดเวลา บางคราวตกวูบลงไปมากทีเดียว ทำเอาพวกเราบางคนถึงกับหน้าซีดเหงื่อมืออออก บางคนกลั้นหายใจไปชั่วขณะหนึ่ง บางคนก็นึกปลงใจว่า คราวนี้เห็นจะอยู่แน่ละเรา (ที่รู้ดังนี้เพราะเจ้าตัวเล่าเองเมื่อถึงเมืองมัทราสแล้ว).

พอถึงเวลาเพน ก็นำข้าวห่อออกมาฉัน ข้าวห่อนี้ได้นำมาจากร้านจีนที่บอมเบย์ เพราะบนเรือบินไม่มีอาหารให้ดังกล่าวแล้ว พอแก้ห่อเห็นข้าวผัดสีเหลืองอ๋อยระคนกับกลิ่นขมันคลุ้งออกมา ช่างเข้าจังหวะกันดีแท้ ๆ กับเรือบินที่บินวูบวาบชวนให้เมาอยู่แล้ว แต่อย่างไรก็ตามก็ไม่มีใครคายแก้ว คงฉันข้าวห่อไปตามแต่จะฉันได้ ปรากฏว่าข้าวห่อเหลือทุกห่อ จะเป็นเพราะข้าวมากเกินไป หรือเหม็นขมัน หรือกลัวจนฉันไม่ลง หรือฉันมากเกรงจะอาเจียนก็แล้วแต่จะคิด.

เรื่องตายนอกจากพระอรหันต์แล้วใคร ๆ ก็กลัว กลัวแล้วก็ไม่พ้น คงเป็นเพราะไม่พ้นนั่นเองจึงกลัว.

ในเรือบินห้ามสูบบุหรี่ตลอดทาง เมื่อบินมาถึงเมืองปูนา กัปตันได้ส่งรายงานแจ้งว่าขณะนี้บินถึงเมืองปูนา บินสูง ๙,๕๐๐ ฟีต ด้วยความเร็ว ๑๘๕ ไมล์ต่อชั่วโมง.

พอใกล้มัทราส แผ่นดินได้เริ่มต่ำลง ๆ อีก เรือบินก็เริ่มลดความเร็วลง เวลาลงสู่สนามบินก็ดูบวาบลงเลย แทนที่จะค่อย ๆ บินให้ต่ำลง ๆ เหมือนเรือบินของชาติอื่นที่เราเคยนั่ง ทำให้พวกเราบางท่านหูอื้อ ขณะนี้เป็นเวลา ๑๒.๓๕ น. มาถึงก่อนเวลากำหนดเล็กน้อย พร้อมด้วยความโล่งใจของพวกเรา.

สนามบินมัทราสไม่ใหญ่เท่าที่บอมเบย์ ไม่มีผู้คนคึกคักเท่าที่บอมเบย์ บรรยากาศทั่ว ๆ ไปเงียบ ที่นี่ท่านชินานันทะ เถระชาวลังกาแห่งมหาโพธิสมาคมได้มารอรับพร้อมด้วยแท็กซี่หนึ่งคัน มหาแสงรู้จักกับ

ท่านผู้นี้มาก่อนจึงรับหน้าที่เป็นผู้แนะนำให้ท่านกับพวกเราได้รู้จักกัน ได้มีนักหนังสือพิมพ์ประจำเมืองนี้มาขอสัมภาษณ์ การสัมภาษณ์เป็นไปอย่างเรียบร้อยและสุภาพเช่นเดียวกับบรรยากาศทั่ว ๆ ไป ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะมหาแสงและท่านชินานันทะได้นั่งแท็กซี่ไปสู่เมือง พวกเรานอกนั้นนั่งรถของบริษัทการบินตามมาอีกทีหนึ่ง.

ระยะทางจากสนามบินไปสู่ตัวเมืองนี้ไม่ไกลนัก ถนนเรียบร้อยดี สะอาด แต่มีรถน้อย เงียบ ผู้คนเบาบางไม่ขวักไขว่เหมือนที่บอมเบย์ รถของบริษัทพอมาถึงสำนักงานเขาก็หยุด เราต้องนั่งแท็กซี่ต่อไปยังสำนักงานมหาโพธิสมาคมอีกทอดหนึ่ง.

สำนักงานของมหาโพธิสมาคมที่มัทราสนี้ เป็นบ้านหลังหนึ่งอยู่ข้างถนนเช่นเดียวกับบ้านใกล้เคียงอื่นๆ มีรั้วรอบทั้งสี่ด้าน เป็นตึกสองชั้นอยู่ในสภาพทรุดโทรม ตอนนี้กำลังซ่อม ข้างหน้าเป็นลานกว้าง

ข้างหลังทำสวนผัก มีต้นเพื่องฟ้าจากพื้นดินขึ้นไปถึงหน้ามุขชั้นบน มีครัวและห้องน้ำอยู่ชั้นล่าง ทนมพระอยู่รูปเดียวเท่านั้น และมีฆราวาสอยู่ด้วยอีกสองสามคน ท่านชินานันทะจัดให้พระทั้งหมดอยู่รวมกันในห้องเดียวกันที่ชั้นบน ส่วนอุบาสกทั้งสองของเรามีนิวาสถานอยู่ชั้นล่าง ภายในบ้านนี้ตรงกลางปล่อยเป็นห้องโถง และมีห้องพักอยู่ทั้งสองปีกของห้องโถง เป็นอย่างนี้ทั้งชั้นล่างชั้นบน.

ตอนบ่ายพวกเราส่วนมากนอนพักกัน แต่เราไม่อยากนอน อยากจะดู อยากจะเห็นอะไรให้มาก ๆ จึงไปสำรวจดูทางหลังบ้าน ซึ่งเห็นสวนผักดังกล่าวแล้ว มองออกนอกรั้วไปทางหลังบ้านปรากฏว่าเป็นป่าเล็ก ๆ อยู่ในระหว่างบ้านคน บ้านที่อยู่ด้านซ้ายของบ้านหลังนี้เป็นบ้านชั้นเดียว สร้างใหม่แบบทันสมัย มีผู้หญิงสูงอายุคนหนึ่งเดินเข้าเดินออกอยู่ตลอดเวลา ส่วนบ้านที่อยู่ทางขวามือเป็นบ้านสองชั้น แม้จะเป็นบานเก่า

แต่ก็ยังใหม่ยังสดใสกว่าบ้านที่เราพักหลังนี้ ตลอดเวลาที่เราเดินสำรวจนี้ไม่พบเห็นคนในบ้านนี้เลย ไม่รู้จะพูดกับใคร พวกเราก็เงียบอยู่ในห้องกันหมด จึงออกมานั่งที่หน้ามุขที่ซุ้มเฟื่องฟ้ามองดูผู้คนและรถที่ถนนหน้าบ้าน ปรากฏว่ามีน้อยและปรากฏว่าคนเมืองนี้ผิวดำยิ่งกว่าคนเมืองอื่นที่เราได้เคยเห็นมา ตัวก็เล็กต่ำกว่าคนเมืองอื่นที่เราเคยเห็นอีกเหมือนกน หัวหยิกด้วย.

บ่ายประมาณ ๑๖.๐๐ น ท่านชินานันทะจัดให้มีการประชุมที่ห้องกลางชั้นบน มีคนมาร่วมประชุมราว ๒๐ คน เป็นผู้หญิงคนหนึ่งนอกนั้นเป็นผู้ชาย ผู้เข้าประชุมนั่งกับพื้นโดยวิธีนั่งขัดสมาธิทั้งหญิงทั้งชาย เขานิมนต์และเชิญพวกเราให้เข้าร่วมประชุมด้วย พวกเราทุกคนนั่งพับเพียบ พระนั่งบนผ้าขาวที่เขาปูให้เป็นพิเศษบนพื้นห้อง เมื่อนั่งเรียบร้อยแล้ว ประธานของที่ประชุม คือท่านชินานันทะได้ยืนกล่าวแนะนำพวกเรา

ต่อที่ประชุม แล้วกล่าวต้อนรับพวกเรา ต่อจากนั้น ได้มี ดร. คนหนึ่งแสดงธรรมเรื่องพระธัมมจักกัปป-วัตนสูตร ดร. คนนี้เป็นฮินดูแต่นับถือพระพุทธเจ้าในฐานะว่าเป็นพระนารายณ์อวตารลงมาเป็นพระพุทธเจ้า การพูดได้พูดไปตามเนื้อหา ไม่ได้พูดนอกลู่นอกทาง หรือพลิกแพลงอย่างไร เสร็จแล้วท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะได้กล่าวตอบขอบคุณ และแสดงจุดมุ่งหมายในการมาประเทศอินเดีย พร้อมด้วยแสดงเรื่องพระพุทธศาสนาในประเทศไทย โดยสังเขปแก่ที่ประชุม แล้วมหาแสงได้แปลเป็นภาษาอังกฤษอีกต่อหนึ่ง เมื่อจบแล้วก็เป็นอันเสร็จพิธี และต่างแยกย้ายกันไปเกือบหมด คงมีอยู่คุยกับพวกเราเพียงไม่กี่คน และแล้วก็ลากลับ คนเหล่านี้มาประชุมก็มากันเงียบๆ เวลากลับก็กลับเงียบ ๆ ไม่เหมือนที่กัลกัตตา.

ท่านชินานันทะเป็นคนขรึม ไม่ค่อยพูด แต่ทำงานคล่อง รูปร่างสูงใหญ่ มารยาทสุภาพเรียบร้อย ท่าน

บอกว่าฐานะของท่านค่อนข้างลำบาก ทุนรอนก็ไม่ค่อยมี การเผยแผ่ไม่ค่อยได้ผลดังต้องการ.

การนั่งเรือบิน เป็นวิธีหนึ่งที่จะทดสอบใจของเราว่า กลัวตายมากน้อยแค่ไหน พร้อมแล้วหรือยังที่จะตาย และเมื่ออยู่ใกล้ความตายอย่างนี้จะใช้ธรรมอะไรเป็นหลักใจ หรือจะคิดอย่างไร

การประชุมครั้งนี้ พวกเราชาวพระได้รับความชมเชยเช่นเคยว่า เรียบร้อยน่าเสื่อมใส และชมมหาแสงว่าพูดอังกฤษได้ดี.

คราวนี้จะขอพูดถึง **เรื่องพระไทย** สักหน่อย และเป็นเรื่องน่าคำนึงให้มาก คือ ขณะนี้มีผู้พูดว่าติเตียนพระไทยมากยิ่งขึ้นทุกที หายากเหลือเกินที่จะพูดชม. บางท่านก็ว่าขอไหว้แต่พระพุทธ พระธรรม ไม่ไหว้พระสงฆ์ บางคนพูดว่าการนับถือพระรัตนตรัยนั้นจะเว้นพระที่สาม (พระสงฆ์) จะได้หรือไม่ บางคนบอกว่าเดี๋ยวนี้เลิกตักบาตรที่เคยตักเป็นประจำแล้ว เพราะ

พระยกควให้ ควกไม่มยังจะมายกให้ การที่เขาพูด
อย่างนั้น เพราะได้เห็นพระประพฤติไม่ดีด้วยตนเอง
บ้าง ด้วยได้ยินเขาว่าบ้าง ด้วยอ่านหนังสือพิมพ์บ้าง
ได้ยินได้อ่านจำเจแต่เรื่องพระเลว ไม่ค่อยได้พบเรื่อง
พระดี เมื่อมากเข้าบ่อยเข้ากเลยลืมนึกถึงพระดีหรือ
ความดีของพระ ขึ้นใจแต่พระเลวหรือความเลวของ
พระ พากันลืมความจริงที่ว่าเมื่อพระมากด้วยกันกมดี
บ้างเลวบ้างเป็นธรรมดา พระไทยมีประมาณสองแสน
ก็มิใช่ว่าจะเลวไปหมดทั้งสองแสน พระอริยเจ้าก็คงมี
แต่ผู้พูดทำไมไม่คิดถึงความจริงข้อนี้บ้าง เพราะอะไร.

อนึ่ง เรื่องพระดีพระเลวนี้มิใช่มีแต่สมัยนี้ ใน
สมัยพุทธกาลก็มี บางรูปก็ผาดโผนยิ่งกว่าสมัยนี้เสียอีก
ตัวอย่างก็มีอยู่ แม้อย่างนั้น คนสมัยนั้นเขาก็ยังนับถือ
พระสงฆ์กันได้ ทำไมเขาจึงเป็นอย่างนั้น แต่สมัยนี้
กลับนับถือไม่ได้ ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ เพราะอะไร.

อีกอย่างหนึ่ง การที่ว่าพระต่าง ๆ นั้น พระที่

เป็นต้นเหตุนั้นจะรู้เรื่องหรือเปล่า เพราะบางท่านทำเรื่องไว้แล้วก็สึกไป บางท่านก็ไม่ได้อ่านหนังสือพิมพ์ เพราะพระประเภทนี้ไม่ชอบหนังสือ ไม่ใช่นักเรียนหรือไม่มีเวลาอ่าน หรือบางท่านอ่านแต่ก็ไม่เดือดร้อน เพราะไม่ได้อาศัยฉันข้าวของคนว่า กลับอยู่ดีกินดีเสียอีก เพราะมีคนนำอาหารไปถวายมากมาย รายไหนกรายนั้นไม่มีอะไรดีขึ้น แต่ผู้ทีแย่หรือผู้รับบาปก็คือพระหรือเณรที่เป็นนักเรียนหรือนักปฏิบัติ เรื่องนี้พระเณรที่เป็นนักเรียนที่ไม่มีปากเสียงย่อมรู้ดี วันหนึ่งมีพระนักเรียนรูปหนึ่งบอกว่า สายบิณฑบาตที่ตนเที่ยวบิณฑบาตนั้นได้หยุดตักบาตรไปสองบ้าน เพราะข่าวในหนังสือพิมพ์ พระเณรที่ดีต้องกลายเป็นผู้รับบาปไปอย่างนี้ เพราะอะไร.

ทศกัณฐ์ลักนางสีดา แต่พี่น้องถูกทำลาย

พุทฺโธ ธมฺมสส โพเธตา ธมฺโม สงฺเฆน ธาริโต

พระพุทธตรัสรู้พระธรรม พระธรรมอันพระสงฆ์สืบต่อ

ไว้ เมื่อพระไม่มีใครนับถือแล้วก็ไม่มีใครบวชพระ เมื่อพระไม่มีแล้ว พระธรรมหรือพระศาสนาจะเป็นอย่างไร พระพุทธศาสนาซึ่งอยู่กับคนไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๗ สืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ จะคงอยู่กับไทยหรือไม่ ดูอินเดียเป็นแบบไว้.

การที่พระทำตัวไม่ดีก็เป็นการทำลายพระศาสนาแรงหนึ่งแล้ว เมื่อชาวบ้านมาช่วยทำลายอีกแรงหนึ่ง ศาสนาพุทธก็มีหวังที่จะออกจากเมืองไทยเร็วขึ้น สมใจปรารถนาของคนบางพวก การที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าผู้ที่จะทำศาสนาของพระองค์ให้เสื่อมไปนั้นมิใช่ใคร สาวกของพระองค์นั่นเองเป็นผู้ทำ เป็นของจริงแท้ ๆ ขอให้พระเป็นพระดี ชาวบ้านจะไม่ได้ว่า.

เราเคยพูมใจว่าคนไทยไม่ต่ำกว่า ๙๐ เปอร์เซนต์เป็นพุทธ ศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติไทย แต่เรานึกบ้างหรือเปล่าว่า เมื่อศาสนาพุทธกำลังถูกทำลาย ไหนคนภายนอกจะทำลาย ไหนคนภายใน

จะทำลายเสียเองอย่างในขณะนี้ ต่อไปอีกสัก ๕๐ ปี ความพูมใจดังกล่าวแล้วจะคงมีเหลืออยู่สักกี่เปอร์เซนต์ การที่พระทำไม่ดี การที่พระว่าชาวบ้าน ชาวบ้านว่าพระ ว่ากันไปมาอย่างนี้ ความเสียไปตกอยู่ที่ใคร ก็ตกอยู่ที่พระศาสนานั่นเอง คนหัวเรือสาดน้ำคนท้าย คนท้ายสาดน้ำคนหัว ใครเล่าเบียกมากที่สุด ก็คนนั่งกลางลำนั่นซิ การที่พูดดังนี้มิได้มุ่งว่าร้ายใคร แต่มุ่งให้ระลึกถึงความจริงบางอย่างที่เราอาจพากันลืม และมิใช่ว่าจะไม่ยอมให้ว่าพระเลย การว่าไม่ว่านั้นเป็นเรื่องห้ามกันไม่ได้ เป็นเรื่องธรรมดา คนที่ไม่ถูกว่าถูกนินทาเลยนั้นไม่มีในโลก แต่เพื่อความเป็นธรรมแก่พระดี เพื่อให้ประชาชนไม่ชาชินต่อความไม่ดีของพระจนลืมนึกถึงความจริงที่ว่า พระเลวก็มีพระดีก็มาก เพื่อให้ได้รู้สึกว่าพระดีก็มีอยู่ และที่สำคัญที่สุดก็คือเพื่อความคงอยู่เป็นศาสนาประจำชาติไทยของพระพุทธศาสนา จึงควรจะพูดถึงพระดีให้เขาได้สนใจบ้าง ให้

สมดุลย์กัน ไม่พูดแต่เรื่องพระเลวอย่างเดียว ควรว่าเป็นรูป ๆ ไม่ควรว่ากราดไปหมด จนเขาลืมพระดีจนไม่ยอมนับถือพระไปทั้งหมดดังกล่าวแล้ว การทบางคนมีความคิดเฉไฉไปอย่างนั้น ใครเป็นผู้รับผิดรับชอบก็แล้วแต่จะคิด ขวัญของประชาชนคนไทยส่วนมากอยู่ที่พระ ถ้าพระไม่มีแล้วขวัญของประชาชนจะไปอยู่ที่ไหน และธงพระธรรมจักรจะไปปักที่ไหน ข้อนี้ใครเป็นผู้รับผิดรับชอบ ก็แล้วแต่จะคิดอีกเหมือนกัน

ข้อความดังกล่าวนี้ บางท่านอาจเห็นว่าไม่ควรพูด ไม่ควรเดือดร้อนเพราะลมปากคน พูดไปทำไมให้เขาเกลียดเปล่า ๆ ซึ่งก็เห็นว่าไม่ควรเหมือนกัน แต่เพราะไม่ใช่เรื่องส่วนตัว เป็นเรื่องอันตรายต่อพระศาสนาจึงได้พูด การถือว่าพูดทำไมให้เขาเกลียดเปล่า ๆ นั้น ก็ดีอยู่ แต่จะดีเฉพาะตัวหรือต่อพระศาสนา ข้อนี้ใครก็รู้.

แต่ก่อนบรรพบุรุษของเราได้พยายามเข้นครก (พระพุทธศาสนา) ขึ้นถึงยอดเขา (เป็นศาสนาประจำ

ชาติ) มาถึงสมัยอนุชนรุ่นหลังนี้ เรากำลังทำอะไร กำลังรักษาหรือผลักครกให้หล่นจากเขา ยุงเข้ามุ้งและเกาะอยู่ที่มุ้ง แทนที่เราจะใช้แก้วครอบเอามันออกไปนอกมุ้ง เรากลับจะเผามันโดยไม่คิดว่ามุ้งจะไหม้ไปด้วยและจะครอกเราเสียด้วย

การทำลายนั้น ง่าย แต่การสร้างนั้น ยาก

วันที่ ๒๕ เมษายน

เมื่อคืนนอนกันดึก แต่ก็พากันตื่นแต่เช้าและพากันลงไปล้างหน้าที่ห้องน้ำข้างล่าง เพราะชั้นบนไม่มีห้องน้ำ ข้าวต้ม กุ้งแห้ง ปลากระป๋องสำเร็จเพราะฝีมืออบาสกของเราทั้งนั้น แขกต้มข้าวต้มไม่เป็น ฉันเสร็จแล้วได้พากันไปยังสถานที่สำคัญแห่งหนึ่งซึ่งเราต้องการไป ที่นั้นคือสำนักรามกฤษณมิชชั่นที่มีชื่อเสียง โดยท่านชินานันทะเป็นผู้นำไปตามความต้องการของเรา รู้สึกว่าท่านไม่ค่อยเต็มใจที่จะพาไปนัก.

สำนักงานรามกฤษณมิชชั่นใหญ่โตพอใช้ มีนัก

บวชแต่งสีจำปาเดินขวักไขว่ แต่เป็นที่น่าเสียดายที่หัวหน้าไม่อยู่ และผู้ต้อนรับก็ให้การต้อนรับพวกเราอย่างชาจืด อย่างไม่เต็มใจ ถามอะไรก็ไม่ได้เรื่อง แม้แต่เชิญให้เข้าไปนั่งในห้องก็ไม่เชิญ ปล่อยให้ยืนหมุนไปหมุนมาเก้อ ๆ ทำอะไรไม่ถูกอยู่สักครู่หนึ่ง เราจึงลากลับอาจเป็นเพราะเหตุนี้ก็ได้ ที่ท่านชินานันทะไม่ค่อยเต็มใจพาพวกเรามา แต่ท่านเป็นคนไม่ค่อยพูดจึงไม่บอกเรื่องนี้ให้พวกเรารู้.

ที่กรุงเทพ ฯ เราเคยเห็นนักบวชแขกแต่งตัวด้วยผ้าสีจำปา เช่นสวามีสัตยานันทบุรี สวามีอเคหนันทะหรือแต่งเหลือง เช่น สวามีอัชรานันทะ ท่านเหล่านี้เป็นนักบวชในศาสนาฮินดู ท่านโกนผมคล้ายพระสงฆ์ของชาวพุทธ บางครั้งทำให้คนไทยตกใจเมื่อเห็นสวามีเหล่านั้นไปร่วมดินเนอร์ นั่งอยู่กับผู้หญิงกับเขาด้วย เพราะคิดว่าเป็นพระ สวามีเหล่านี้แต่ละท่านมีความรู้รอบตัวดีมาก และมีความสามารถในการโต้

ตอบมาก ไม่มีจน ตอบได้เร็องราว แม้ว่าบางคราว
จะตอบชนิดบินเตียมากแต่ก็ยังตอบได้เข้าที ไม่เหมือน
นักตอบบางคนที่ตอบได้ทั้งนั้นไม่จน แต่คำตอบนั้นจะ
ถูกต้องเข้าเร็องราวและตรงคำถามหรือไม่ นั่นเป็นอีก
เร็องหนึ่ง สวามีทมความรู้ความสามารถอย่างสวามีใน
บ้านเรานี้ โดยมากสำเร็จการศึกษามาจากสำนักราม-
กฤษณมิชชั่นนี้ และมีจำนวนเป็นร้อย ๆ ทางราม
กฤษณมิชชั่นได้ส่งไปประกาศลัทธิของตนในส่วนต่าง ๆ
ของโลก โดยมิต้องตามไปส่งเสียเลย ให้ไปหาวิธีช่วย
ตัวเองในประเทศหรือถิ่นนั้น ๆ เขาถือว่าชาวอินเดีย
มีอยู่ทั่วไปในโลก คงไม่ทอดทิ้งชาวอินเดียด้วยกันเป็น
แน่ และสวามีเหล่านี้ก็เป็นผู้มักน้อย ไม่ต้องการ
ของเกินจำเป็นมากไป อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ก็ต้องการ
แต่พอควร เพราะเห็นว่า ยิ่งมีสมบัติมากยิ่งต้องการ
มาก ยิ่งทุกข์และยิ่งห่วงมาก สวามีเหล่านั้นได้เรียน
รู้ในวิชาการต่าง ๆ ที่เหมาะสมแก่การเผยแผ่ ทั้งวิชา

สมัยใหม่ ทั้งวิชาทางศาสนา คล้ายกับหลักสูตรใน
สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย แต่มีน้อยกว่า
เมื่อจบการศึกษาภาควิชาการแล้ว ต้องมาฝึกหัดการ
พูดการโต้ตอบปัญหาต่าง ๆ อีกจนชำนาญ แม้การ
ใช้ภาษา เช่นภาษาอังกฤษก็ต้องคล่องปรือทีเดียว เมื่อ
เรียนจบตามหลักสูตรทุกอย่าง รวมทั้งการปฏิบัติทาง
โยคะแล้ว จึงจะได้รับยกย่องเป็นสวามี (คำนี้เป็น
ภาษาสันสกฤต ถ้าเป็นภาษาบาลีก็คือสามีนั่นเอง)
เมื่อจบการศึกษาแล้ว ก็ให้พวกที่เก่งจริงประจำอยู่ที่
สำนักงาน และจัดส่งพวกมือรอง ๆ ไปเผยแผ่ลัทธิ
ในต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศที่มีชาวอินเดียไป
ทำมาหากินอยู่ สวามีเหล่านั้นบางคนไปตายในต่าง
ประเทศ บางคนไปสึกแต่งงานเสียในต่างประเทศก็มี
บางคนก็กลับไปอินเดีย มีสวามีคนหนึ่งบอกพระไทย
ว่าอย่าสึกเลย ไม่ดีอย่างนั้นอย่างนี้ ต่อมาภายหลัง
ได้ทราบว่าท่านสวามีผู้นั้นได้ไปสึก และแต่งงานกับ

หญิงต่างชาติในต่างประเทศ ความเป็นสวามีของสำนักรามกฤษณมิชชั่นเท่าที่ทราบเป็นอย่างนี้ แต่สวามีของสำนักอื่นจะเป็นอย่างไรไม่ทราบ เท่าที่เคยเห็นนั้นเห็นโกนผมโกนหนวดก็มี ไม่โกนผมไม่โกนหนวดก็มี ความรักไม่เท่ากัน แม้ว่าจะเป็นสวามีเหมือนกัน ทั้งนี้คงเป็นเพราะสำเร็จการศึกษามาจากต่างสำนักกัน สวามีเหล่านี้ไปไหนไปได้ เพราะมีความรู้อยู่ในตัว นี่ละที่สุภาษิตไทยเราว่า

มีวิชาเหมือนมีทรัพย์อยู่นับแสน จะตกถิ่นถานใดก็ไม่แคลน หรือสุภาษิตแขกว่า

โก วิเทศะ สวิทฺยานำ ที่ไหนเล่าจะเป็นต่างถิ่นสำหรับผู้มีความรู้

วิทฺวานฺ สรฺวตฺร ปูชฺยเต คนมีความรู้เขาย่อมยกย่องทั่วไป

ออก ออกจากสำนักรามกฤษณมิชชั่นแล้ว ได้ผ่านย่านจอแจพอควรแห่งหนึ่ง ซึ่งมีตำรวจจราจร

กำลังโบกมืออยู่ ตำรวจจราจรแต่งตัวสวมเสื้อขาว กางเกงสั้นขาว ถุงเท้าดำ รองเท้าหนังดำ สวมหมวกสักกระหลาดดำปีกกว้าง สวมถุงมือขาว ที่แปลกตาก็คือมีร่มปีกค้างคาวสีขาวบักไว้ที่ตัวด้วยโดยไม่ต้องถือเลยไปอีกหน่อยถึงย่านจอแจหนัก ที่ตรงนี้เขาใช้เครื่องขยายเสียงประกอบการจราจร ถนนในเมืองมัทราสไม่กว้างอย่างที่กัลกัตตาหรือที่บอมเบย์ รถยนต์แม้ว่าจะมีน้อยกว่าเมืองทั้งสองนั้น แต่ก็ยังติดกันเป็นแถวในตอนสาย ๆ อย่างนี้.

สถานที่ซึ่งท่านชินานันทะพาพวกเราไปชมแห่งใหม่นี้เป็นวัดของฮินดู ชื่อ กาลีปูรัมหรือกาปาลี เป็นวัดแบบศิลปอินเดียใต้แท้ วัดนี้เป็นวัดใหญ่พอสมควร มีกำแพงล้อมทั้งสี่ด้าน เนื้อที่ของวัดประมาณครึ่งหนึ่งเป็นสระ สิ่งก่อสร้างที่เด่นที่สุด สดุดตาที่สุด ไม่ใช่โบสถ์วิหารหรือศาลาหรือเทวาลัย แต่เป็นโคปุรัมคือประตูเข้าวัด ซึ่งทำวิจิตรพิสดารมากงดงามน่าชม ซึ่ง

ไม่เคยเห็นอย่างนี้มาก่อนเลย.

ซุ้มประตูเป็นอิฐปูน บานประตูทำด้วยไม้แข็งแรง มีลายคล้ายลายประจำยามของไทย มีสองบานและมีบานเล็กแทรกอยู่ที่บานใหญ่ คล้ายประตูบ้านคนใหญ่คนโตที่บ้านเรา ขณะนี้บานเล็กนั้นกำลังเปิดอยู่ ส่วนสูงของช่องประตูสำหรับเข้าออกชั้นล่างนี้ สูงพอควรทีเดียว แต่ที่น่าสนใจนั้นคือตั้งแต่เหนือซุ้มประตูขึ้นไปมีประตูซ้อน ๆ ขึ้นไปอีก ๗ ชั้น แต่ละประตูสูงขนาดคนเข้าออกได้ และแต่ละชั้นนั้นมีรูปปั้นเป็นหญิงบ้างชายบ้างในเรื่องมหาภารตะ และเรื่องรามเกียรติ์และเรื่องอื่น ๆ รูปปั้นเหล่านั้นลงสีเหมือนคนจริง แต่งตัวครบเครื่อง แต่ละรูปโตขนาดเด็กอายุ ๘ ขวบ ลีลาของรูปแต่ละรูปงามมาก ดูไม่ขัดตาเลย ทั้ง ๆ ที่มีมากมายจนลานตา และที่น่าชมอีกอย่างหนึ่งก็คือว่าเขาช่างนำรูปเหล่านั้นตั้งไว้ในที่ ๆ ไม่น่าจะตั้งได้หรือตั้งแล้วน่าจะดูขัดตา แต่กลับไม่เป็นอย่างที่ว่านั้นเลย

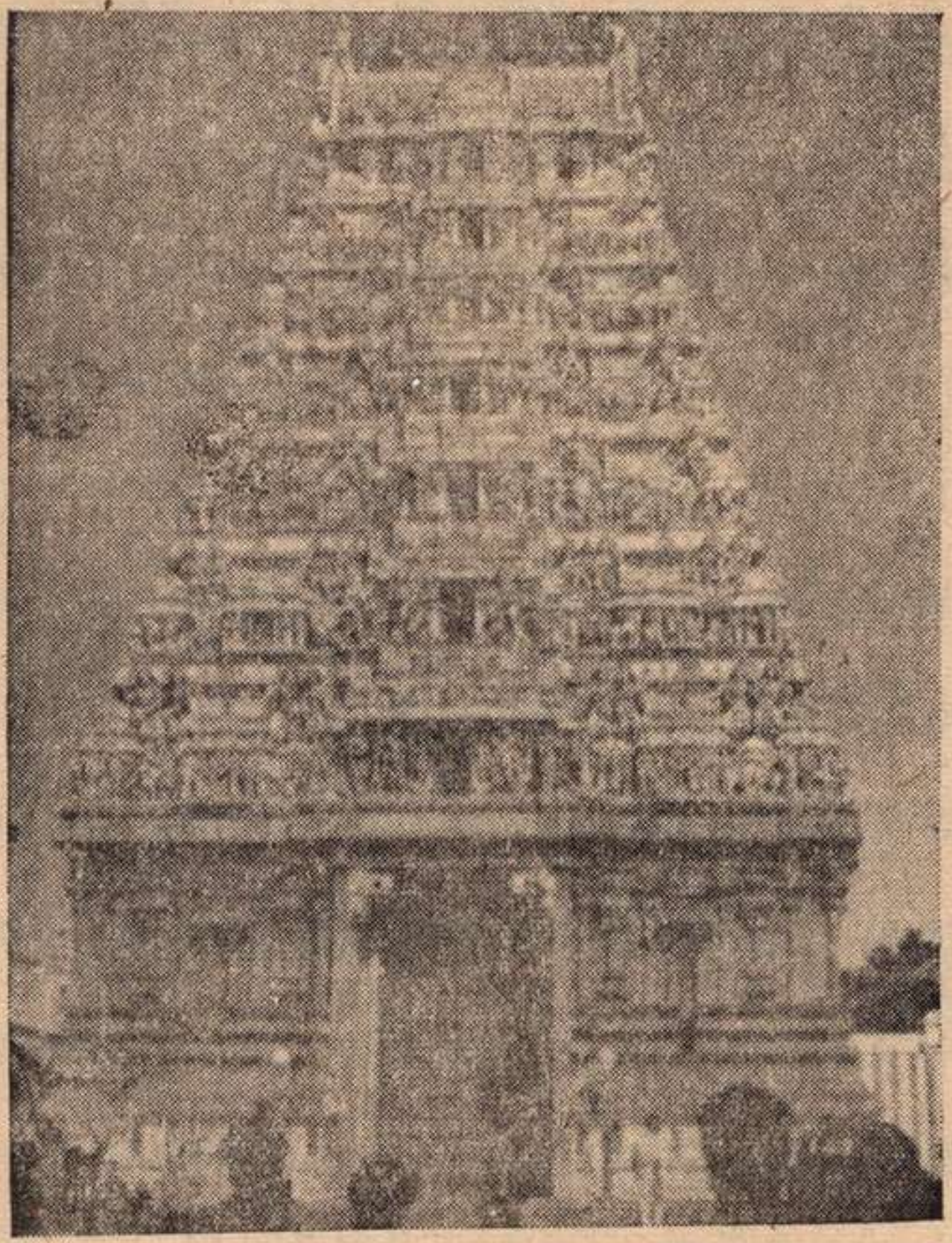

โคปุรัม ประตูเข้าวัดฮินดู มัทราส

กลับดูกลมกลืนน่าดูน่าชม รูปเหล่านั้นบางชั้นลอง
นับดูมีเป็นสิบ ๆ รูป นับเพียงด้านเดียวเท่านั้นไม่ได้
นับทั้ง ๔ ด้าน บนชั้นสูงสุดเหนือชั้นที่ ๗ นั้นเป็น
หลังคา ซึ่งมีลักษณะคลุมคล้ายหลังคาวิหารคดที่

ปราสาทหินพิมาย เหนือหลังคามีลูกแก้วสีทอง มี
ยอดเรียงกัน ๙ ลูก หน้าบันทำเป็นแฉก ๆ รูปโค้ง
ไม่เป็นรูปสามเหลี่ยมอย่างของเรา สรุปแล้วซุ้ม
ประตูงามน่าดูจริง ๆ ชาวมัทราสเป็นพวกทมิฬ มี
ผิวดำ ตัวเล็ก หัวหยิก ผิวดำนั้น ดำจริง ๆ ไม่ดำ
จาง ๆ อย่างคนไทย บางคนดำจนออกสีเขียว รูปชั่ว
ตัวดำแต่ไฉนจึงทำของได้งามอย่างนี้!

คนรูปชั่วนั้นไม่จำเป็นต้องทำได้แต่ของที่เลวหรือ
คนรูปงามก็ไม่จำเป็นต้องทำได้แต่ของที่ดีเสมอไป
ดังนั้นรูปร่างจึงเป็นเครื่องบอกฝีมือ ความคิดและ
ความรู้แน่นอนไม่ได้.

พวกเราได้ลอดเข้าประตูเล็กเข้าไปในบริเวณวัด
ซึ่งขณะนั้นกำลังเตรียมจะมีงาน โรงแถวสำหรับให้คน
พัก เพื่อการบำเพ็ญบุญนั้นยาวเหยียดและหักเลี้ยวไป
ตามรูปกำแพง แสดงว่าต้องมีคนมากันมาก จึงทำที่พัก
ไว้มากอย่างนั้น ที่พักทำอย่างง่าย ๆ หลังคามุงหญ้า

ใช้ผ้าขิงเป็นฝา ผ้านั้นเป็นผ้าใหม่ลายดำสลับขาว ส่วนพื้นนั้นเป็นไม้หรือเป็นอะไรไม่ทราบ เพราะไม่ได้เบิ่งดู ได้เทียวเดินดูห้องเล็กแต่ไม่เห็น อาจจะทำไว้ข่มหรือไม่ทำก็ไม่ทราบ.

เดนมาถงหนาเทวาลยเหนผูคนพลุกพลาน เบองหน้าเทวาลัยมีเสาทรงกลมต้นหนึ่ง สูงสักสองชั่วคนเศษโตเท่าน่อง เสาต้นนั้นหุ้มทองคำทั้งต้น เสาต้นนี้มีคนไปไหว้กราบ มีการรดนมลาดเนยเป็นการบูชาดูเลอะเทอะเต็มที แต่พวกที่มาบูชานั้นก็ไม่มีใครแสดงอาการรังเกียจแต่ประการใด.

ตัวเทวาลัยแบ่งเป็นสองตอนคือ ตอนนอกและตอนใน ตอนนอกเป็นที่เบิ่งโล่งไม่มีฝามีแต่หลังคา พื้นลาดปูนซิเมนต์ ตอนในเป็นห้องมืด มีลูกกรงเหล็กกั้นเขตระหว่างตอนในกับตอนนอก เมื่อเราย่างเข้าไปสู่ตอนในนั้น ตอนแรกสายตายังไม่ชินต่อความมืดก็ยังไม่เห็นอะไรมากนัก แต่พอชินเท่านั้นก็เห็นว่า ที่

เป็นขุมของศิวลิงค์โดยแท้ เพราะมีมากมายจริง ๆ ขนาดต่างกันบ้างเท่ากันบ้าง มองไปทางไหนก็พบแต่สิ่งนั้น บางอันหุ้มทองคำตลอด บางอันคาดทองคำ วัตถุที่ทำนั้นส่วนมากเป็นหินดำ บริเวณแถบนั้นเลอะเทอะอบอวนไปด้วยกลิ่นเนยกลิ่นนมจนคลื่นเหียนน่าเวียนหัว นอกจากเนยและนมที่คนนำมาลาดเพื่อเป็นการบูชาแล้ว ยังมีคนนำดอกไม้ มะพร้าวและน้ำมาเทและลาดอีก แล้วกรองน้ำที่ลาดไหลจากศิวลิงค์ปนมากับเนยนมนั้นไปบ้าน และน้ำที่เหลือจากการรองได้ไหลนองไปทั่วบริเวณนั้น ทั้ง ๆ ที่พื้นเป็นอย่างนี้ก็มีคนมากมายมากราบไหว้จรดหน้าผากลงถึงพื้นบ้างหมอบลงกับพื้นบ้าง พังพาบหรือกราบด้วยอัษฎางค-ประดิษฐ์บ้าง ลงกับพื้นอันแสนจะห่างไกลจากความสะอาดนั้น และทุกคนไม่มีเลยที่จะมีสีหน้าแสดงอาการรังเกียจ และทุกคนต่างอยู่ในอาการเงียบสงบ จะว่ามนต์ก็ว่าค่อย ๆ ได้ยินว่า ที่นี่มีการอ่านกามสูตรใน

ศาสนาฮินดูด้วยเป็นพิเศษ ในเวลาอ่าน พราหมณ์ผู้อ่านต้องเปลือยกายร่ายไปด้วย เบองหน้าศิวลิงค์เหล่านั้น.

คนที่เป็นศรัทธาจริตนั้น ย่อมทำบางสิ่งได้ แม้ว่าจะไม่น่าทำได้เลย เช่นบางคนกินจีวรห่อศพพระอุปัชฌาย์ของตนได้ด้วยหน้าตายิ้มแย้ม.

พวกเราส่วนมากพากันริบออกไปข้างนอก คงจะเป็นเพราะเหม็นกลิ่นเนยนม เราตามมาข้างหลังแล้วออกไปดูสระที่อยู่ข้างหน้าเทวาลัยนั้น.

สระนี้เป็นสระสี่เหลี่ยมมีบันไดลงเต็มตลอดทั้งสี่ด้าน น้ำในสระมีสีค่อนข้างแดงคล้ายน้ำสนิมเหล็ก มีบัวหลวงเต็มไปหมด แต่บัวนี้เป็นบัวเพิ่งแตกใบใหม่ ใบยังเล็กและยังอ่อน มีดอกอยู่ไม่กี่ดอกและเป็นดอกเล็ก ๆ กลางสระมีศาลาปูนทาสีขาว เป็นศาลาสี่เหลี่ยม มีบันไดเต็มทั้งสี่ด้านทอดลงจนถึงน้ำ ศาลานี้เป็นศาลาโถง ไม่มีอะไรประดิษฐาน มีหญิงหลาย

คนถือหม้อลงบนไดไปตักน้ำ รู้สึกประหลาดที่ว่า ที่เทวาลัยอื่น ๆ นั้นมีเสียงผู้คนอึกทึก ทนซึ่งมีคนไม่น้อย แต่กลับเงียบ เมื่อนดูเป็นเมื่องเงียบทั่ว ๆ ไป. ตอนกลับ เมื่อผู้อื่นเดินเลยไปหมดแล้ว เราได้แวะไปที่เทวาลัยอีก เห็นที่มุมหนึ่งของเทวาลัยตอนนอกมีคนยืนอยู่ ๕ คน เป็นหญิงสาม ชายหนึ่ง หญิงนั้นเป็นผู้ใหญ่กับเด็กสาวสองคน เด็กสาวอายุไม่เกิน ๑๗ ทั้งสองคน ส่วนผู้ใหญ่หน้าตายังสาวอายุไม่เกิน ๓๐ ผู้ชายนั้นเป็นพระในศาสนาฮินดูแต่งชุดขาวโกนผม ถือถาด ในถาดมีมะพร้าวใบไม้และเถ้า พระฮินดูนั้นได้เวียนถาดไปรอบ ๆ เสาต้นหนึ่งหลายรอบ แล้วมาเวียนข้างหน้าผู้หญิงสาว หญิงทั้งสามนั้นยืนพนมมือ เสร็จแล้ว พระฮินดูนั้นให้นำมะพร้าวแก่เด็กสาวทั้งสองนั้นดม และโปรยเถ้าลงบนหัวเด็กสาว ส่วนที่เหลือให้หญิงผู้ใหญ่รับไป พร้อมทั้งมอบใบไม้ให้ด้วย พึงเสียงที่พูดกันถ้าจะเดาก็เดาว่า ผู้หญิง

คนผู้ใหญ่นั้นพาเด็กสาวทั้งสองมาขอให้พระทำพิธีให้ได้สามี เพราะคงเห็นอายุตั้งบ่านนี้แล้วยังหาสามีไม่ได้ เป็นที่น่าอัปยศอดสูยิ่งนัก เพราะธรรมดาแขกเช่นทางภาคใต้ของอินเดียนี้ มักแต่งงานกันตั้งแต่อายุยังน้อย อายุ ๑๗ ปีนี้แก่เกินไปแล้วสำหรับการแต่งงาน และเด็กสาวทั้งสองนั้น ก็ยังไม่มีเครื่องหมายของผู้แต่งงานแล้ว ขณะที่เราจะดูต่อไปอีก ก็พอดีคุณสุภาพวิ่งมาตามให้ออกไปข้างนอกเพราะพวกเราคอยอยู่ เมื่อพร้อมกันแล้วจะได้ไปชมทิวทัศน์ต่อไป เราจึงต้องรีบออกไปด้วยความเสียดาย การเดานี้คงผิดมากกว่าถูก.

รถได้แล่นข้ามสะพานคอนกรีตยาวเหยียด ซึ่งเป็นสะพานข้ามแม่น้ำอัดยา มองจากสะพานไปทางซ้ายจะเห็นทะเลอยู่ไม่ไกลนัก รถข้ามสะพานแล้วเลี้ยวเข้าสู่บริเวณอันเงียบและร่มรื่นแห่งหนึ่งชื่อ Theosophical society บริเวณร่มรื่น มีต้นไม้ใหญ่น้อยต้นปาล์มมีอยู่หลายต้น แต่ละต้นมีขนาดกำลังงาม มี

อาคารสองชั้นอยู่สองหลัง ด้านหนึ่งของสมาคมนั้นอยู่ติดแม่น้ำอัดยา อีกด้านหนึ่งติดทะเล มีก้อนหินก้อนหนึ่งตั้งไว้สะดุดตา ที่ก้อนหินมีข้อความจารึกเป็นภาษาอังกฤษบอกว่า ต้นไทรที่อยู่ในบริเวณสมาคมนี้หรือใกล้ ๆ กับก้อนหินก้อนนี้เป็นต้นไทรที่ใหญ่ที่สุดในโลกต้นหนึ่ง พวกเราดูหนังสือแล้ว ดูต้นไทรแล้วก็พากันหัวเราะ เพราะต้นไทรต้นนี้เล็กกว่าต้นไทรที่ไทรงามอำเภอพิมายอย่างเทียบกันไม่ได้ทีเดียว เราได้ร่วมกันถ่ายรูปที่ซุ้มไทรใหญ่ที่สุดในโลกนี้ไว้เป็นที่ระลึกเสียแรงมาถึงสิ่งที่เขาคุยว่าที่สุดในโลกแล้วต้องถ่ายรูปเสียหน่อย.

เราได้เดินเลยไปถึงชายทะเล และเห็นน้ำทะเลสีม่วงเป็นประกายงามมาก สีไม่เหมือนน้ำทะเลบ้านเรา มองดูท้องฟ้าเห็นเป็นสีม่วงเช่นเดียวกัน เมื่อเห็นทะเลนั้นใจเราคิดถึงบ้านอย่างที่สุด ตั้งแต่เดินทางมาอินเดีย ครั้งนี้เป็นครั้งที่คิดถึงบ้านรุนแรงที่สุด เพราะ

ใจไปคิดถึงทะเลเมืองชลในเมืองไทย.

สมาคมนี้เป็นสมาคมของนักปราชญ์ของอินเดียใต้ เมืองมัทราสได้ชื่อว่ามีนักปราชญ์มาก คนรูปร่างก็ค่อนข้างเต็มที่แต่ทำไมจึงมีนักปราชญ์มากก็ไม่ทราบที่เป็นที่ ๆ พวกนักปราชญ์มาพบปะสนทนาค้นคว้าหาความรู้กัน และจัดพิมพ์หนังสือทมิฬคุณค่าน่าสนใจหลายเล่มหลายเรื่อง แม้แต่เรื่อง The Buddhist Gatechism ทมิฬชื่อเสียง และเคยใช้เป็นหนังสือเรียนในสภาการศึกษามหามกุฎฯ ก็เป็นผลงานของที่นี่ และมีจำหน่ายที่นี่ ภาษาอังกฤษที่ใช้กเป็นภาษาที่ดี.

อินเดียมีคนหลายพวก มีภาษาพูดนับเป็นร้อย ๆ ภาษา ภาษาอังกฤษจึงกลายเป็นภาษากลางของอินเดียไปโดยปริยาย อินเดียพยายามจะยกภาษานั้น ภาษานทมิฬเมืองใช้พูดกันมากเป็นภาษาราชการแต่ก็ยังไม่สำเร็จง่าย ๆ เพราะมีผู้คัดค้านหนาแน่นทางราชการมีนโยบายจะใช้ภาษาฮินดีเป็นภาษาสำหรับใช้

ในราชการไม่อยากใช้ภาษาอังกฤษ เพราะถ้าขืนใช้เป็นภาษาราชการ ความตะขิดตะขวงใจในความเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษก็ยังคงมีอยู่ แต่อย่างไรก็ตาม แม้แต่เดี๋ยวนี้ ภาษาอังกฤษก็ยังเป็นภาษากลางของอินเดียอยู่.

ชาวอินเดียใช้ภาษาอังกฤษเรียกของใหม่ ๆ ที่อินเดียไม่มีมาก่อนเป็นส่วนมาก เช่นโทรศัพท์ก็ใช้คำอังกฤษว่าเทเลโฟน รถไฟก็เรียกเทรน จิตวิทยาก็ใช้ทับศัพท์ภาษาอังกฤษเป็นไซโคโลยี่ไปเลย เหล่านี้เป็นต้น เขามาเห็นเราใช้ภาษาของเขาแทนภาษาอังกฤษ เช่นใช้คำว่าจิตวิทยาโดยแปลจากคำว่า ไซโคโลยี่เป็นต้น เขาพอใจมาก (จิตวิทยาเป็นภาษาสันสกฤตไม่ใช่ภาษาไทย) แต่พอถึงคำว่า ยูนิเวอรซิตี้ เราใช้คำว่ามหาวิทยาลัย เขาทำหน้าเฝื่อน ๆ อย่างไรก็ตาม เป็นเรื่องน่าคำนึงอยู่เหมือนกัน เขาไม่มีภาษาเดิมของเขาเองที่จะใช้แทนคำอังกฤษหรือคำ

ต่างชาติ เขาจึงต้องใช้ภาษาต่างชาตินั้นโอนเป็นภาษาของตน แต่ไทยเราไม่เป็นอย่างนั้น คำไทยมีอยู่แล้วกลับดูถูก หาว่าไม่โก้กลับไปหาคำของชาติอื่นมาใช้แทน เช่นการแสดงก็ใช้คำต่างชาติว่า นิทรรศการ ท่องเที่ยว (เที่ยวไปเพื่อดู) ก็ใช้คำต่างชาติแทนเสียใหม่ว่า ทัศนาจร ผู้สอนหรือผู้ให้ความรู้ก็ใช้คำต่างชาติว่า วิทยากร จำเป็นอย่างไรหรือจึงต้องหาคำต่างชาติมาใช้แทนคำไทยซึ่งมีอยู่แล้ว ถ้าจะว่าเพื่อความวิวัฒนาการทางภาษาจึงต้องทำอย่างนั้น ก็จำเป็นนักหรือที่จะต้องสร้างวิวัฒนาการแบบนี้เพื่อความหายนาการของคำไทย ถ้าคำไทยไม่มีก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง จะนำคำแขกคำเจ๊กคำฝรั่งมาเรียกก็ตามใจ ในเมื่อคนไทยผู้บรมมหาวิทยาธรหมดท่าที่จะหาคำไทยมาใช้ได้แล้ว และยอมแพ้ความคิดคนไทยครั้งก่อนที่คิดคำไทยแท้ขึ้นให้ลูกหลานไทยได้ใช้ ถ้าขืนเป็นกันแบบนี้เรื่อยไปอีก ๗๐ ปี คำไทยร้อยคำจะเหลือเป็นคำไทยแท้เพียง

๓๐ อีก ๗๐ เป็นคำไทยเทศ เมื่อคนไทยครั้นพบคำ
ว่าท่องเที่ยวหรือแสดง คงจะต้องไปจ้างฝรั่งมาแปลคำ
ไทยเหล่านี้เป็นแขกว่า ก็ได้แก่คำว่าทัศนาจรและ
นิทรรศการนะซิ เช่นเดียวกับคนไทยต้องจ้าง ยอร์จ
เซเดย์ มาให้อ่านหนังสือไทยของพ่อขุนรามคำแหง
เพราะนิยมกันอย่างนี้เราจึงไม่รู้ว่าคำว่าอาหาร ชีวิต
เป็นต้นซึ่งเป็นคำแขกนั้น คำไทยว่าอะไร และจำต้อง
ใช้คำแขก ทั้ง ๆ ที่คำไทยต้องเคยมีมาแล้วแน่ แต่
ถูกแขกกลืนไปหมดแล้ว มีเรื่องน่าสลดใจ คือมี
ข้าราชการชั้นโทคนหนึ่ง เห็นชื่อนางวิชัยลักษมีแล้ว
พูดว่าแหมชื่อเหมือนไทยจริงนะ ที่พูดนั้นพูดเพราะไม่
รู้ว่าเป็นคำแขกจริง ๆ.

ได้พบหนังสือเล่มหนึ่ง เป็นของนักแต่งหนังสือชื่อ
ดังคนหนึ่งซึ่งใคร ๆ ก็รู้จัก หนังสือเล่มนี้ผู้พิมพ์ได้ขอ
พิมพ์ต่อท่านผู้นั้น ซึ่งเป็นผู้แปลและเรียบเรียง ที่ขอ
พิมพ์นั้น เพราะพอใจในคำไทยอันประณีตของหนังสือ

นั้น คำนำตอนหนึ่งมีข้อความว่า “นาย .... ได้ไปหาข้าพเจ้าถึงบ้าน แสดงความนิยมชมชอบคารมและความประณีตแห่งภาษาไทยของเรื่องนี้” และว่า “ด้วยความบรรจงที่จะให้ได้ภาษาไทยที่ประณีต ได้เนื้อถ้อยกระทงความ และจะให้ผู้อ่านทุกวัยใช้เป็นเครื่องบันเทิงด้วย และเป็นอุปกรณ์การศึกษาภาษาไทยด้วย” ข้อความไทยในท้องเรื่องของหนังสือนั้นเต็มไปด้วยคารม และความประณีตแห่งภาษาไทย เหมาะแก่คนอ่านทุกวัยอย่างไรบ้าง ก็ขอให้อ่านข้อความบางตอนจากหนังสือเล่มนั้น ที่จะยกมาให้อ่านเพียงสั้น ๆ ว่า “พลางก็ดักดม **นิทานสาครด้วยกรรณบาลีอันลาวัณย์** (ที่ใช้ตัวธรรมดานั้นเป็นคำไทย)” นี่ละคำไทยที่ประณีตคนไทยทุกวัยอ่านรู้เรื่องด้วยความซาบซึ้งนักละ จำเอาไว้บอกลูกบอกหลานต่อไปเถิด โธ่เอ๋ย

พ่อขุนรามกำแหงจารึกลายสือไทยไว้ที่แผ่นหิน

ให้คนไทยพูมใจในหนังสือไทยและคำไทยของคนไทย แทนที่คนไทยต่อมาจะให้ความสำคัญแก่คำไทย กลับไปยกย่องคำเทศ จนคำเทศนั้นเป็นคำศักดิสิทธิ์ไป หินจาริกครั้งหลังก็จาริกด้วยคำเทศนั้น เมื่อไทยเองดูหมิ่นของไทยแล้ว คนอื่นเล่าจะเป็นอย่างไร

ความรู้เท่าไม่ถึงการณ์นั้น ผลาญได้แม้แต่สิ่งที่สำคัญที่สุด

ตอนเพน ได้เที่ยวหาร้านอาหาร แต่ในที่สุดต้องไปฉันอาหารที่สถานีรถไฟมัทราส เพราะหาร้านอาหารจีนหรือฝรั่งแถว ๆ นั้นไม่ได้ อาหารที่ฉันที่สถานีรถไฟนั้น เป็นอาหารอะไรก็บอกไม่ถูก คือได้ฉันนมร้อนกับขนมปังเท่านั้น นอกนั้นไม่มีสมบัติอะไรที่จะให้ฉันได้อีก.

ตอนบ่ายได้ไปชมสวนสัตว์ เราอยากจะไปชมพิพิธภัณฑ์ แต่วันนี้เป็นวันที่พิพิธภัณฑ์ปิด สวนสัตว์ที่มัทราสนี้ใหญ่โตกว้างขวางไม่แพ้ที่ลัคเนา แต่ทำ

แปลกกว่าที่ลัคเนาและกัลกัตตา คือตรงกลางสวนมี
สระ กลางสระมีเกาะ มีสะพานข้ามไปสู่เกาะ ในสระ
มีเรือสำหรับพายเล่น และไม่มีเป็ดหรือนกน้ำอะไร
เป็นสระเกลี้ยง ๆ ไม่มีแม้แต่ใบบัวดอกบัว ริมสระ
ไม่มีเขื่อนคงมีแต่หญ้าขึ้นจนถึงชายน้ำ น้ำใส ที่ใส
นั้นคงเป็นเพราะไม่มีเขื่อนปูนซิเมนต์ สระไหนก็ตาม
ถ้ามีเขื่อนปูนซิเมนต์ พื้นสระเป็นโคลนและน้ำไม่มี
ทางถ่ายเทเสมอแล้ว สระนั้นต้องเป็นสระน้ำเขียว
ทุกแห่ง แม้จะปลูกบัวก็แก้ไม่ตก ที่เกาะกลางสระ
ไม่มีสัตว์ มีแต่หมู่ไม้ กรงสัตว์มีอยู่ทั่วพื้นทั่วรอบ ๆ
สระ สัตว์มีหลายอย่างหลายชนิด บางชนิดไม่น่าจะ
นำมาขังให้ชมก็นำมาขังไว้ เช่นแร้งและไก่แจ้ เห็น
สวนสัตว์ก็แต่ที่นี่เท่านั้นที่นำแร้งมาขังให้ดู ขณะที่ชม
นี้เป็นเวลาให้อาหารสัตว์ จึงมีเสียงสัตว์นานาชนิด
ส่งเสียงให้ลั่นไป แม้แต่เสือก็คำราม แต่ที่น่าประหลาด
ก็คือพอสิงโตคำรามเท่านั้น สัตว์อื่นพากันเงียบหมด

เงียบไปสักครู่จึงมีเสียงอีก พอสิงโตคำรามอีก สัตว์อื่นก็เงียบอีก อำนาจของสิงโต หรือราชสีห์เป็นอย่างนี้เอง เราก็เพิ่งเคยเห็นครั้งนี้.

สิงโตแม้ว่าจะมีอำนาจกว่าสัตว์อื่น และช้างแม้จะโตกว่าสัตว์บกอื่น ๆ แต่ก็ต้องอยู่ใต้อำนาจของมนุษย์ สัตว์มีเขี้ยว เล็บ ขา และกำลังกาย มนุษย์ไม่มีเขี้ยวเล็บเป็นต้น แต่มีปัญญาที่สัตว์ไม่มี มนุษย์จึงเก่งกว่าสัตว์อื่น ในระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ผู้มีกำลังกายมากแต่มีปัญญาน้อยก็ยังสู้ผู้มีกำลังน้อย แต่มีปัญญามากไม่ได้ ค่าแรงกายก็ยังสู้ค่าแรงปัญญาไม่ได้.

ออก จากสวนสัตว์แล้ว ได้ผ่านตลาดแห่งหนึ่งมีลักษณะคล้ายนิวมาเกตที่กัลกัตตาแต่ไม่ได้แวะ เพราะผู้นำคือท่านชินานันทะ ไม่ยอมให้แวะเวียนที่ไหนเลย คงให้ไปข้างหน้าเรื่อย ๆ เราอยากจะเข้าร้านขายหนังสือ เพราะรู้อยู่ว่าที่มัทราสนมร้านขายหนังสือดี

ที่สุด แต่ก็หมดหวัง เพราะวันนี้ร้านปิดเนื่องจากเป็นวันอาทิตย์.

ท่านชินานันทะพาขึ้นรถไฟลงรถไฟไปทางไหนบ้างก็ไม่รู้ แต่ในที่สุดลงเดินแล้วก็มาถึงยังที่พัก หยุดพักกันพอหายเหนื่อยแล้วก็ออกกันอีก ได้ไปดูที่ทำการรัฐบาลเป็นต้น ซึ่งล้วนแต่ปิดทั้งนั้น ไปดูร้าน ร้านทั่วไปก็ปิด ผลสุดท้ายได้แล่นรถเลียบชายหาด ถนนสายนี้สะอาด กว้างน่าดู ด้านหนึ่งเป็นอาคารบ้านเรือน อีกด้านหนึ่งเป็นหาดทรายชายทะเล ที่ชายทะเลนี้ไม่มีคนอาบน้ำเลย หาดทรายขาวกว้างยาวเหยียดจนหายลับไปตามความโค้งของฝั่งทะเล น้ำทะเลเป็นสีม่วงตัดกับสีขาวของหาดทราย งามน่าดูมาก แต่เม็ดทรายไม่ละเอียดเหมือนที่หัวหินและไม่สะอาดเท่า แถมกลางหาดบางตอนซึ่งเป็นย่านชุมนุมชนเสียด้วย ได้มีกระต๊อบรุงรังหลายหลังของพวกขอทานตั้งอยู่ พวกขอทานเหล่านั้นอยู่เป็นครอบครัวทีเดียว และทำอะไร

ก็ทำตามความพอใจโดยไม่ต้องอาย หรือรู้สึกว่าจะสกปรกอย่างไร มิใยใครจะเดินไปมาแกก็ไม่สนใจ จะมีสนใจอยู่ก็เฉพาะพวกเด็กขอทานเท่านั้น แม้พวกแขกที่เดินไปมาก็ไม่สนใจครอบครัวขอทานนั้นเหมือนกัน เว้นแต่เด็กขอทานจะไปขอทานเขาแล้วเขาตวาดไล่ พวกที่ขอทานกับพวกที่เดินเล่นรู้สึกว่าช่างห่างกันเหลือเกิน ไม่มีการเออเพื่อ ไม่มีเมตตา ไม่มีการเอาใจใส่ ไม่มีการพูดดี ๆ ไม่มีแม้แต่การเหลียวดูจากแขกที่เดินเล่นเลย.

ขณะนั้นยังไม่ถึงตอนเย็นคนเดินเล่นจึงยังมีไม่มาก ในขณะที่พวกเราเดินอยู่ที่หาดทรายนั้น ได้มีเด็กขอทานหลายคนรูปร่างขมุกขมอมเต็มที หัวยุ่งเป็นลูกตาลยิ มาร้องเรียกสามี ๆ และแบมือขอทาน พวกเรารู้สึกขันที่เดินดี ๆ มีคนมาร้องเรียกเป็นสามี ๆ.

คำว่า สามี นี้แปลแล้วก็ได้ความว่า นาย นั่นเอง แต่ความหมายในภาษาไทยนั้น หมายถึง ผัว

เท่านั้น ที่เรารู้สึกขันนั้นเพราะไปนึกถึงความหมาย ในภาษาไทย คำมคธมีหลายคำที่เรานำมาใช้เป็นภาษาไทยแล้วความหมายเดิมเปลี่ยนไป เช่นคำว่า โมโห ซึ่งแปลว่าหลง แต่เราเอามาใช้ในภาษาไทย หมายความว่า โกรธ ไม่ชอบใจ บางคนพูดว่าฉันโมโหหมาตัวนั้นมาก ซึ่งหมายความว่าฉิวหมาตัวนั้นมาก แต่เมื่อใช้ความแปลแล้วเนื้อความก็ไปเสียอีกอย่างหนึ่ง.

ตอนเย็นมีคนมาก พวกเราจึงเลี่ยงไปฉันน้ำร้อนใส่น้ำตาลที่ร้าน ซึ่งตั้งอยู่ที่หาดทรายนั่นอีกเหมือนกัน ร้านนี้ไม่มีเหล้า ไม่มีผู้หญิงสำหรับรับใช้ หลังคาร้านเป็นดาดฟ้า เป็นที่นั่งพักตากอากาศ หรือมองดูคนเดินไปมาได้อย่างสบาย คนเดินไปมานั้นส่วนมากเป็นผู้ชาย ผู้หญิงมีน้อย และที่จะแต่งตัวอย่างล่อแหลมนั้นไม่มีเลยทั้งหญิงทั้งชาย.

คนโบราณไม่มีผ้าจะนุ่งก็ยังอุตส่าห์นุ่งใบไม้ คน

สมัยใหม่มีผ้าเต็มเมือง กลับพยายามไม่นุ่งผ้าหรือนุ่งอย่างเสียไม่ได้ พระบางรูปเขาอยากให้สึก กลับพยายามขัดขืนเพื่อไม่สึก บางรูปเขาขอร้องไม่ให้สึกกลับพยายามขัดขืนสึก นี่ละเรื่องของคนก็เป็นเช่นนี้.

เมื่อ ท่านผู้อ่านกลับที่พักกันหมดแล้วยังคงเหลือแต่เราคุณประสาทและคุณสุภาพที่ยังไม่อยากกลับ ยังอยากนั่งตากลมให้สบายใจ ยังอยากนั่งคำนึงว่าทะเลข้างหน้าเรานี้ส่วนติดต่อกับทะเลบ้านเรา และยังอยากนั่งอยู่ เพราะคืนนี้เป็นคืนสุดท้ายแล้วที่เราจะอยู่ในแผ่นดินของอินเดีย คืนพรุ่งนี้เราก็จะไปค้างที่ลังกาแล้ว คิดแล้วก็น่าใจหายเหมือนกันที่พวกเราพากันมาระหกระเหินอยู่ในอินเดีย อยู่ในหมู่ของชาวอินเดีย เป็นเวลาราวหนึ่งเดือน แต่พรุ่งนี้เราจะลาจากอินเดียแล้ว พวกเราคุยกันเงียบ ๆ ถึงเรื่องเหตุการณ์ภายหน้าที่เราจะได้ประสบที่ลังกา บนดาดฟ้านี้ไม่มีใครเลย

นอกจากพวกเราจึงนั่งคุยกันอย่างสบาย แล้วจึงกลับที่พัก.

ณ ที่พักนั้นพวกเรากำลังเตรียมจัดกระเป๋าสมบัติพวกหม้อข้าว เตาพู่ จาน ชาม เรายังไม่ทิ้ง มันรับใช้เรามานานแล้วเราจะทิ้งได้อย่างไร ทุกข์ยากอย่างไรก็ต้องหอบเอาไปเมืองไทยด้วย แต่ของบางอย่างเราก็ทิ้งไว้ที่นี่เหมือนกัน เช่นอาหารบางชนิด ข้าวสาร น้ำตาลเป็นต้น เมื่อจัดของแล้วก็จับกลุ่มคุยกัน เป็นการคุยกันในตอนกลางคืนในอินเดียเป็นครั้งสุดท้าย เรื่องที่คุยบางเรื่องก็เป็นเรื่องเก่าแล้วขุดมาเล่าใหม่ บางเรื่องเป็นเรื่องการเรียน เรื่องมัทราสก็มีเรื่องศาสนาก็มี มีทั้งเรื่องลัทธิต่าง ๆ ของอินเดีย.

มัทราสเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่ง เป็นเมืองท่าที่ใหญ่ที่สุดเป็นที่สองในอินเดีย (เมืองท่าของอินเดียที่ใหญ่ที่สุดนั้นคือเมืองบอมเบย์) มีพลเมืองประมาณล้านห้าแสน บ้านเมืองสะอาดกว่ากัลกัตตา บอมเบย์

และเดลี ถนนส่วนมากยังแคบ สู้ที่เมืองทั้งสามดัง
กล่าวแล้วไม่ได้ มีรถประจำทางสองชั้น มีรถราง
อาคารเป็นแบบเก่า หลังคาคุ่ม ๆ ไม่งามเหมือนที่
บอมเบย์ อากาศร้อนคล้ายเมืองไทย พลเมือง
ตัวเล็ก ผิวดำ หัวหยิก พื้นขาว พูดภาษาทมิฬไม่
พูดภาษาฮินดี เมืองนี้เดิมเป็นหมู่บ้านริมทะเลเล็ก ๆ
พวกโปรตุเกสเข้ามาตั้งหลักฐานอยู่ก่อนอังกฤษ แต่
ไม่ได้สร้างอะไรเป็นชิ้นเป็นอันมากนัก คงตั้งแต่ที่สอน
ศาสนาคริสต์ ต่อมาเมื่อ พ. ศ. ๒๑๘๒ อังกฤษได้เข้า
ไปตั้งหลักฐาน ได้สร้างได้บำรุงจนกลายเป็นเมือง
ใหญ่ คำว่า มัทราส นั้ยว่าเป็นภาษาโปรตุเกส
เลือนมาจากคำว่า Madre Dous คำเดียวกับคำว่า
Mater Dei (มาแตร เดอิ).

ศิลปทางมัทราสนี้ ผิดกับทางเดลีหรือทางอินเดีย
กลาง อินเดียเหนือ เช่นละคอนก็แต่งตัวผิดกัน มีการ
เขียนหน้าหรือสวมหน้ากากเป็นต้น ปูชนียสถานทำสูงก

จริงแต่ไม่นิยมยอดแหลม มักทำยอดเป็นรูปหลังคาครอบ บางชนิดทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมแล้วย่อส่วนเป็นชั้น ๆ สูงหลายชั้น จนถึงชั้นรองยอดทำเป็นรูปกลม ๆ แล้วก็ถึงยอดแหลม บางแห่งก็สุดสันอยู่แค่รองยอดกลมไม่มียอดแหลม.

ห่างจากมัทราสไปอีก ๕๓ ไมล์ มีโบราณวัตถุที่มีชื่อแห่งหนึ่ง ชื่อมหาพาลีปุรัมตั้งอยู่ชายทะเล ที่ชายทะเลแห่งนี้มีก้อนหินตั้งอยู่เป็นก้อน ๆ แต่ละก้อนมีขนาดใหญ่มากขนาดเท่าบ้านก็มี ขนาดย่อมกว่าก็มี โบราณวัตถุดังกล่าว ได้สลักจากก้อนหินเหล่านี้ เขาสลักเป็นรูปปราสาท หรือรถมีปราสาท เป็นรูปสัตว์ เช่นช้างและสิงโตก็มี.

คำว่า มหาพาลีปุรัม แปลว่า *เมืองมหาพาลี* ซึ่งนัยว่าเลือนจากคำว่า มะมัลละ ซึ่งเป็นชื่อกษัตริย์-วงศ์ปัลละวะ ผู้ครองดินแดนแถบนี้ในราว พ. ศ. ๑๑๗๓ โบราณวัตถุเหล่านี้จึงมีอายุกว่าพันปีทั้งสิ้น.

ภาษาแขกอินเดียตอนใต้ ซึ่งเป็นเขตของแขกทมิฬ มักลงท้ายว่า อัม ๆ หรืออัน ๆ เช่นคำว่า พาลีปุรัม ก็คือ พาลีปุระ นั่นเอง เมือง ไชยปุระ เสียงทางใต้นักเรียกว่า เมืองไชยปุรัม ภาษาทมิฬนี้ได้ปนเข้ามาเป็นภาษาไทยอยู่ไม่ใช่น้อยเหมือนกัน เช่นคำว่าเทวัน มหาพาลีปุรัมนี้พวกเรามิได้ไป เพราะไม่มีเวลา.

มีศาสนาหนึ่งซึ่งกำลังมีการเผยแผ่อยู่ในประเทศไทย ด้วยการใช้วิธีที่คนไทยกำลังเบื่อพระนั้นเป็นช่องทางเพื่อการเผยแผ่ศาสนานี้ เช่นคนไทยกำลังเบื่อพระเรียไร กำลังรู้สึกว่าพระไม่มีความรู้ ไม่ค่อยได้ทำประโยชน์แก่ประชาชนเท่าไร นักเผยแผ่ของศาสนานั้นจะพูดนำว่า พระของท่านดีแต่มาเรี่ยไรท่าน มาเอาของท่าน แต่เราพระเจ้าส่งมาเพื่อให้นำของสิ่งนี้ ๆ มาให้ท่านด้วยความกรุณา ในระหว่างผู้ที่จะมาเอาสมบัติของท่านกับผู้ที่จะมาให้สมบัติแก่

ท่าน ทั้งสองนี้ท่านจะเลือกเอาอย่างไหน บางทีก็ว่า พระของท่านไม่มีความรู้ ไม่ค่อยได้ทำประโยชน์แก่ประชาชน แต่คนของเราเป็นผู้มีความรู้ความสามารถสอนหนังสือได้เป็นอย่างดี สามารถสร้างโรงเรียน โรงพยาบาล ในระหว่างผู้ที่ไม่มีความรู้ไม่สามารถในการทำประโยชน์แก่ผู้อื่น กับผู้มีความรู้และสามารถสอนหนังสือให้ท่านได้ สร้างโรงเรียนโรงพยาบาลให้ท่านได้ ท่านจะเลือกเอาใคร แล้วก็พูดโน้มน้าวให้เชื่อในพระเจ้า ถ้าเป็นคนไม่เชื่อคนง่าย มีความรู้อยู่บ้าง และมีฐานะพอควร ก็ยังพอคิดได้ว่าที่เขาพูดนั้นก็น่าฟังอยู่ แต่ที่พระท่านเรี่ยไรไปนั้นก็ไม่ได้นำไปไหน คงนำไปใช้จ่ายก่อสร้างโบสถ์บ้าง ศาลาบ้าง โรงเรียนบ้าง ในเมืองไทยนี่เอง แต่ถ้าเลิกนับถือพระ กลับไปนับถือศาสนานั้นแล้ว ต่อไปจะต้องถูกเรี่ยไรเป็นนิตย์ ถ้าไม่ให้ก็จะถูกว่าไม่เคารพพระเจ้า พระเจ้าจะต้องลงโทษ ผู้นับถือจึง

ต้องให้จนได้ และจะต้องให้จนถึงชั่วลูก หลานเหลน เรื่อยไปจนกว่าจะเลิกนับถือศาสนานั้น ตกลงว่าได้บาทเดียวแต่ต้องเสียตั้งหมื่นตั้งแสนบาท เพราะเห็นแก่ได้แก่เหยื่อ จึงต้องตกเป็นทาสของศาสนาที่มีการบังคับด้วยพระเจ้า และขู่ด้วยนรกกับเงินที่เขาได้ไปนั้นได้นำไปเจือจานพวกเขาในต่างประเทศด้วย มิใช่ใช้จ่ายอยู่แต่ในเมืองไทยเท่านั้น และที่เขาอ้างว่าพระเจ้าเป็นผู้ให้เป็นผู้บันดาล เป็นผู้เมตตาอย่างนั้นอย่างนี้ ถ้าเก่งจริงเมตตาจริงก็คงไม่ต้องให้ลูกน้องลำบาก ต้องมาเที่ยวเดินเผยแผ่ให้เมื่อยให้ประสบอันตรายในบางครั้งดอก พระเจ้าก็บันดาลเองก็แล้วกัน ให้คนเขานับถือพระองค์แต่พระองค์เดียว หรือจะว่าขณะนี้ พระเจ้าอาจให้เรานับถือพระพุทธเจ้าอยู่ ถ้าดังนั้นการที่เขามาเซ้าซี้ให้เรานับถือพระเจ้า ก็เป็นการปฏิบัติขัดพระประสงค์ของพระเจ้า คนบางคนอาจคิดได้อย่างนี้ แต่ถ้าคน

บางคนที่เป็นคนจน และเชื่อง่ายเล่าจะคิดอย่างไร ที่ว่าพระไม่มีความรู้ ไม่บำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นนั้น พระที่มีความรู้ก็มีอยู่มาก ได้บำเพ็ญประโยชน์ต่อประชาชนมาตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน จนไม่เป็นข่าวเช่นสอนหนังสือ สอนวิชาอื่น สอนศีลธรรม จรรยา ศิลปกรรม และสถาปัตยกรรมแบบไทยแท้ เดิมนั้นมีพระเป็นผู้สร้างหรือรับผิดชอบในการสร้างสรรค์ โรงเรียน โรงพยาบาล ถนน สะพานเป็นจำนวนมาก ได้สร้างขึ้นเพราะพระ นอกจากนี้ชาวบ้านเจ็บไข้ได้ป่วย ทะเลาะวิวาทกัน เป็นต้น เขาก็ต้องอาศัยพระอีกให้ช่วยเหลือเขา ความจริงถ้าพระเจ้าเก่งจริงก็ควรบันดาลให้คนมีความรู้โดยไม่ต้องเรียน ให้คนทุกคนมีความสุข จะได้ไม่ต้องให้สาวกของพระองค์ต้องลำบาก เที่ยวมาโฆษณาเผยแผ่ว่าเจ้าของบ้านอย่างนี้ ถ้าจะว่าพระองค์ให้คนทำอะไรตามอำเภอใจได้ แต่ถ้าการทำอะไร

ตามอำเภอใจนั้นทำให้เกิดทุกข์แก่เขา และถ้าพระ-องค์มีความเมตตาจริง พระองค์จะให้เขาทำเพื่ออะไรก็บันดาลให้เขาไม่คิดทำเสียก็สิ้นเรื่อง.

ขอพูดเลยธงไปอีกหน่อย คือมีเด็กไทยคนหนึ่งพ่อแม่เป็นพุทธ แต่ให้ลูกไปอยู่โรงเรียนศาสนาอื่นอยู่ไปอยู่มาลูกเลยกลายเป็นผู้นับถือศาสนาอื่นนั้นไป เวลาลูกจะต้องการอะไรแกก็อ้อนวอนขอจากพระเจ้า จะอ้อนวอนอยู่อย่างนั้นไม่หลับ ไม่นอน ไม่กิน จนพ่อแม่เกรงลูกจะเป็นอันตราย จึงไปหาของนั้นมาให้ แกก็ดีใจ และพูดว่านี่ละพระเจ้าให้ เมื่อแม่บอกว่าไม่ใช่พระเจ้าให้ พ่อแม่ต่างหากเป็นคนให้ แกก็เถียงว่า นั่นละพระเจ้าเป็นผู้บันดาลให้พ่อแม่หามาให้แก ทางโรงเรียนเขาบอกให้รู้อย่างนี้ ถ้าเราเป็นพ่อแม่เด็กคนนั้นเราจะปฏิบัติต่อเด็กคนนั้นหรือจะพูดชี้แจงให้แกเข้าใจให้ถูกได้ย่างไร.

"*อย่างไรก็ตาม เข้ารีตก็ยังดีกว่านอกรีต มีศาสนา*

ที่ชอบบังคับ ยังดีกว่าไม่มีศาสนา"

อีกเรื่องหนึ่ง ครั้งหนึ่งนั่งรถไฟไปยังจังหวัดสำคัญ จังหวัดหนึ่ง ในห้องรถไฟชั้นสอง ที่นั่งไปนั้นมีผู้โดยสารนั่งเต็ม และแทบทั้งสิ้นเป็นครู ที่รู้เพราะฟังจากการสนทนา ครูเหล่านี้เป็นครูได้ปริญญาเป็นส่วนมาก และทั้งหมดเป็นครูชั้นผู้กลางจนถึงชั้นผู้ใหญ่ไม่มีผู้น้อย ครูเหล่านี้กลุ่มหนึ่งไม่ใช่ทั้งหมดดื่มเหล้าพลางเล่นไพ่พลาง จนรถจวนถึงจุดหมายปลายทางจึงหยุดดื่มหยุดเล่น และมีผู้หนึ่งในกลุ่มนั้นพูดว่าเหล้านี้ดี คนในโลกนี้ตั้ง ๗๐% ดื่มเหล้า เล่นไพ่กัด ฝรั่งเขาถือว่าเป็นของประกอบสำหรับการสังคม การพูดนั้นพูดขึ้นมาอย่างลอย ๆ โดยไม่มีใครนำก่อนหรือเขาจะเห็นว่ามีพระขึ้นมานั่งให้เขารู้สึกไม่สะดวกใจกระมัง จึงพูดออกตัวอย่างนั้น รู้สึกสลดใจ นี่หรือพ่อ-แม่พี่น้องของชาติ นี่หรือผู้นำเด็ก นี่หรือผู้สอนเด็ก นี่หรือผู้รับผิดชอบในความดี-เลวของเด็ก นี่หรือ

ผู้รับผิด–ชอบในอนาคตของชาติ เห็นอบายมุขเป็น
อายมุข เห็นเป็นของดีของโก้ทันสมัยไปเสียแล้ว เมื่อ
ครูยังเห็นดีเห็นชอบในอบายมุขอย่างนี้แล้ว นักเรียน
จะเป็นอย่างไร ที่ว่าคนตั้ง ๗๐% ในโลกดื่มเหล้านั้นก็
ไม่จริง คนในโลกเป็นหญิงชายครึ่งต่อครึ่งโดยประมาณ
ผู้หญิงแทบทั้งสิ้นไม่ดื่มเหล้า ชาวอินเดียแทบทั้งสิ้น
ไม่ดื่มเหล้า พวกมุสลิมส่วนมากไม่ดื่มเหล้า ชาว
พม่าส่วนมากไม่ดื่มเหล้า เพียงเท่านี้ก็พอยืนยันได้
แล้วว่า คำพูดที่ว่าคนในโลก ๗๐% เป็นคนดื่มเหล้า
นั้นจริงหรือไม่.

"เหล้าปากมีปริมาณเท่าไร ก็เข้าไปไล่สติไล่
ความเป็นคนให้ออกไปจากตัวมีปริมาณเท่านั้น"

"เหล้าเป็นเครื่องเปิดเผยสันดานดิบของคน"

พระทุกวันนี้ได้รับศรัทธาจากพวกชาวบ้านยุคใหม่
ไม่เหมือนแต่ก่อน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะ

๑. ความประพฤติ (เช่นประพฤติตามระเบียบวินัย กิจวัตร ความมีน้ำใจ)

๒. ความรู้หรือการศึกษา (เช่นความรู้หลักคือรู้หลักธรรม การปฏิบัติธรรม รู้เรื่องศาสนาต่าง ๆ และความรู้ประกอบ)

๓. การบำเพ็ญประโยชน์ต่อประชาชน

"ความประพฤติเป็นจุดแรกที่คนเห็นและเป็นจุดที่จะก่อให้คนเกิดศรัทธาหรือไม่ ตัวอย่างเช่นพระสารีบุตรเห็นพระอัสสชิแล้วเกิดเลื่อมใสเป็นต้น.

พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนาได้อย่างกว้างขวางและได้ผลดี ทั้งนี้เพราะทรงมีความรู้ทั้งความรู้หลักทั้งความรู้ประกอบ.

ประชาชนจะรู้จักคุณค่าของพระศาสนาและของพระ ก็เพราะดูประโยชน์ที่พระศาสนาหรือพระได้กระทำแก่ประชาชน"

วันที่ ๒๖ เมษายน

วันนี้ทุกคนพากันตื่นแต่เช้าเป็นพิเศษ วันนี้เป็นวันสุดท้ายที่พวกเราจะได้ยืนอยู่บนผืนแผ่นดินอินเดียตลอดเวลา ๓๒ วัน เป็นเวลานานพอดูสำหรับพวกเราที่ไม่เคยไปอยู่ในต่างประเทศนาน ๆ การที่ได้ไปถึงตอนเหนือ ใต้ ตะวันออก ตะวันตก และตอนกลางของอินเดีย แม้จะเป็นบางส่วนแต่ก็ทำให้ได้รู้ถึงฐานะภาวะ ความแตกต่างของประชาชนของท้องถิ่นได้พอสมควร เป็นการเรียนด้วยเห็นของจริงมิใช่ด้วยการอ่านหนังสือหรือด้วยการฟังอย่างเดียว ทำให้ได้ข้อคิดเห็นหลายประการซึ่งไม่เคยมีมาก่อนเลย.

พอจะออกจากอินเดีย ชักคิดถึงอินเดีย แต่ใจหนึ่งก็คิดใจว่าใกล้จะถึงกำหนดกลับบ้านแล้ว รู้สึกพะวักพะวนอยู่อย่างนี้ พวกเราฉันข้าวต้มเป็นมื้อสุดท้ายในอินเดียที่สมาคมมหาโพธิ์นี้ พร้อมด้วยท่านชินานันทะเจ้าของสถานที่ มีแขกชาวพุทธมาส่งพวกเรา

จำนวนหนึ่งไม่เกิน ๘ คน ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะอยู่ปราศรัยกับเขา กับมหาแสง และมหาทอง ส่วนเรามหาประจวบ คุณประสาทและคุณสุภาพ ได้ไปยังที่ทำการไปรษณีย์ เพื่อส่งหนังสือที่เราหาไว้ไปยังเมืองไทย กระเป๋าของพวกเราจะได้เบา ไม่ต้องเสียค่าระวางเรือบินให้แพงขึ้นอีกโดยไม่จำเป็น เพราะของเกินอัตราน้ำหนักที่ทางเรือบินเขาให้ไว้ อีกอย่างหนึ่ง ต่อไปพวกเราจะต้องมีอะไรใหม่มาบรรจุกระเป๋ากันอีกแน่นอนทีเดียว.

เมื่อเรานั่งแท็กซี่ไปถึงที่ทำการไปรษณีย์นั้น คุณประสาทกับคุณสภาพได้ช่วยกันขนหนังสือเข้าไปในที่ทำงาน แล้วคุณสุภาพก็กลับออกมาแต่ผู้เดียว มานั่งคอยอยู่ในรถ ค่ารถนั้นเขาคิดตามเครื่องวัดระยะ (มิเตอร์) แขกคนขับรถลงจากรถหายไปสักครู่ก็ขึ้นมาบนรถ ติดเครื่องให้รถแล่นถอยหน้าถอยหลังอยู่กับที่ครู่หนึ่ง ก็เบี่ยงบี่ดประตูรถบึ่งบั่งเดินหายไป สักเดี๋ยว

หนึ่งมาอีกแล้วขึ้นนั่งบนรถติดเครื่อง ให้รถแล่นถอย
หน้าถอยหลังอยู่กับที่ แล้วก็ดับเครื่องเบี่ดประตูลงจาก
รถหายไป เดี๋ยวมาทำอย่างนั้นอีกแล้ว คุณประสาท
ก็ไม่เสร็จเรื่อง ที่แขกขับรถอยู่กับที่เช่นนี้เพื่อให้เครื่อง
วัดระยะขึ้นจะได้คิดค่าเช่าเพิ่มอีก พวกเราดูวิธีโกงของ
แขกคนนี้ด้วยความสังเวชใจว่า โกงอย่างดื้อ ๆ โง่ ๆ
ไม่มียางอาย ไม่มีความรู้แม้แต่วิธีโกงที่แนบเนียน
กว่านี้ กว่าคุณประสาทจะเสร็จเรื่อง แขกคนนี้ได้ขับรถ
อยู่กับที่หลายรอบ.

อย่าเข้าใกล้คนไม่มีหิริโอตตัปปะ

เมื่อ เรากลับมายังที่พักได้สักครู่ ก็เรียกรถแท็กซี่
ขนของไปยังบริษัทอินเดียแอร์ไลน์ เพื่อให้เขาชั่ง
น้ำหนักและขนของเหล่านั้นไปยังสนามบิน ขณะนั้น
เป็นเวลา ๑๐.๐๐ น. เรือบินจะออกในเวลา ๑๓.๐๐ น.
พวกเราจึงฉันเพนกันก่อน ๑๑.๐๐ น. ที่ร้านอาหารจีน
ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากบริษัทการบินนั้น อาหารจีนก็ไม่

พ้นข้าวผัดใส่ขมิ้นไปได้อีกตามเคย ซึ่งเราเบื่อยังกับยารุ และยิ่งผิดในการปรุงไม่ถึงข้าวผัดที่บอมเบย์เราก็ยิ่งเหม็นเบื่อเป็นทวีคูณ ไม่มีทางที่จะทวีหารทวีลบไปได้เลย แกงจืดก็มีแต่น้ำโจ๊งเจ๊งยังกับควายจะว่ายได้ แต่พวกเราก็พยายามฉันให้หมด เพราะเสียดายค่าอาหารและสำนึกอยู่ว่า ต้องเป็นคนเลี้ยงง่ายในขณะที่ฉันใจก็นึกว่า เอาไว้พรุ่งนี้เถอะเราจะได้ฉันอาหารลังกาชดเชย เรายังไม่ลืมคำที่หลวงตาพูดว่า The same (เหมือนกัน) เมื่อมหาทองถามหลวงตาว่า อาหารไทยที่หลวงตาฉันอยู่นั้นเป็นอย่างไรกับอาหารลังกา เมื่อเรียบร้อยแล้วทั้งพระทั้งฆราวาสจึงพากันไปขึ้นรถของบริษัทการบิน เพื่อเดินทางไปสนามบินต่อไป.

ที่อินเดียตอนใต้นี้ ปูชนียวัตถุที่สร้างไว้สูง ๆ เห็นมีแต่โคปุระหรือซุ้มประตูเทวาลัย ซึ่งดูแล้วก็เป็นดุจเจดีย์ประจำเทวาลัย และมีรูปแบบเดียวกันโดย

ทั่วไป ปูชนียวัตถุแบบนี้ทางภาคเหนือไม่มี คนอินเดีย
ที่ยังนับถือฮินดูมั่นคงอยู่มาก คนอินเดียพูดมาก
พูดเก่ง พูดนาน ชอบพูด เรื่องที่พูดต้องเป็นเรื่องดี
ของตน ไม่จำเป็นแล้วจะไม่พูดถึงความบกพร่องของ
ตน การโต้ตอบคนอินเดียก็เก่ง มีคราวหนึ่งพระมหา-
เถระไทยรูปหนึ่งถามแขกฮินดูว่า พวกคริสต์เขาว่า
พระเจ้าของเขาเป็นผู้สร้างโลกนี้ พวกมุสลิมก็ว่าพระ-
เจ้าของเขาสร้างโลกนี้ พวกฮินดูก็ว่าพระเจ้าของตน
สร้างโลกนี้ ก็โลกนี้มีโลกเดียว แต่ผู้สร้างมีตั้งสาม
และต่างก็ว่าเป็นผู้สร้างเอง อย่างนี้พระเจ้าของใครจะ
เป็นผู้สร้างโลกนี้กันแน่ แขกฮินดคนนั้นตอบว่า คง
เป็นพระเจ้าของฮินดูเป็นผู้สร้าง เพราะพระเจ้าของ
ฮินดูเกิดก่อนพระเจ้าอีกสององค์นั้น.

ในระหว่างการเดินทางไปสนามบินนั้น พวกเรา
แทบไม่ได้พูดกันเลย คงต่างคนต่างก็มีเรื่องที่จะคิด.

เราคิดว่า ไฉนหนอศาสนาพุทธซึ่งเกิดในอินเดีย

จึงอยู่ในอินเดียไม่ได้ กลับไปเจริญงอกงามในที่อื่น ศาสนาเชนเสื่อมก็ยังอยู่ดีกินดีในอินเดีย โบสถ์ของเขาแต่ละแห่งล้วนแต่งามเลิศ ที่เป็นอย่างนี้ อาจเป็นเพราะ

๑. อุบายแซกแซง หรือครอบคลุมของศาสนาฮินดู โดยกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเป็นพระนารายณ์อวตาร ดังนั้น คนนับถือพระพุทธเจ้าหรือพระนารายณ์ก็มีค่าเท่ากัน ผลสุดท้ายคงเหลือแต่พระนารายณ์ พระพุทธเจ้าหายไป.

๒. ชาวอินเดียส่วนใหญ่ชอบทำเหตุน้อยแต่ให้ได้ผลมาก ชอบอ้อนวอนให้ได้สิ่งที่ตนต้องการมากกว่าที่จะทำเหตุให้สมผล พระพุทธศาสนาไม่ใช่ศาสนาแห่งการอ้อนวอน แต่เป็นศาสนาแห่งการกระทำเหตุให้สมผล จึงไม่ถูกกับอัธยาศัยของพวกอินเดียพวกนั้น.

๓. คนอินเดียส่วนมากเชื่อง่าย ศาสนาพุทธ

ไม่ใช่ศาสนาแห่งความเชื่องง่าย ๆ คนอินเดียยอมรับในเรื่องวรรณะ แม้ผู้อยู่ในวรรณะต่ำถูกผู้อยู่ในวรรณะสูงเหยียดหยามอย่างไร ก็ยอมรับโดยไม่ตอบโต้ คือยอมรับฐานะอันเลวที่คนชั้นสูงยื่นให้โดยไม่คัดค้าน แต่ศาสนาพุทธไม่มีวรรณะ เขายอมรับสิ่งที่เป็นผลเสียแก่ตน สิ่งที่เป็นผลดีกลับไม่รับ.

๔. บริษัทสี่มี ภิกษุ อุบาสก อุบาสิกา เป็นต้นของพระพุทธศาสนาเอง ที่ ก. แตกสามัคคีกัน เห็นแก่หมู่แก่คณะ จนลืมนึกถึงส่วนใหญ่คือพระศาสนา ข. ประพฤตินอกธรรมนอกวินัย นำลัทธิภายนอกเข้ามาปะปนกับพระพุทธศาสนา จนแยกนิกายและบางนิกายกลายเป็นศาสนาแห่งเวทมนตร์คาถาแห่งการหลงผิดธรรมผิดวินัยไปก็มี ในหนังสือ Social Reconstruction by Ruddha and Dayananda มีใจความย่อว่าราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ หลังจาก

พุทธปรินิพพานพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมไม่มีเหลือเป็นหลักอยู่ในอินเดียแล้ว จะมีบ้างก็กระเส็นกระสายเต็มที แต่พระพุทธศาสนาที่เป็นหลักอยู่ในตอนนั้น จนถึงตอนพินาศ เพราะน้ำมือพวกมุสลิมนั้น คือพระพุทธศาสนานิกายอื่นซึ่งหนักไปในทางเวทมนตร์คาถาและความเป็นนักพูดตามหลักปรัชญา มากกว่าเพื่อความหลุดพ้นตามจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดม ตอนที่หลวงจีนฮวนฉ่าง (ถังซำจั๋ง) และหลวงจีนอี้จิง (ไอสิง) ไปอินเดียนั้น พระพุทธศาสนาแบบอิทธิฤทธิ์ และแบบปรัชญากำลังเฟื่องที่เดียว.

พระพุทธศาสนา เมื่อคนในประเทศใด ส่วนมากนับถือเฉไปในทางอิทธิฤทธิ์หนักกว่าทางละชั่วประพฤติดีทำใจให้บริสุทธิ์แล้ว ผลสุดท้ายของประเทศนั้น ๆ ก็อาจทายได้ ถ้าเราได้ศึกษาประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดียครั้งนั้น คือตั้งแต่

พุทธศตวรรษที่ ๑๐ ไป และในอาณาจักรศรีวิชัย กับในธิเบต.

เมื่อ รถมาถึงสนามบิน พวกเราก็เข้าห้องภาษี เนื่องจากที่นี่เป็นแห่งสุดท้าย พิธีรีตองจึงมีมาก เจ้าหน้าที่เขาจะถามถึงสิ่งของต่าง ๆ ว่ามีเท่าไร มีเงินหรือเอกสารเกี่ยวกับการเงินอะไรบ้าง แล้วจดลงไปบนแบบหรือใบแจ้งของเขา พวกเราได้จัดกระเป๋าเป็นกอง ๆ สำหรับแต่ละคน คนละ ๒-๓ ชิ้น ต่อจากนี้เจ้าหน้าที่ของสนามบินจะมาตรวจของตามใบแจ้งที่คนแรกได้จดไว้ และเรียกเจ้าของไปดูแล้วใช้ชอล์กขีดเป็นเครื่องหมายไว้ที่ของมีกระเป๋าเป็นต้นทุกชิ้น เสร็จแล้วก็ขนขึ้นเรือบิน ออกจากห้องนี้แล้วต้องไปยังห้องอื่นอีก เพื่อแสดงใบตรวจของเทศบาลให้เจ้าหน้าที่เหล่านั้นดู ครั้นแล้วจึงได้เข้าไปพักยังห้องสุดท้ายคือห้องพักคนโดยสารู ท่านชินานันทะได้อุตส่าห์ติดตามมาส่งและช่วยเหลือพวกเราจนถึงห้องสุดท้ายแล้วจึงลา

กลับ ท่านผู้นเออเพื่อต่อพวกเราดีมาก ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะได้บริจาคค่าบำรุง ๑๐๐ รูปีแก่สมาคมมหาโพธิที่ท่านชินานันทะดูแลอยู่ที่มัทราสนี้.

บัดนี้เหลืออยู่แต่ลำพังพวกเราแล้ว ชีวิตที่ระหกระเหินอยู่ในอินเดียเป็นเวลาว่าเดือนกำลังจะสิ้นสุดแล้ว อินเดียดินแดนแห่งที่สุดกับที่สุด เช่นจนที่สุด รวยที่สุด โง่ที่สุด ฉลาดที่สุด ร้อนที่สุด หนาวที่สุด คนไม่ใช้เครื่องนุ่งห่มเลยกับคนใช้เครื่องนุ่งห่มเป็นไอ้โม่ง ดำจนเขียว ขาวจนเห็นเส้นเลือดเป็นต้น ถือตัวที่สุด ถ่อมตัวที่สุด บัดนี้เรากำลังจะลาจากแล้ว เมื่อไรเล่าจะได้มีโอกาสกลับมาอีก ?

พอได้เวลาก่อน ๑๓.๐๐ น. เล็กน้อย พวกเราได้เดินเป็นขบวนไปขึ้นเรือบิน โดยมิได้ลำลาใครเลย เพราะไม่มีใครจะให้ลา เราพยายามดูแผ่นดินอินเดียโดยรอบ ๆ เป็นครั้งสุดท้ายแล้วเข้าไปนั่งในเรือบิน รัดเข็มขัดเรียบร้อยแล้วพอได้เวลา ๑๓.๐๐ น. เรือบินก็พาเหาะขึ้นสู่ฟ้า.

การบินขึ้นของเรือบินอินเดียในประเทศได้เป็นไป
ตามแบบฉบับของเขา คือนักจะดิ่งขึ้นในเมื่อพ้นจาก
พื้นดินแล้วก็ดิ่งวืดขึ้นไปเลย เรือบินเป็นเรือบินแบบ
ดาโกต้าสองเครื่องยนต์ อากาศไม่ดีเรือแล่นไม่เรียบ
แทบตลอดเวลา พนักงานหญิงประจำเรือบินลำนี้ม
คนเดียวเป็นลูกครึ่งแขก-ฝรั่ง หน้าตาไม่สดุดตา แต่ง
ตัวแบบพนักงานเรือบินหญิงทั่วไป คือใช้ผ้านุ่งสีฟ้า
เสื้อสีขาว รองเท้าส้นต่ำ.

พวกเราแทบทั้งหมดเว้นแต่ท่านเจ้าประคุณหัวหน้า
คณะกับเรา นอกนั้นชุลมุนอยู่ด้วยการเขียนข้อความลง
ในแบบต่าง ๆ ถึงคนละสี่ชุด ที่เจ้าหน้าที่เขาส่งให้ทำ
จนไม่ได้นึกถึงความน่ากลัวของการแล่นสูง ๆ ต่ำ ๆ ของ
เรือบิน เดินทางไปในกลางหาวได้สักไม่เกิน ๒ ชั่วโมง
เรือบินก็เตรียมลงที่สนามบินเมือง Trichinopoly ด้วย
วิธีลงอย่างฮวบฮาบอีกเช่นเคย ที่นี่เป็นสถานีการบิน
ขนาดย่อม และเป็นแหล่งสุดท้ายที่เราจะได้มีโอกาส

สัมผัสแผ่นดินในอินเดีย ผู้โดยสารทั้งหมดซึ่งมีไม่มาก ไม่เต็มที่นั่ง ได้พากันนำหนังสือเดินทางไปให้เจ้าหน้าที่ตรวจ แล้วเดนเลยเข้าไปที่ห้องอาหารในอาคารชั้นเดียว บนโต๊ะอาหารมีป้ายบอกไว้ว่า โต๊ะนี้สำหรับผู้ไม่กินเนื้อ โต๊ะนี้กินเนื้อ เพื่อให้ผู้โดยสารเลือกนั่งได้ถูกต้องตามความประสงค์ของตน.

พวกเราเข้าไปนั่งที่โต๊ะไม่กินเนื้อ คนรับใช้นำอาหารที่ไม่มีเนื้อเข้ามาให้ แต่ขณะนี้เป็นเวลาบ่าย พวกเราหมดโอกาสที่จะฉันได้แล้วจึงไม่มีใครรับ เป็นแต่ขอรับน้ำชาแทน คุณประสาทกับคุณสุภาพ จึงรับหน้าที่เป็นผู้พิจารณาอาหารที่เขายกมาให้แทนพวก พระ น้ำชาร้อนจัดจะฉันเร็วไม่ได้ ต้องค่อย ๆ จิบ จิบยังไม่ทันหมดถ้วยเลย มีผู้มาตามไปขึ้นเรือบินแล้ว.

พอเรือบินขึ้นแล้ว พวกเขียนข้อความลงในแบบต่าง ๆ ก็ชุลมุนเขียนกันต่อไป (และชุลมุนอยู่ด้วยการเขียนอย่างนี้จนถึงลังกา) เรือบินบินสูงประมาณ

๙,๕๐๐ พี่ต แล่นเรียบสนิทดีมาก สักครู่ก็พ้นแผ่นดินอินเดีย.

ลาก่อนอินเดีย ดินแดนแห่งพุทธภูมิที่น่าสนใจจะมีโอกาสมาอีกหรือไม่หนอ ?

เราเดินทางจากไทยแล้วมาอินเดีย เลยไปลังกา กลับมามลายูเข้าสู่ไทยอีก เมืองไทยเป็นจุดเริ่มต้นและเป็นจุดสุดท้าย แต่การเดินทางสังสารวัฏนั้น เริ่มต้นที่ไหนก็ไม่ทราบ ไปที่ไหนก็ไม่ทราบ และจะไปสุดสิ้นเมื่อไร ที่ไหน ก็ไม่ทราบอีก ช่างมืดเสียแท้ ๆ

การเดินทางในโลยังพอหาเพื่อนได้ แต่การเดินทางในวัฏฏะต้องเดินไปตามลำพังไม่มีใครจะร่วมไปด้วยได้ สมบัติพัสถานก็นำติดตัวไปด้วยไม่ได้ เราต้องเดินไปโดยโดดเดี่ยว ในทนทางอันหาที่สุดยังไม่พบ คิดแล้วน่าใจหาย น่าเปล่าเปลี่ยวใจนัก สิ่งที่จะให้ความอุ่นใจแก่เราในการเดินทางนี้ คือความ

ดี ดังนั้นจึง ควรสร้างความดีเอาไว้ให้มาก ๆ เถิด

หนังสือบางเล่มบอกว่าพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ต้องอุบัติเกิดที่ชมพูทวีป คือที่อินเดีย จากข้อความนี้ทำให้รู้สึกว่าผู้แต่งเป็นคนอินเดีย จึงพูดได้พูดเอาข้างเดียวผูกขาดประเทศของตนให้เป็นดินแดนแห่งพุทธภูมิแห่งเดียว เมื่อก่อนมาประเทศอินเดียเราได้มีความรู้สึกอย่างนี้ แต่พอมาอินเดียอยู่ในอินเดีย เห็นชาวอินเดียสักพักหนึ่ง ก็เห็นว่าคำพูดที่กล่าวนั้นน่าจะเป็นความจริง เพราะอินเดียมีอะไร ๆ ที่น่าสนใจ น่าศึกษา น่าสงสัย เป็นดินแดนของที่สุดกับที่สุดมาพบกันดังที่เคยกล่าวมาแล้ว และไม่มีที่ไหนจะให้พิจารณาสิ่งตรงกันข้ามได้เหมือนอย่างที่อินเดียนี้ อย่าว่าแต่สมัยพุทธกาลเลย แม้ในสมัยนี้กมีให้พิจารณาอยู่ไม่ใช่น้อยที่ประเทศอื่นไม่มีเหมือนประเทศนี้ ดังนี้ควรแล้วที่อินเดียจะได้เป็นพุทธภูมิ.

อนึ่งเมื่อได้อ่านเรื่องรามเกียรติ์ ได้พบว่ายักษ์

พวกพ้องทศกัณฐ์บางตนอยู่ที่เมืองบาดาล ความรู้สึก
ของเรารู้สึกว่าเมืองบาดาลนั้นอยู่ใต้ดิน แต่ที่อินเดีย
ตอนใต้ใกล้กับลังกานั้น มีเมืองหนึ่งชื่อเมืองบาดาล
แม้เรื่องนาคก็เหมือนกัน มีมนุษย์ในอินเดียพวกหนึ่ง
เรียกตัวเองว่าเป็นนาค มีเกาะหนึ่งอยู่ระหว่างเกาะ
ลังกากับอินเดีย มีชื่อว่านาคทวีป (เกาะเป็นที่อยู่ของ
คนนาค) ชาวลังกาเองเดิมก่อนที่จะนับถือพระพุทธ
ศาสนานั้นเขานับถือยักษ์ และนาค (ยักษ์เป็นพวก
ชาวดอน นาคเป็นพวกชาวน้ำ)

ในการอุปสมบทมีการถามผู้ที่จะบวชด้วยคำถาม
หลายคำถาม และมีคำหนึ่งว่า เจ้าเป็นมนุษย์หรือ ?
แล้วก็มีเรื่องอธิบายต่อไปว่า ที่ต้องถามอย่างนั้น
เพราะครั้งหนึ่งเคยมีนาค (งู) แปลงตัวเป็นคนมาบวช
เป็นพระ แล้วมีพระไปพบในเวลาที่นาคแปลงนั้น
นอนหลับ จึงรู้ว่าพระแปลงนั้นไม่ใช่มนุษย์แต่เป็นงู
เพราะเวลานอนหลับได้กลายเป็นงู เมื่อมีการสอบสวน

พระแปลงนั้น ก็ยอมรับว่าตนเป็นงูแปลงเป็นคนมาบวช เพราะอยากบวชเหลือเกิน [แต่เมื่อจะต้องสึกจากพระ (ความจริงก็บวชเป็นพระไม่ขึ้นอยู่แล้วเพราะเป็นสัตว์เดียรัจฉาน) ก็ขอฝากชื่อไว้ ในเวลาบวชพระให้เรียกคนที่จะบวชว่านาค] ดังนั้นจึงต้องถามผู้จะบวชว่า เจ้าเป็นมนุษย์หรือ ? เรืองน จะจริงเท็จอย่างไรก็แล้วแต่ แต่ที่อินเดียนั้นมมนุษย์พวกหนึ่งถือว่าตัวไม่ใช่มนุษย์แต่เป็นนาค เขานับถืองู เป็นคนเหี้ยมโหดหาศีลธรรมยาก มีอาวุธประจำมือ คอยแต่จะฆ่าฟันทำร้ายผู้อื่น คนที่ไม่ถือตัวว่าเป็นคนและเป็นผู้โหดเหี้ยมอย่างนี้ คณะสงฆ์จะยอมให้บวชหรือไม่ ขนาดโจรชั้นมหาโจรคณะสงฆ์ยังไม่ยอมให้บวชง่าย ๆ นับประสาอะไรกับคนที่มีความเหี้ยมโหดเป็นนิสัยสันดานไม่ยอมปฏิญาณตนว่าเป็นมนุษย์.

อนึ่งคนที่จะมาบวชเป็นพระนั้นต้องเป็นคนจริง ๆ เป็นมนุษย์จริง ๆ พระสงฆ์เป็นหมู่ของคนปกติไม่ใช่

หมู่ของคนสำส่อน หรือหมู่ของคนป่าคนดงคนวิกลวิการ มนุษย์ในโลกบางคนเป็นบ้า เป็นมนุษย์ไม่สมบูรณ์ เช่น เป็นคนกินคน เป็นคนคริ่งคนคริ่งสัตว์ เป็นเบ๊อ ก๊มี คนเหล่านี้ทางคณะสงฆ์จะยอมให้บวชหรือไม่ แม้แต่คนเหยมโหดคนวิกลวิการคณะสงฆ์ยังไม่ยอมให้บวช เพราะมีวินัยห้ามไว้ นับประสาอะไรกับมนุษย์ที่ไม่เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ดังนั้นการที่มีการถามว่าเจ้าเป็นมนุษย์หรือ ? นั้นอาจหมายถึงถามว่าเจ้าเป็นมนุษย์สมบูรณ์หรือก็ได้.

เรือบินขึ้นสูง ๙,๕๐๐ พี่ต (เขาบอก) มองดูพวกเขียนเอกสาร เห็นกำลังชุลมุนช่วยกันเขียนเป็นการใหญ่ แต่พอมองลงไปข้างล่างก็รู้สึกปลาดใจ และตื่นเต้น คือได้เห็นเกาะเล็กเกาะน้อยจากแหลมอินเดียใต้เป็นระยะไปจนถึงลังกา รูปร่างเกาะเหล่านี้มองจากเบื้องบนมีรูปยาวบ้างสั้นบ้าง ช่วงระยะระหว่างเกาะหนึ่งกับเกาะหนึ่งก็กว้างบ้างแคบบ้าง มีลักษณะ

คล้ายถนนถูกน้ำพัดขาดเป็นตอน ๆ ทำให้นึกถึงเรื่องหนุมานจองถนนขึ้นมาถนัดทีเดียว ทำให้รู้สึกว่าอย่างนี้เล่าท่านวาลมิกิ จึงได้บรรยายเรื่องหนุมานจองถนนไว้ในเรื่องรามเกียรติ์.

การเดินทางระหว่างอินเดียกับลังกานั้นมีสามทาง คือ ทางรถไฟ ทางเรือและทางเรือบิน ทางรถไฟนั้นออกจากแหลมอินเดียลงเรือมาขึ้นเกาะ แล้วข้ามสะพานบ้างลงเรือบ้าง ขึ้นเกาะแล่นไปบนเกาะบ้างอย่างนี้เรื่อยไปจนขึ้นฝั่งเกาะลังกา รถไฟอย่างนี้เป็นรถไฟขนาดบ้านเรา.

เมฆที่เห็นอยู่เบื้องล่างนั้นเป็นเมฆบาง ๆ มีห่าง ๆ คล้ายกับปุยสำลีบนแผ่นกระจกที่วางทับภาพสีพันทะเลงามน่าดูมาก เรือบินก็แล่นเรียบดี ยังกับนั่งอยู่ในห้องในที่พัก.

คนใจเบา เชื่อง่าย โกรธง่าย รักง่ายเปลี่ยนใจง่ายแล้วแต่ลม คือเหตุการณ์ต่าง ๆ จะมาพัดพาไป

หาความหนักแน่นมิได้ คนชนิดนี้เรียกว่า คนใจสำลี

เวลาราว ๑๖.๐๐ น.

เรือบินได้ร่อนลง ณ สนามรัตนมาลานา ที่สนามบินนี้มีคนมาคอยรับมาก เช่น รัฐมนตรีมหาดไทยของลังกา เลขาธิการองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก เลขาธิการสมาคมมหาโพธิท่านชินานันทะ เจ้าอาวาสวัดทิปทุตตมาราม มหาประสิทธิ กิตฺติสิทฺโธ แห่งวัดเบญจมบพิตร กับพระลาวอีกหนึ่งรูป คือพระมหาจันทร์สุข มีนายแพทย์ไทยสามคน และนักหนังสือพิมพ์อีกสามคนเป็นต้น ชาวลังกาเหล่านั้นแย่งกันพดแย่งกันต้อนรับแย่งกันแนะนำตัว ดูเป็นที่เอิกเริกพอควร ผลที่สุดพวกเราเลือกไปอยู่วัดทิปทุตตมารามของท่านชินานันทะ และที่พระมหาประสิทธิพักอยู่ แล้วรถก็เคลื่อนขบวนเข้าสู่เมืองโคลัมโบเมืองหลวงของลังกา.

ในระหว่างทางได้สังเกตดูผู้คนผู้ชายลังกาส่วนมาก

นุ่งโสร่งตาหมากรุก ผู้หญิงใช้เครื่องนุ่งห่มแบบอินเดีย ส่วนมากใช้สีขาว ไว้ผมยาวเกล้ามวย ไม่เคยเห็นผู้หญิงลังกาตัดผม ผิวดำมาก ฟันขาวทั้งหญิงทั้งชาย แต่ที่รู้สึกปลาดใจก็คือ คนลังกานี่แปลกกว่าที่อื่น คือ ผู้ชายรูปร่างงามกว่าผู้หญิงเป็นส่วนมาก.

ชาติที่นุ่งโสร่งนั้นมีหลายชาติ พม่าก็นุ่งโสร่ง มลายูก็นุ่งโสร่ง ชะวาก็นุ่ง เขมรก็นุ่ง ลังกาก็เช่นเดียวกัน ไม่ทราบใครเอาอย่างใคร ผู้หญิงของชาติดังกล่าวนี้ ส่วนมากไม่นิยมตัดผมหรือแต่งตัวให้ผิดจากแบบของชาติตน (เว้นแต่เขมรซึ่งตัดผมแต่งกายคล้ายคนไทย) ดังนั้นร้านตัดผม ร้านตัดเสื้อนำสมัยในประเทศเหล่านั้นจึงไม่มีเกร่ออย่างในเมืองไทย การตัดผมในเมืองไทยไปไกลแล้ว แต่ที่พม่าเพิ่งจะมีผู้หญิงบางคนกล้าตัดมวยแล้วตัดผม ที่เคยเห็นในเมืองย่างกุ้งนั้น บางคนตัดผมเป็นฝอยยังกับเนื้อผัด.

เครื่องแต่งตัวและการแต่งตัวยิ่งเปลี่ยนไปมาก

เท่าไร อนิจจลักษณะก็ยิ่งปรากฏมากเท่านั้น.

วัดที่ปทุตตมาราม อยู่ที่ตำบลโกตะเหนะ อันเป็น แดนของพวกคริสเตียน บริเวณหน้าวัดเป็นถนนมีห้อง แถว เมื่อเข้าไปในวัดนั้นจะเห็นว่าพื้นที่วัดไม่เสมอ กัน ตอนหน้าวัดสูงตอนหลังวัดต่ำเป็นที่ลาดของเนิน ด้านซ้ายมือเป็นเนิน บนเนินมีเจดีย์แบบแปลก ชื่อ รัตนเจดีย์ เป็นเจดีย์ผสมแบบของไทย อินเดีย พม่า ลังกา ทรงเหลี่ยมและกลมเรียวรอบขึ้นไปจนถึงยอด แหลม ถัดรัตนเจดีย์เป็นโบสถ์หรือวิหาร (เจดีย์อยู่ หน้าโบสถ์)หลังโบสถ์ซึ่งเป็นที่ลาดต่ำ ด้านซ้ายเป็น กุฏิแถวด้านขวาเป็นห้องน้ำ ต่อกับห้องน้ำเป็นห้องสมุด เมื่อรถแล่นผ่านต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งไม่เคยเห็นในเมือง ไทย ก็มาจอดที่หน้าห้องสมุด ต้นไม้ดังกล่าวนั้นมีรูป ร่างคล้ายต้นขนุน และเป็นต้นไม้ต้นเดียวที่เขาปลูกไว้ ด้านทางเข้าวัด ถัดจากตึกห้องสมุดไปทางขวามือ เป็น อาคารโรงเรียนมีสองหลัง ชื่อปรินซ์คอลเลจ บริเวณ

วัดทั้งหมดมีเนื้อที่เล็กกว่าวัดกันมาตุยาราม และสอาดพอใช้.

ทางวัดได้จัดให้พวกเราแยกทั้งหมดพักอยู่ที่ห้องสมุดชั้นล่าง และให้มหาทองกับมหาประจวบไปพักที่กุฏิ ห้องสมุดมีสองชั้น มีบันไดสำหรับขึ้นไปยังชั้นบนอยู่ข้างนอกอาคาร เวลาขึ้นไปยังชั้นบนไม่ต้องผ่านห้องชั้นล่างเลย และที่หน้าห้องสมุดนี้มีนักเรียนมาตั้งแถวต้อนรับคณะพวกเรา ซึ่งส่วนมากเป็นนักเรียนหญิงอยู่ในชุดเสื้อขาวกระโปรงสีน้ำเงินอันเป็นเครื่องแบบของโรงเรียน.

เมื่อมาถึงที่พัก แทนที่จะได้พัก กลับต้องชุลมุนวุ่นวายกับพวกที่ไปรับที่สนามบินและตามมาส่งที่วัด กับพวกที่มาคอยต้อนรับที่วัด กว่าจะเบาบางก็มืดถึงอย่างนั้นก็ยังไม่หมดเสียทีเดียว ยังมีคนไปคนมา คนแอบดู โผล่ดูทางหน้าต่างบ้าง ทางประตูบ้างเสมอ แม้ว่าจะมีฝนตกลงมาบ้างก็ตาม จนประมาณสองทุ่ม

เศษจึงหายไป เราจึงไปเข้าห้องน้ำ.

ที่ห้องน้ำ ด้านหน้าห้องมีสิ่งก่อสร้างคล้ายกับเป็นบังตาบังไว้ ตัวห้องน้ำแบ่งเป็นห้องน้ำ ห้องส้วม ห้องทั้งน้ำทั้งส้วมเป็นห้องเก่าจึงชำรุด ที่หน้าห้องน้ำมีอ่างอาบน้ำใบใหญ่แต่ขณะนี้แตก เขาจึงนำมาไว้ที่หน้าห้องน้ำนั้น และถูกลดฐานะลงมาเป็นที่ซักผ้า ห้องน้ำมีห้องเดียว ห้องส้วมมีกว่าหนึ่งห้อง ตั้งแต่ออกจากมัทราสมายังไม่ได้เข้าห้องน้ำที่ไหนเลย ฉันเช้าฉันเพนที่อินเดียแล้วเพิ่งมีโอกาสมาเที่ลังกาเอาตอนนี้ ซึ่งดูแล้วกแปลกดีคล้ายฝันหรือน่าจะเป็นเรื่องพูดกันเล่น ๆ แต่กเป็นเรื่องจริง.

คนรัชกาลที่หนึ่ง ถ้าใครพูดถึงเรื่องเหาะเหินเดินฟ้า เขาเชื่อ แต่ถ้าใครจะพูดว่ามีเรือบินรถไฟ เขาเป็นไม่เชื่อ คนสมัยนี้ ใครพูดเรื่องเหาะเหินเดินลมคนฟังจะหาว่าพูดเพ้อ แต่ถ้าพูดเรื่องเรือบินเรือดำน้ำรถไฟเขาเชื่อ ตามคัมภีร์โบราณบอกว่าต่อไปคนจะ

เป็นหนุ่มเป็นสาวตลอดกาล พอลงจากบ้านแล้ว จำกัน ไม่ได้เพราะหน้าเหมือนกัน น้ำจะมีเปี่ยมตลิ่งขนาดกา กินได้ ไม่มีน้ำท่วม และยังมีเรืออีกเยอะแยะ บางคนอาจคิดว่าเป็นไปไม่ได้ แต่บางคนว่าอาจเป็น ไปได้ อย่างเรื่องน้ำนั้นเมื่อมีการชลประทานดีถึงขนาด แล้ว ทำไมจะทำอย่างนั้นไม่ได้ เรื่องคนหน้าตา สะสวยเหมือนกันนั้นก็เช่นเดียวกัน เมื่อความเจริญ ทางด้านการผ่าตัดตบแต่งหน้า หรือความเจริญทาง วิทยาการ เจริญถึงขนาดแล้ว ทำไมจะทำอย่างนั้น ไม่ได้ ขณะนี้มีบ้างแล้ว อนึ่งธรรมดาความสวย ความงามนี้ย่อมมีแบบเป็นมาตรฐาน คราวนี้ถ้าใคร อยากสวยก็เลือกเอาตามแบบนั้น เมื่อเป็นอย่างนี้ ใน ที่สุดพอลงจากบ้าน คนก็จำกันไม่ได้เพราะหน้าเหมือน กันโดยทั่วไป.

สิ่งที่อาจเป็นไปไม่ได้ แต่ก็อาจเป็นไปได้ สิ่งที่อาจมี แต่ก็อาจจะไม่มี เพราะฉะนั้นจึงไม่ควร

ประมาทในเรื่องทั้งหลาย.

พวกเราได้รับคำบอกเล่ามาก่อนว่า ที่ลังกานี้มีสุภาพสตรีไทยที่เคยติดต่อกับพระไทยอยู่คนหนึ่ง เธอเป็นคนภาคอิสาน ได้สามีเป็นแขกลังกา มีลูกสาวกับแขกคนหนึ่ง วันนี้ตอนสามทุ่ม ไทยเลดี้ (แขกคนบอกเขาเรียกอย่างนี้) จะมาหาพวกเรา พอเลยสามทุ่มเล็กน้อยไทยเลดี้ พร้อมทั้งสามีแขกและลูกสาวก็มาถึง แขกผู้สามีผิวดำกินหมากปากแดงหน้าตาคมสันตัวเล็ก แต่งตัวด้วยใช้กางเกงขายาว ไม่ใช้โสร่ง ซึ่งคงจะมีความรู้สึกติดไปจากเมืองไทย แกพูดไทยได้พอรู้เรื่องกัน ลูกสาวเอาไว้ผมยาวไม่ดัด อายุประมาณ ๑๒ ปี ใช้กระโปรงขาว ใช้สร้อยคอสร้อยข้อมือ อย่างคนไทย ผิวสีจาง พูดไทยได้น้อยกว่าพ่อเสียอีก เคยเรียนหนังสือไทย ร้องเพลงไทยได้บ้าง มีอาการอาย ๆ คนแปลกหน้า หรืออายพระแบบคนไทย ส่วนไทยเลดี้นั้นชื่อจันทร์สมุทร์ บ้านเดิมอยู่อำเภออำนาจ

เจริญ จังหวัดอุบลราชธานี ที่จะมาได้คู่เป็นแขกลังกา
นั้น ก็เป็นเรื่องไม่คาดไม่ฝัน เพราะอยู่ไกลกันเหลือ
เกิน แต่แขกลังกาคนนี้ได้ข้ามน้ำข้ามทะเลไปขายผ้าที่
อำเภออำนาจเจริญ เกิดไปพบกันเข้าชอบพอกันก็เลย
อยู่กินด้วยกันจนเกิดลูกหญิง ต่อมาแขกผู้สามีชวน
ให้ไปทำมาหากินที่ภูเก็ต เธอก็ตามมาอยู่ที่ภูเก็ตด้วย
มาอยู่ที่ภูเก็ตหลายปี ต่อมาสามีแขกชวนมาลังกาเพื่อ
จะได้มาเยี่ยมญาติดูบ้านเมืองของสามีบ้าง ครั้งแรก
เธอไม่ยอมมาด้วย เพราะไม่อยากจากเมืองไทยไป
นาน ๆ และกลัวทะเล เมื่อสามีอ้อนวอนบ่อย ๆ เข้า
และให้คำมั่นสัญญาต่าง ๆ เช่นจะไม่มาอยู่ลังกา จะ
ต้องกลับเมืองไทย เธอจึงใจอ่อนแล้วติดตามมา ใน
ระหว่างลงเรือเดินทะเลมาเกาะลังกานั้น เธอเมาคลื่น
เสียแทบสลบ เมื่อมาถึงลังกาแล้วได้พบกับญาติ
พี่น้องของสามี ซึ่งทุกคนต่างต้อนรับเธอดีมาก เธอ
มาอยู่หลายเดือนแล้วคิดถึงบ้านเต็มที อยากจะกลับ

ก็กลับไม่ได้ และทอยู่ทนกไม่รู้ว่าอยู่ในฐานะอะไร เป็นคนไทยก็ไม่ใช่ คนลังกาก็ไม่ใช่ สถานทูตไทย (ในตอนนั้น) ก็ยังไม่มี เวลานี้อยู่ในฐานะเป็นคนจรจัด ถ้าทางการลังกาเขาเอาเรื่องจะลำบาก แล้วเธอก็หันไปเล่นงานสามีแขกว่าหลอกให้เธอมา และขู่สามีต่อไปว่า เธอต้องทิ้งบ้านทิ้งเมือง พ่อแม่ญาติพี่น้องมาทุกข์มายากทนเพราะสามี ถ้าสามีคิดนอกใจละก็เธอต้องฆ่า รู้สึกว่าสามีกลัวเธอมาก เธอจะพูดอะไรสามีเป็นคล้อยตามทุกอย่าง เธอเป็นคนผิวดีคือผิวขาวเหลืองผิดกับคนลังกาทั่วไป รูปร่างก็ดีกว่าดังนั้นจึงรู้สึกว่าสามีแขกพูมใจในเธอมาก วันนี้เธอแต่งตัวใช้สีชมพูทั้งชุด กระโปรงกับเสื้อไม่ติดกัน ใช้สร้อยคอสร้อยข้อมือต่างหูแหวนแพรวพราวทีเดียว ผมก็ดัดแบบไทยเสียด้วย แถมทาปากเขียนคิ้วพร้อมแต่ทพิสดารกคอ เธอคาดเข็มขัดนากทับเสื้อสีชมพูเข็มขัดนากเส้นนี้คงเป็นเส้นเดียวที่มีอยู่ในลังกา.

ในตอนแรก เธอคุยด้วยภาษาไทยภาคกลาง ได้พูดแต่เพียงธรรมดา แต่พอรู้ว่าพวกเราบางท่านเป็นคนภาคเดียวกับเธอเท่านั้นเอง คำพูดแบบภาคนั้นก็ไหลออกมาทีเดียวคล้ายกับทำนบพัง หรือคนระหายน้ำพอพบน้ำก็ดื่มเอา ๆ เธอพูดคนเดียวหัวเราะคนเดียวน้ำลายแตกเป็นฟองติดอยู่ที่มุมปาก พวกเราได้แต่นั่งฟังนาน ๆ จึงจะพูดสักประโยคหนึ่งรู้สึกเห็นใจและสงสารคนพลัดบ้านเมืองมา ทิ้งญาติพี่น้องมาอยู่เมืองไกลไปอยู่กับคนต่างชาติต่างภาษา พอได้พบคนชาติเดียวกัน และอยู่ภาคเดียวกันก็ย่อมจะดีใจมากเป็นธรรมดา และอยากพูดคำของภาคนั้นให้สมอยาก เธอคุยอยู่ห้าทุ่มเศษจึงลากลับด้วยอาการที่ยังไม่อยากกลับ แต่เห็นว่าดึกมากแล้วจึงจำต้องลากลับ.

บรรดาทุกข์ใจที่สำคัญทั้งหลาย ความคิดถึงบ้านนับว่าเป็นทุกข์ที่สำคัญอย่างหนึ่ง.

วัดทิปทุตตมารามนี้เป็นสำนักเรียนใหญ่แห่งหนึ่ง เป็นวัดซึ่งมีชื่อมาก ชาวลังกาถือกันว่าเป็นวัดไทยทั้งนี้ เพราะสมัยหนึ่งมีเจ้านายไทยพระองค์หนึ่ง เคยผนวช และประทับอยู่จนเป็นสมภารเจ้าวัด พระองค์ได้ทางสร้างความเจริญให้แก่วัดนี้มาก จนเป็นที่รู้กันทั่วไป เจ้านายพระองค์นี้ คือพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ (หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย)

พระองค์เป็นโอรสของพระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมขุนราชสีห์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของในหลวงรัช-กาลที่ ๓ พระองค์ประสูติเมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๓๙๕ ทรงเริ่มเรียนภาษาอังกฤษครั้งแรกที่เมืองสิงคโปร์ แล้วได้ไปศึกษาต่อที่อังกฤษในวิชาวิทยาศาสตร์ และศิลปประยุกต์ เมื่อสำเร็จแล้วได้เสด็จกลับเมืองไทยชั่วระยะหนึ่ง แล้วเสด็จกลับไปศึกษาต่อที่อังกฤษอีก.

พระองค์ทรงมีความสามารถมากทรงได้รับรางวัลในด้านการปฏิบัติงานด้านวิศวกรรมโยธา ในด้านศิลป

การก่อสร้าง การสำรวจพื้นที่ และคณิตศาสตร์เป็นต้น พระองค์ทรงได้รับความยกย่องให้เป็นสมาชิกที่สมาคมมิเกียรติหลายแห่ง ในอังกฤษเช่น King's Callege London เป็นต้น.

พระองค์ได้ดำรงตำแหน่งที่สำคัญหลายตำแหน่ง เช่นตำแหน่งทางการทูต และได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันเอก ในปี พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้เสด็จกลับเมืองไทย และได้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมไปรษณียโทรเลข แต่ในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ พระองค์ได้เสด็จไปลังกา และผนวชอยู่กับท่านราชครู ศรีสุภูติ และประทับอยู่ที่วัดที่ปทตมารามนั้น พระองค์ทรงรวบรวมเครื่องแบบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเหรียญตราทั้งหมดบรรจุไว้ในรัตนเจดีย์ ซึ่งพระองค์ได้ออกแบบสร้างขึ้นโดยเป็นแบบผสมระหว่างไทย ลังกา พม่า และอินเดียดังกล่าวแล้ว ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้มีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ในรัตนเจดีย์นี้ด้วย.

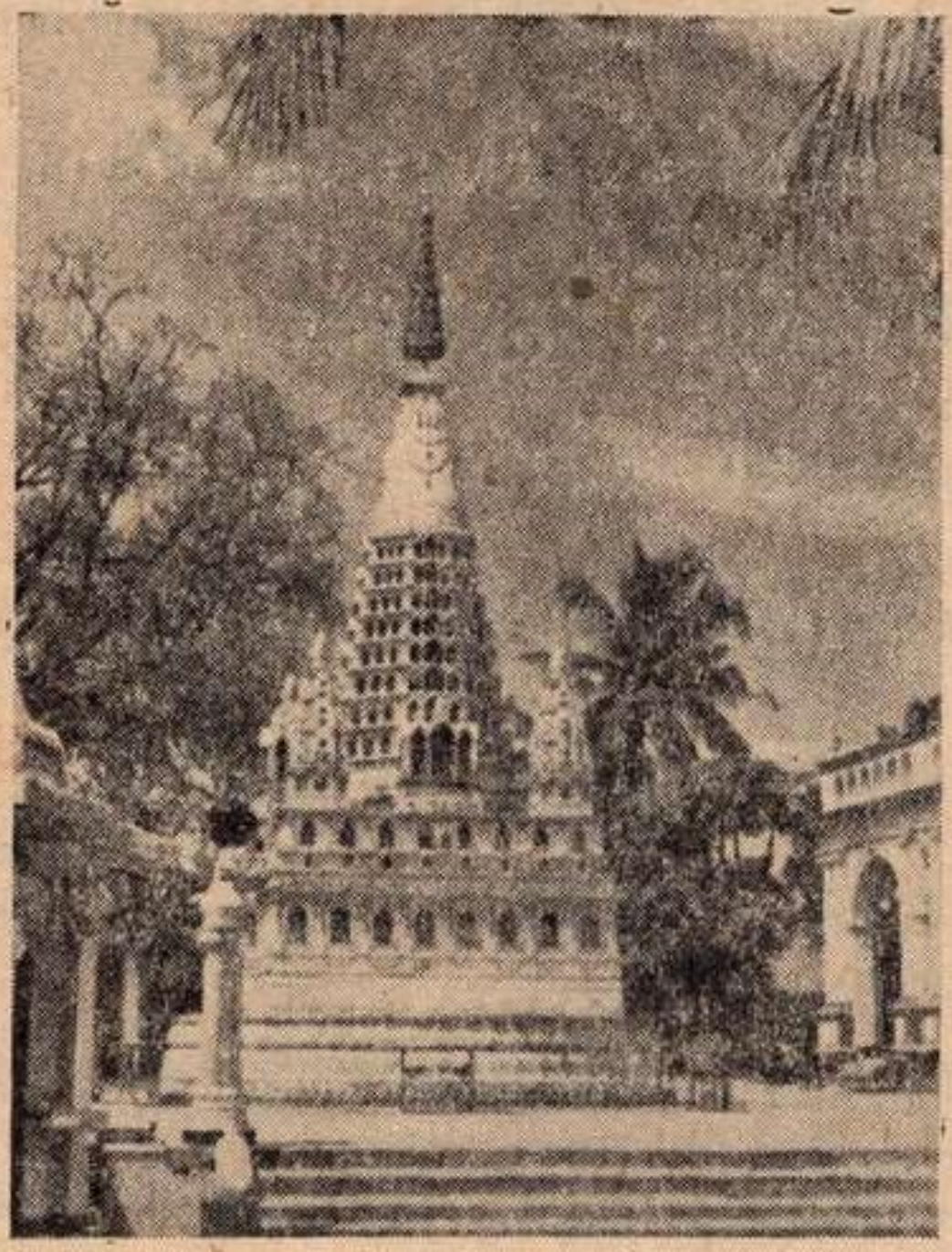

รัตนเจดีย์

เดิมวัดทิปทุตตมารามนี้ไม่ใหญ่โตเท่าในปัจจุบัน นี่เมื่อเจ้าอาวาสรูปแรก คือท่านมิเกตวัตเต คุณานันทเถระถึงมรณภาพ พระองค์จึงทรงได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าวาสรูปที่สอง พระองค์ทรงสร้างถาวรวัตถุขึ้นมากมาย ทรงต่อสู้กับพวกศาสนาคริสต์อย่างหนัก

เพราะที่บริเวณโกตะเหนะนี้ ประชาชนเกือบ ๑๐๐%
เป็นคริสต์ โบสถ์ ST. Thomas ซึ่งเป็นโบสถ์คริสต์ที่
ใหญ่ที่สุดในลังกา ก็อยู่ที่นี่ เพื่อป้องกันมิให้เยาวชน
ลังกาไปเป็นคริสต์ และเพื่อให้เยาวชนลังกาที่เริ่มหรือ
ที่เป็นคริสต์แล้วกลับมาเป็นพุทธศาสนิกชนอีก พระ-
องค์จึงทรงสร้างโรงเรียน ให้นักเรียนเล่าเรียนโดยมิ
ได้เก็บค่าเล่าเรียนทั้งหญิงทั้งชาย ซึ่งตั้งอยู่จนทุกวัน
นี้ ขณะนี้มีสาขาถึง ๘๒ แห่ง และแยกเป็นสอง คือ
โรงเรียนชายเรียกปรินซคอลเลจ โรงเรียนหญิงเรียก
คุณานันทะวิทยาลัย ดังกล่าวมาแล้ว.

พระองค์ทรงเป็นที่รู้จักของชาวลังกาทั่วไป ในนาม
ว่า Prince Priest ในระหว่างที่ทรงสมณเพศได้เผ้า
ในหลวงรัชกาลที่ ๕ สองครั้งเมื่อในหลวงเสด็จยุโรป
และทรงแวะที่ลังกา อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ. ๒๔๕๔
พระองค์ได้ลาผนวช แล้วเสด็จกลับประเทศไทย
ขณะนั้นมีพระชนม์ ๖๐ พระองค์ทรงมีความเป็นอยู่

อย่างเงียบสงบจนถึงวันที่ ๑๖ มีนาคม ๒๔๗๘ จึงสิ้นพระชนม์ รวมพระชนมายุได้ ๘๓ พรรษา.

ท่านชินานันทะ สมภารวัดทิปทุตตมาราม รูปปัจจุบันนี้ ก็เป็นศิษย์ของพระองค์ท่าน และได้นามฉายาเมื่อตอนบวชว่าชินวังสะ เมื่อพระองค์ลาผนวชแล้วท่านชินานันทะได้เป็นสมภารแทน เรียกว่าชินวังสะ เอม. ชินานันทเถระ.

การต่อสู้กับพวกคริสต์เป็นเรื่องที่น่าเห็นใจมากพระองค์มิได้รับการสนใจจากผู้ใหญ่ในวงการรัฐบาลลังกา ในครั้งนั้นเลย ทั้งนี้เพราะชนชั้นปกครองเป็นคริสต์ ตรงกันข้าม ชนชั้นปกครองกลับพยายามขัดขวางการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระองค์เสียอีก ซึ่งเป็นระเบียบของชนชั้นปกครองที่เป็นคริสต์ในประเทศที่เป็นชาวพุทธ (ถ้าชนชั้นปกครองที่เป็นคริสต์ไม่ปฏิบัติอย่างนี้ ก็จะมีเสียงแหวมาจากผู้ยิ่งใหญ่พร้อมทั้งนำนรกมาวางไว้ตรงหน้าเพื่อขู่ และนำสวรรค์มาไว้

ตรงหน้าเพื่อล่อให้ปฏิบัติเพื่อขัดขวางชาวพุทธ ที่พูดนั้นมิใช่พูดเอง แต่จะสืบความจริงได้ในลังกา ญวนและไต้หวัน) พระองค์ได้สหายที่เข้มแข็งผู้หนึ่งเป็นฝรั่งชาติอเมริกันเคยเป็นคริสต์มาก่อนแต่ต่อมาได้มานับถือศาสนาพุทธ ท่านผู้นี้คือนายพันเอกโคโลเนล ออลคอต และนางแอนนี่เมสัน ท่านได้ต่อสู้เพื่อชาวพุทธในลังกาอย่างกล้าแข็ง พันเอกออลคอต ได้ตั้งโรงเรียนแข่งกับพวกคริสต์โดยให้ชื่อว่าอานันทะ คอลเลจ ในขณะนี้เป็นโรงเรียนของชาวพุทธที่ใหญ่ที่สุดในลังกา มีสาขากว่า ๓๐๐ แห่ง นางเมสันตั้ง ร.ร.หญิงชื่อวิสาขาวิทยาลัย และขณะนี้โกตะเหนะนี้เริ่มมีชาวพุทธถึง ๓๐% แล้ว ทั้งนี้เพราะความพยายามของท่านเหล่านี้.

ชาวตะวันตกที่มีปัญญาเป็นตัวของตัวเอง คือไม่เป็นทาษของความกลัวในพระเจ้า เมื่อมาสนใจในศาสนาพุทธอย่างจริงจัง ร้อยทั้งร้อยย่อมกลับใจเป็นอย่างพันเอก ออลคอต แล้วพวกเราชาวไทยผู้เป็น

พุทธศาสนิกชนเล่าเป็นอย่างไร.

ขณะนี้ ศาสนพุทธในไทยกำลังถูกศาสนาอื่น และลัทธิการเมืองอันบีบจนปวดหัว แต่เราก็ไม่ค่อยจะรู้สึกตัวกัน รู้สึกแต่ว่าไม่เป็นไรน่ะ ๆ บางวัดมีโบสถ์มีโรงเรียนของศาสนาอันตั้งอยู่หน้าวัด พระในวัดนั้นบางรูปท่านกลับเฉยไม่หือหา หรือลัทธิอื่นมาเคาะประตูวัด ท่านก็เฉย แต่พอพระด้วยกันสร้างวัดใหม่หรือจัดศาสนกิจที่เด่น ๆ เป็นประโยชน์แก่ประชาชนเป็นผลให้ศาสนาดำรงมั่น ท่านจะหือไม่ถูกใจเห็นเรื่องย่อยเป็นเรื่องใหญ่ นี่หรือคือวิธีรักษาพระศาสนาของท่าน แต่ยังดีที่พระอย่างนี้มีเพียงไม่กี่รูปส่วนมากท่านก็ดีทั้งนั้น ในหลวงรัชกาลที่ ๔ เมื่อผนวชนั้นได้เสด็จจาริกไปตามบ้านเมืองป่าดง โดยมิได้ทรงเห็นแก่ความทุกข์ยากลำบาก เพื่อดูการพระศาสนา และความเป็นอยู่ของประชาชน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ ฯ ก็เช่นเดียว

กัน ครั้งนั้นถนนหนทางยวดยานก็ไม่สะดวกเหมือนครั้งนี้ แต่พระองค์แม้ว่าจะมีฐานะสูงส่งถึงปานนั้นก็ยังสู้ทนความยากลำบากเสียสละความสุขส่วนพระองค์เพื่อพระศาสนา และประชาชนผู้ใหญ่ของเราแต่ก่อนเคยเสียสละเพื่อพระศาสนา และประชาชนอย่างนี้แต่ชาวพุทธในบัดนี้เล่า เป็นอย่างไรบ้าง.

ที่พูดนี้มิได้หวังจะมุ่งร้ายใคร แต่มุ่งสิ่งที่สำคัญคือพระศาสนา แต่บางท่านอ่านแล้วอาจนึกหมั่นไส้ซึ่งก็ชั่งเถอะ เพราะนั่นเป็นเครื่องแสดงให้ตนท่านเองได้ทราบเองว่าท่านมีความคิดเพื่อตนเอง หรือเพื่อพระศาสนามากน้อยเพียงไร และที่พูดอย่างนี้ต้องการให้ท่านแบบเดินเงยหน้าจะได้เห็นอะไรรอบ ๆ ตัวด้วยห่างตัวด้วยจะได้อะไรอย่างกว้างขวาง ถ้าทำแบบ (พูดไปเดินก้มหน้าแล้ว ก็จะเห็นเฉพาะแต่ปลายเกือกเท่านั้นอย่างนี้ ถ้าแรงไปก็ขอขมาลาโทษด้วย.) ความมีหูกว้างตายาว ทำให้เมืองไทยรักษาเอกราชไว้ได้มาแล้ว

รัตนเจดีย์ มีบันไดขึ้นไปสู่ลานเจดีย์ ๔ ด้านเป็นบันไดกว้าง ฐานเจดีย์ตอนล่างติดพื้นเป็นฐานกลมมีลวดลายงามดี ถัดขึ้นมาเป็นฐาน ๔ เหลี่ยมสูง ๒ ชั้น แต่ละชั้นทำเป็นช่อง ๆ คล้ายทิมหาโพธิวิหารที่พุทธคยา มีชั้นละ ๓๒ ช่อง ที่มุมทั้ง ๔ ของฐานตอนบนมีเจดีย์เล็กรูปร่างคล้ายเจดีย์ ๔ มุม ที่มหาโพธิวิหาร พ้นจากนี้ขึ้นไปเป็นองค์เจดีย์ มีรูปร่างเป็นกรวยทรงสูงคว่ำ ตอนล่างทำเป็นเหลี่ยม ๘ เหลี่ยมทำเป็นชั้น ๆ ๘ ชั้นแต่ละชั้นยังทำเป็นช่อง ๆ อีกชั้นละ ๒๔ ช่องสำหรับใช้ตามประทีปเป็นพุทธบูชา พ้นจากตอนนี้ขึ้นไปเป็นรูปเจดีย์ทรงกลมสูงเรียวแบบไทย ลังกา พม่า ติดลายพวงดอกไม้ พ้นจากนี้ขึ้นไปเป็นฐาน ๔ เหลี่ยม และคอระฆังแบบไทย เหนือจากนี้ขึ้นไปอันเป็นตอนบนสุด หรือตอนยอด แทนที่จะเป็นปล้องไฉล กลับเป็นฉัตร ๙ ชั้นแบบไทย (ปล้องไฉลนั้นเดิมเอาเค้ามาจากฉัตรซ้อนฉัตร และเลื่อนไปจนจะกลาย

เป็นลูกแก้วซ้อนลูกแก้วพอมาเห็นรัตนเจดีย์นกทำให้คิดได้ถึงของเดิมอีก) รัตนเจดีย์นแม้ว่าจะเป็นของเหลี่ยมของกลมผสมกัน แต่กดูไม่ขัดตานัก เพราะเริ่มเหลี่ยม (๔ เหลี่ยม) แล้วค่อย ๆ เริ่มจะกลม (๘ เหลี่ยม) จนกลมไปในที่สุดในตอนบน เจดีย์นสูงขนาดตกสองชั้น ทาสีขาวจนดูเด่นทั้งกลางวันทั้งกลางคืน.

เจดีย์ แปลว่าสิ่งเป็นที่ตั้งของความคำนึง หรือสิ่งที่ควรสนใจ เมื่อคนมีเจดีย์ภายนอกแล้วก็ควรจะมีเจดีย์ภายในด้วย เช่นความจริงต่าง ๆ คือได้-เสีย มียศเสื่อมยศ นินทา - สรรเสริญ สุข-ทุกข์ เป็นต้นเมื่อรู้ความรู้จริง และยอมรับความจริง ใจก็สบาย แต่คนส่วนมากชอบความไม่จริงบางอย่าง เช่นอายุ ๖๐ มีคนชมว่ายังไม่แก่ยังกับคนอายุ ๔๐ ก็ชอบ แต่ปากก็พูดว่าโฮย เต็มทีมันปวดนั่นเจ็บนี่แต่ใจนั้นชุ่มชื่นนัก ถ้าใครทักว่าอายุ ๕๐ ทำไมจึงโซมยงกับอายุ ๘๐ ก็จะแหวขึ้นมาทันทีว่าฉันยังแข็งแรง

อยู่ที่นา แต่ใจนั้นอ่อนแป้วไปถนัด คนอ้วนถ้าทัก ว่าอ้วนก็โกรธ แต่ถ้าทักว่าได้ส่วนสัดดีก็ชอบใจนัก คนผอมถ้าทักว่าผอมก็ไม่ชอบ ถ้าทักว่ามีเนื้อมีหนังขึ้นเป็นอันมากอย่างนี้ก็ชอบใจ คนหัวล้าน ถ้าทักว่า ทำไมจึง เจิกเวิกไปอย่างนั้นก็โกรธ ถ้าทักว่าดูมีสง่าราศีดี ก็ชอบใจ หนังสือถ้าเป็นหนังสืออ่านเล่น (เรื่องแต่ง) ก็ชอบอ่าน แต่ถ้าเป็นหนังสือเรียนและต้องอ่านจริงก็เบื่อ อ่านแล้วง่วง เรื่องหนังเป็นวิธีหากินด้วยการทำของหลอกให้คล้ายของจริง (เฉพาะหนังเรื่อง) ถ้าชวนไปดูหนัง เขาจะถามว่าไปเมื่อไร แต่ถ้าชวนไปฟังเทศน์ซึ่งเป็นการไปหาความจริง เขาจะบอกอย่างสุภาพว่า มีธุระสำคัญต้องรีบทำ เวลาเผาผีตอนเผาหลอก มีคนเผาล้นหลาม แต่เวลาเผาจริงมีคนหลอมแหลม (ด้วยอ้างเหตุแก้ตัวว่าเผาจริงนั้นเขาเผาเฉพาะผู้ที่ใกล้ชิดกับผู้ตาย.)

วิหารประจำวัดซึ่งอยู่ถัดรัตนเจดีย์เป็นอาคารชั้น

เดียว ไม่วิจิตรอะไรนัก มีทางเข้าเป็นคูหาสามคูหาแต่เรามิได้เข้าไปในวิหารนั้น แม้ว่าจะได้แสดงความประสงค์ให้ท่านชินานันทะทราบแล้วก็ตาม ว่าเราอยากเข้าไปไหว้พระในวิหาร แต่ท่านก็เฉย ๆ และไม่ได้ให้ใครไปเปิดประตูวิหารด้วย ซึ่งไม่ทราบว่าเป็นเพราะอะไร.

บางคนพูดว่าอยู่ใกล้พ่อค้าใจเป็นอย่างหนึ่ง อยู่ใกล้พระใจเป็นอีกอย่างหนึ่งอย่างว่ากันว่า อยู่ใกล้พ่อค้ายังกับอายุจะยืนสักหมื่นปี แต่อยู่ใกล้หลวงชี (ยังกับจะ) ตายวัน (นี้) ตายพรุ่ง (นี้.)

ประเทศลังกาเป็นเกาะมีลักษณะคล้ายหยดน้ำอยู่ปลายแหลมของประเทศอินเดียตอนใต้ โดยมีเกาะเล็ก ๆ เช่นเกาะ กาพทวิป นาคทวิปเป็นต้น ตั้งอยู่เรียงรายเชื่อมระหว่างเกาะลังกากับแหลมอินเดียมีเนื้อที่ ๒๕.๓๓๒ ตารางไมล์ มีพลเมืองประมาณ ๙ ล้านเป็นชาวพุทธ ๖๐ % เป็นฮินดู ๒๐ % เป็นคริสต์ ๑๕ %

เป็นมุสลิม ๕% พื้นดินส่วนมากเป็นป่าเขา.

ลังกามีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สีหล นัยว่าเพราะประชาชน หรือกษัตริย์องค์แรกของลังกา คือพระเจ้าวิชัย เป็นผู้สืบเชื้อสายมาจากราชสีห์ และมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่าตัมพปัณณิ ซึ่งแปลว่ามีฝ่ามือแดง นัยว่าเพราะพวกพระเจ้าวิชัยเวลาขึ้นเกาะได้ขึ้นตรงที่มีดินแดง และมือเปื้อนดินจึงมีสีแดง เดิมชาวลังกานับถือยักษ์นาคต่อมาเมื่อพบพระพุทธศาสนาจึงได้หันมานับถือพระพุทธศาสนา พลเมืองทั่วไปส่วนมากผิวดำ พื้นขาว ผู้ชายมีจำนวนไม่น้อยชอบกินหมากปากแดง ตัดกับผิวสีถ่านชัดดีแท้ ๆ ปัจจุบันพลเมืองชอบนุ่งโสร่ง (สำหรับชาย) หรือผ้าขาว ชมพู เหลือง และฟ้า (สำหรับทั้งหญิงทั้งชาย แต่ส่วนมากเป็นหญิง ทั้งนี้เฉพาะผ้าสีอื่นมิใช่สีขาว) คนพื้นเมืองแบ่งเป็นพวกใหญ่ ๆ ๓ พวกคือ พวกสีหล ทมิฬ และเบอเกอร์ ซึ่งเป็นพวกเลือดผสม คือพวกเชื้อสายฝรั่ง.

ชาวลังกาพูดเร็วที่สุดไม่เคยพบเคยเห็นคนชาติไหน พูดเร็วเท่าชาวลังกา แม้แต่แขกอินเดียก็ยังเร็วสู้ไม่ได้ เราฟังเขาพูดแล้วรู้สึกว่าไม่น่าจะฟังทันหรือฟังรู้เรื่อง เขาพูดคล้ายเด็กเล่นหรือวัลนเร็วคล้ายกับเด็กวิ่งอย่างเร็วแล้วใช้ไม้เราะรั้ว คนเก่าของไทยเราคงเคยรู้สึกในเรื่องนี้มาแล้ว จึงมีคำพูดสำหรับคนพูดเร็วว่าลนลังกา.

ภาษาลังกานอกจากจะพูดกันอย่างเร็ว ยังเต็มไปด้วยภาษามคธสำสกฤตที่ตัดบ้าง เติมบ้าง แปลงบ้าง คงไว้ตามเดิมบ้าง เช่นกัลยาณีเป็นเกลาณีหรือเกลาณียะ คิลานเภสัชชเป็นคิลัมภสะ หทัยเป็นทัยโย อารามเป็นอารามยะ สีหะคีรีเป็นสีคิริยา มหินทะเป็นมิหินตเล อุโบสถเป็นอุโบสถยะ หรือย่อเป็นโปยะ เป็นต้นเขาชอบเติมคำว่ายะ ไว้ข้างท้ายศัพท์ เหตุที่พูดเร็วเขาบอกว่า เพราะภาษาของเขาใช้คำพูดหลายคำโดยมีความหมายเพียงอย่างเดียว จึงมีความจำเป็น

โดยธรรมชาติที่จะต้องพูดมาก และต้องพูดเร็ว เพื่อให้ได้ความหมายมาก หรือรู้เรื่องมากในเวลาอันสั้น.

ชาวลังกาดั้งเดิมนั้นว่าเป็นพวกชาวเกาะเป็นยักษ์ก็คงเป็นคนอินเดียใต้นั่นเอง ต่อมาต้องผจญกับผู้มีอำนาจต่างถิ่นโดยลำดับเริ่มต้นด้วยชาวอินเดีย เช่น พวกทมิฬ ต่อมาก็เป็นฝรั่งชาวโปรตุเกส ต่อมาก็เป็นชาวฮอลันดา และมาสุดสิ้นเสียเอกราชโดยสิ้นเชิงแก่ชาวอังกฤษ เพิ่งได้เป็นเอกราชเมื่อปี พ. ศ. ๒๔๙๑ นี่เอง.

ครั้งหนึ่งลังกาเป็นดุจอาหารอันเลิศรสของฝรั่งผู้กำลังหิวโหยเมื่อสิ้น เช่นเดียวกับประเทศในตะวันออกอื่น ๆ ที่น่าสงสาร ถูกผู้หิวโหยเหล่านั้น แย่งชิงกันอย่างตะกละ และเปลี่ยนมือกันไป จนกลับเป็นตัวของตัวเองได้อีก ประเทศที่เคยตกไปเป็นเหยื่อของพวกเสือหิวเหล่านั้นจึงรู้จักคุณค่าของความเป็นเอกราชเป็นอย่างยิ่ง ไม่เหมือนประเทศที่เป็นเอกราชมานาน

จนชินกับคุณค่าของเอกราช และชินเกินไปจนชา ไม่คิดถึงและไม่รู้สึกในความสำคัญหรือค่าของ ความเป็นเอกราช แม้ว่าประเทศเพื่อนบ้านเขาจะเสียเอกราช และดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้ได้เอกราชคืน ให้เห็นตำตาก็ตามทีนเพราะ

"ความชินเกินไป ความคุ้นกันเกินไป ทำให้ชินจนไม่สนใจในค่า หรือความสำคัญ คนทะเลไม่ค่อยสนใจในความงามของทะเล กลับมาสนใจในความงามของสิ่งก่อสร้างในเมือง ส่วนคนเมืองพอว่างก็พากันออกจากเมืองไปดูความงามของทะเล"

ชาวลังกาทั่วไปอาบน้ำวันละครั้ง ในเวลาก่อนอาหารกลางวัน และนิยมดื่มน้ำชาใส่น้ำตาลในเวลา ๑๔.๓๐ น. กับ ตอนค่ำ ๑๙.๓๐ น. และดื่มกันเป็นกอบเป็นกำทีเดียว คือใช้ถ้วยชาใหญ่มาก ขนาดชามอิโนของเรา ชาวลังกาเป็นคนยิ้มแย้มดี มีอัธยาศัยดีเป็นคนประหยัด แม้แต่เด็กเล็ก ๆ เมื่อเขาถืออะไรอยู่

พอเราแบมือขอ แกจะไม่ยอมให้ เด็กคนไหนก็คนนั้นเป็นเหมือน ๆ กันโดยทั่วไป แต่ถ้าเราให้แกจะรับทันที

ประเพณีส่วนมาก ของลังกาคล้ายกับของอินเดีย เช่นประเพณีการแต่งงาน ซึ่งฝ่ายหญิงต้องเป็นฝ่ายให้เงินแก่ฝ่ายชาย เช่นเดียวกับของอินเดีย.

ต่อไปนี้จะพูดถึงประวัติพระพุทธศาสนาในลังกาสักเล็กน้อยก่อน

เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๖ พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งพระมหินทเถระ (ผู้เป็นพระราชโอรสของพระองค์ ซึ่งเกิดจากพระนางเวทิสา) พร้อมด้วยพระเถระอีก ๓ รูป สามเณรชื่อสุมนา ผู้เป็นพระราชนัดดาของพระองค์อีก ๑ รูป อุบาสกอีก ๑ ท่าน รวมเป็น ๖ ท่าน ไปประกาศพระพุทธศาสนาที่ประเทศลังกา ครั้งนั้นเป็นรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติส กษัตริย์ลังกาองค์ที่ ๖ ซึ่งมีเมืองหลวงชื่ออนุราธบุรี พระองค์กับพระเจ้าอโศกเป็น

พระสหายติดต่อกันโดยมิได้เคยพบเห็นกัน พระมหินทเถระได้พบกับพระเจ้าเทวานัมฯ ที่ภูเขามิสสกะ ในขณะที่พระองค์ประพาสป่า พระเถระได้แสดงพระธรรมเทศนาจูฬหัตถิปโทปมสูตรโปรดพระเจ้าเทวานัมฯ กับบริวาร ปรากฏผลว่าเป็นที่ต้องพระทัยเป็นอย่างยิ่ง เมื่อจบพระธรรมเทศนา พระราชาพร้อมด้วยบริวารได้แสดงตนรับพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ณ ที่ตรงนั้นเขาสร้างเจดีย์ขนาดย่อมไว้เป็นที่ระลึก เรียกว่า อัมพัตถละเจดีย์ ซึ่งยังมีอยู่จนในปัจจุบันนี้

พระราชานิมนต์พระเถระเข้าไปในเมือง พระเถระเข้าไปแต่แล้วก็ออกมาพักที่ภูเขานั้นอีก ที่ๆ พระเถระพักนั้นเป็นเพิงหิน พระสูตรที่พระเถระได้แสดงโปรดพระราชากับบริวารเป็นครั้งที่สองนั้น คือ สมจิตตสูตร พระราชากับบริวารยิ่งเลื่อมใสยิ่งขึ้น ครั้งนั้นมีคนบวชเป็นภิกษุสามเณรเป็นอันมาก ต่อมาพระนางอนุฬาพระมเหสีของพระราชาพร้อมด้วยบริวาร ทรงเลื่อมใส

อย่างยิ่ง มีพระประสงค์จะผนวชเป็นภิกษุณี พระราชา
ก็โปรดตามพระทัย พระเจ้าอโศกทรงทราบจึงโปรด
ให้พระราชธิดา ผู้เป็นพระกนิษฐาร่วมอุทรของพระ
มหินทเถระ และเป็นภิกษุณีชื่อ สังฆมิตตา ไปยังลังกา
ทวีปพร้อมด้วยภิกษุณีบริวาร เพื่อให้การบวชเป็น
ภิกษุณีแก่ พระนางอนุฬากับบริวาร และเจ้าหญิงสังฆ-
มิตตาได้นำกิ่งพระศรีมหาโพธิต้นเดิม ที่ตำบลอุรุเวลา-
เสนานิคม (พุทธคยา) ไปลังกาทวีปด้วย ซึ่งได้รับ
การต้อนรับอย่างมโหฬารจากชาวลังกา ถึงกับพระ
ราชาได้เสด็จลุยน้ำจมถึงพระอุระ แล้วทรงรับกิ่งพระ
ศรีมหาโพธิไปปลูกไว้ที่สวนมหาเมฆวัน เมืองอนุราธ-
บุรี ซึ่งยังคงอยู่จนบัดนี้ ก่อนหน้านี้พระราชาได้นิมนต์
ให้พระมหินทเถระ และภิกษุอื่นไปอยู่ที่สวนมหาเมฆวัน
อันเป็นสวนหลวง (ที่ได้ชื่อว่าเมฆวัน เพราะเวลา
ประกอบพิธีลงมือทำที่แห่งนี้เป็นสวน ฟ้าได้ร้องอย่าง
ผิดปรกติ) ต่อมาที่แห่งนี้ได้ชื่อใหม่ว่า มหาวิหาร

พระราชาได้ทรงสร้างเจดีย์องค์หนึ่ง ชื่อถูปาราม เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ พระรากขวัญเบื้องขวา พร้อมกับบาตรของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพระเจ้าอโศกส่งมาถวาย ถูปารามนี้เป็นเจดีย์ที่เก่าที่สุดในลังกา และยังอยู่จนในขณะนี้

พระมหินทเถระกับเจ้าหญิงสังฆมิตตาได้ปรินิพพานที่ลังกาทั้งสององค์ เมื่อพระมหินทเถระมีอายุได้ ๖๐ เจ้าหญิงสังฆมิตตามีอายุได้ ๕๙

ในสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยนี้ ได้มีการทำสังคายนา(ร้อยกรองสอบทาน) ธรรมวินัยเป็นครั้งแรกในลังกาทวีป ทำที่ถูปาราม พ.ศ. ๒๓๘ เพื่อประดิษฐานพระพุทธ

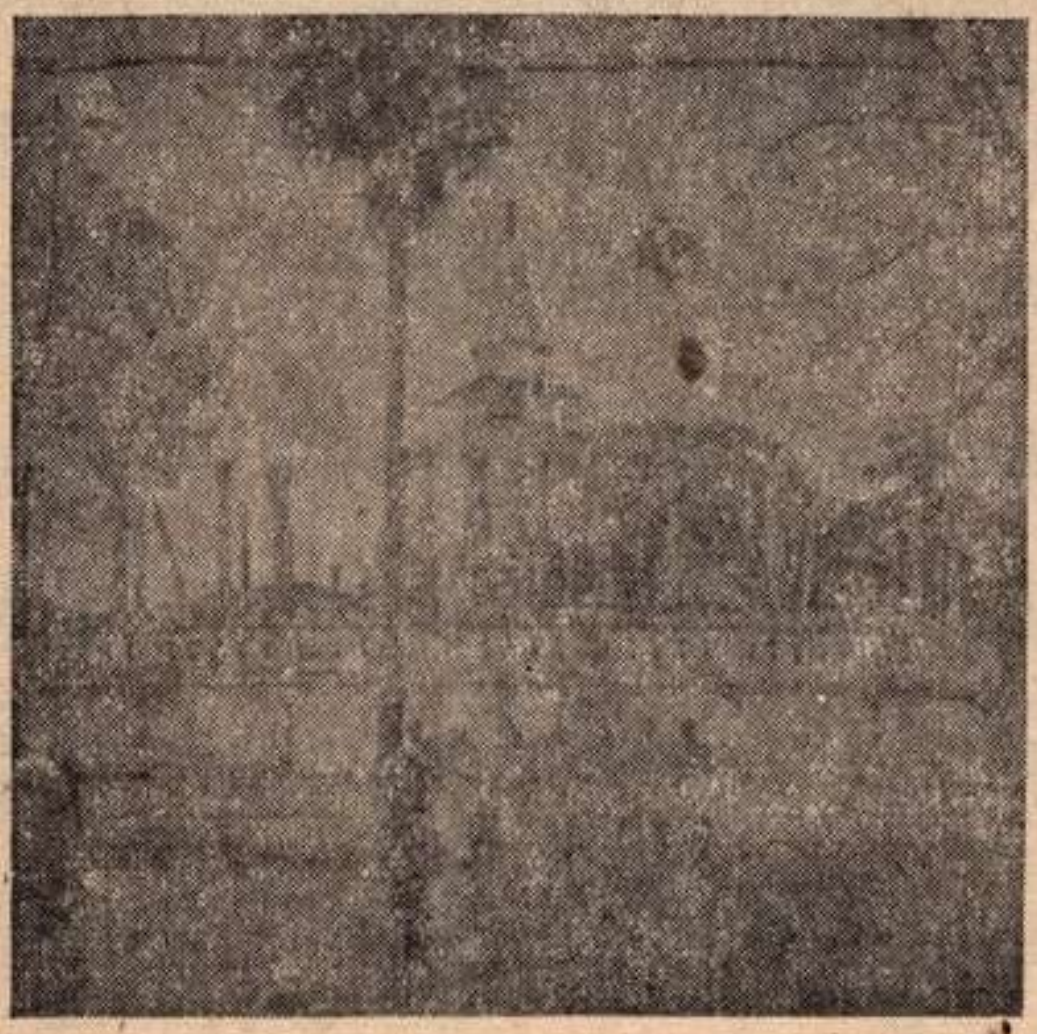

ถูปารามเจดีย์

ศาสนาให้มั่นคงในลังกา

ต่อมาประมาณ พ.ศ. ๔๕๐ ในรัชสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามินิอภัย ซึ่งได้ราชสมบัติคืนแล้ว ได้มีการทำสังคายนาอีก แล้วจารึกธรรมวินัยลงบนใบลาน นับว่าเป็นครั้งแรก ที่ได้มีการจารึกพระธรรมวินัยเป็นตัวหนังสือ การสังคายนาครั้งนี้ทำที่อาโลกวิหาร มาลัย-ชนบท (มาตเลชนบท)

ครั้งพุทธกาลได้มีการใช้หนังสือกันแล้ว แต่การศึกษาพระธรรมวินัยกลับใช้แบบมุขปาฐ คือเรียนด้วยการบอกเล่า ไม่ใช้หนังสือ แม้แต่การทำสังคายนาครั้งแรกและครั้งต่อ ๆ มา ก็ยังใช้วิธีจดจำด้วยมุข-ปาฐสืบต่อกันมาอีกจนถึงครั้งนี้ ทั้งนี้คงเป็นเพราะก่อนหน้านี้การหนังสือยังไม่เจริญพอ คนอ่านหนังสือออกมีน้อย ของที่ใช้สำหรับการจารึกธรรมวินัย ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากมายปานนั้น ก็คงหาได้ยากมาก ทั้งการจารึกก็จารึกได้คราวละชุด ถ้าหนังสือชุดนั้นถูก

ทำลาย ก็หมดกัน ผิดกับการใช้มุขปาฐ เช่นให้ภิกษุพวกนั้นจำธรรมวินัยตอนนี้ไว้ ๒๐ รูป ตอนนั้น ๒๐ รูปตอนโน้นอีก ๒๐ รูป ถ้าในจำนวน ๒๐ รูปนั้นถึงมรณภาพไปเสีย ๑๕ รูป ก็ยังเหลืออีกถึง ๕ รูป พอสืบต่อธรรมวินัยหรือศาสนธรรมต่อไปได้ อาจเป็นเพราะเหตุนี้เองท่านจึงไม่ใช้หนังสือ และใช้มุขปาฐวิธีสำหรับจำทรงศาสนธรรม แต่พอการหนังสือเจริญแล้ว คนนิยมฝากความจำไว้กับหนังสือแล้ว ท่านจึงได้ให้จารึกธรรมวินัยลงเป็นตัวหนังสือโดยอ้างว่า ต่อไปนี้คนจะมีสติปัญญามีความจำเสื่อมไม่เหมือนคนแต่ก่อน ซึ่งก็จริงของท่าน เพราะเมื่อการหนังสือเจริญสะดวกแก่การใช้แทนความจำแล้ว คนจะไปจำให้มากทำไม ฝากไว้กับหนังสือสบายกว่า และอีกอย่างหนึ่งคนยุคหลัง ๆ นี้มีเรื่องที่จะต้องจำ ที่จะต้องทำให้สมองยุ่งยาก มากกว่าคนยุคก่อน เช่นเดียวกับคนสมัยนี้มีเรื่องที่จะต้องจำต้องทำ ต้องยุ่งสมอง มากกว่าคนสมัยรัชกาลที่หนึ่ง

เมื่อคนมีเรื่องต้องจำมาก ยุ่งสมองมาก กังวนมาก ความจำก็ย่อมเสื่อมเป็นธรรมดา สู้คนที่มีเรื่องน้อยไม่ได้

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ สมัยของพระเจ้ามหานาม ได้มีการทำสังคายนาในลังกาอีก แต่เป็นการกระทำแปลอรรถกถาภาษาลังกาเป็นภาษามคธ โดยท่านพุทธโฆสะนักปราชญ์ชาวอินเดียผู้ใหญ่ยิ่ง

เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗ ในรัชสมัยของพระเจ้าปรักกมพาหุ ได้มีการทำสังคายนาอีก แต่เป็นการกระทำเพียงชำระอรรถกถาต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกแล้วนำเข้าสู่ที่ประชุมของมหาเถระสภา เพื่อการรับรองและร่วมกันรจนาฎีกาขยายความในพระบาลีและอรรถกถา

ทั้งนี้ กล่าวตามหนังสือสังคีติวงศ์ ซึ่งสมเด็จพระวันรัตในรัชกาลที่หนึ่งได้เขียนไว้เป็นภาษามคธ แต่ในหนังสืออื่นบางเล่ม เขานับการสังคายนาในลังกาเพียง ๒ ครั้ง คือครั้งแรกกับครั้งที่สอง ส่วนพม่านั้นนับการ

สังคายนาในลังกาเพียงครั้งเดียว คือครั้งที่ ๒ ซึ่งได้มีการจารึกธรรมวินัยไตรปิฎกเป็นหนังสือ ลงบนใบลาน พระพุทธศาสนาเมื่อได้ตั้งอยู่ในลังกาแล้ว ได้เจริญก้าวหน้าไปมาก ประชาชนก็ตั้งอยู่ในศีลธรรมเป็นอย่างดี แต่ก็ต้องตกอยู่ในกฎของธรรมดาคือ เจริญแล้วก็เสื่อม ๆ แล้วก็เจริญ

ในพุทธศตวรรษที่ ๙ หลวงจีนฟาเหียนได้ไปอินเดีย ตอนกลับประเทศจีนได้มาพักสังเกตการณ์พระพุทธศาสนาที่ลังกา ๒ ปี และได้จดหมายเหตุไว้ว่า

ทางเหนือของเมืองอนุราธบุรี มีสถูปใหญ่สูงประมาณ ๔๐๐ ฟีต สร้างครอบรอยพระพุทธบาท ที่ข้างสถูปนี้พระราชาได้สร้างวัดอภัยคิริ วัดนี้มีพระ ๕๐๐๐ รูป ที่วัดนี้มีพระพุทธรูปหยกสีเขียวหลายองค์ และมีพัดไหมสีขาวที่พ่อค้าจีนได้ถวายไว้ ทำให้คิดถึงเมืองจีนจนน้ำตาคลอ..... พระราชาทรงสนพระทัยในพระพุทธศาสนามาก ทรงรักษาศีลฟังธรรมเสมอมิได้

ขาด ประชาชนก็นับถือพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง.....
ตามสี่แยกในเมือง พระราชาได้โปรดให้สร้างที่แสดง
ธรรมไว้ ครั้นถึงวัน ๘–๑๔–๑๕ ค่ำ ของเดือน ประชาชน
ทั้งปวงไปร่วมฟังธรรม ณ ที่นั้น ถัดมาทางใต้ของเมือง
มีวัดหนึ่งชื่อมหาวิหาร มีพระ ๓๐๐๐ รูป

ในหนังสือประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในลังกาได้
กล่าวไว้ว่า.. ....หากใครไม่นับถือพระพุทธศาสนา
ถือว่าไม่เป็นคน บ้านเมืองร่มเย็น เบิดประตูนอน
สัตว์ป่าไม่ได้รับอันตรายจากคน

เนื่องจากครั้งโน้นมีวัดสำคัญอยู่ในเมืองอนุราธบุรี
อยู่ ๒ วัด คือ วัดมหาวิหาร (ซึ่งเป็นวัดเถรวาท) กับ
วัดอภัยคิรี (ซึ่งเป็นวัดมหายาน) วัดมหาวิหารได้กล่าว
ถึงไว้บ้างแล้ว จึงควรกล่าวถึงวัดอภัยคิรีบ้าง แล้วจะได้
ทราบว่า ศาสนาพราหมณ์ก็ได้เคยเจริญอยู่ในลังกามา
แล้วตั้งแต่ครั้งนั้นจนบัดนี้ แม้ศาสนาเชน และพุทธ-
ศาสนานิกายมหายานก็เคยไปเจริญในลังกามาแล้ว แต่

เสื่อมไป ซึ่งข้อนี้พอที่จะให้เราได้ทราบสาเหตุว่าไฉน ข้อความในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทบางตอน จึงคล้ายกับของมหายานและของพราหมณ์ เรื่องมีอยู่ว่า ก่อนที่ชาวลังกาจะนับถือพระพุทธศาสนานั้น เขานับถือศาสนาพราหมณ์ยักษ์และนาค ในสมัยของพระเจ้าปัณฑุกาภัย พระเจ้าปู่ของพระเจ้าเทวานัม ฯ พระองค์ทรงนับถือศาสนาเชนหรือศาสนาของพวกนิครนถ์ ซึ่งมีเชนขันหัวหน้าอยู่ ๓ คน ๆ ที่โปรดมากชื่อคีรี พระองค์ทรงสร้างวัดให้เชนทั้ง ๓ เมื่อพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในลังกาแล้ว ศาสนาเชนก็อับแสง ต่อมาในรัชสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัย พระองค์ได้ทรงทำลายวัดคีรีของเชน และทรงสร้างวัดขึ้นแทนที่ใหม่ ให้ชื่อว่าอภัยคีรี แล้วถวายแก่พระมหาติสสเถระ ผู้มีพระคุณต่อพระองค์ในการช่วยพระองค์กอบกู้ราชสมบัติจากพวกทมิฬ ซึ่งทั้งนี้ทำให้ทางมหาวิหารไม่พอใจมาก หาว่าพระมหาติสสะผู้รับอภัยคีรีวิหารเป็นผู้ประทุษร้ายสกุล จึงประกาศลง

บัพพาชนียกรรมแก่พระเถระ (ซึ่งเดิมอยู่ที่วัดมหาวิหารเหมือนกัน) ข้อนี้ได้ก่อให้ศิษย์ที่เป็นภิกษุของพระเถระไม่พอใจมาก พระเถระเป็นเถระผู้ใหญ่ในวัดและมีศิษย์มาก พวกมหาวิหารเห็นดังนั้น จึงประกาศลงอุกเขปนียกรรมแก่ศิษย์ของท่านซ้ำเติมลงไปอีก พระเถระจึงพาภิกษุผู้เป็นศิษย์ไปอยู่ที่อภัยคิริวิหาร ไม่กลับมาอยู่ที่มหาวิหารอีกต่อไป วัดทั้งสองนี้อยู่ไม่ห่างกัน พอมองเห็นกัน

ต่อมาพวกภิกษุชาววัชชีบุตรนิกายธัมมรุจิ (มหายาน) ได้ไปสู่ลังกาและได้รับการต้อนรับอย่างดีจากพวกอภัยคิริวิหารซึ่งกำลังหาพวก พวกธัมมรุจินี้มีความเห็นขัดแย้งกับพวกมหาวิหาร (เถรวาท) อย่างหนักคือถือว่ามีอัตตา ถือว่าพระอรหันต์อาจเสื่อมจากอริยมรรคอริยผลได้ ซึ่งข้อนี้ยิ่งทำให้ทั้งสองวัดนี้แตกกันยิ่งขึ้น

ต่อมาในรัชสมัยของพระเจ้าโวหาริกติสสะ พวกไวตุลยะ ผู้ปฏิบัติหนักทางไสยศาสตร์ ซึ่งกล่าวกัน

ว่าเป็นพวกเดียวกับพวกเดียรถีย์ปลอมบวชในพระพุทธ
ศาสนาสมัยพระเจ้าอโศกได้ไปสู่ลังกา พวกอภัยคิริวิหาร
กรับไว้อีก ต่อมาพระเจ้าโกฐาภัยทรงต้องการปรับปรุง
พระพุทธศาสนาเสียใหม่ ข้อนำให้พระเถระรูปหนึ่ง
ชออุสสลยาตสสะแห่งอภยครวหารมองเหนภย จงพา
พรรคพวกแยกตัวออกไปจากอภัยคิริวิหาร ไปสู่ทักษิณ-
คิริ ตั้งนิกายใหม่ชื่อสาคลิยะ พระเจ้าโกฐาภัยทรง
กำจัดพวกไวตุลยะจนหมดอำนาจ

สมัยนั้น พระพุทธศาสนามหายานนิกายโยคจาระ
ของวสุพันธ์ กำลังรุ่งเรืองอยู่ในมหาวิทยาลัยนาลันทา
ทอินเดีย มีโยคจาราจาริย์ผู้หนึ่งชื่อสังฆมิตรได้มาสู่
ลังกา และเกิดไปได้เป็นอาจาริย์ของราชโอรส ๒ องค์
ของพระเจ้าโกฐาภัย โอรสที่มีพระปรีชาสามารถหนึ่ง
ในสององค์นั้นคือ เจ้าชายมหาเสนะ ต่อมาได้เป็น
พระราชามีอำนาจมาก แล้วพวกไวตุลยะก็กลับมี
อำนาจอีก การกลับมีอำนาจอีกครั้งหนึ่งของนิกายนี้ได้

ก่อให้เกิดความพินาศเดือดร้อน แก่ภิกษุพวกมหาวิหาร
เป็นอันมาก เพราะพวกไวตุลยะนั้นได้ยุให้พระเจ้า
มหาเสนะออกกฎหมาย ไม่ให้ใครถวายอาหารแก่พวก
มหาวิหาร ทำร้ายและขับไล่ภิกษุพวกมหาวิหาร
จนภิกษุเหล่านั้นต้องหนีไปอยู่ทอนทุงวัดมหาวิหารไว้
ให้ร้างถึง ๙ ปี พวกไวตุลยะได้แนะให้พระเจ้ามหา-
เสนะทำลายโลหะปราสาทสูง ๙ ชั้น อันเป็นพระ
อุโบสถและกุฏิที่อยู่ในมหาวิหาร แล้วขุดดินทำสวน
พระเจ้ามหาเสนะก็ทำตาม ทั้งนี้ก่อให้เกิดความไม่พอ
พระทัยไม่พอใจ แก่พระมเหสีและอมาตย์ราชบริพาร
เป็นอันมาก ในที่สุดกองทัพของพระองค์ได้คิดกบฏต่อ
พระองค์ บังคับให้พระองค์เลิกการรังแกพวกมหาวิหาร
และได้ทำความเข้าใจกับพระองค์ ในที่สุดพระองค์
ทรงยอมรับผิด และสร้างเชตวันเจดีย์เป็นการถ่ายบาป
แล้วพวกมหาวิหารที่หลบไปอยู่ทอน ได้กลับมาอยู่ที่
มหาวิหารอีก อิทธิพลของพวกอภัยคิรีวิหารก็หยุดลง
ตั้งแต่นั้นมา

ต่อมาพระพุทธศาสนาได้เจริญบ้าง เสื่อมบ้าง ไป
ตามเหตุการณ์ของบ้านเมือง ซึ่งมีสงครามชิงราช
สมบัติกันอยู่เสมอ ระหว่างชาวลังกากับชาวลังกาบ้าง
ระหว่างชาวอินเดียกับชาวลังกาบ้าง เมืองหลวงต้อง
ย้ายไปเมืองนั้นบ้างเมืองนี้บ้าง บางครั้งพระศาสนา
เสื่อมจนต้องขอพระไปจากพม่าก็มี เช่น ในสมัยของ
พระเจ้าวิชัยพาหุที่หนึ่ง และกลับเจริญรุ่งเรืองถึงขนาด
อีกในสมัยของพระเจ้าปรักกมพาหุมหาราช ในยุคนี้
ทางพม่าและมอญได้ส่งกุลบุตรไปบวชเรียนที่ลังกา
แล้วนำไปปรับปรุงการพระพุทธศาสนาในพม่า มอญ
พระลังกาเองก็ได้ไปสู่พม่า มอญเหมือนกัน และได้
มาสู่เมืองนครศรีธรรมราช (ตามพรลิงค์) ด้วย.

ในสมัยสุโขทัยพ่อขุนรามคำแหงได้นิมนต์พระเถระ
ลังกาที่พักอยู่ที่นครศรีธรรมราช พร้อมด้วยคัมภีร์
พระไตรปิฎกเป็นต้นไปสู่กรุงสุโขทัย.

พระพุทธศาสนาในลังกา เจริญถึงขีดแล้วก็กลับ

เสื่อมอิก เพราะเหตุการณ์บ้านเมืองปั่นป่วน และศาสนาอื่นเข้ามาสู่ลังกาพร้อมด้วยอำนาจ (ราว พ. ศ. ๒๐๔๘ โปรตุเกสได้ยึดเมืองชายทะเลของลังกา เผยแผ่ศาสนาคริสต์ สึกพระเณรทำลายวัด ราว พ. ศ. ๒๑๘๓ ฮอลันดาครองเมืองในลังกาแทนโปรตุเกส และดำเนินการทำลายศาสนาพุทธเช่นเดียวกัน ราว พ. ศ. ๒๓๓๙ อังกฤษเริ่มเข้าครองลังกา) จนถึงสมัยของพระเจ้าแผ่นดินลังกา ทรงพระนามว่าพระเจ้ากิตติศิริราชสิงหะ ในลังกาทวีปไม่มีพระ มีแต่เณร พระองค์ปรารถนาจะฟื้นฟูพระพุทธศาสนาใหม่ จึงได้ส่งทูตมาขอภิกษุไทย ไปให้การบวชแก่ชาวลังกาต่อพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ (พ. ศ. ๒๒๙๓) พระไทยชุดแรกไปลังกาทวีปแต่ไปไม่ถึง เพราะเรืออับปาง ถึงมรณภาพหมด แม้จะรู้อยู่ว่ามีอันตรายถึงชีวิตอย่างนี้ พระไทยชุดที่สองซึ่งมีพระอุบาลีเป็นหัวหน้าคณะ มีพระอริยมุนีเป็นรอง ก็ยังตั้งใจไปลังกาอีกโดยมิท้อถอย

เพราะเห็นแก่พระศาสนา และการเดินทางไปลังกา
ครั้งนี้เป็นผลสำเร็จ พระไทยได้ให้การบวชแก่ชาว
ลังกาเป็นอันมาก เวลานี้พระลังกานิกายสยามวงศ์
หรืออุบาลีวงศ์เป็นนิกายที่มีชื่อที่สุด ใหญ่ที่สุด มี
อิทธิพลที่สุด และต้องคนลังกาชั้นผู้ดีจึงจะบวชในนิกาย
นี้ได้ พระอุบาลีได้ถึงมรณภาพที่ลังกา ส่วนพระ
อริยมุนีมีโอกาสได้กลับมาเมืองไทย และภายหลัง
ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชในเมืองไทย.

เมื่ออิทธิพลของชาวยุโรปมาสู่ลังกานั้น ศาสนา
พุทธในลังกาได้รับความกระทบกระเทือนมาก ชาว
ยุโรปได้เผยแผ่ศาสนาของเขา อันเป็นเครื่องสนับสนุน
การเมืองของเขา ด้วยใช้อำนาจอาวุธบ้าง อำนาจเงิน
บ้าง อำนาจเครื่องช่วยเหลือ เช่นโรงเรียน โรงพยาบาล
บ้าง ที่สำคัญที่สุดก็คืออำนาจทางปกครอง ซึ่งอำนาจ
ดังกล่าวแล้วของพระพุทธศาสนาแทบไม่มีเลย มีแต่
กำลังใจที่จะป้องกันมิให้ศาสนาพุทธต้องล่มจม มิให้

ประชาชนไปนับถือศาสนาอื่น และมีเครื่องช่วยเหลือเช่นโรงเรียน เป็นต้นเท่านั้น.

องค์การศาสนาของชาวยุโรป จะยอมทุ่มเทกำลังทรัพย์ กำลังความคิด กำลังกาย กำลังอำนาจ และกำลังทุกอย่าง เพื่อให้คนนับถือศาสนานั้นเป็นชนชั้นปกครอง และสนับสนุนให้ประชาชนชาวเมืองนับถือศาสนานั้น เมื่อพวกเขามีโอกาสเป็นชนชั้นปกครองแล้ว ก็จะใช้ระเบียบวางเอาไว้ทีเดียว เพื่อใช้ในประเทศที่ประชาชนเป็นผู้นับถือศาสนาต่างจากเขา เช่นเป็นชาวพุทธอย่างในลังกา เวียตนาม และไต้หวัน เขามีระเบียบบังคับว่า คนพื้นเมืองจะเป็นข้าราชการหรือเป็นทหารชั้นนายนั้น ต้องนับถือศาสนาอย่างชนชั้นปกครอง คือนับถือศาสนาของชาวยุโรป ถ้าไม่ยอมเข้ารีต ก็ถูกกดานอยู่ในตำแหน่งเดิม คนพื้นเมืองที่อยากเป็นใหญ่เป็นโต และไม่รู้เรื่องศาสนาของตัว ก็จะยอมเข้ารีต เมื่อเป็นอย่างนี้ชนชั้นปกครองก็จะเป็น

คนเข้ารีตเสมอไป นักโทษประหารที่นับถือศาสนาอื่น เช่นเป็นชาวพุทธ ก่อนประหารจะมีนักบวชของเขาเข้าไปทำพิธีล้างบาปให้ในคุก (เขาไม่ใช้พระไปอบรม) ถ้านักโทษนั้นบอกแก่นักบวชนั้นว่า จะทิ้งศาสนาเดิมจะหันมาเข้ารีต โทษประหารจะลดลงเป็นจำคุกตลอดชีวิต วิธีการอย่างนี้ได้ใช้มาแล้วในลังกานั้น (แต่เมื่อนายกรัฐมนตรีเป็นชาวพุทธระเบียบนี้จึงเลิกไป).

ชาวลังกาต้องต่อสู้ขัดขวางเรื่องนี้มาก วิธีต่อสู้ของชาวลังกา คือ พยายามให้ชาวลังการู้จักความดีคุณค่าของพระพุทธศาสนา คนลังกาต้องนับถือพุทธมิฉะนั้นไม่ใช่คนลังกา ให้ชาวลังกาเกิดความพูมใจในการเป็นชาวพุทธ และให้ชาวลังกาเกิดความรู้สึกว่าเป็นหน้าที่อันสำคัญ และมีเกียรติที่จะต้องช่วยกันรักษาพระพุทธศาสนาไว้สำหรับชาวลังกา เขาเคยเข็ดขยาดต่อผลที่ได้จากศาสนานั้น ซึ่งเป็นเครื่องสนับสนุนการ

เมืองของชาวยุโรปมาแล้ว.

ในเรื่องนี้ชาวลังกามีวิธีการต่าง ๆ เช่น ในบัดนี้เขาตั้งโรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ เพื่อปลูกฝังศรัทธาในพระพุทธศาสนาให้แก่ชาวลังกา เริ่มตั้งแต่เป็นเด็ก วัดในลังกาแทบทุกวัดมีโรงเรียนวันอาทิตย์ชนิดนี้ และตั้งอยู่ในวัดเท่านั้น ไม่ตั้งเข้าบ้าน เพื่อให้เด็กคุ้นกับวัดและรู้จักความสำคัญของวัด นักเรียนมีตั้งแต่ลูกชาย-หญิง ของนายกรัฐมนตรีลงไปจนถึงเด็กอยู่ตามกระท่อม เด็กเหล่านี้ในวันอาทิตย์ และวันพระจะสมาทานศีล ๕–๘ ทุกคน สำหรับโรงเรียนวันอาทิตย์ครูนั้นแทบทั้งหมดเป็นฆราวาส ทั่วประเทศมีประมาณ ๕,๐๐๐ คน ครูเหล่านี้มาสอนให้เปล่ามิได้คิดเอาค่าจ้างรางวัลอะไร มาด้วยศรัทธา คิดแต่จะทำบุญและถือว่าเป็นหน้าที่ของตนที่เป็นคนลังกา ซึ่งจะต้องให้เด็กลังการู้จักคุณค่าของพระพุทธศาสนา อย่าให้ศาสนาหรือลัทธิอื่นมาหลอกได้ และสอนให้เด็ก

เข้าสมาธิด้วย โดยให้เด็กภาวนาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา ทุกฺขำ อนตฺตา เป็นต้น เวลาออกแล้วให้ว่า พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ เป็นต้น วิชาที่เรียนเป็นวิชาที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น แต่ละปีจะมีฆราวาสเข้าสอบธรรมประมาณ ๓ แสนถึง ๓ แสนหาหมื่นคน ดังนี้ครูสอนธรรมตามโรงเรียนต่าง ๆ ที่เป็นฆราวาสจึงหาง่าย โรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์นี้ รัฐบาลได้ให้ความช่วยเหลือในเรื่องทุนเป็นอย่างดี.

ตามโรงเรียนรัฐบาล ตามหลักสูตรของโรงเรียนรัฐบาล เขาจัดให้เรียนเรื่องพระพุทธศาสนา เช่น พุทธประวัติ วันทนคาถา นรสีหคาถา ชาดก ธัมมบท สิงคาโลวาทสูตร ธัมมิกสูตร สติปัฏฐานสูตร มงคลสูตร รัตนสูตร กรณียเมตตสูตรเป็นต้น โดยเฉพาะกรณียเมตตสูตรนี้ นิยมสวดกันมาทั้งพระทั้งฆราวาส และโรงเรียนรัฐบาลแทบทุกแห่งมีครูพระสอนด้วย.

ในลังกามีสมาคมป้องกันและรักษาพระพุทธศาสนา

ชื่อ All–Ceylon Buddhist Congess ได้ทำงานเพื่อสังคมสงเคราะห์ เช่น เลี้ยงเด็กยากจน คนตาบอด คนแก่ เป็นต้น โดยทุนของรัฐบาลกับเอกชน เพื่อกันคนไม่ให้ไปเข้ารีต (เวลานี้รัฐบาลซึ่งมีประมุขเป็นชาวพุทธ ได้ทำการสำคัญอย่างหนึ่ง คือ โอนโรงเรียนและโรงพยาบาลที่พวกคริสต์เป็นผู้ดำเนินการมาเป็นของรัฐ เพื่อกันการขยายตัวของคริสต์ และให้พระเป็นผู้เข้าอบรมคนไข้แทนบาดหลวง)

พระในลังกามีนิกายใหญ่ ๆ ๓ นิกาย คือสยามนิกาย หรืออุบาลิวงศ์ นิกายนี้เป็นนิกายที่ใหญ่ที่สุด โกนคิ้ว ใช้ร่มดำ ไปทางไหนห่มเฉวียงบ่าทั้งนั้น รามัญนิกายบวชจากพระมอญ ไม่โกนคิ้ว ใช้ร่มใบลานไม่ใช้ร่มผ้า ห่มคลุมเมื่อไปนอกวัด และฉันในบาตร อมรปุระนิกายบวชจากพระพม่า ใช้ร่มผ้าไม่โกนคิ้ว นิกายเหล่านี้ได้แยกออกเป็นนิกายย่อยอีก นับเป็นสิบ ๆ นิกาย แต่ทั้งหมดกลมเกลียวกัน

ดี ไม่ทะเลาะกัน ต่างเห็นแก่ส่วนใหญ่ที่สำคัญยิ่ง คือ พระพุทธศาสนา และทุกรูปถือว่าพระเณรทุกรูปพุทธ-ศาสนิกชนทุกคนมีหน้าที่ป้องกันไม่ให้ชาวลังกาไปเข้ารีตหรือนับถือลัทธิการเมืองที่ทำลายพระพุทธศาสนา.

วันกลางเดือนเป็นวันหยุดราชการ ในวันนี้จะมีคนมาวัดแต่เช้าตั้งแต่ดี ๕ ทุกคนใช้เครื่องขาว แม้แต่นักเรียนหนุ่มสาวทุกคนมีผ้าสะไบเฉียง พอ ๖ โมงเช้าพระก็เริ่มให้ศีลอุโบสถ จะมีคนอาราธนาหรือไม่ไม่จำเป็นพระคงให้ศีลเรื่อย ให้แล้วให้อีกเพื่อคนที่มาภายหลัง บางคนพอเห็นพระก็สมาทานเสียเอง ไม่ต้องรอให้พระให้ แล้วชาวบ้านก็สวดมนต์ บูชาต้นโพธิ์ ฟังเทศน์ การถืออุโบสถศีล ส่วนมากถือเพียงเช้าชั่วเย็น เด็กเล็ก ๆ อายุ ๔-๕ ขวบ ก็ถืออุโบสถศีล สมาทานศีล แล้วก็มาเล่นดินเล่นทรายตามแบบฉบับของเด็ก พอเย็นก็เลิกถืออุโบสถศีลกินข้าวเย็นต่อไป การบำเพ็ญการกุศลวัตรอย่างนี้เป็น

เรื่องของฆราวาส พระนอกจากผู้ที่ต้องเกี่ยวข้อง เช่น ต้องให้ศีล (ซึ่งมักเป็นเจ้าอาวาสหรือพระเถระ) แล้ว นอกนั้นไม่ค่อยได้เกี่ยวข้อง ด้วยเหตุนี้ลังกาจึงยังไม่พบปัญหาเรื่องเด็กที่ไม่เข้าวัด เด็กไม่สนใจในพระศาสนา หรือเด็กดื้อก่อความวุ่นวายเหมือนบางประเทศ.

ชาวลังกาที่เป็นชาวพุทธ เมื่อเห็นพระเดินผ่าน ถ้านั่งอยู่จะลุกขึ้นยืนทันทีจะไม่นั่งเก้าอี้เสมอพระ ถ้าไปหาพระจะยืนพูดหรือนั่งกับพื้น ถ้าพระไปหาที่บ้านจะปูผ้าขาวลงบนเก้าอี้แล้วนิมนต์พระให้นั่งบนนั้น.

พระลังกาถ้าเป็นเจ้าอาวาสเรียกว่านายเก ถ้าเป็นเจ้านิกายเรียกว่ามหานายเก ส่วนมากไม่นิยมออกบิณฑบาต เพราะมีโรงครัวประจำวัด และพระลังกานั้นฉันอาหารง่ายไม่จู้จี้จุกจิก การออกบิณฑบาตมี ๒ เวลา คือเช้าและจวนเพน บางครั้งมีเวลาบ่ายหรือเย็นด้วย ตามวัดส่วนมากไม่มีโรงอุโบสถมีแต่วิหาร โรงอุโบสถนิยมใช้สีมาน้ำ คือ ใช้ต่อแพหรือท่า

โรงอยู่กลางแม่น้ำหรือกลางสระ วัดแต่ละวัดในปัจจุบัน
นี้มีขนาดเล็กกว่าวัดกันมาตุยารามแทบทั้งหมด ทั้งนี้
พูดเฉพาะเท่าที่ได้เห็น ภายในโรงอุโบสถหรือวิหาร
จะเทียบกับในบ้านเราไม่ได้ เพราะบางแห่งแม้แต่
พระพุทธรูปก็ไม่มีอยู่ในนั้น บางแห่งก็มีแม้ว่าจะทำ
งามดี แต่การตบแต่ง การใช้เครื่องบูชาจะเทียบกับ
บ้านเราไม่ได้ พระพุทธรูปหล่อใหญ่ ๆ หายาก
พระใหญ่มีแต่พระทำด้วยอิฐด้วยปูนเป็นพื้น มีพระ
พุทธรูปทองคำองค์หนึ่ง ซึ่งชาวลังกาพูมใจมากหน้าตัก
กว้างไม่ถึง ๒ คืบ อยู่ที่วัดกุรุมบุระทางลังกาใต้ ท่าน
สมภารวัดนั้นได้ถามพระไทยที่ขอชมว่า ที่เมืองไทย
มีพระทองคำใหญ่อย่างนี้หรือไม่.

การทำอุโบสถ คือ ฟังพระปาฏิโมกข์นั้นได้ยินว่า
โดยทั่วไปทำปีละ ๒ ครั้ง คือตอนเข้าพรรษาและ
ออกพรรษา เวลาสวดใช้สวดย่อ คือสวดเฉพาะตอน
สรุปแต่หัวเรื่อง แถมอ่านเอาจากหนังสือด้วย มิได้

ว่าปากเปล่า ไม่ถึง ๑๐ นาทีก็เสร็จ แล้วยังจะมาถามพระไทยว่า พระไทยมีการสวดและฟังพระปาฏิโมกข์หรือเปล่า.

การสวดพระปาฏิโมกข์ของพระไทยนั้นมีทุกครั้งเดือน สวดปากเปล่าไม่ดูหนังสือ ใช้ท่องจำอย่างคล่องแคล่ว และมีผู้สอบทานกันผิดพลาด กับสวดหมดทั้ง ๒๒๗ สิกขาบท พร้อมทั้งอธิกรณสมถะแล้วจบลงด้วยสรุปแต่หัวเรื่อง.

การเป็นเจ้าอาวาสนั้นเป็นโดยสืบมรดก ดังที่เคยกล่าวแล้วในภาคที่หนึ่ง ไม่มีพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ไม่มีทำวัตรเช้าเย็น ไม่มีระเบียบการปกครองภายในวัดนอกวัด เล่นการเมืองได้ บวชแล้วไม่ค่อยสึก การสึกของพระลังกานั้นเป็นข่าวใหญ่โตทีเดียว แต่การไม่สึกนั้นก่อให้เกิดความไม่ดีแก่พระลังกามิใช่น้อย.

การศึกษาของพระลังกานั้น มีมหาวิทยาลัยสงฆ์

สองแห่ง คือ วิทยาลังการบีริเวณะกับวิทโยทย
บีริเวณะ มหาวิทยาลัยวิทโยทัยตั้งก่อน ตั้งขึ้นตั้งแต่
พ.ศ. ๒๔๑๖ โดยท่านศรีสุมังคละนายกเถระทีมลิก
ขัณฑะ ๓ บีต่อมาท่านรตมาลา ธัมมโลกะ นายกเถระ
พร้อมด้วยศิษย์ คือ รตมาลา ธัมมารามะ ได้ตั้ง
วิทยาลังการบีริเวณะขึ้นบ้าง ที่ตำบลกัลยาณี และ
ต่อมาได้ย้ายไปอยู่ที่เปลิยะโกละ ข้างถนนแคนดีใน
โกลัมโบ แต่ละแห่งมีนักศึกษาประมาณ ๕๐๐ มีทั้ง
พระทั้งโยม ครูมีทั้งพระทั้งโยมเช่นเดียวกัน ซึ่งมา
ทำการสอนด้วยศรัทธา มิได้คิดหารายได้พิเศษอะไร
วันเรียน ๆ ทุกวันเว้นวันพระกลางเดือนและวันอาทิตย์
วิชาที่สอนมีน้อยกว่าของมหาวิทยาลัยสงฆ์ไทยทั้งสอง
แห่ง ส่วนใหญ่สอนด้วยภาษาสิหล วิชาที่มีการเรียน
เช่น ภาษาบาลี สังสกฤต สิหล อังกฤษ ธรรม เศรษฐ
ศาสตร์ อายุรเวท โบราณคดีเบื้องต้น รัฐบาลได้ให้
การรับรองทั้งสองแห่ง และได้รับความอุดหนุนจาก

รัฐบาลบี่ละห้าแสนรูบี่ ปริญญาในขณะนี้มีสองคือชั้นปราจิ่นะเทียบเท่าปริญญาตรี กับชั้นบัณฑิตเทียบเท่าชั้นปริญญาโท.

พระลังกาพูดเก่งเพราะมีการเรียนวิธีการพูด วิธีใช้ภาษาพูดทั้งในภาษาสิ่หล ทั้งในภาษาอังกฤษ.

ปลาหน้าวัดไม่มีใครกินใครจับ ถือกันว่าบาปมาก สังคมตั้งรังเกียจและจะถูกปรับอย่างแรง การถืออย่างนี้ในบ้านเราก็มี.

พวกลังกาไม่นิยมกินไข่ ใครต่อยไข่ถือกันว่าบาปมาก คนลังกาที่กินโดยมากเป็นคนมิใช่ชาวพุทธ.

การตัดกิ่งโพธิ คนลังกาถือนักว่าบาปนักหนาขั้นอนันตริยกรรม แต่จะตัดได้ก็ต่อเมื่อกิ่งโพธิทำให้เกิดอันตรายต่อสิ่งก่อสร้างที่สำคัญ เช่น เกิดบนหลังคาบ้าน ถ้าอย่างนี้ตัดได้ แต่ต้องตัดอย่างระมัดระวังด้วยความเคารพ และถ้าใครนำไม้ไปค้ำกิ่งโพธิก็ถือว่าได้บุญมาก การถืออย่างนี้ในบ้านเราก็มีอกเหมือนกัน คติ

ดังกล่าวนี้เราจะได้จากลังกาตั้งแต่สมัยสุโขทัย หรือว่าลังกาได้จากเราตั้งแต่สมัยอยุธยา ที่พระอุบาลีไปลังกาแน่.

" พระครั้งก่อน แม้รู้ว่าการไปเพื่อพระศาสนาครั้งนี้ มีทางตายมากกว่าเป็นเพราะมีตัวอย่างให้เห็นอยู่ชัด ๆ แต่ท่านก็ไป เช่น ท่านพระอุบาลีกับคณะสงฆ์ที่เดินทางไปลังกา พระพุทธศาสนายังเจริญแพร่หลายอยู่ในเมืองไทย ก็เพราะความเสียสละความเห็นแก่พระศาสนาเป็นใหญ่ ของพระเถรานุเถระผู้เป็นบรรพบุรุษของเรา "

" พระลังกาแม้ว่าจะต่างนิกาย แม้ว่าจะมีอะไรบางอย่างหย่อนลงไปบ้าง แม้ว่าจะไม่มีระเบียบในด้านการปกครองรัดกุมนัก แม้ว่าจะไม่มีพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ แต่ก็ร่วมกันดูไม่เห็นแก่นิกายเป็นใหญ่ ยกความสำคัญยิ่งให้แก่พระศาสนาเป็นคนหูกว้างตายาว มีปัญญาที่จะรู้ว่าอะไรสำคัญ

มาก อะไรสำคัญน้อย แล้วปฏิบัติกิจไปตามควร
รวมกำลังกันป้องกันชาวลังกามิให้ไปนับถือศาสนาอื่น
ลัทธิการเมืองอื่น รักษาพระศาสนาไว้เพื่อชาวลังกา
ปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ ส่งเสริมให้ชาวลังกา
ได้มีความรู้ในพระศาสนา และให้เกิดความพูมใจใน
การที่ตนเป็นพุทธศาสนิกชน รัฐบาลได้สกัดกั้นความ
เจริญของศาสนาของชาวยุโรป ด้วยการโอนโรงเรียน
และไม่ยอมให้ทำใหม่ด้วย เพราะรู้ว่าโรงเรียนและ
โรงพยาบาลนี้เป็นเครื่องส่งสำคัญ ที่จะให้คนที่นับถือ
ศาสนานั้นให้ไปเป็นคนชั้นปกครอง แล้วกลับมาเล่น
งานชาวพุทธที่อยู่ภายใต้การปกครอง อย่างที่เขาเคยถูก
มาแล้วจนเข็ดหลาย ซึ่งบ้านเรายังไม่เคยถูก”

นี่เป็นเรื่องย่อของพระพุทธศาสนาในลังกา
(เมื่อปี ๒๕๐๖ มีพระรูปหนึ่งจะไปศึกษาต่อที่
พี่ลิปปีนในวิชาปรัชญา เดิมทางมหาวิทยาลัย
พี่ลิปปีนอนุมัติให้เรียนได้ทั้งเป็นพระ พอใกล้จะถึง

วันเดินทางไป ก็ได้รับคำสั่งจากมหาวิทยาลัยนั้นว่า ไม่ให้ไปทั้งเป็นพระ และบอกเหตุผลตรง ๆ เลยว่า เพราะกลัวจะไปเผยแผ่ศาสนาพุทธในประเทศนั้น พระรูปนั้นเล่าให้ฟังอย่างนี้)

สำหรับคนไทยนั้นเราไม่เคยพบเรื่องเดือดร้อนเพราะชนชั้นปกครอง ที่เป็นคนนอกศาสนาพุทธ เราจึงไม่รู้สึกอย่างชาวลังการู้สึก เช่นเดียวกับคนไม่เคยคลอดลูก จะไปรู้สึกได้อย่างไรว่าเจ็บปวดขนาดไหน และเราก็ยังถือคติว่าเข้ารีตยังดีกว่านอกรีตคือมีศาสนา (จะเป็นศาสนาอะไรก็แล้วแต่) ยังดีกว่าไม่มีศาสนา."

วันที่ ๒๗ เมษายน

ริบต้นแต่เช้าตรู่ต้องใช้ไฟฟ้าจึงจะเห็นลายมือ รอจนได้อรุณแล้วจึงลงมือฉันเช้า ของฉันเป็นขนมแผ่นคล้ายขนมฝักบัว เรียกว่าอับเบอร ทำด้วยแป้งทอดจนมีสีเหลือง แผ่นโตเท่าจานรองแก้ว ของฉัน

มีรูปคล้ายข้าวเกรียบกุ้ง มันทอดกรอบกุ้ง เวลาฉัน
ใช้ฉันกับนมสด ตกลงว่าของฉันมอนไม่เป็นที่ตกลง
ปลงใจกันว่าจะเป็นของคาวหรือของหวานกันแน่อาหาร
มอน ดร. บี่ยเสนและครอบครัวจัดมาถวาย พอทั้ง
พระทั้งโยม เสร็จเรื่องอาหาร กรับขึ้นรถเพื่อเดินทาง
ไปเมืองอนุราธบุรี เมืองหลวงเก่าแก่ของลังกาที่พวก
เราอยากไปนัก เพราะมีพุทธสถานมาก.

รถที่ใช้ในการเดินทางนี้เป็นรถโฟลกสวาเกนชนิด
ตู้ มีคนไปคือพวกเรา ๗ ท่านชินานันทะ มหาประ-
สิทธิ กับคนขับอีก ๓ จึงรวมเป็น ๑๐ รถคันนี้เป็นของ
ท่านชินานันทะใช้สำหรับไปตรวจโรงเรียน ซึ่งอยู่ใน
ความดูแลของท่านอันมีจำนวนหลายสิบแห่ง ท่าน
ชินานันทะ มีความสามารถมากในเรื่องจัดการศึกษา
ครั้งหนึ่งท่านเคยสมัครเป็นสมาชิกรัฐสภา ซึ่งรู้กันทั่วไป
ว่าถ้าท่านได้รับเลือกแล้วท่านจะต้องได้เป็นรัฐมนตรี
กระทรวงศึกษา แต่ท่านพลาดไปได้เป็นที่สองเลยไม่

ได้เป็นผู้แทนสักคนของรัฐบาลไม่ได้ ท่านเคยมาเมืองไทยหลายครั้งเท่าที่สังเกตดู รู้สึกว่าท่านรักและนับถือพระไทยมากท่านพูดไทยได้บ้าง เช่นเห็นฝนตก ท่านก็พูดเป็นไทยว่า ตกฝน

รถแล่นออกมาสู่นอกเมืองในเวลาไม่นานนัก สองข้างถนนมีแต่สวนผลไม้เช่นมะพร้าว ต้นหมากก็มีและมีบ้านคนเป็นระยะ ๆ ตามสี่แยก สามแยก โดยมากมีโบสถ์ฝรั่งตั้งอยู่ ได้พยายามมองหาวัดพุทธให้ชื่นตาชุ่มใจบ้างก็หายากเสียเหลือเกิน จากโคลัมโบเมืองหลวงใหม่ถึงเมืองอนุราธบุรี เมืองหลวงเก่าของลังกาไกลกันประมาณ ๑๒๖ ไมล ตลอดระยะทางราว ๕๐ ไมล์ จะเป็นสวนไปตลอดทางสลับกับบ้านเรือน แม่น้ำ หนอง (ทะเลสาบ) หลายแห่ง น้ำในแม่น้ำเหล่านั้น ขันเต็มและมีสีแดงขุ่นไหลเชี่ยวเพราะฝนตกชุก ต่อจากนั้นจะเห็นทุ่งนาบ้าง ป่าบ้าง บางแห่งมีฝนตกปรอย ๆ เคล้าไปกับเสียงจักจั่นเรไร ที่

บ้านเรานั้นถ้าเรไรร้อง ย่อมแสดงว่าฝนจะแล้ง แต่ที่ลังกานี้ฝนก็ตกไปเรไรก็ร้องไป พอรถแล่นไปได้ราว ๘๐ ไมล์ ก็ตัดไปทางตะวันออก ป่าตอนนี้เป็นป่าทึบ ไม่มีบ้านคนเลย แต่หาต้นไม้ใหญ่ยาก ทางสายนี้ลิงเป็นฝูง มีนกนานาชนิด พวกกระรอก กระแตก็มีมาก เราผ่านความแห้งแล้งไปจากอินเดีย พอมาพบความชุ่มชื่นจากฝนจากต้นไม้ที่เขียวชะอุ่ม ก็ชื่นใจถนนสายนี้ลาดยางตลอด แม้จะแคบและมีขนเนินลงเนินบ้าง แต่ก็เป็นถนนเลียบดี และหารถแล่นสวนทางยากเต็มที.

ถึงเมืองอนุราธบุรีเก่าในเวลา ๑๑.๓๐ น. โดยที่รถแล่นไม่หยุดพักที่ไหนเลย ได้แวะไปที่บ้านรับรองชื่อรัตนมาลี เฮาสฺ เพื่อฉันเพน ปรากฏว่าที่นั่นเขาไม่ได้จดอะไรเลย มีแต่บ้านเปล่า ผู้คนก็ไม่มีสักคน ท่านชินานันทะ จึงสั่งรถให้ไปที่วัดโพธิหรือเชตวัน.

เมื่อพวกเราไปถึงพระในวัดกำลังเตรียมฉันเพนอยู่

ที่โรงครัวของวัด พวกเราจึงเข้าร่วมฉันด้วย ห้องฉัน
เขาทำยกพื้นเป็นอิฐปูน คล้ายค้นบันไดค้นเดียวชิดกับ
ผนังยาวเหยียด และหักมุมไปตามรูปห้องและผนัง
เวลาฉันก็นั่งบนค้นบันไดนั้น วางเท้าไว้ที่พื้นห้องให้
เข่าตั้งแบบนั่งเก้าอี้ วางจานไว้เหนือเข่าแล้วมีคนนำ
อาหารมาตักแจกอย่างละนิดละหน่อย ลงบนจานนั้น
อย่างใส่บาตร มีข้าว แกง กับของคาวของหวานเท่าไร
ก็รวมสั่มพหุลาลงไปบนจานนั้น เวลาฉันใช้มือเปิบ
ในขณะพระฉัน จะมีคนคอยเติมอาหารให้ พวก
เราบางท่านทำอย่างเขาไม่ถนัด จึงนั่งขัดสมาธิ มือ
หนึ่งถือจาน อีกมือหนึ่งใช้ช้อนตักฉัน.

อาหารวันนี้เป็นแบบลังกาแท้ มีทั้งของแห้งทั้ง
ของน้ำสี่เหลืองข้น มีกลิ่นเครื่องเทศรุนแรง พอเราตัก
ฉันเข้าไปคำแรกเท่านั้นน้ำตาก็ไหลออกมาทันที เพราะ
เผ็ดที่สุดเกิดมาไม่เคยลิ้มอาหารเผ็ดถึงขนาดนี้เลย ทำ
ให้นึกถึงคำพูดของหลวงตาทันที ว่านี่หรืออาหารลังกาที่

หลวงตาบอกว่าเหมือนอาหารไทย ความหวังของเรา
ที่จะได้ฉันอาหารไทยในรูปของลังกา ก็มอดลงด้วย
ประการฉะนี้.

เช็ดน้ำตาน้ำมูก และขอน้ำมาดื่มแก้เผ็ดแล้ว ก็
ค่อยระวังเลือกฉันแต่ข้าวเปล่า และฉันของหวานคือ
กล้วย การฉันเพนผสมน้ำตาก็เป็นสุดสิ้นลง ข้าวลังกา

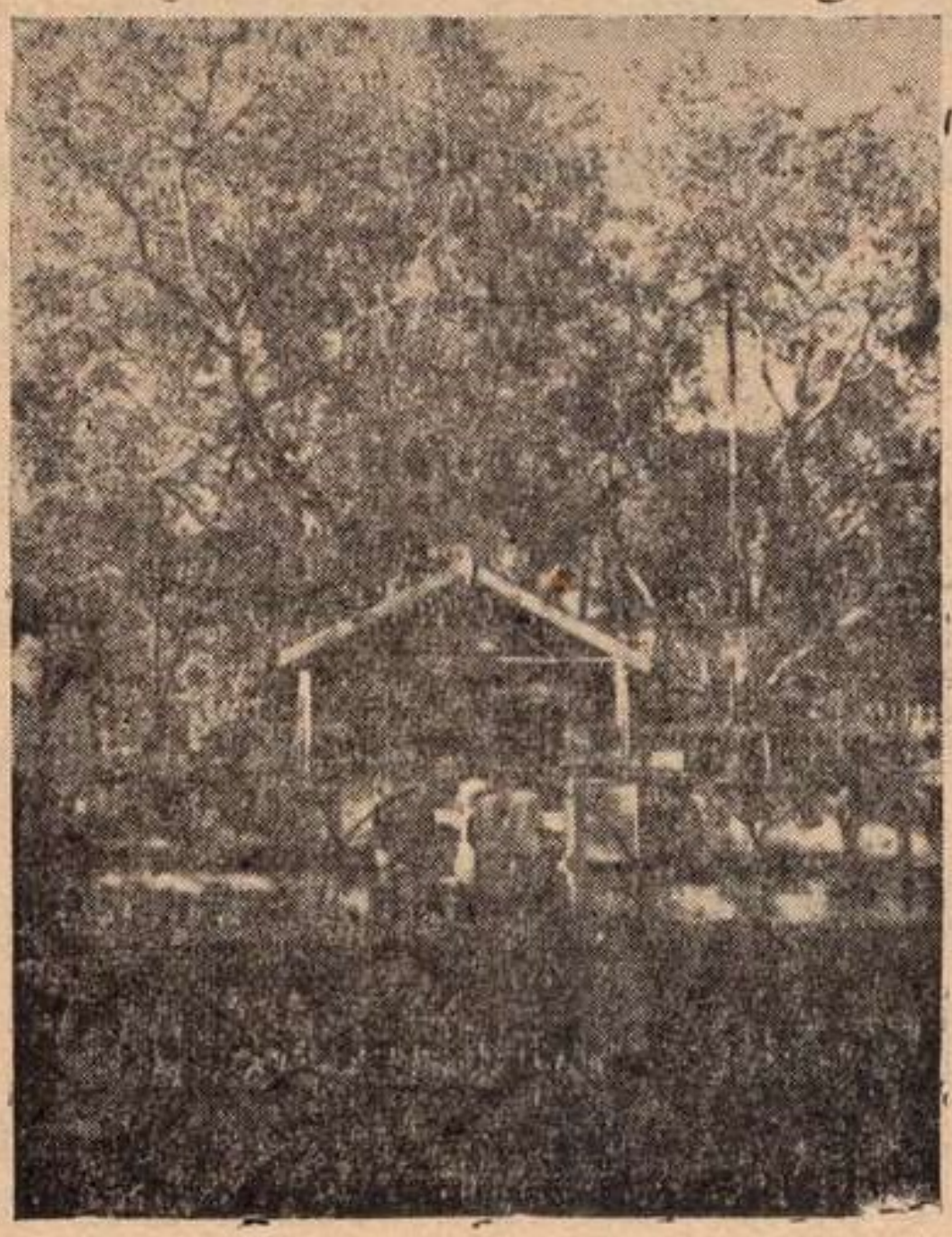

ต้นพระศรีมหาโพธิ ที่อนุราธบุรี

ที่ฉันมีอาการแหยะ ๆ แฉะก็ไม่ใช่สวยก็ไม่ใช่กล้วย ก็ไม่ทราบว่ากล้วยอะไร คล้ายกล้วยหอมเขียวแต่ไม่ใช่ มีกลิ่นหอมเย็นกว่ากล้วยบ้านเรา เมื่อฉันเสร็จล้างปากเสร็จจึงขอเข้าห้องน้ำ คนครัวจึงพาไป แก พาเดินวกวนไปไกล จนหายปวด เลยกลับไม่ต้องไปให้ถึงห้องน้ำ

ที่วัดนี้ตั้งอยู่ใกล้กับต้นพระศรีมหาโพธิที่เจ้าหญิงสังฆมิตตาภิกษุณีนำกิ่งไปจากต้นเดิมที่พุทธคยา นำมาสู่ลังกาเพื่อถวายพระเจ้าเทวานัมปิยดิสสะ แล้วพระเจ้าเทวานัม ฯ ได้ปลูกไว้ที่วัดมหาวิหาร คือที่ตอนหน้าวัดทำยกพื้นสูงคล้ายเป็นแท่นหรือเป็นฐานแล้วถมดินเกลี่ยทรายปลูกต้นไม้ ปลูกกุฏิอยู่บนยกพื้นนั้น.

ส่วนกับบี้ยกุฏิหรือโรงครัวอยู่ด้านหลัง พื้นครัวต่ำกว่าพื้นที่ยกพื้นตอนหน้า คืออยู่แยกตอนกัน ห้องน้ำอยู่ด้านหลังไกลออกไปอีก.

ขนาดวัดถ้าพูดอย่างลังกานับว่าใหญ่พอควร แต่

ถ้าพูดอย่างไทย ซึ่งมีแต่วัดใหญ่ ๆ ทั่วไปแล้ว ก็ต้องพูดว่าเล็ก แต่สะอาดดี (คงจะเป็นเพราะเล็กจึงดูแลความสะอาดได้ทั่วถึง) กุฏิเป็นตึกเตี้ย ห้องก็เล็ก ๆ ตั้งเตียงสองตัวก็เกือบเต็มห้องเหลือช่องระหว่างเตียงหน่อยเดียว ที่นี่มีพระ ๓–๔ รูปกับเณรอีก ๒ รูป สมภารชื่อญาณรัตนะ เณรผู้เป็นน้องของท่านสมภารชื่อรัตนะปาละ อัธยาศัยดีทุกรูป พวกเราขนกระเป๋าฝากไว้ที่วัดโพธินี่เพราะตอนกลางคืนจะมาพักที่นี่เสร็จแล้วก็ออกเดินทางไปชมพิพิธภัณฑ์ ความจริงวันนี้เป็นวันที่พิพิธภัณฑ์ปิด แต่เขาเปิดให้พวกเราเข้าชมเป็นพิเศษ ของในพิพิธภัณฑ์ไม่มีอะไรน่าชมมากนัก เพราะของที่เป็นชั้นเอก อังกฤษก็เอาไปไว้ที่อังกฤษบ้าง เอาไว้ที่พิพิธภัณฑ์ที่โคลัมโบบ้าง ของเหล่านี้เครื่องปั้นดินเผา เครื่องเงิน เครื่องทอง และพระพุทธรูปเป็นต้น ซึ่งขุดได้ที่เมืองอนุราธบุรี แต่มีของที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง คือของที่พระพุทธเจ้าหลวงถวาย

ไว้เป็นพุทธบูชา คือพันตาดสีแดงบักดิน เงินมิตรา
แผ่นดิน ไตรแพร ๑ ไตร เชียนหมาก ๑ ชุด พระ
บรมสารีริกธาตุ ๑ องค์ คุณประสาทกับคุณสุภาพเขา
จัดให้พักค้างคืนที่พิพิธภัณฑ์นั้น.

ออกจากพิพิธภัณฑ์ ได้ไปยังมิหินตเล ซึ่งอยู่ห่าง
ออกไปอีกราว ๘ ไมล์ มิหินตเล ก็คือมหินทนั่นเอง
ที่นี่เป็นที่ซึ่งพระมหินทเถระได้พบกับพระเจ้าเทวานัม-
บิยดิสสะเป็นครั้งแรก บริเวณมิหินตเลเป็นป่าละเมาะ
มีลำธาร ภูเขาพร้อมด้วยหุบเขา และถ้ำตามธรรม
ชาติ ใต้ต้นไม้แต่ละต้นเตียนสะอาด หญ้าที่ขึ้นอยู่ตาม
พื้นดินนั้นเป็นหญ้าอ่อน ขึ้นไม่สูงเกิน ๓ องคุลี อยู่
ทั่วไป ผู้คนนอกจากพวกเราแล้ว ก็ไม่เห็นมีใครสัก
คน และน่าแปลกยิ่งขึ้นคือไม่มีมด ยุง นก หรือแมลง
ต่าง ๆ เลย ทั่วบริเวณเงียบดีจริง ๆ น่าบำเพ็ญ
สมณธรรมอย่างยิ่ง ลำธารเล็ก ๆ ก้าวข้ามได้ มีน้ำ
ไหลเอื่อย ๆ อากาศสดชื่น หญ้าเขียวสด ดินสีแดง เขา

หินเตีย ๆ มีถ้ำเป็นเอง ไม่เคยเห็นที่ไหนจะมีภูมิ-ประเทศน่าชื่นใจ และน่าบำเพ็ญสมณธรรมเหมือนที่นี่เลย ทุกสิ่งทุกอย่างในที่นี้มีความสงบคล้ายกับมีความยำเกรงมีความเคารพอย่างสูงต่อความสำคัญของที่แห่งนี้.

ที่นี่นับว่ามีสิ่งน่าสนใจอยู่เป็นอันมาก เช่นมีซากพระอุโบสถซึ่งเหลือแต่เสาหิน มีแผ่นหินจารึกด้วยอักษรลังกาโบราณอยู่สองแผ่น ต่อมาถึงด้านหน้าเนินเขามีบันไดกว้างขนาดเดินเรียง ๑๒ ก็ยังได้ทอดยาวเหยียดขึ้นไปบนเนินเขา ได้ยินว่ามีถึง ๑๘๔๐ ขั้น ชาวลังกา ถือว่าเป็นบันไดพาขึ้นไปสู่สวรรค์ ด้านหลังเนินเขานี้เป็นหุบเขาอันเป็นบริเวณที่รมรื่นดังกล่าวแล้ว.

ภูเขาบางตอนก็สูงมากบางตอนก็เตี้ย ที่เชิงเขาด้านในหุบเขามีอัมพัตถะละเจดีย์ ซึ่งเป็นที่พระมหินทเถระ กับพระเจ้าเทวานัม ฯ ได้พบกันและเทศน์โปรดกันเป็นครั้งแรก เขาสร้างไว้เป็นที่ระลึกถึงข้อนั้น องค์

เจดีย์ไม่โต มีส่วนชำรุดอยู่ไม่น้อย ที่แปลกกว่าเจดีย์ในบ้านเราคือรอบ ๆ องค์เจดีย์มีเสาหินเหลี่ยมตั้งอยู่เกะกะไปหมด เข้าใจว่าครั้งหนึ่งคงมีหลังคาคลุมเจดีย์ หลังคานั้นคงเป็นเครื่องไม้ต่อขึ้นไปจากเสาหิน เพราะที่ปลายเสาหินทุกต้นมีคอสำหรับรับน้ำหนักกับมีเดือยและทุกต้นต่ำกว่ายอดเจดีย์มาก ถ้าไม่มีการเสริมคงทำหลังคาไม่ได้ เมื่อมีหลังคาคลุมเจดีย์แล้ว พระเณรก็อาศัยอยู่ในชายคาได้ ตกลงเจดีย์ชนิดนี้จึงเป็นวิหารเจดีย์ คือเป็นทั้งเจดีย์เป็นทั้งวิหารที่อยู่.

การนิยมสร้างเจดีย์มีหลังคาของลังกานั้น อาจเอาอย่างอินเดียก็ได้ กาลเวลาก็ลงกันด้วยคือ ครั้งสมัยก่อนโน้น ก่อนที่พวกกรีกจะนับถือพระพุทธศาสนา คนอินเดียยังไม่นิยมสร้างพระพุทธรูปกัน ที่อินเดียในพระอุโบสถ ตรงที่ตั้งพระพุทธรูปในบัดนี้นั้น ครั้งโน้นเขาตั้งเจดีย์ไว้ จะดูตัวอย่างได้ที่ซากพระอุโบสถโบราณที่สารนาถ เมืองพาราณสีอย่างที่เคยกล่าวมาแล้ว

และที่ถ้ำอชันตะ ในอินเดียนั้นเจดีย์องค์เล็กมากและเป็นแต่ส่วนประกอบของพระอุโบสถซึ่งใหญ่กว้างทำรูปเป็นเหลี่ยมยาวรี และเป็นประธาน ส่วนที่ลังกาเจดีย์องค์โตมาก เป็นประธานของสถานที่นั้นที่เดียว สิ่งอื่นเป็นส่วนประกอบ (ในอินเดียนั้นพอนิยมสร้างพุทธรูปก็เริ่มมีการเปลี่ยนแปลง คือตอนแรก เขาสร้างพระพุทธรูปติดไว้ที่เจดีย์ ซึ่งอยู่ทักพระอุโบสถ ในพระอุโบสถจึงมีทั้งพระพุทธรูปทั้งเจดีย์ ต่อมาในพระอุโบสถ เหลือแต่พระพุทธรูป เจดีย์หายไปเลย บางแห่งก็ไม่หายเลย คงหลบไปอยู่หลังพระอุโบสถ ความเปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับนี้จะดูได้ที่ถ้ำอชันตะที่อินเดียกลาง).

ในบริเวณนี้มีสิ่งที่น่าสนใจอีก คือท่อน้ำซึ่งเขาฝังท่อลงมาจากยอดเขามาโผล่ที่นี่ แม้เป็นของเก่าของแก่ แต่ก็ยังใช้ได้ และมีอีกสิ่งหนึ่งคือรางหิน รูปร่างคล้ายต้นตาลผ่าซีกอุดหัวอุดท้าย แล้วขุดตรงกลางราง

หินนมผู้พูดเป็นสองเสียงว่าเป็นรางใส่ข้าวต้มสำหรับถวายพระบ้าง เป็นรางสำหรับย้อมผ้าบ้าง ดูลักษณะแล้วยังกับรางข้าวหมูในบ้านเรา.

มีเจดีย์อยู่บนเขาอีกหลายองค์ แต่ละองค์ชำรุดทั้งนั้น ขนาดย่อมบ้างใหญ่บ้าง บางองค์เหลือแต่องค์เจดีย์ แต่ทุกองค์มีรูปแบบโอคว่ำอย่างเจดีย์ที่สัญจิ ผิดกันแต่ส่วนยอดเท่านั้น เจดีย์ที่สำคัญคือมีหินทเจดีย์เป็นเจดีย์อิฐปูนขนาดโตพอควร เขาสร้างไว้ตรงที่พระมหินทเถระมาพักเป็นครั้งแรกที่ลังกา และเป็นครั้งสุดท้ายด้วยการปรินิพพาน.

ขัณฑกะเจดีย์ เป็นเจดีย์ใหญ่ ยอดไม่มีแล้วเหลือแต่องค์เจดีย์รูปโอคว่ำมีแต่อิฐ หาปูนที่เคยฉาบไว้แทบไม่พบ ตอนร่างมีปูน เขาทำเป็นชั้น ๆ รวม ๕ ชั้น มีลวดลายบ้างเล็กน้อยที่ชั้น และทำเป็นมุขยื่นออกมาจากองค์เจดีย์ตามทิศทั้ง ๔ เบื้องหน้าของมุขนั้นมีแท่นสี่เหลี่ยมยาวรีตั้งอยู่ เจดีย์นี้ เขาบอกว่า เป็นที่

บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ลานเจดีย์สีแดง องค์เจดีย์ก็เป็นอิฐสีแดง หญ้าสีเขียวชะอุ่ม ผสมกับต้นลั่นทมออกดอกสีขาวสะพรั่งอยู่ใกล้ ๆ บนเขานี้ ทำให้สีทุกสีเด่นงามดีมาก คณะพระทั้งหมดรวมทั้งท่านชินานันทะและพระมหาประสิทธิ ได้ไหว้พระครู่หนึ่ง พอเสร็จแล้วในขณะที่บางท่านนั่งพักเราได้ไปยังเพิงหินอันเป็นที่อยู่ของพระมหินทเถระ ที่อยู่ของพระมหาเถระเป็นพื้นหินราบเรียบ เขาทำขอบไว้ด้วย กว้างประมาณ ๒ ศอกยาว ๓ วา เรากราบลงบนพื้นหินพื้นขอบที่อยู่ของพระมหาเถระด้วยความเคารพอย่างสูง ตัวของท่านแม้ว่าจะเป็นพระราชโอรส ของมหาราชาผู้ยิ่งใหญ่ในแผ่นดิน แต่ด้วยความเสียสละความสุขสบายส่วนตัว ศาสนาพุทธจึงได้แพร่มาสู่เมืองลังกา และขยายไปเกือกูลแก่เมืองไทยด้วย พระแต่ปางก่อน ผู้เป็นลูกตถาคตได้พยายามเผยแผ่ พยายามรักษาพระศาสนาไว้จนเป็นมรดกมาถึงเราบัดนี้ ด้วยความเสียสละ ไม่

เห็นแก่ความเหนื่อยยาก โดยดำเนินตามรอยพระบาท
ของพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ มีเรื่องน่าคิดว่าแล้วเราถูก
ตถาคตในบัดนี้เล่า เป็นอย่างไร.

มิหินตเล สถานที่ผู้ยิ่งใหญ่ทางฝ่ายพุทธจักรกับ
อาณาจักรได้เผชิญหน้ากันเป็นครั้งแรก พระพุทธ-
ศาสนาในลังกาได้เริ่มต้นจากที่นี่ และงานของพระ-
ธรรมทูตสายลังกาได้เริ่มจากที่นี่ พวกเราลาจากที่
แห่งนี้ไปด้วยความติดใจเป็นอันมาก แล้วได้ไปดู
โรงพยาบาล ซึ่งสร้างตั้งแต่สมัยนั้น และบัดนี้เหลือ
แต่เสา ไปดูสระน้ำแล้วเลยไปป่ามหาวัน.

การบำเพ็ญสมณธรรมนำให้รู้แจ้งความจริงของ
ชีวิต.

ป่ามหาวันนี้ก็คือป่าแห่งโบราณสถานนั่นเองบริ-
เวณทั่วไปครึ้มไปด้วยต้นไม้ใหญ่ แต่ใต้ต้นเตียน
สะอาดร่มรื่น หญ้าขึ้นเขียวยาวขนาด ๓ องคุลีมีความ
เงียบสงบโดยทั่วไป น่านั่งอยู่โคนต้นไม้แล้วบำเพ็ญ

สมณธรรมยิ่งนัก ป่ามหาวันนี้รวมเอาอภัยคีรีวิหาร และมหาวิหาร (สวนเมฆวัน) ไว้ในบริเวณด้วยดังนั้น จึงมีกว้างขวางและโบราณสถานมากมายเช่น.

พระพุทธรูปหิน ๒ องค์อยู่ห่างกัน อยู่กลางแจ้งในป่าไม่มีอะไรมุงบังกันแดดฝนทั้งนั้น องค์หนึ่งพระพักตร์แหลม เหนือพระเกศมีพระเกตุมาลา แต่ไม่มีพระรัศมี นั่งสมาธิราบ พระหัตถ์ยกทั้งสองข้างอยู่ในอาการประทานอภัย แต่ชำรุดทั้งสองข้าง ข้าง ๆ องค์พระมีเสาหินตั้งอยู่เกะกะ อีกองค์หนึ่งพระพักตร์กลมแบบลังกาแท้ เหนือพระเกศไม่มีพระเกตุมาลา ไม่มีพระรัศมี นั่งสมาธิราบ พระหัตถ์ประสานอยู่เหนือตักอยู่ในท่าสมาธิ พระหัตถ์ขาวซ้อนเหนือพระหัตถ์ซ้าย มีรอยร้าวหลายแห่ง พระองค์นี้มีรั้วเหล็กล้อม และห้ามมิให้ถ่ายรูป ที่เขาห้ามนั้นเพราะเคยมีพวกผู้หญิงฝรั่งชอบไปนั่งบนตักพระองค์นี้แล้วให้เพื่อนถ่ายรูป พระพุทธรูปนั่งของอินเดียนิยมแบบสมาธิเพชร ของลังกา

นิยมแบบสมาธิราบ ของไทยมีทั้งสองชนิดเพราะได้แบบมาทั้งสองทาง.

ซากวิหารซึ่งมีเกลื่อนไป เหลือแต่เสาหินตั้งอยู่บนเนินเป็นหมู่ ๆ หน้าบันได้เกือบทุกแห่งของซากวิหารเหล่านี้มีอัฑฒจันทร์ (พระจันทร์ครึ่งซีก) หรือมูนสโตนเป็นแผ่นหินครึ่งวงกลม แผ่นหินนี้สลักลวดลายเป็นเครือเถาบ้างเป็นสัตว์บ้างเป็นต้น แบ่งเป็นส่วน ๆ โค้งไปตามความกลม ที่เป็นสัตว์นั้นตอนนอกมักทำเป็นรูปช้าง งัว สิงโต และม้าตามติดต่อกันเป็นแถว ตอนในมักทำเป็นรูป หงส์ เดินตามกันเป็นแถว ตอนในเข้าไปอีกทำเป็นรูปกลีบดอกไม้พ้นจากแผ่นหินขึ้นมาจึงเป็นขั้นบันได ที่หัวเม็ดบันไดนิยมสลักหินเป็นรูปนายทวารปาล คือผู้ดูแลประตู.

วิหารบางแห่งบอกท่างทางว่าเก่ามาก เพราะการก่อสร้างทำแบบเดียวกับรั้วหินที่สัญจิเจดีย์ คือ ใช้เครื่องหินแทนไม้ซุงฝาซีก ไม่มีลวดลายอะไร

บางแห่งเป็นสระน้ำหินทำดีมาก บางแห่งทำกำแพงหินไว้ชั้นนอกชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงถึงกำแพงหินขั้นขอบสระ บันไดลงไปในสระก็เป็นหิน สิ่งที่ใช้กรสระก็เป็นหิน บางแห่งมีรางหินอย่างที่มิหินตเลแต่ยาวใหญ่กว่ามาก เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งทิ้งซากอยู่กลางป่าทั้งนั้น

อภัยครีเจดีย์ เจดียองค์นพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยเป็นผู้สร้างสมัยนั้น นัยว่าสูงราว ๓๕๐ พีต แต่เดียวนี้ส่วนยอดหักไปเสียแล้ว เป็นเจดีย์ขนาดใหญ่ยิ่ง ขนาดครึ่ง ๆ กับพระปฐมเจดีย์ทีเดียว มีหญ้าขึ้นรกรุงรัง มีรปร่างแบบเดียวกับเชตวันเจดีย์

เชตวันเจดีย์ พระเจ้ามหาเสนะเป็นผู้สร้างดังที่เคยกล่าวแล้ว เป็นเจดีย์ใหญ่มากครึ่ง ๆ กับพระปฐมเจดีย์แต่เตียกว่า สมัยนั้นนัยว่าสูงตั้ง ๓๗๐ พีต เวลานี้ส่วนยอดหักจึงเหลือสูงเพียง ๒๓๑ พีต มีหญ้าและต้นไม้เล็ก ๆขึ้นรกรุงรัง ผสมกับความชำรุดซึ่งมีอยู่มาก

เห็นแล้วน่าสงสาร เจดีย์อันพระพุทธรูปและบริเวณ
ทั่วไปทำดีสะอาดน่าชื่นชม แต่เจดีย์สององค์นี้ทำไมจึง
ปล่อยไว้อย่างนี้ก็ไม่ทราบ

ในบริเวณป่ามหาวันนี้มีเจดีย์ชันมหาสถูปอยู่สาม
คือ อภัยคีรี เชตวัน และรุวันวาลิเสยะ (สุวรรณมา-
ลิกา) มีลักษณะเป็นอันเดียวกัน มีรูปคล้ายพระปฐม-
เจดีย์มาก แบ่งเป็น ๓ ตอน คือ ตอนล่างเป็นองค์เจดีย์
ใหญ่มาก ตอนกลางเหนือองค์เจดียมแท่นสี่เหลี่ยม
แบบแท่นรองคอระฆังของพระปฐมเจดีย์ แล้วตอน
เหนือแท่นขึ้นไปเป็นส่วนยอด เขาทำเป็นเสาใหญ่กลม
ไม่มีปล้อง เหนือขึ้นไปจึงทำเสานั้นเป็นปล้องติดต่อ
เรียวรวบขึ้นไปจนถึงยอด ชั้นยอดทำเป็นลูกแก้วซ้อน
กันโดยลำดับถึงยอดแหลม ซึ่งมีรูปคล้ายหม้อน้ำทอง
สำหรับโกนจุกของไทย ตอนเหนือแท่นนี้เทียบได้กับ
ตอนคอระฆังและปล้องไฉลของพระปฐมเจดีย์ สรุป
แล้วมีรูปคล้ายกระดิ่งมีด้าม เจดีย์เหล่านี้ไม่มีเสา

สำหรับเชตวันเจดีย์นอกจากมีรูปร่างและภาวะ เช่น ยอดหักดังกล่าวแล้ว รอบ ๆ เจดีย์ยังมีบริเวณฐาน ทักษิณถึงสองชั้น ชั้นบนอยู่ติดกับองค์เจดีย์ พื้นปูด้วย หินแผ่นใหญ่และยาวมาก มีรั้วห่างจากองค์เจดีย์ ประมาณ๑๐ วา โดยรอบ ขณะนี้ชำรุดเป็นบางแห่ง ส่วนชั้นล่างขณะนี้เป็นทราย ของเดิมจะเป็นอะไร ไม่ทราบ แต่ละชั้นมีกำแพงกั้น เชตวันเจดีย์นี้อยู่ใกล้ ๆ กับถูปาราม มองเห็นกันได้สบาย แต่ขนาดข่มกัน มากมายเหลือเกิน

ถูปาราม เป็นเจดีย์ที่เก่าที่สุดในลังกา เป็นที่บรรจุ พระบรมสารีริกธาตุพระรากขวัญ และบาตรของพระ พุทธองค์ดังที่เคยกล่าวแล้ว พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ เป็นผู้สร้าง เป็นสถูปขนาดย่อม ผิดกับเชตวันเจดีย์ ลิบลับ มีลักษณะแบบเดียวกับอัมพัตถละเจดีย์ คือมี เจดีย์แล้วมีเสาหินล้อมรอบ เพื่อทำหลังคาคลุมเจดีย์ ซึ่งมีลักษณะผิดกับเจดีย์ทั้ง ๓ มีอภัยครีเป็นต้นดังกล่าว

แล้ว เจดีย์แบบถูปารามในบริเวณป่ามหาวันนี้ ยังมี
อีกองค์หนึ่งชื่อเจดีย์ลังการาม มีขนาดไล่เลี่ยกับถูปาราม
และเก่าจนไม่รู้ว่าใครสร้าง หรือสร้างไว้แต่ครั้งไหนแน่
เจดีย์ทั้งสองนี้ได้รับการบูรณะทำปูนเรียบร้อยสะอาด
ตาน่าเลื่อมใส แต่ถูปารามนั้นมีสิ่งตกแต่งดีกว่าลังกา-
ราม ถูปารามตั้งอยู่บนฐานทักษิณซึ่งยกสูงเลยหัวคน
ที่ฐานมีลูกกรงกั้นเป็นช่อง ๆ เหนือฐานมีกำแพง เหนือ
กำแพงมีใบเสมาขนาดเล็ก พื้นของฐานทักษิณปูแผ่น
หิน มีบริเวณกว้างมาก เสาหินและถูปารามอยู่บนฐาน
ทักษิณนี้ องค์เจดีย์มีรูปแบบโอคว่ำ ตอนล่างทำเป็น
คูหาหลายคูหา เหนือขึ้นมายกเป็นคอหลายชั้น เหนือ
องค์เจดีย์มีแท่นสี่เหลี่ยม เหนือแท่นทำเป็นเสากลบ
ต่อขึ้นไปแล้วทำเสากลมนี้เป็นปล้อง ๘ ปล้อง เรียวรวบ
ขึ้นไปจนถึงยอด ที่ยอดมีลูกแก้วและยอดแหลม ๆ เป็น
ทอง รูปร่างก็แบบเจดีย์รุวันเวลิเสยะ ย่อส่วนให้เล็ก
ลงนั่นเอง แล้วขยายฐานทักษิณให้กว้าง เบื้องหน้า

ถูปารามนี้มีเสาหิน ซากวิหารเก่าด้วย และมีสิ่งที่แปลกตาอยู่สองอย่างคือ มีต้นตาลหลายต้นขึ้นอยู่ในบริเวณถูปารามด้วย และมีดอกไม้ชนิดหนึ่งมีคนนำมาวางขายเพื่อบูชาถูปาราม ดอกไม้ชนิดนี้มีรูปร่างคล้ายดอกบัว สีก็คล้าย ๆ กัน มีกลิ่นหอมอ่อน ๆ เราไม่เคยเห็นมาก่อน จึงเรียกมหาแสงให้มาดูดอกบัวปลาดมหาแสงมาดูแล้วบอกว่า นี่ละดอกสาละ ชนิดที่มีอยู่ที่สาลวโนทยาน เมืองกุสินารา ครั้งพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ชาวลังกาเขาเคยชี้แจงอย่างนี้ ส่วนต้นสาละที่มีอยู่ในที่ ๆ พระพุทธเจ้าปรินิพพานในขณะนั้นไม่ใช่ต้นสาละครั้งกระโน้น เพราะมีดอกเป็นฝอยแบบต้นรังในบ้านเรา ต้นสาละที่มีดอกคล้ายดอกบัว ที่เห็นนี้เป็นสาละที่แท้ และมีต้นอยู่ใกล้ประตูทิวัดที่ปทุตตมาราม ที่เราผ่านออกมานั้นเอง พวกเราขึ้นไปนมัสการถูปารามด้วยดอกสาละนั้น สวดมนต์ครู่หนึ่งแล้วกราบถอยออกมา ถูปารามนี้มีความสำคัญนอกจากจะเป็น

ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุแล้ว สมัยหนึ่งยังเป็นที่ทำสังคายนาด้วย ซึ่งการสังคายนาครั้งนั้นถือว่าเป็นครั้งแรกในลังกาดังที่เคยพูดไว้แล้ว จากถูปารามนี้จะมองเห็นรุวันวาลิเสยะเจดีย์ (สุวรรณมาลิกา) อย่างสบาย

รุวันวาลิเสยะเจดีย์เป็นเจดีย์ขนาดมหาสถูปเป็นองค์เดียวในป่ามหาวันนี้ที่ได้รับการดูแล ซ่อมแซม ทาสีบริบูรณ์งามสง่า รูปร่างเหมือนเชตวันเจดีย์นั่นเอง แต่ยอดคอปล้องไฉลและองค์เจดีย์ของรุวันวาลิเสยะนี้ มีส่วนบริบูรณ์มากไม่ชำรุด ฐานทักษิณของเจดีย์นี้กว้างใหญ่และสูง ด้านนอกของฐานทักษิณนี้มีรูปช้างโผล่ออกมาแต่หัวถึงเท้าหน้าประมาณ ๓๕๒ ตัว เขาเรียกว่าหัตถิปาการ เจดีย์นี้เป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งเดิมอยู่ที่รามคามในอินเดีย พระเจ้าทุฏฐคามินีอภัยเป็นผู้สร้าง นัยว่าครั้งโน้นเจดีย์นี้สูงถึง ๑๒๐ ศอก แต่เดี๋ยวนี้สูงได้ราว ๓๐๐ ฟีต มีคนนับถือมากกว่าเจดีย์ทุกแห่งในป่ามหาวันนี้ มีคนถือเครื่องบูชาเข้า

ไปสู่อาคารด้านหน้าเจดีย์ แล้วหายเข้าไปบูชาเจดีย์ไม่ขาด เห็นหัตถบาการที่แล้วชวนให้คิดถึงวัดช้างล้อมที่ศรีสัชนาลัย

เรานมัสการแล้วเลยไปที่ซากของโลหะปราสาท ซึ่งบัดนี้แต่เสาหินยังอยู่มากมาย และกลางเสาหินเหล่านี้เรือนไม้ทรงสี่เหลี่ยมตั้งอยู่หลังหนึ่ง ซึ่งดูขัดตามาก โลหะปราสาทนี้พระเจ้าทุฏฐคามินีอภัยเป็นผู้สร้างอีกเหมือนกัน เพื่อให้เป็นพระอุโบสถประจำวัดมหาวิหาร ของเดิมนั้นสูง ๙ ชั้น มีห้องประมาณ ๑๐๐๐ ห้อง ใช้เสาหินประมาณ ๑๖๐๐ ต้น ทีมีชื่ออย่างนั้นเพราะหลังคามุงด้วยกระเบื้องทองเหลือง ท่านพุทธโฆสเคยแต่งหนังสือวิสุทธิมัคคอันมีชื่อเสียงที่โลหะปราสาทนี้ และครั้งหนึ่งเคยไหม้ไฟแล้วสร้างใหม่เป็น ๗ ชั้นกับในรัชสมัยของพระเจ้ามหาเสนะได้เคยถูกรื้อและได้รับการสร้างใหม่ดังที่เคยเล่ามาแล้ว เราเห็นซากโลหะแล้วคิดไปถึงโลหะปราสาทที่วัดราชนัดดา คิดอย่างไร ๆ ก็มองไม่เห็นเลยว่าจะเหมือนกันได้อย่างไร หรือจะเอา

เหมือนกันแต่เพียงชื่อ แต่คงเป็นเพราะเกินความรู้ของเรามากกว่า

ท่านพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดีย และมาลังกาเพื่อถ่ายทอดพระไตรปิฎกและอัตถกถา ซึ่งจารึกด้วยตัวหนังสือลังกาให้กลับเป็นตัวบาลี (มคธ) แล้วนำกลับไปสู่อินเดีย เพราะที่อินเดียไม่มีคัมภีร์เหล่านี้เหมือนที่ลังกา พระเถระลังกาอยากจะทราบความรู้ของพระพุทธโฆสาจารย์ ท่านจึงแต่งหนังสือ (วิมุตติมัคค) วิสุทธิมัคค เพื่อแสดงความรู้แก่พระเถระลังกา ท่านถูกทดลองหลายอย่างแต่ท่านก็อดทนจนชนะทุกที ในที่สุดได้เป็นประธานในการทำสังคายนาในครั้งที่ ๖ ทั้งนี้เพราะความตั้งใจจริง

“คนแต่ก่อนพยายามเล่าเรียน หนังสือก็หายาก โรงเรียนก็หายาก ไฟก็หายาก บางคนต้องดูหนังสือด้วยไฟธูป แม้จะลำบากอย่างนี้ท่านก็พยายามเรียนจนเป็นปราชญ์กันได้ คนเดี๋ยวนี้การเล่าเรียนแสนจะ

สะดวกสบาย โรงเรียนมีเยอะแยะ หนังสือก็หาง่าย วางอยู่ข้างเตียงนอน ข้างเตียงนอนมีไฟฟ้าเพียงกดปุ่มไฟก็สว่าง แม้สะดวกสบายอย่างนี้ แต่ก็ขี้เกียจเรียนขี้เกียจอ่าน

เรานมัสการใจมุ่งถึงท่านพุทธโฆสาจารย์ และเลยมุ่งไปถึงเจ้าประคุณสมเด็จพระอุปัชฌาย์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรมหาเถระ) ของเราด้วย แล้วรถได้แล่นเลยไปจอดที่หน้าประตู ที่จะเข้าไปสู่ต้นพระศรีมหาโพธิ ต้นไม้ที่มีความสำคัญที่สุดในโลกของชาวพุทธที่เคยกล่าวประวัติมาแล้ว จากภายนอกนี้มองเข้าไปในบริเวณของต้นพระศรีมหาโพธิ จะเห็นต้นโพธิมากมายเป็นดงโพธิทีเดียว

ต้นพระศรีมหาโพธินี้มีกำแพงกั้นสองชั้น มีรั้วกั้นอีก ๓ ชั้น กำแพงชั้นนอกใหญ่และกว้าง มีต้นโพธิบริวารปลูกไว้ตามมุมนั้น ๆ ซุ้มประตูเข้าทำแปลกตา คือทำสูงแบน ๆ ยอดบ้าน มีลวดลายพอสมควร จาก

ประตูเข้าไปถึงเชิงบันไดของฐานต้นพระศรีมหาโพธิ มี
ถนนตรงไปจดเชิงบันไดนั้น และข้าง ๆ ถนนนั้นเขาทำรั้ว
ด้วยปักไม้ไผ่ไว้ติด ๆ กันเป็นแถว จนถึงเชิงบันได
เหมือนกัน ที่หัวเม็ดของบันไดทั้งที่ซุ้มประตู ทั้งที่
ฐานต้นพระศรีมหาโพธิ มีรูปนายทวารปาละเป็นรูป
หินสลักที่ชาวลังกาชอบทำ ขึ้นไปทางบันไดนั้นแล้วจะ
ผ่านกำแพงชั้นที่ ๒ และเบื้องหน้าของผู้มาถึงตรงนั้นจะ
เห็นศาลาโถงขนาดเล็ก หลังคาสังกะสี โครงไม้ ภายใน
มีที่สำหรับวางของบูชา และจะเห็นว่าต้นพระศรีมหา-
โพธินั้นอยู่บนฐานสูงขึ้นไปอีก พร้อมด้วยรั้วอีก ๓ ชั้น
ดูระวังกันแข็งแรงเหลือเกิน ที่จะไม่ให้คนเข้าใกล้ต้น
พระศรีมหาโพธิ ระวังเสียยิ่งกว่าที่ต้นพระศรีมหาโพธิ
ที่พุทธคยาเสียอีก

มีผู้นำดอกไม้กระทงมาให้บูชาต้นพระศรีมหาโพธิ
มีแต่ดอกไม้ไม่มีธูปเทียน พวกเราบูชาโดยวางกระทง
ดอกไม้ไว้ในศาลานั้น และท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะ

เป็นผู้นำให้ว่าตามแล้วสวดมนต์พอสมควร ครั้นแล้ว
ก็กลับไปวัดโพธิ โดยมิทันพิจารณาอะไรได้ถ้วนถี่
เพราะขณะนั้นจวนมืดและฝนก็เริ่มตก ที่จะพักบังฝนก็
ไม่มี

เมื่อมาถึงวัดโพธินั้นฝนตกหนัก หนาวก็หนาว เลย
ไม่อาบน้ำ เข้าห้องพัก เขาจัดให้เราพักห้องเดียวกับ
ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะ เราฉันน้ำชาคุยกับท่าน
พอควร แล้วก็ฉวยร่มออกไปหาพวกพระสามรูป มี
มหาทองเป็นต้น เห็นกำลังคุยกับพระเณรเจ้าของวัด
อยู่อย่างสบายอารมณ์ จึงชวนเขาไปที่ต้นพระศรีมหา-
โพธิ ซึ่งอยู่ติดกับวัดนั้นเองเป็นแต่มีกำแพงและถนน
เล็ก ๆ คั่น คล้ายกับแบ่งเป็นสังฆาวาสและพุทธาวาส
อย่างวัดพระเชตุพน เราชวนแล้ว แต่ไม่มีใครไป เรา
จึงตกลงใจไปคนเดียว ตอนนั้นฝนซักซาแล้ว เราได้
เข้าไปในกำแพงชั้นนอก เข้าไปในพระอุโบสถ ในนั้น
มีคนอยู่หลายคนเป็นผู้ชายทั้งนั้น กำลังไหว้พระอยู่

ก็มี กำลังคุยกันก็มี พอเห็นเราเข้าไปไหว้พระ มีคน
หนึ่งนำกระทงดอกไม้มาให้เพื่อบูชาพระ กระทงทำ
ด้วยใบตองง่าย ๆ ดอกไม้ในกระทงเป็นดอกไม้ขาว
มีกลิ่นอ่อน ๆ กลีบเป็นแฉก ๆ ยาว จะมีชื่ออย่างไรเรา
ไม่รู้จัก เราบูชาแล้วสวดมนต์ทำวัตรเสร็จแล้วนั่งสงบ
ชั่วระยะหนึ่ง และแบ่งส่วนบุญแก่สรรพสัตว์และผู้มีคุณ
เวลาเราไหว้พระ สังเกตดูเขามองดูเราตลอดเวลาด้วย
ความสงบ พระอุโบสถหลังนี้ใหญ่พอควรทีเดียว ใหญ่
กว่าวิหารที่วัดทิปทุตมารามและสูงกว่าด้วย ในพระ
อุโบสถ นอกจากพระประธานแล้วไม่เห็นมีสมบัติอะไร
ที่บูชาก็ไม่มี ใช้วางของบูชาไว้ที่แท่นพระนั่นเอง พระ
พุทธรูปมีองค์เดียวเป็นพระอิฐปูน องค์โต หน้าตักกว้าง
หลายศอก พระพักตร์อิ่มเอิบงามดี จีวรทาสีเหลือง
แถมมีจีวรผ้าจริง ๆ ห่มทับเข้าไปอีกหลายผืน เนื่องจาก
ในพระอุโบสถนี้มีแสงไฟฟ้าน้อยไป จึงดูอะไรถนัดบ้าง
ไม่ถนัดบ้าง บางซอกก็มืด

ในระหว่างนั้นเราได้เริ่มเห็นความเปลี่ยนแปลง
บางอย่าง คือเห็นชาย ๓ คนเป็นหนุ่ม ๒ แก่ ๑ ถอด
เสื้อออก แล้วนำผ้าขาวมานุ่ง ใช้ผ้าแดงคาดพุง โพก
หัวด้วยผ้าขาว ไม่สวมเสื้อ คนแก่ถือบี่ คนหนุ่มสพาย
กลองออกไปยืนเรียงกันที่ชายคาพระอุโบสถ หันหน้า
ไปทางต้นพระศรีมหาโพธิ คอยจังหวะอยู่ด้วยความ
สงบ พอนาฬิกาตีได้เวลา ๓ ทุ่ม เสียงบี่ก็ขึ้น เสียง
กลองก็ขึ้นดังโครม ๆ ถ้าจะถามว่าบี่มีรูปร่างอย่างไร
ก็ตอบว่าก็บี่ไฉนนั่นละ ถ้าจะถามอีกว่าแล้วกลองเล่า
รูปร่างเป็นอย่างไร ก็ตอบได้ว่าก็ดูกลองชะนะนั่นก็แล้ว
กัน ถ้าจะซักอีกว่าแล้วไม่ดูกลองเล่าเป็นอย่างไร
ก็ตอบได้ทันทีว่า เคยเห็นไม้งอ ๆ หงิก ๆ สำหรับ
ตีกลองชะนะหรือไม่เล่า นั่นละรูปร่างอย่างนั้นละดำ ๆ
เหมือนกันเสียด้วย เสียงกลองก็ดังโครม ๆ แบบเดียว
กันกับของไทยเรา แต่ของลังกาดังมาก และตีจังหวะ
ไม่เหมือนกลองชนะ ไม่รู้ว่าเขาใช้จังหวะอะไร ส่วน

บี่นั้นเบ่าเสียงแอ่ ๆ แล้วก็หยุดหายใจแล้วเบ่าอีก หยุดหายใจอีก สลับกันไป ไม่เห็นใช้วิธีละบายลมหายใจให้เบ่าบี่ไม่ขาดเสียงอย่างของเรา คงเบื่น เพราะเราไม่รู้จักเพลงของเขา ดังนั้นฟังแล้วจึงไม่เห็นว่าจะเบื่นเพลงอะไร ระหว่างบี่กับกลองนั้นคล้ายกับว่าต่างคนต่างเบ่าต่างคนต่างตี เรารู้สึกประหลาดใจมาก ไม่เคยคิดและไม่เคยได้ยินมาก่อนเลยว่า ลังกามีการเบ่าบี่ (ไฉน) ตีกลอง (ชะนะ) ทั้งบี่กลองนั้นก็มีรูปร่างและเสียงอย่างบี่ไฉนกลองชะนะของเราอย่างนี้ บี่ไฉนของเรานั้นได้ยินว่าเบ่าเบื่นเพลงไม่ได้ เบื่นแต่ว่าขึ้นต้นต้องอย่างนั้น ต่อไปจะเบ่าอย่างไรก็ว่าไปแต่ต้องวกไปลงอย่างนี้ บี่ลังกาก็คงแบบเดียวกัน นึกสงสัยว่าใครเอาอย่างใครกันแน่ ถ้าเราเอาอย่างเขาก็ต้องเบื่นในสมัยสุโขทัย แต่ถ้าเขาเอาอย่างเราก็ต้องเบื่นสมัยอยุธยาที่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ทรงส่งพระอุบาลีกับคณะไปให้การบวชแก่ชาวลังกา ดังกล่าวแล้ว

และท่านคงนำประเพณีบางอย่างไปเผยแผ่แก่ชาวลังกาด้วย.

คนทั้ง ๓ ตกลองเบ่าบีด้วยอาการสงบอยู่นานราวสักครึ่งชั่วโมง เพื่อเป็นการประโคมเป็นพุทธบูชาและเป็นการแจ้งความหมดเวลานมัสการประจำวันนี้แล้ว จึงเลิกเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวใหม่ ขณะนั้นฝนตกหนักและสาดเข้ามาในพระอุโบสถ จนน้านองนั่งไม่ได้ เราอยากจะกลับที่พักก็กลับไม่ได้ เป็นห่วงท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะจะคอยก็เป็นห่วงพวกลังกาในพระอุโบสถ ซึ่งกลับบ้านไม่ได้เหมือนกันเห็นเราหนาวสั่น ก็พากันมายืนบังฝนให้ด้วยความมีน้ำใจ ในที่สุดเลยตัดสินใจกลับที่พักทั้งฝนตกหนักอย่างนั้น เมื่อขอบใจคนลังกาผู้เออเพื่อเหล่านั้นแล้วก็ออกเดิน กว่าจะถึงที่พักก็เปียกไปครึ่งตัวท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะจำวัดแล้ว และมิได้ลงกลอนประตู เราจึงเปิดเข้าไปได้จัดแจงบิดผ้าให้หมาด ไหว้พระย่อ ๆ แล้วจำวัดเลย

ทั้งแฉะ ๆ อย่างนั้น ทั้งนี้เพราะไม่มีผ้าผลัด ในการมาครั้งนี้เรานำมาแต่ผ้าครอง ส่วนผ้านอกนั้นอยู่ที่โคลัมโบ แม้จะนอนด้วยความแฉะอย่างนั้นแต่ใจโปร่งสบายจริง ๆ และตั้งใจว่าพรุ่งนี้จะต้องรีบตื่นแต่เช้า แล้วไปนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิอีกครั้งหนึ่งไหน ๆ มาถึงสถานที่สำคัญอย่างนี้แล้ว ถ้าไม่ฉวยโอกาสในบัดนี้แล้ว เมื่อไรจะได้มาและมีโอกาสอย่างนี้อีก.

แต่ก่อนต้นพระศรีมหาโพธินี้ไม่มีรั้วกำแพงมากถึงอย่างนี้ ที่ต้องมีก็เพราะป้องกันคนมิให้นำเนยนมไปรด และกันอันตรายที่อาจเกิดแก่ต้นพระศรีมหาโพธิ เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อก่อนหน้านี้ต้นพระศรีมหาโพธิเกิดเหี่ยวแห้งจะตาย ชาวลังกาตกใจมากเพราะเขาพูมใจและเคารพต้นพระศรีมหาโพธินี้มากให้การประโคมสูงกว่าพระเขี้ยวแก้วเสียอีก (พระเขี้ยวแก้วมีกลองเท่านั้นเป็นเครื่องประโคม แต่ต้นพระศรีมหาโพธินี้

มิทั้งปีทั้งกลอง) พากันเป็นทุกข์เดือดร้อนกลัวต้น
พระศรีมหาโพธิจะตาย รัฐบาลจึงให้นักพฤกษชาติ
ชาวอังกฤษผู้มีความเชี่ยวชาญพิเศษมารักษาต้นพระ-
ศรีมหาโพธิ หมอต้นไม้คนนี้มาพิจารณาแล้วได้
สาเหตุว่า ต้นพระศรีมหาโพธิที่ต้องทรุดโทรมไปนั้น
เพราะไม่ถูกกับเนยนมที่ชาวลังกานำไปรดเป็นพุทธบูชา
ชาวลังกานึกว่าตัวชอบเนยนม จึงนำไปรดโดยไม่
คำนึงว่าเนยนมนั้นจะเหมาะแก่ต้นไม้หรือไม่ นึกแต่
ว่าตัวชอบเท่านั้น หรืออาจนึกว่าเมื่อตัวชอบแล้ว
ต้นพระศรีมหาโพธิก็ต้องชอบ พอรดกันมากเข้า ๆ
จนถึงขนาด ต้นพระศรีมหาโพธิจึงทำท่าไม่ดี เมื่อรู้
สาเหตุอย่างนี้แล้ว เขาจึงให้ขุดนำดินที่มีเชื้อเนยนม
ออกให้หมด แล้วนำดินใหม่มาไว้แทน และห้าม
เด็ดขาดไม่ให้ใครนำเนยนมไปรดอีก เพื่อป้องกันคน
แอบละเมิด จึงให้ทำรั้วป้องกันอย่างแข็งแรง แล้ว
บำรุงด้วยวิธีต่าง ๆ จนต้นพระศรีมหาโพธิฟื้นคืนดี

อย่างเก่า.

คนมักจะเอาตัวของตัวเป็นใหญ่เป็นประธานและเป็นหลักสำหรับปฏิบัติต่อคนอื่น สัตว์อื่น สิ่งอื่นเสมอ.

วันที่ ๒๘ เมษายน

พอตื่นก็รู้ทันทีว่าเราเป็นไข้หวัดเสียแล้ว แต่ช่างเถอะ จึงค่อย ๆ ลุกออกมาล้างหน้าแล้วรีบไปที่ต้นพระศรีมหาโพธิ ขณะนี้เพิ่งสาง.

เมื่อตอนตีห้าเราต้องตกใจตื่นครั้งหนึ่ง เพราะได้ยินเสียงตีกลอง เบ่าบี่ประโคมต้นพระศรีมหาโพธิ และเป็นการแจ้งการเปิดให้ประชาชนเข้านมัสการด้วย.

บนฐานต้นพระศรีมหาโพธิมีเณรอยู่ เราเดินผ่านกำแพง ๒ ชั้น ผ่านรั้วเหล็กขึ้นไปโดยลำดับจนผ่านชั้นที่ ๕ ปกติเข้าได้เพียงกำแพงชั้นที่ ๒ เท่านั้น ที่ผ่านชั้นที่ ๓–๕ ไปได้นั้น เพราะเณรผู้ขึ้นไปทำความสะอาดข้างบนเปิดประตูรั้วทิ้งไว้ เราขึ้นไปถึงต้นพระ-

ศรีมหาโพธิแล้วจึงถามเณรรูปหนึ่งว่าขันมาได้หรือไม่ แกตอบว่าได้ แต่อีกรูปหนึ่งว่าไม่ได้ ได้หรือไม่ได้เรา ก็ขันมาแล้ว เณรทั้ง ๒ นี้เป็นเณรวัดโพธินั่นเอง แกต้องมาทำความสะอาดลานต้นพระศรีมหาโพธิทุกวัน และคอยเก็บใบพระศรีมหาโพธิที่ล่วงไปให้เจ้าอาวาสวัดโพธิด้วย ซึ่งบางวันก็ได้บางวันก็ไม่ได้.

ต้นพระศรีมหาโพธิเห็นใกล้ ๆ แล้วน่าสงสาร มีเหลืออยู่สองกิ่งเท่านั้น แต่ละกิ่งแก่ห่อมเต็มที ต้องใช้เสาเหล็กค้ำไว้มิให้หัก และแต่ละกิ่งเนื้อเปลือกหลุดออก เหลือแต่แก่นโดยทั่วไป และมีใบเหลืออยู่น้อยเต็มทีแทบนับได้ ใบนั้นมีขนาดโตกว่าที่พุทธคยามาก ที่โคนต้นมีท่อน้ำสำหรับปล่อยน้ำรดให้ชุ่ม ต้นพระศรมหาโพธิต้นนี้ถือว่าเป็นต้นโพธิที่แก่ที่สุดในโลกเป็นต้นเดิมแท้จริง เพราะเป็นกิ่งของต้นเดิมที่พุทธคยาในอินเดียก่อนถูกทำลาย และต้นพระศรีมหาโพธิที่ปลูกอยู่ที่วัดเท้พศิรินทราวาสนั้น เป็นเมล็ดของ

ต้นนี้ (และทิวัดนิเวศธรรมประวัติก็ใช่ด้วย)

เราเข้าไปจับต้นต้องใบเป็นบุญมือและกราบ วันนี้นับว่าเป็นบุญอีกชั้นหนึ่ง คือมีใบโพธิหล่นถึง ๓ ใบ จึงเก็บเอาเองใบหนึ่ง โดยขอจากเณรแล้วลงมายังบริเวณซึ่งเป็นที่สำหรับประชาชนทั่วไป ใช้เป็นที่บูชากราบไหว้

ฐาน เป็นที่ตั้งของต้นพระศรีมหาโพธินี้ เขาทำเป็น ๔ เหลี่ยม เป็นชั้น ๆ ซ้อนกันขึ้นไป แต่ละชั้นย่อส่วนให้เล็กขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงชั้นที่ตั้งของต้นพระศรีมหาโพธิ เขาถมดินขึ้นไปสูงมาก และฐานนี้ดินรอบไม่ได้ เพราะด้านหนึ่งดูเหมือนจะเป็นด้านตะวันออก มีผนังพระอุโบสถหลังที่เรามาเมื่อคืนนี้กันที่เข้ามาจนบีดทาง ตามมุมหลายมุมเขาปลูกต้นโพธิเป็นบริวารไว้ เวลามองจากกำแพงชั้นนอก จึงเห็นเป็นป่าโพธิ และไม่รู้ว่าต้นโพธิต้นไหนเป็นต้นเดิมแน่ต้องเข้าไปข้างในจึงรู้

แม้ว่ายังไม่สว่างแจ้ง แต่ก็มีประชาชนหญิงชาย ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ บ้างก็ขึ้นรถสองแถวมาก็มี มา ไหว้ต้นพระศรีมหาโพธิและสวดมนต์เป็นกลุ่ม ๆ โดย มีหัวหน้าเป็นผู้นำสวด เริ่มจากด้านหน้าที่มีศาลา หลังคาสังกะสีก่อนแล้ว เลื่อนไปตามมุมนั้น ๆ หยุด ไหว้เป็นจุด ๆ เสร็จแล้วจึงกลับ ทุกกลุ่มทำอย่างนี้ เหมือน ๆ กัน เสียงสาธุ ๆ ดังติดต่อกันไป คนลังกา บางกลุ่มที่มาไหว้นั้นถ้ามาเดินในบ้านเรา ก็ต้องนึกว่า เป็นมอญ เพราะแต่งตัวผิดกับคนลังกาที่โคลัมโบ เวลาที่เขาประนมมือนั้น ประนมด้วยความตั้งใจเคารพ บูชาจริง ๆ และไม่มีคุยกันเองเลย เราดูแล้วก็พลอย อนุโมทนาไปกับเขาด้วย

การประนมมือเท่าที่เคยเห็น มีทั้งดีมากทั้งดีน้อย การประนมมือที่ดีนั้นคือ ประนมเสมออก นิ้วมือเรียบชิดกันเว้นการประนมมือ ๑. ประนมมือแบบไม้ค้างถั่ว ๒. ประนมมือแบบเป่าแคน ๓. ประนมมือ

แบบละคอนลิง ๔. ประนมมือแบบคนนั่งด้วน ๕. ประนมมือแบบยอดอ้อต้องลม ๖. ประนมมือแบบไม้ค้ำเกวียน ๗. ประนมมือแบบไม้ปังข้าวเกรียบ ๘. ประนมมือแบบดอกบัวก้านเหี่ยว ๙. ประนมมือแบบโพงพาง.

พอเราจะกลับ ก็พอดีพวกเราทั้งชุดกำลังขึ้นบันไดมาตรงหน้าศาลาหลังคาสังกะสีนั้น เราอยากให้พวกเราได้ขึ้นไปให้ถึงต้นพระศรีมหาโพธิ จึงนำไปยังประตูขึ้น แต่ประตูปิดล้นกุญแจและเณร ๒ รูปผู้เก็บกุญแจก็หายไปเสียแล้ว เมื่อบูชากราบไหว้แล้วก็กลับไปฉันเช้าที่วัดโพธิ ในระหว่างเดินกลับ คงได้ยินเสียงสาธุ ๆ จนลับไป อาหารเช้าวันนี้มีขนมอับเปอรกับนมสดฉันแล้วก็ลาเจ้าอาวาสขนของขึ้นรถ เพื่อเดินทางไปเมืองแคนดี ระยะทางจากเมืองอนุราธบุรีถึงเมืองแคนดียาว ๘๔ ไมล์ แต่ก่อนไปได้แวะไปดูและไหว้เจดีย์

ทั้งหลาย ณ ป่ามหาวันอีกรอบหนึ่ง จากการมาในรอบนี้ทำให้รู้สึกว่า ลังกาเรียกเจดีย์ว่า ดาคะภะ (ย่อจากคำว่า ธาตุคัพภะ) ได้ยินว่า แล้วฝรั่งเรียกเพี้ยนไปเบื้นปาโกดา และในอินเดียนั้น ไม่นิยมทำเจดีย์สูงใหญ่อย่างในลังกา องค์เจดีย์รูปโอคว่ำหรือรูปกองข้าวกับแท่นเหนือองค์เจดีย์ของอินเดียกับของลังกาแบบเดียวกัน แต่ฉัตรสามชั้นเหนือแท่นที่เจดีย์ของอินเดียนั้น ลังกาได้ดัดแปลงให้ยืดสูงขึ้นด้วยทำเป็นฉัตรซ้อนติดกัน หรือลูกแก้วซ้อน ซึ่งเราเรียกว่าปล้องไฉล ดูเจดีย์ระหงขึ้นอีกหน่อย เช่นที่ถูปาราม และรวันวาลิเสยะเจดีย์ แต่ในสายตาของคนไทยแล้วยังเห็นว่า ยังป้อมอยู่ ดังนั้นพอคนไทยรับแบบเจดีย์ของลังกามาสร้างในเมืองไทย จึงยืดปล้องไฉลให้สูงยิ่งขึ้นไปอีก เจดีย์แบบไทยจึงได้ทั้งส่วนสูงทั้งส่วนใหญ่ เช่นที่พระธาตุนครศรีธรรมราช และต่อมา ๆ ส่วนใหญ่ได้แฟบเข้า แต่ส่วนสูงยิ่งสูงหนักเข้าอย่างที่เห็น

อยู่ในสมัยนี้

วัตถุย่อมเปลี่ยนแปลงไปอย่างนี้ไม่รู้จักหยุด ไม่มีที่หยุด และไม่รู้ว่าจะหยุดหรือจบลงเมื่อไร ที่ไหน แต่ทางธรรมนั้นหรือทางจิตใจนั้นมีที่จบมีที่สุด แต่คนก็ไม่ค่อยชอบ

เมื่อไหว้กราบกันอีกรอบหนึ่ง แล้วก็ออกเดินทางเลียบมาทางชายเมืองอนุราธบุรีใหม่ อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ ซึ่งเมื่อวานนี้ในตอนบ่ายตอนจะไปมิหินตเล ได้ผ่านไปหนหนึ่งแล้ว และได้เห็นของแปลกคือเห็นพระออกบิณฑบาตตอนบ่าย เข้าไปในตลาดสด ท่านชินานันทะเห็นพวกเราแสดงอาการสนใจ ท่านเลยบอกว่าพระมาบิณฑบาตเภสัชชะ เรานึกในใจว่าบิณฑบาตเภสัชชะทำไมจึงเข้าไปในตลาดสด

ถนนลาดยางตลอดสะอาดเรียบดี มีรถแล่นสวนและแล่นตามมากคัน ถนนสายนี้มีเรือลำบากแก่คน

ขับรถอีกอย่างหนึ่ง คือคอยหลีกคนนั่งเล่นกลางถนน ซึ่งพบเสมอทีเดียว

รถได้ไปแวะที่อ่างเก็บน้ำ ชื่อบูวะระเววะ เป็นอ่างใหญ่โตมากราวกับทะเลสาบ พระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยเป็นผู้สร้าง ขณะนี้มีส่วนยาวตั้งกว่า ๔ ไมล์ น้ำในอ่างสีคล้ำเป็นละลอก ลมพัดเย็นสบาย

รถได้ออกเดินทางไปอีกผ่านสวนบ้านเล็กเมืองน้อย ไม่รู้ว่าเมืองอะไรต่อเมืองอะไรไปจนถึงเชิงเขาแห่งหนึ่ง พวกเราพากันไต่ไปตามหินลาดเอียง ถ้าฝนตกเป็นขึ้นไม่ได้แน่ เพียงเท่านกเดียวคนนั้นลื่นคนนี้ร้องแล้วพ้นจากที่นี่ไปแล้วยังไม่ถึงข้างบน ต้องไต่บันไดอีก ๗-๘ ขั้น แล้วปีนเขา ปีนแล้วไต่บันได ๗-๘ ขั้น ไต่แล้วปีน ๆ แล้วไต่อยู่อย่างนี้จนถึงข้างบนหลังเขา ก็มีบันไดให้ไต่อีก ไต่จนหิว บนหลังเขานี้มีเขาชะโงกออกมามาก เขาก่อผนังจากพื้นจนจดเขาที่ชะโงก ดังนั้นภายในจึงเป็นวิหารขนาดใหญ่ยาวตั้งราว ๒ เส้น

ด้านหน้าเขาทำมุขออกมาหลายมุขเพื่อเป็นทางเข้าด้วย ภายในถ้ำมืดมาก ต้องจุดตะเกียงจึงเห็นของภายใน ซึ่งมีพระพุทธรูปมากมาย ทั้งนั่ง ทั้งยืน ทั้งนอน ราว ๑๕๐ องค์ แต่ละองค์ระบายสีสดเช่นเหลืองสดแดงสดเป็นต้น และมีเจดีย์อยู่ในนั้นอีก ๕ องค์ ตามผนังตามเพดาน มีภาพเขียนของเก่า ที่เขาเรียกว่า รังครัดมบูรู เมืองดัมบูลลา เป็นที่ซึ่งมีชื่อดังแห่งหนึ่ง กราบไหว้พระพุทธรูปแล้วออกมานั่งพักผ่อนที่หน้าถ้ำ เห็นคุณสุภาพกำลังให้อาหารลิงอยู่ ลิงที่เชื่องมากและรูปร่างแปลกมาก โดยเฉพาะผมของมันแสกกลางแผ่เป็นปีกออกไปยังกับทรงผมหลักแจว เขานี่คนชอบมา จึงมีคนขึ้นลงไม่ขาด

ขาลงพวกเราลงได้เร็ว สักครู่ก็ลงมาถึงเขาทางลาดแล้ว ผิดกับขาขึ้น เขารังครัดมบูลลานี้เป็นพุทธสถานมานานราว ๒๐๐๐ ปี

การขึ้นนี้ช้าแต่เวลาลงนั้นเร็ว การขึ้นยศขึ้นเงิน

เดือนนั้นช้า แต่การลดยศตัดเงินเดือนนั้นหาเรื่องทำได้เสมอ การทำดีเหมือนขึ้นเขา การทำชั่วเหมือนลงเขา

รถแล่นผ่านสวนยางสวนมะพร้าว สวนโกโก้เป็นต้น รถแล่นไปตามไหล่เขา จนถึงเมืองมาตเลเลยแวะฉันเพนที่วัดอะไรก็ไม่ทราบลืมชื่อสนิท รู้แต่ว่าเป็นวัดของพระสงฆ์รามัญนิกาย เมื่อไปถึงหอฉันพระเจ้าถ่นฉันอิ่มแล้ว ทั้งไม่มีอะไรจะให้ฉัน ที่จะไม่เป็นเดนด้วย และเจ้าถ่นก็ไม่รู้ว่าพวกเราจะมาฉันเพนที่นี่ พวกเราจึงลงมือไปอย่างตามมีตามได้ เราเกรงความเผ็ดของกับข้าวลังกา จึงเลี่ยงไปฉันมะพร้าวอ่อนแทนจนอิ่ม รู้สึกว่าเจ้าวัดเอาใจใส่ดีมาก ฉันแล้วออกไปดูน้ำตกที่หลังวัด ซึ่งส่งเสียงดังสนั่น แล้วเข้าไปดูในเจดีย์ ซึ่งเขาบอกว่า เป็นที่เก็บบาตรและบริขารบางอย่างของพระอุบาลี พระมหาเถระไทยผู้มีชื่อเสียง และมีภาพพุทธประวัติเขาจัดเป็นห้อง ๆ

งามมาก ออกจากเจดีย์นั้นแล้ว ได้เลยไปที่วิหาร ที่กลางวิหารมีอาสนะเก่าแก่อันหนึ่งทอดอยู่ ใครผ่านไปก็กราบใครผ่านมาก็กราบ เขาบอกว่าเป็นอาสนะของท่านพระอุบาลี

คนที่เสียสละตัวเองเพื่อผู้อื่นนั้น แม้ตายแล้วก็ยังอยู่ยังไม่ตาย

ได้ถ่ายรูปร่วมกับเจ้าถิ่น และกล่าวขอบคุณร่ำลากันแล้วก็ออกรถต่อไป รู้สึกแปลกใจเหมือนกันว่าบริขารของพระไทย ทำไมจึงมาอยู่กับพระรามัญนิกาย รถเริ่มขึ้นเขาสูงแล่นวกเวียนไปตามไหล่เขา ถนนบางแห่งถูกดินพังทะลายลงมากลบ มีหลายแห่ง บางแห่งรถแล่นผ่านไปบนสะพานผ่านลำธารที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวกรากน่ากลัว สองข้างทางมีแต่ป่าและสวน ไปถึงแคนดีราวบ่าย ๒ โมง ฝนกำลังตก รถได้เลยไปแวะที่วัดพระเขี้ยวแก้ว นำไปจอดไว้ในที่บังฝนได้แล้วเดินเข้าไปข้างใน

ประวัติของพระเขี้ยวแก้วโดยย่อมีอยู่ว่า พระเขี้ยว

แก้วของพระพุทธเจ้านั้นเป็นข้างซ้าย เดิมพระเขมะเถระนำไปถวายพระเจ้าพรหมทัตแห่งนครทันตะปุระ แคว้นกลิงค์ จนสมัยพระเจ้าคุหสิวะ พระองค์ทรงเลื่อมใสในพวกนิครนถ์ ต่อมาทรงเลื่อมใสในพระเขี้ยวแก้ว จึงทรงไล่พวกนิครนถ์ออกจากแว่นแคว้น พวกนั้นจึงไปยุพระเจ้าปัณฑุแห่งนครปาฏลิบุตรว่า พระเจ้าคุหสิวะเจ้าประเทศราชเมืองขึ้นของพระองค์ ดูเบาพระองค์และนับถือกระดูกคน พระเจ้าปัณฑุจึงทรงให้นำพระเจ้าคุหสิวะและพระเขี้ยวแก้วมา แล้วให้พวกนิครนถ์เผาทำลายพระเขี้ยวแก้ว แต่ไม่สำเร็จพระองค์เลยทรงเลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนา พระเจ้าคุหสิวะมีพระราชธิดาชื่อ เหมชาลา เป็นชายาของเจ้าชายทัณฑกุมาร ต่อมามิจฉาทิฐิมาชิงพระเขี้ยวแก้ว พระเจ้าคุหสิวะจึงให้พระราชธิดากับพระสวามีนำพระเขี้ยวแก้วไปลังกาเพื่อถวายพระเจ้ามหาเสนะ ทั้งสองพระองค์เสด็จไปถึงลังกาด้วยความลำบาก กว่าจะถึงพระเจ้ามหาเสนะก็สวรรคตไปได้ ๙ ปีแล้ว พระ-

ราชโอรสคือเจ้าชายกิตติสิริเมฆวรรณได้เป็นพระราชาแทน เจ้าชายเจ้าหญิงทั้งสองจึงไปที่อภัยคิริวิหาร (ซึ่งเป็นฝ่ายมหายาน) แจ้งเรื่องให้พระเถระทั้งนั้นทราบ พระเถระได้ไปทูลพระราชา พระราชาดีพระทัยนัก ทรงแห่นำไปบูชาในพระราชวังตั้งแต่นั้นมา ต่อมาเมื่อย้ายเมืองหลวงไปอยู่ที่ไหน ก็ย้ายพระเขี้ยวแก้วตามไปด้วย จนมาอยู่ที่เมืองแคนดีซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นเมืองหลวงมาแล้ว สมัยเมื่อฝรั่งมีอำนาจเหนือเมืองแคนดีตอนต้น ๆ เห็นว่าพระเขี้ยวแก้วเป็นจุดรวมใจของประชาชนชาวลังกา จึงให้ทำลายเสียด้วยการใช้ครกตำแล้วทิ้งทะเลไป แต่ปรากฏว่าพอรุ่งขึ้นพระเขี้ยวแก้วก็กลับมาอยู่ที่เดิมอีก โดยไม่ชำรุดอะไร

ชาวลังกานับถือมากในเดือน ๘ (กรกฎาคม) ทุกปีจะมีพิธีแห่อย่างใหญ่โตที่สุดในลังกา เป็นเวลา ๗ วัน มีขบวนแห่ยาวเหยียด มีช้างร่วมในขบวนหลายร้อยเชือก และเวลาแห่นั้นเขาเชิญพระเขี้ยวไว้บน

หลังช้าง ซึ่งรู้ภาษาคนเป็นพิเศษ รู้จนบางอย่างไม่ต้องบอกก็รู้เอง เช่นก่อนที่เขาจะวางพระเขี้ยวแก้วไว้บนบุษบกบนหลัง มันจะเดินอย่างช้างเดิน แต่พอเขาวางเสร็จ มันจะเดินอีกอย่างหนึ่ง คือเดินเรียบร้อยสงบ คล้ายกับระวังไม่ให้พระเขี้ยวแก้วต้องกระเทือนด้วยความเคารพอย่างสูง เรื่องนี้เราไม่ได้เห็นเอง พูดไปตามเขาเล่า จริงเท็จอะไรก็อยู่ที่ผู้เล่า

บริเวณวิหารพระเขี้ยวแก้วนั้น เป็นรูป ๔ เหลี่ยม มีอาคารล้อมทั้ง ๔ ด้าน คล้ายวิหารคด วิหารพระเขี้ยวแก้วอยู่กลางระหว่างวิหารคดนั้น และที่อาคารที่เป็นวิหารคดนี้เป็นที่อยู่ของพระบ้าง ของเจ้าหน้าที่ดูแลพระเขี้ยวแก้วบ้าง เป็นที่เก็บสมบัติของพระเขี้ยวแก้วบ้างเป็นห้องสมุดบ้างเป็นต้น บริเวณแคบไม่โอ่โถงอย่างที่ควรจะเป็น ห้องสมุดนั้นมีอาคารพิเศษอีกหลังหนึ่งรูปร่างกลม หลังคากลมคล้ายคลุมด้วยฝาชี ตั้งอยู่ล้ำแนววิหารคดออกมาทางด้านหน้า อาคารนี้

เป็นที่เก็บหนังสือสำคัญ แม้พระไตรปิฎกฉบับ
สยามรัฐสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็เก็บรักษาไว้ที่นี่ เวลา
ถ่ายรูปทางด้านหน้า จะติดอาคารหลังคาฝาชีนี่เด่นที่สุด
จนทำให้เราเคยเข้าใจว่า เป็นวิหารเป็นที่ประดิษฐาน
พระเขียวแก้วมาแล้ว แต่ความจริงวิหารนั้นอยู่ข้างใน
อาคารที่เป็นวิหารคดบังเสียเกือบหมด

ท่านชินานันทะ พาพวกเรามาที่นี่เพื่อนมัสการ
พระเขียวแก้วเป็นพิเศษ ท่านได้ติดต่อขออนุญาตจาก
ทางการไว้แล้ว แต่พอมาถึงเข้าจริงกลับกลายเป็นว่า
เปิดเจดีย์ที่ครอบพระเขียวแก้วไม่ได้ เพราะพระนายเก
รูปหนึ่ง ท่านเกไปนาไปสวนที่ไหนไม่ทราบไม่อยู่
ในที่นั้น ตามปกติพระเถระผู้ถือกุญแจวิหารพระเขียว
แก้วนี่ ๓ ท่านล้วนแต่เป็นชั้นนายเก ต้องทั้ง ๓ ท่าน
นี้อยู่พร้อมกัน จึงเปิดได้ถึงที่สุด รูปที่ไม่อยู่นั้นเป็นผู้
ถือกุญแจชั้นสุดท้าย ตกลงพวกเราจึงได้ชมเฉพาะชั้น
ต้นและชั้นกลาง พระเถระ ๒ รูป ที่อยู่วิหารนี้รูป

หนึ่งจำได้ว่า เคยเห็นที่มหาปาสาณคูหาที่พม่า ที่จำได้นั้น เพราะท่านรูปนี้ทำอะไรบางอย่างเด่นอยู่ในคูหานั้น เมื่อเห็นท่านเฉย ๆ เราก็เลยเฉย มหาทองซึ่งเคยเห็นพระเถระนี้ในคูหานั้นเหมือนกันก็เฉย

ก่อนเข้าไปในวิหาร เขาให้รัดอกเสียก่อน เขาบอกว่าประเพณีนี้เป็นของสยามนิกาย คือของไทยนั่นเอง พระเถระ ๒ รูปที่เป็นผู้เบิดกุญแจ และนำเข้าชม ก็รัดอกด้วย พวกเรามิได้เตรียมผ้ารัดอกไป ครั้นจะถอดผ้าอังสะ ออกมาเปลี่ยนเป็นผ้ารัดอกก็ดูกระไร เขาจึงจัดมาให้ แต่มีเพียง ๒ ผืน จึงเข้าได้ทีละ ๒ ชุดแรก ท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะกับเราเข้าก่อน.

วิหารหรือหอพระเขียวแก้วนี้ไม่ใหญ่โตเท่าไร มีการตบแต่งแพรวพราว ตั้งแต่หน้าประตูชั้นล่างขึ้นไปทีเดียว เช่นตั่งงาช้างคู่ ตั่งเสา (ประทีป) ประดับกระจกเป็นต้น ตามเสาฝนังและเพดานทาสีสดเขียนลายงามบันไดที่ขึ้นไปสู่ชั้นบนนั้นค่อนข้างแคบ พระเถระได้เบิด

ประตูเป็นชั้น ๆ จนถึงชั้นสุดท้าย เป็นกรงเหล็กบิดทอง ติดกุญแจ และเบิดไม่ได้ เพราะลูกกุญแจไปอยู่กับพระนายเกอิกรูปหนึ่งดังกล่าวแล้ว ภายในกรงเหล็กนั้นมเจดีย์ทองแบบลังกาตั้งอยู่ และเจดีย์นครอบพระเขียวแก้วไว้ เขาบอกว่าในเจดีย์ชั้นนอกที่เห็นนี้ยังมีเจดีย์ชั้นในครอบซ้อนกันอีกจนถึงชั้นที่ ๗ จึงจะถึงพระเขียวแก้ว ที่เจดีย์ชั้นนอกนี้ทำลวดลายอย่างวิจิตร ในบางตอนเว้นเนื้อทองเกลี้ยงไว้ไม่ทำลวดลาย และที่เจดีย์ชั้นนอกนี้เต็มไปด้วยสร้อยสังวาลย์แหวน เครื่องประดับนานาชนิด เพชรนิลจินดามากมาย ที่กษัตริย์ลังกาได้ถวายไว้เป็นพุทธบูชา พระเถระได้นำดอกไม้มาให้จึงเกลี่ยลงบนแท่นที่บูชาหน้ากรงเหล็กทองนั้น และกราบ กล่าวคำบูชาระลึกถึงพระพุทธคุณเมื่อเสร็จแล้ว พระเถระได้เชิญพระเขียวแก้วจำลองออกให้ชม แล้วจึงลงมาข้างล่าง แก้รัดอกออกให้ผู้อื่นใช้ต่อไป.

ณที่ห้องทำงานของเจ้าหน้าที่เขาได้นำเครื่องประ

กอบพระเขียวแก้ว ออกมาให้ชมเช่นบาตรทองสำหรับใส่ข้าวถวาย พานทองสำหรับเชิญพระเขียวแก้ว ซึ่งทำลวดลายงดงามมาก พัดทองสำหรับพัดพระเขียวแก้ว เป็นต้น แต่ละชิ้นทำด้วยทองคำแท้ น้ำหนักมาก เจ้าหน้าที่ได้ลงทุนแต่งตัวชุดเชิญพระเขียวแก้ว ขึ้นสู่หลังช้าง และสวมผ้าโพกสำหรับทูนพานพระเขียวแก้ว ให้ชมด้วยอัธยาศัยอันดียิ่ง.

เราออกจากที่นั้นแล้วเข้าห้องสมุด แล้วเลยไปดูห้องพระพุทธรูป ซึ่งมีพระแก้วมรกตอยู่ด้วยหลายองค์ แต่ขนาดไม่โตเท่าพระแก้วมรกตของเรา.

พวกเราได้พบหมอบีย์เสนกับครอบครัว ซึ่งเดินทางโดยรถยนต์จากโคลัมโบมาแคนดี เพื่อนมัสการพระเขียวแก้วร่วมกับเรา.

ที่หอพระเขียวแก้วนี้ ทุกเช้าจะมีการดิกลองประโคมเป็นพุทธบูชา (ไม่มีเบ่าบี่) พวกดิกลองประโคมที่นั่นเท่าที่เคยเห็นในรูป คงแต่งตัวนุ่งขาว คาดพุง

แดง ไม่สวมเสื้อ โพกผ้าขาวเหมือนที่ต้นพระศรีมหาโพธิ.

พระลังกานิกายสยามวงศ์หรืออุบาลีวงศ์นั้นปกติห่มผ้า เมื่อเทียบกับพระไทยทั้งสองนิกายห่มผ้าแล้วก็ยังไม่เรียบร้อยเท่า เมื่อถามท่านว่าเอาแบบห่มผ้าไปจากใคร ท่านก็ตอบว่าเอาไปจากพระไทยครั้งท่านพระอุบาลีสมัยอยุธยา ถ้าถามพระไทยว่าเอาแบบการห่มผ้าแบบเก่า คือแบบมหานิกายไปจากใคร ก็คงมีผู้บอกว่าเอาไปจากลังกา ตั้งแต่สมัยนครศรีธรรมราช หรือสมัยสุโขทัย ว่ากันเป็นงูกินหาง แต่ว่าการห่มผ้าแบบเก่าของพระไทย หรือการห่มผ้าของพระลังกานิกายสยามวงศ์นี้ไม่มีเหมือนกันเลย เช่นเดียวกับที่ว่ากันว่า พระธรรมยุตห่มผ้าเอาอย่างพระมอญ (รามัญ) นั้น เท่าที่เห็นพระรามัญห่มผ้าแล้ว ห่างจากพระธรรมยุตลิบลับ เมื่อเป็นอย่างนี้แล้วจะให้เข้าใจอย่างไร เราอยากจะเข้าใจว่า การ

ห่มผ้าของพระลังกา ไทย มอญนับนับน่าจะเป็นเรื่อง
ของใครก็ของใครมากกว่า แต่ความอยากอันนี้ต้อง
เก็บไว้ก่อน เพราะอาจผิดได้.

พระเขียวแก้วจำลองที่เขาให้ดูนั้น ถ้าใหญ่เท่า
นั้นจริงก็ชวนให้สงสัย แม้แต่รูปร่างก็ชวนให้สงสัย
มีคนเคยเล่าให้ฟังว่า ถ้ามีคนท้วงว่า พระเขียวแก้ว
ทำไมจึงโตนัก เจ้าหน้าที่จะตอบว่า ของแท้นั้นเล็ก
อยู่ข้างในอันที่เห็นอยู่นี้ ถ้าไม่มีใครถามก็เงียบ ๆ กัน
ไป แต่ไม่ปรากฏว่ามีใครเคยเห็นองค์แท้ภายในองค์
ใหญ่นั้นเลย การที่เราไปนมัสการนี้ ก็มิได้คิดว่าจะ
ไปนมัสการกระดก หรือไปหาข้อเท็จจริงกับพระเขียว
แก้ว เราไปนมัสการและบูชาด้วยพุทธานุสสติ ที่หอ
พระเขียวแก้วนี้ เคยมีเรื่องกับพระพุทธเจ้าหลวงของ
เรามาแล้วเพราะความทนงตนอย่างผิด ๆ ของคนลังกา
บางคนในครั้งโน้น.

ผู้ที่ตกอยู่ใต้อำนาจของผู้อื่น มักชอบแสดงอำนาจ

เสมอกับผู้ที่ตนนึกว่าจะแสดงข่มได้.

พวกเราลาพระลาเจ้าหน้าที่ พร้อมด้วยกล่าวขอบใจแล้ว ก็ออกรถขึ้นไปบนภูเขาซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับวัดพระเขียวแก้ว ระหว่างวัดกับภูเขานี้ มีสระใหญ่ขวางอยู่ ที่กลางสระมีโบสถน้ำ คือแพสำหรับทำอุโบสถสังฆกรรมอยู่หลังหนึ่ง พวกเราลงจากรถยืนชมทิวทัศน์ซึ่งงามน่าดู เพราะบริเวณทั่วไปเต็มไปด้วยภูเขากับต้นไม้เห็นบ้านเมืองเบื็นหย่อม ๆ เพราะภูเขาบังบ้าง ต้นไม้บังบ้าง หมอบี่ยเสนได้แล่นรถตามขึ้นมาด้วย และบอกว่าที่เมืองแดนดิน ถ้ายกวัดพระเขียวแก้วออกแล้ว ทั้งเมืองแทบหาวัดพุทธอื่นอกไม่ได้ มีแต่วัดคริสต์เกลื่อนไป.

แล้วก็รับพากันขึ้นรถเพราะฝนตกลงมาอีก ออกจากที่นี่แล้วได้เลยไปสวนพฤษชาติของรัฐบาล ซึ่งเบื็นสวนที่มีชื่อที่สุดในลังกา แต่ไม่ได้เห็นอะไรเห็นแต่ต้นปาลมข้างถนนพอสลัว ๆ เท่านั้น ทั้งนี้เพราะ

ฝนตกหนักเหลือเกิน จึงออกเดินทางกลับ รถแล่นไป
ตามไหล่เขาพักหนึ่งก็พ้นเขตฝนตก.

ในระหว่างทางได้หยุดชมโรงงานทำชาแห่งหนึ่ง
เป็นโรงงานทันสมัย ทำด้วยเครื่องจักร ตอนแรกเขาคัด
เลือกใบชาที่เก็บมาใหม่ แล้วนำไปผึ่ง เขาทำที่ผึ่งเป็น
ชั้น ๆ คล้ายเลี้ยงไหม ที่ผึ่งนั้นคือผ้าขึงตึงมีกรอบไม้
เขาเกลี่ยใบชาลงบนผ้านั้น ผึ่งไว้ประมาณ ๒๔ ชั่วโมง
พอใบชาเหี่ยว ก็นำเข้าเครื่องกลิ้ง จนใบชาม้วนห่อ
ตัวและมีสี แล้วจึงนำเข้าเครื่องร่อน ส่วนที่ร่อนไม่
ลงเพราะยังหยาบ เขานำกลับไปเข้าเครื่องกลิ้งใหม่
แล้วนำไปร่อนอีก ทำอย่างนี้ ๕ ครั้ง แล้วจึงนำไป
เข้าเครื่องอบให้แห้งและมีกลิ่นหอม เสร็จแล้วนำเข้า
สู่เครื่องร่อนอย่างใหม่เพื่อคัดชนิดเป็นที่ ๑–๒–๓ และ
ต้องนำไปคัดอีกเพื่อนำกาก กิ่ง และสิ่งที่ไม่ต้องการ
ออก แล้วจึงบรรจุหีบส่งขาย การเก็บกากใช้มือ กาก
ชาที่เหลือใช้ทำปุ๋ย ใบชาที่ยังมิได้บดผึ่ง มีสีเขียว

ลักษณะคล้ายใบมะตูม แต่ริมใบไม่มีแฉก มีรสฝาด ที่โรงงานนี้ผลิตชาได้วันละหมื่นปอนด์.

ตลอดทางที่เดินทางกลับ ได้พบสวนชามากมาย
เขาทำไร่ชาไว้ตามไหล่เขา กว่าจะถึงโคลัมโบก็ราว

๓ ทุ่ม

คนที่ทำลายสิ่งที่เป็นเครื่องหมายแห่งความดีของผู้อื่น (เช่นพวกทำลายพระเขี้ยวแก้ว) ได้ชื่อว่าทำลายความดีของตัวเอง.

ชาวลังการู้สึกว่ายังนิยมในศีลธรรมอยู่มาก ความนิยมวัตถุโดยเฉพาะพวกแฟชั่นต่าง ๆ ยังมีน้อย ดังนั้นปัญหาทางสังคมพิการจึงมีน้อย (มีมากแต่ปัญหาการเมือง และการศาสนา).

ความจริงมีอยู่ว่า "ถ้าคนหลงในวัตถุ ให้ความสำคัญในวัตถุ ติดในวัตถุมากเท่าไร ก็จะลืมศีลธรรมละเลยศีลธรรมมากเท่านั้น"

วันที่ ๒๙ เมษายน

วันนี้เป็นวันสุดท้ายที่เราจะอยู่ที่ลังกา พรุ่งนี้เช้า เราจะเหินหาวไปสิงคโปร์ และจะกลับบ้านเราแล้ว วันนี้เรามีรายการแน่นขนัดทีเดียว เราริบตื่นแต่เช้า ไหว้พระโดยย่อ แล้วริบล้างหน้าออกไปดูต้นสาละที่ข้างประตูวัดที่ปทุตตมาราม.

ต้นสาละมีลักษณะคล้ายต้นขนุน การออกดอกก็ออกตามลำต้นตามกิ่งใหญ่ คล้ายขนุนออกลูก ไม่ออกตามปลาย ดอกที่ออกเป็นกระจุก ๆ คล้ายลูกขนุนอีกเหมือนกัน ลักษณะของดอกมีกลีบซ้อนแข็งกว่ากลีบบัว สีแสด เกสรเหลือง คล้ายเกสรบัว ดอกแบนคล้ายดอกบัวสัตตบงกช.

อาหารเช้าเป็นไปอย่างง่าย ๆ คือมันทอดกับนมสด เสร็จแล้วไปวัดกัลยาณี (เกลานิยะ) ซึ่งเป็นวัดใหญ่ที่สุด สำคัญที่สุดในโคลัมโบ

ตามประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาของลังกา บอก

ว่า คำว่ากัลยาณี (เกลานิยะ) เป็นชื่อเมืองโบราณของพวกนาค พระพุทธเจ้าเคยเสด็จลังกา ๓ ครั้ง ครั้งที่ ๓ เสด็จไปเมืองศรีกัลยาณี ประทับณที่แห่งหนึ่ง ซึ่งเวลาต่อมาเขาสร้างเจดีย์ครอบไว้ และสร้างวัดไว้ณที่ตรงนั้นด้วย วัดนั้นคือวัดกัลยาณี ที่พวกเรามากันนี้ อนึ่งในการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าครั้งนั้น พระองค์ได้สรงน้ำในแม่น้ำกัลยาณีด้วย ดังนั้นชาวลังกาจึงนับถือแม่น้ำกัลยาณีว่าเป็นแม่น้ำศักดิสิทธิ์ เมื่อพวกโปรตุเกสมีอำนาจได้ทำลายวัดกัลยาณีและเจดีย์ แต่ได้มีชาวลังกาคนหนึ่งรู้สึกสลดใจ และได้พยายามสร้างวัดนี้พร้อมด้วยเจดีย์ขึ้นมาใหม่จนสำเร็จ และทุกวันเพ็ญเดือนยี่ของทุกปี จะมีงานใหญ่ที่วัดนี้ คืองานแห่พระบรมสารีริกธาตุถือเป็นงานของทางการด้วย

วัดกัลยาณีเป็นวัดใหญ่กว่าวัดทิปทุตตมาราม มีบริเวณกว้าง นายเก (เจ้าวัด) ชื่อพุทธรักขิต เป็นพระหนุ่ม รูปร่างใหญ่ดำ ท่านรูปนี้เองที่เป็นคู่ปรับกับ

ท่านสังฆรักขิตหลวงตาของเรา การต้อนรับของท่าน
ผิดกับท่านชินานันทะ คือท่านชินานันทะนั้นวิ่งเข้ามา
หาพวกเราอย่างญาติ วิ่งออกมาต้อนรับญาติ แม้ว่าท่าน
จะอายุมากก็ตาม แต่ท่านพุทธรักขิต พวกเราต้องไป
นั่งคอยพบอยู่ที่หน้าห้องท่าน อย่างสงบปากสงบคำ
พอได้เวลานานพอสมควรแล้ว ท่านจึงเยื้องกรายออก
มาจากในห้อง การทักทายปราศรัยก็เป็นอย่างพิธีการ
แต่ก็ยังดีมีใจเอื้อเพื่อให้คนไปเบิ่งประตูพระอุโบสถ
ให้ชม.

เมื่อพวกเราลาออกมานั้น ท่านคงนั่งกับที่ อย่างพระ
เถระบ้านเราปฏิบัติกับพระอาคันตุกะผู้อ่อนพรรษากว่า
ก็น่าเห็นใจท่าน เพราะท่านรวยมากมีที่ดินมาก คน
ขึ้นมากและไม่เคยมาเมืองไทย

“ความร่ำรวยทำให้คนเขื่อง และพูดเสียงดัง”

(ได้ยินว่าท่านพุทธรักขิตนี้ต่อมาอีกหลายปี ได้ถูก
รัฐบาลลังกาจับสึก และถูกตัดสินประหารชีวต เพราะ

ไปใช้พระรูปหนึ่งดูเหมือนชื่อโสมนัส หรือโสรตะไปยิง นายกรัฐมนตรีลังกาตาย ก่อนถูกนำไปประหาร ชีวิตได้ขอเป็นเชิรต เพื่อประโยชน์ คือลดโทษจาก ประหารลงมาจำคุกตลอดชีวิตแทน ซึ่งสมัยท้องกฤษ เป็นใหญ่ ได้สร้างกฎขึ้นไว้เพื่อชักจูงให้คนลังกาหัน มาเป็นเชิรต กล่าวคือตั้งกฎไว้ว่านักโทษประหารคน ใดที่เป็นศานิกชนอื่น ถ้าหันมาเป็นเชิรตแล้วจะได้ลด โทษจากประหารชีวิตเป็นจำคุกตลอดชีวิต แต่ครั้งนั้น ไม่สำเร็จเพราะไม่ใช่สมัยอังกฤษมีอำนาจ).

พระอุโบสถกัลยาณีใหญ่กว่าวิหารทีวัดทีปทุตต มาราม และงามกว่า ตั้งอยู่บนลานกว้างมีบันได ๒ ขั้นขึ้นไปสู่ลานนั้น ข้างขวาของเราเวลาขึ้นไปทางด้าน หน้ามีเจดีย์ ซึ่งอยู่บนเนิน รูปฝาชีคว่ำและมีอาคาร เก่า ตรงกลางเป็นพระอุโบสถ ด้านซ้ายเป็นต้นโพธิ พันธุ์พุทธคยา.

พระอุโบสถด้านนอก ทำลวดลายปูนปั้นเป็นรูป

ต่าง ๆ เช่นมีรูปพระคเณศวรขี่หนู ซึ่งรูปร่างเหมือนหมู อยู่ในซุ้ม ใต้รูปพระคเณศวร มีรูปหงส์อยู่ ๑๘ ตัว ใต้รูปหงส์มีรูปคนอ้วนพุงพลุ้ยอยู่ในท่าแบกพระอุโบสถ จนตัวบิดทีเดียวอีก ๑๔ คน ใต้ลงมามีรูปช้างเบ็นแถว รูปเหล่านี้ทำงามมาก.

ด้านหน้าพระอุโบสถ ทำเบ็น ๓ ช่อง ช่องกลาง มีบันได ๕ ขั้น อีกสองช่องนั้นมีกำแพงบีดไม่มีบันได เสาเขาทำรูปร่างเบ็นหยัก ๆ เบ็นเหลี่ยม บนหน้าบัน มีพระพุทธรูปนั่ง ในพระอุโบสถด้านขวา มีพระนอน ยาว ๒๐ พีต เบ็นพระปูนปั้นบีดทอง ลายจีวรเบ็น ลายคดกริช ลายท้องค์เบ็นลายนอนไปตามส่วนยาว แต่ที่พระพาหากลับเบ็นลายขวาง ตรงก้นพระอุโบสถ มีแท่นมีพระประธานประทับนั่งแบบสมาธิราบ องค์โต พอสมควร ดูรูปแล้วเข้าใจว่าเบ็นพระหล่อแล้วบีดทอง พระพักตร์งาม ส่วนสัดก็ทำดี แต่นิ้วโป้ของพระบาท ซ้ายยื่นออกมาจนเลยบัว พระรัศมีทำคล้ายแววนกยูง

ไม่มีที่บูชา ไม่มีกระถางธูป เชิงเทียน แจกัน แต่เบื้องหลังที่ผนังเขาทำดี คือลงสีเป็นรูปท้องฟ้ามีเมฆดังนั้นเมื่อดูในระยะใกล้จึงดูชัง คล้ายกับพระพุทธรูปลอยอยู่ในท้องฟ้า ด้านซ้ายมีรูปเขียนประวัติพระเขียวแก้ว มีรูปเจ้าหญิงเหมชาลากับพระสวามี และรูปกษัตริย์ลังกาสมัยก่อน ซึ่งทำให้รู้ว่ากษัตริย์ลังกาแต่งองค์อย่างไร เช่นนิยมปล่อยองค์ท่อนบนไม่ใช้พระภูษา เช่นเดียวกับรูปเทวดาไทยเป็นต้น.

เจดีย์รูปฝาชีคว่ำนั้นมีความสำคัญมากเพราะตามตำนานกล่าวว่าสร้างครอบที่ ซึ่งพระพุทธองค์เคยประทับ เจดีย์นี้ทาสีขาวอมเทามีขนาดย่อม รูปไม่เหมือนถูปารามหรือรุวันวาลิเสยะ งามสู้เจดีย์ทั้งสองนั้นไม่ได้.

วัดกัลยาณี แปลว่ามีความงาม ผู้ที่อยู่ในวัดควรมีกัลยาณธรรม

มีเรื่องเกี่ยวกับเมืองกัลยาณีเรื่องหนึ่ง คือพระเจ้ากัลยาณีติสสะ ผู้ครองเมืองกัลยาณี ได้นำพระเถระ

รูปหนึ่งไปทอดน้ำมันเพราะเข้าพระทัยผิดว่า พระเถระไปผูกสมัครรักใคร่กับพระมเหสี อาจได้เค้าจากเรื่องนั้นเอง นางแอนนา ลิโอโนเวนส์ จึงผูกเรื่องเขียนว่าในหลวงรัชกาลที่ ๔ เรื่องเผาเจ้าจอมทับทิม ซึ่งความจริงแล้วเป็นเท็จที่นางแอนนาบันขึน แม้แกเองก็ยอมรับความจริง ข้อนี้ จะรู้ได้จากการที่ในหลวงรัชกาลที่ ๕ เสด็จอังกฤษเมื่อทรงพบนางแอนนา จึงตรัสถามว่าทำไมจึงเขียนว่าในหลวงรัชกาลที่ ๔ อย่างนั้น นางแอนนาตอบว่าเพราะตัวแกจน อยากได้เงิน เขียนความจริงคนก็ไม่ชอบอ่าน อนึ่งในหลวงรัชกาลที่ ๔ ทรงเป็นบรมกษัตริย์นักธรรม ทรงออกกฎอนุญาตให้เจ้าจอมลาไปแต่งงานได้ ซึ่งเรื่องอย่างนี้ไม่เคยมีมาก่อนเลย หนังสือเรื่องความจริงของในหลวงพระองค์นี้ จะอ่านได้จากหนังสือ คิงมงกุฎในฐานะเป็นนักนิติศาสตร์ที่ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เรียบเรียง หนังสือเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามที่นายเอ.บี.คริสโวลด์

แต่ง และดูเหมือนพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านด้วย แม้ว่าจะมีหลักฐานประกอบความจริงอย่างนี้ คนบางคนก็เชื่อ แต่บางคนกลับสงสัย ทั้งนี้เพราะนิสัยของคนบางคนนั้นติดใจความเท็จมากว่าความจริง ทั้ง ๆ ที่เจ้าตัวต้องการความจริง.

พวกเรานมัสการพระ นมัสการพระเจดีย์แล้ว ก็เดินทางต่อไปยังมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาชื่อ วิทยาลังการ บีริเวณะ ตำบล เปลิยะโกทะ ถนนแคนดี เรื่องมหาวิทยาลัยสงฆ์ เคยพูดไว้แล้ว ดังนั้นจะพูดแต่บางอย่างคือ มหาวิทยาลัยสงฆ์ในลังกาตั้งก่อนมหาวิทยาลัยแคนดี อันเป็นมหาวิทยาลัยทางโลกที่ใหญ่ที่สุดในลังกา ดำเนินงานภายใต้ความควบคุมของแต่ละสภาคือ วิทยาธรสภาสำหรับวิทโยทยบีริเวณะ และวิทยาลังการสภา สำหรับวิทยาลังการบีริเวณะ วิชาที่เรียนและนักศึกษาเคยกล่าวไว้แล้ว อาคารมีหลายหลังมีทั้งอาคารเรียนทั้งหอพักทั้งที่ทำงาน บริเวณสถานที่กว้างขวาง.

เราได้ถามรายละเอียดได้ไม่มาก เพราะผู้ใหญ่ไม่มีใครอยู่สักท่าน ไปธุระกันหมด เหลือแต่อาจารย์ผู้น้อย และเวลาของเราก็มีน้อย ต้องรีบกลับในขณะที่เรามาถึง ได้มีพระโผล่หน้าต่างดสลอน แต่กว่าจะติดต่อ เพื่อขอพบเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่กว่าจะรู้ว่าท่านไม่อยู่ ได้เสียเวลาไปมิใช่น้อย.

การศึกษาเป็นเครื่องธำรงพระศาสนาเป็นเครื่องประกอบให้การเผยแผ่ได้ผลกว้างขวาง เป็นเครื่องมือสำคัญของพระในการบำเพ็ญประโยชน์ต่อผู้อื่นหรือช่วยเหลือสังคม เป็นเหตุให้ชาวบ้านรู้จักความสำคัญของพระศาสนา และรู้จักค่าของพระไม่ดูหมิ่นพระซึ่งมีผลไปถึงความเชื่อฟังพระสอนให้ตั้งอยู่ในศีลธรรมด้วย พระพุทธเจ้า ทรงประกาศพระศาสนาได้ผลดียิ่งเพราะพระองค์ทรงรอบรู้ทั้งคดีโลกทั้งคดีธรรม พระองค์ทรงรอบรู้ในภาษาศาสตร์ เรื่องภาษาเป็นเรื่องสำคัญเป็นสื่อสำหรับให้รู้เรื่อง ที่มหาวิทยาลัยสงฆ์สองแห่งของ

ลังกานี้ได้มีผู้สำเร็จการศึกษามากรูปที่ได้ทำประโยชน์ให้แก่พระศาสนาอย่างกว้างขวางจนมีชื่อปรากฏทั่วไปแม้แต่ในหมู่ชาวตะวันตก เช่นอนาคาริกธัมมปาละ ท่านอานันทะ เกาศัลยายนะ เป็นต้น เฉพาะท่านรูปหลังนี้ได้เป็นหัวหน้าผู้แทนอินเดียมาประชุมการพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลกครั้งที่ ๕ ในกรุงเทพ ฯ เพราะการศึกษาที่ก้าวหน้า และเพราะพูดกันรู้เรื่อง ทำให้ชาวตะวันตกมาศึกษาการพระพุทธศาสนาในลังกามากมาย จนทางลังกาเข้าใจว่าประเทศลังกาเป็นศูนย์กลางแห่งพระพุทธศาสนาในโลก.

ครั้งรัชกาลที่ ๑ ไม่มีการเรียนนักธรรม แม้บาลีก็เรียนไม่ถึงประโยค ๙ พอสมควรแก่ระดับความรู้ของคนสมัยนั้น รัชกาลต่อมาไม่มีการเรียนนักธรรม แต่บาลีมีเรียนและสอบถึง ๙ ประโยค พอควรแก่ความรู้ของคนในสมัยนั้น ซึ่งมีความรู้กว้างขวางขึ้น ต่อมาถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ-

วโรรส บุรุษรัตน์ของพระพุทธศาสนา ได้ทรงจัดให้มีการเรียนนักธรรม ธรรมศึกษา ภาษาบาลี วิชาเลข เป็นต้น โดยควรแก่ความรู้ของคนซึ่งครั้นนั้นเขาไปเรียนถึงเมืองนอกเมืองนากันแล้ว เขามีความรู้กว้างขวางกว่าคนสมัยรัชกาลที่ ๑ การสอบบาลีก็ให้ใช้วิธีตอบปัญหาด้วยการเขียนและมีการสอบทุกปี ซึ่งแต่ก่อนนั้นใช้สอบด้วยวิธีจับฉลากปัญหา แล้วแปลปากต่อหน้ากรรมการและไม่มีการสอบทุกปี ซึ่งทำให้พระที่เป็นเปรียญมีน้อยไม่พอกับความต้องการของพระศาสนาและบ้านเมือง ซึ่งกำลังเจริญรุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว จึงทรงให้สอบด้วยวิธีตอบปัญหาโดยการเขียน ซึ่งทำให้มีผู้เข้าสอบได้ทีละมาก ๆ และที่พระองค์ทรงเพิ่มวิชาทางโลกเช่นวิชาเลข เป็นต้น ให้พระเณรเรียน ก็เพื่อว่าถ้ายังไม่สึกก็จะได้สอนวิชาเหล่านี้แก่เด็กได้ ถ้าสึกหาลาเพศไป ก็จะได้ใช้ความรู้เหล่านี้ให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองประชาชนคนไทย ยิ่งไปกว่านั้น

พระองค์ยังสอนภาษาอังกฤษ ให้แก่พระเปรียญบางรูป ด้วยพระองค์เอง โดยมิได้ทรงคิดว่าจะเป็นเหตุให้การเรียนบาลีเสื่อม พระศาสนาเสื่อม เป็นการเอาเปรียบชาวบ้านเกินไป และพระผู้มีความรู้จะสึกหมด ทั้งนี้เพราะอะไร ข้อนี้ใครก็รู้

แต่ว่าพระองค์มิได้ทรงหยุดยั้งพระดำริ เรื่องจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไว้เพียงเท่านั้น พระองค์ทรงเตรียมที่จะตั้งมหาวิทยาลัยสงฆ์ขึ้น โดยใช้บริเวณตลาดยอดบางลำภูนี้ทั้งหมด เพื่อให้พระเณรได้เล่าเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ภาษาบาลี ภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษาอังกฤษกับวิชาทางโลกบางวิชา เพื่อประกอบการเผยแผ่ธรรม พระองค์ทรงเตรียมจะจ้างชาวต่างประเทศให้สอนภาษาแก่พระ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงเล็งเห็นกาลไกลว่า ต่อไปคนจะต้องมีความรู้กว้างขวางกว่าคนในสมัยของพระองค์ท่าน พระองค์จึงทรงดำริจะตั้งมหาวิทยาลัยสงฆ์ขึ้น เพื่อให้พระ

มีความรู้ เหมาะสมแก่ประชาชนในสมัยต่อไป อันเป็น
การสร้างความตั้งมั่นอยู่ในไทยของพระพุทธศาสนา ไม่
เคยได้ยินใครพูดเลยว่า พระองค์ท่านทรงเกรงว่าการ
เรียนทางมหาวิทยาลัยสงฆ์จะทำให้พระศาสนาเสื่อม
พระจะเสียความประพฤติ หรือพระจะสึกหมดเมื่อ
มีความรู้ดี อนึ่ง พระองค์อาจทรงทราบเรื่องมหา-
วิทยาลัยสงฆ์ที่ลังกาและที่อินเดียโบราณ (เช่นนาลันทา
วิกรมศิลา โอทันตบุรี เป็นต้น) บ้างแล้ว และทรงเห็น
ดีด้วย แต่เป็นที่น่าเสียดายที่พระองค์สิ้นพระชนม์เสีย
ก่อน เรื่องนกเป็นเรื่องทรู ๆ กันอยู่

เมื่อพระมีความรู้ดี ถ้าไม่สึกก็เป็นประโยชน์แก่
พระศาสนา ถ้าสึกก็เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ได้เป็น
หน่วยหนึ่งที่มีคุณภาพของชาติ บ้านเมืองได้คนทำงาน
ที่มีความรู้ดี ความประพฤติดี ความคิดดี แนะให้
คนอื่นเป็นคนดี โดยเสียค่าใช้จ่ายน้อยที่สุด บางท่าน
อาจคิดว่า พระเรียนพอมีความรู้แล้วก็สึกออกมา

แย่งงานเขาทำ เอาเปรียบเขา ถ้านักอย่างนั้นได้ก็ขอให้นักอีกหน่อยว่า พระที่สึกไปนั้นเป็นใคร เป็นคนไทยใช่หรือไม่ และทำประโยชน์ให้แก่ใคร ให้แก่ชาติไทยใช่หรือไม่ มีเด็กไทยไม่น้อยที่เป็นเด็กมีปัญญาสูง แต่เมื่อไม่มีโอกาสได้เล่าเรียน ความมีปัญญาของแกก็ไม่เกิดประโยชน์อะไรแก่ใคร ถ้าแกมีโอกาสแล้วความฉลาดของแกก็จะเกิดประโยชน์แก่บ้านเมือง และแก่พระศาสนา ถ้าเราส่งเสริมเด็กเหล่านั้นให้มีความรู้แม้ด้วยวิธีให้บวชแล้วเรียนเพื่อประโยชน์ดังกล่าวแล้วจะเป็นความดีหรือไม่ เมื่อบวชแล้วเรียนกว่าจะจบการศึกษาต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่า ๑๐ ปี ในระหว่างนี้ได้ชื่อว่าได้สืบอายุพระพุทธศาสนา ได้อบรมในศีลธรรมไม่ต่ำกว่า ๑๐ ปี เรื่องอยู่เรื่องสึกเป็นเรื่องของบารมี เราช่วยคนต่างชาติผู้พิการที่ช่วยตัวเองไม่ได้ ยังช่วยได้ไม่มีใครว่าอะไร แต่พอจะช่วยคนไทยที่มีปัญญาให้สามารถช่วยตัวเองได้ด้วย ช่วยคนอื่นได้ด้วย เป็น

ประโยชน์แก่ชาติศาสนาด้วย กลับมาตั้งข้อรังเกียจ ขอพูดแถมอีกหน่อย คือว่าการที่พระพุทธศาสนาในเมืองไทยมีความบริสุทธิ์ผุดผ่องมากขึ้น มีหนังสือเรียนมีหนังสือหลักฐาน พระเณรมีความรู้ดขึนและรู้ว่าตนทำอะไรผิดทำอะไรถูก ไม่เป็นเถรส่องบาตรเหมือนแต่ก่อน จนเป็นศรีสง่าแก่บ้านเมืองก็เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นี้ มีส่วนกระทำมากที่สุด ถ้าไม่ได้พระองค์แล้ว พระพุทธศาสนาในไทย พระไทย การศึกษาของพระไทยจะเป็นอย่างไร ดังนั้น พระองค์จึงทรงเป็นบุรุษรัตน์ของพระพุทธศาสนาโดยแท้ ควรที่ทางคณะสงฆ์ไทยและทางราชการ จะให้ความยกย่องอย่างสูงเป็นพิเศษ (เวลานี้มีแต่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร กับที่สภาการศึกมหามกุฏราชวิทยาลัยเท่านั้น ที่บำเพ็ญกุศลถวายทุกปี)

พวกเราได้กลับไปวัดและเตรียมตัวไปฉันเพน ที่บ้านทายกของวัด ตอนไปได้เห็นทายกคนนั้นกับลูกชาย

มาขอยืมเจดีย์องค์เล็กจากวัดไปตั้งที่บ้าน ไม่ใช่พระพุทธรูปอย่างของไทย เวลาเชิญเจดีย์ลูกชายได้วางผ้าขาวสะอาดไว้บนหัวแล้ว วางเจดีย์บนผ้านั้นพลางเดินไปขึ้นรถเวลาอยู่ในรถก็เทินเจดีย์ไว้บนหัวอย่างนั้น

พระที่ไปฉันเพนวันนี้ นอกจากพวกเราก็มีท่านชินานันทะและพระมหาประสิทธิ ท่านชินานันทะมีพัดใบลานติดมือไปด้วย พัดนี้ด้ามสั้นคล้ายพัดเตาไฟของไทย เป็นพัดที่พระลังกาถือติดมือ เวลาให้ศีลหรือสวดมนต์จะใช้พัดนี้บังหน้า ตามประเพณีของลังกานั้น พอฉันเสร็จแล้วจะมีเทศนาสั้นๆ โปรดเจ้าของบ้านแล้วจึงอนุโมทนา วันนั้นท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะเป็นผู้ให้ศีลนำสวดมนต์ การสวดมนต์ไม่ยุ่งอะไร เพราะท่านชินานันทะเคยมาเมืองไทยหลายครั้ง และรู้เรื่องการสวดมนต์ของพระไทย อาหารวันนี้มีทั้งของน้ำและของแห้ง แบบลังกาบ้าง แบบฝรั่งบ้าง ของน้ำใส่เครื่องเทศสี่เหลืองข้น ของแห้งเป็นยำหรือ

อะไรก็เรียกไม่ถูก เราเลือกฉันแต่ที่พอฉันได้ อาหารเผ็ดจัด ฉันที่ไรท้องเสียแทบทุกทีจึงต้องระวัง ฉันแล้วมีพระเทศนาสั้น ๆ หนึ่งกัณฑ์ โดยท่านเจ้าประคุณหัวหน้าคณะเป็นผู้เทศน์ มหาแสงเป็นผู้แปลเป็นอังกฤษ เสร็จแล้วสวดอนุโมทนา ยถา ฯ สัพพิ ฯ เป็นอันเสร็จพิธี ที่ลังกาไม่มีการถวายสิ่งของพระอย่างไทย แต่เขาจะแจ้งให้พระรู้ว่า ถ้าพระต้องการสิ่งของมีราคาเท่านี้เท่านั้นเขาจะจัดหามาถวาย ดังนั้นพระลังกาที่มิใช่เจ้าวัดจึงไม่ค่อยมีสมบัติอะไรมากจนเกิดกังวล จะไปไหนจึงไปได้โดยสะดวก

การเทศน์คือสอนธรรม ประกอบกับการอนโมทนานี้ของไทยก็มี เช่น ในเวลาพระสวดยถา ฯ สัพพิ ฯ แล้วมีบทสวดคั่นก่อนถึง ภวตุ สัพ ฯ เช่น อายุโท พลโท ธิโร ฯ หรือ ภุตฺตา โภคา ฯ หรือ ยานิธ ภูตานิ ฯ เป็นต้น นั่นละคือการแสดงธรรมนั่นเอง

เสร็จแล้วขึ้นรถตระเวนไปทำธุระในที่ต่าง ๆ เช่น

ที่ทำการ B. O. A. C. เพื่อการเดินทางไปสิงคโปร์พรุ่งนี้ ไปเยี่ยมสำนักงานมูลนิธิเอเซียผู้ออกทุนในการจารึกอินเดียครั้งนี้แก่พวกเรา ไปชมโรงพิมพ์ซึ่งพิมพ์หนังสือพิมพ์ได้ชั่วโมงละหมื่นฉบับ ไปสันติบาล การไปในที่ต่าง ๆ นี้ บางแห่งยังไม่ทันนั่งก็ไปต่อไปอีกแล้ว ได้นั่งหน่อยก็ตอนไปเยี่ยมสำนักงานมูลนิธิเอเซีย

บ่าย ๔ โมงเย็นได้ไปที่มหาโพธิสมาคม ซึ่งเป็นสำนักงานใหญ่ พอไปถึงเท่านั้น ยังไม่ทันสังเกตอะไรได้มาก ช่างภาพหนังสือพิมพ์กรุมถ่ายรูปเป็นการใหญ่จนตาพร่า คณะเรามีพระพุทธรูปแบบไทยไปให้องค์หนึ่ง พระพุทธรูปองค์นี้ได้นิมนต์ไปจากเมืองไทย ผู้เป็นประธานของสมาคมคือ ท่าน ดร. วชิรญาณ ได้เดินนำผ่านฝูงชนซึ่งยืนรับอยู่ทั้งสองข้างทาง เข้าไปสู่อาคารที่เก็บพระอัฐิธาตุของพระอัครสาวกทั้งสอง

พอโผล่บันไดขั้นสองเท่านั้นเอง คนตีกลอง ๒ คน ซึ่งยืนเตรียมอยู่กับกลองดังสนั่นหวั่นไหว จนกระเทือน

แก้วหูอย่างรุนแรงและดีไม่รู้จักหยุดดีจริง ๆ หวดเอา ๆ จนพูดกันไม่รู้เรื่อง ผู้คนก็เฮโลเข้ามาหุ้มพวกเราดูเป็นที่เอิกเริกมาก คนดีกลองทั้งสองคนนั้นแต่งตัวนุ่งขาวโพกขาว คาดแดง ปล่อยตัวท่อนบนเปล่าไม่สวมเสื้อเช่นเดียวกับพวกดีกลองที่ต้นพระศรีมหาโพธิ แม้รูปร่างกลองและไม้ดีกลองก็อย่างเดียวกัน แต่ที่นี่ไม่มีเบ่าบี่

แล้วประตูห้องหนึ่งก็เบิดออก เมื่อพวกเราไปถึงหน้าประตู ภายในห้องเป็นห้องสำคัญที่สุด คือเป็นห้องเก็บพระธาตุของพระอัครสาวกทั้งสอง ที่นี่เขารักษาพระธาตุไว้ในตู้กระจก ซึ่งตั้งอยู่ในกรงเหล็ก เช่นเดียวกับพระเขียวแก้ว รอบ ๆ ผอบแก้วที่ประดิษฐานพระธาตุในตู้นั้น เต็มไปด้วยเครื่องประดับแก้วแหวนเงินทอง กำไล สร้อยต่าง ๆ ที่คนเลื่อมใสแล้วนำมาถวายเป็นสาวกบูชา เจ้าหน้าที่ได้นำผอบพระธาตุออกจากตู้จากกรงเหล็ก มาให้พวกเรานมัสการและชม

อย่างใกล้ชิด

พระธาตุของพระอัครสาวกทั้งสองนั้น อยู่ในครอบแก้วมีขาตั้งอยู่ในผอบแก้ว พระธาตุของท่านพระสารีบุตรโตกว่าของท่านพระมหาโมคคัลลานะ พระธาตุนชาวลงกาขอยมมาจากอนเดยเพอทาการสกการะบูชาชั่วคราว เป็นพระธาตุซึ่งขุดได้จากเจดีย์ทสัญจดังที่เคยกล่าวแล้ว

ลักษณะของพระธาตุ ไม่เหมือนกับที่เคยเห็นในบ้านเราเลย เป็นกระดูกคนนี่เอง แต่ว่าขนเงาเป็นมันอย่างที่เรียกกันว่ากลายเป็นธาตุ และมองเห็นเซลกระดูกชัดเจน ที่เราว่ากันว่า ถ้าเป็นพระธาตุของพระมหาโมคคัลลานะแล้วจะมีรอยร้าวทั่วไป แต่นักไม่เห็นมีอย่างนั้น แต่เมื่อเรานักเสียว่าเป็นเรื่องสังฆานุสติแล้ว เรื่องของเท็จของจริงก็หมดปัญหาไป

ได้ประกอบพิธีนมัสการพระสาวกธาตุ และมอบพระพุทธรูปทั้งมอบปัจจัยบำรุง ๒๐๐ รูปี แล้วก็กลับ

ยังวัดที่ปทุตตมาราม ท่ามกลางเสียงกลองดีเสงกัน สนั่นลั่นแก้วหู ตอนลงบันไดก็ชุลมุนแทบตกบันได ก็มี แต่โดยทั่วไปแล้วต่างก็มีหน้าตาเบิกบานทั้งเรา ทั้งเขา

"กระจกเงานั้น ถ้าเรายิ้มก็ยิ้มกับเรา ถ้าเราบึ้งก็บึ้งกับเรา ชาวโลกก็เหมือนกระจกเงา"

ชาวพุทธในลังกา ยังไม่พบปัญหาเรื่องเด็กไม่เข้าวัด เด็กไม่สนใจศีลธรรม ทั้งนี้อาจเป็นเพราเขาอบรมให้เด็กสนใจในศีลธรรมด้วยวิธีดังกล่าวแล้ว และผู้นำในสังคมนั้น ๆ ของเขาสนใจในศีลธรรม ทำตนเป็นตัวอย่างให้เด็กเห็นว่า ศีลธรรมเป็นของดีทันสมัย การเข้าวัดเป็นการเข้าไปหาความดี เป็นหน้าที่ของชาวพุทธ มิใช่เป็นเรื่องของคนโง่ ฝรั่งทำไมจึงไปโบสถ์ของเขาได้ ดังนั้นเด็กจึงเอาอย่าง จะให้แกไปเรียนโรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์แกก็ไป จะให้แกไปถือศีลที่วัด

แกก็ไป ไปตั้งแต่ลูกนายกรัฐมนตรีจนลูกคนที่อ่านหนังสือไม่ออก ทั้งนี้เพราะผู้ใหญ่นำและสนับสนุน มิคนไทยบางคนไม่ไปวัด เพราะเหตุหลายอย่าง เช่น กลัวถูกเรียไรเป็นต้น) ที่โบสถ์ฝรั่งก็มีการเรียไรทุกอาทิตย์เหมือนกัน) และมีอีกเหตุหนึ่งคือ เห็นว่าการทำความดีนั้นอยู่ที่ไหนก็ทำได้ ไม่จำเป็นต้องไปทำอวดกันที่วัด ที่เห็นอย่างนั้นก็ถูก แต่ก็ผิด คือ การไปวัดไปทำบุญ ฟังเทศน์ รักษาศีล เป็นเรื่องของคนไทยมีมาแต่ดึกดำบรรพ์ก่อนสมัยสุโขทัย จนเป็นประเพณีสืบมาจนบัดนี้ ถ้าคนไทยชาวพุทธทุกคนคิดอย่างนั้น แล้วงดการไปวัดเพื่อทำบุญฟังเทศน์เป็นต้น ประเพณีดังกล่าวแล้ว ที่บรรพบุรุษไทยได้ทำสืบต่อมาจนบัดนี้ จะอยู่ได้หรือไม่ ถ้าอยู่ไม่ได้ ใครเล่าเป็นผู้ทำลาย

อนึ่ง การไปวัดของคนไทยตั้งแต่ก่อนนั้น ได้นำลูกหลานไปด้วย ทำให้เด็กชินวัด ชินพระ ชินต่อพระ

ศาสนา ไหว้กราบพระเป็น ประเคนของพระเป็น
เกิดเลื่อมใสในพระศาสนา คิดว่าพระศาสนาเป็นสมบัติ
อันมีค่าของตนเป็นหน้าที่ซึ่งตนจะต้องรักษาพระศาสนา
เอาไว้ และตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมตามผู้ใหญ่ ถ้าคนไทย
ทุกคนไม่ไปวัด เด็กจะได้ใครนำไป ถ้าเด็กไม่ได้ไปเด็ก
จะเป็นอย่างไรบ้าง ดูเด็กในบัดนี้แล้วกัน ซึ่งขณะนี้
ผู้ใหญ่ยังไปวัดอยู่บ้างด้วยซ้ำไป โบสถ์ฝรั่ง พวก
เขายังเข้ากันตั้งแต่ยังพูดไม่ได้ โดยพ่อแม่นำไป จน
แก่ยังเข้า

อนึ่ง การที่ไปวัดนั้นเพื่อทำบุญ รักษาศีล ฟังธรรม
ข้อนี้เป็นเหตุหนึ่งในหลายเหตุ ที่ทำให้พระต้องศึกษา
เล่าเรียนค้นคว้าธรรม เพื่อจะได้นำมาแสดงให้ชาวบ้าน
ฟัง ถ้าไม่มีชาวบ้านมาฟังแล้ว การศึกษาเล่าเรียน
การค้นคว้าธรรมของพระ ซึ่งหมดเหตุบังคับไปส่วน
หนึ่งแล้วจะเป็นอย่างไรบ้าง อาจจะคงที่หรือต่ำลง ถ้า
ต่ำลงแล้วจะมีคุณต่อพระศาสนาหรือไม่ และความ

ผิดอันนี้นอกจากจะโทษพระเองแล้วจะพูดว่า ชาวบ้านดังกล่าวแล้วก็มีส่วนแห่งความผิดด้วยจะได้หรือไม่

นอกจากนี้ยังมีเหตุอื่นอีก แต่เพียงเท่านี้เห็นแล้วว่าการคิดอย่างนั้นมีความถูกเพียงหนึ่ง แต่ความผิดมีถึง ๓ ขอได้พิจารณาดูเถิดว่า ผิดถูกอย่างไร

เหตุที่จะทำให้คนไม่สนใจในพระศาสนานั้น คือ ๑. ขาดการศึกษาและปฏิบัติให้รู้จริง ๒. การครองชีพ ๓. การเมือง ๔. สิ่งแวดล้อม ๕. เกิดมีมลทินในพระศาสนา ๖. ผู้ทำหน้าที่เผยแผ่มีความสามารถไม่พอ มีความรู้ไม่พอ ขาดความอดทน ขาดความเสียสละ ขาดกาลงทุน ๗. มีความเห็นผิด

เหตุที่จะทำให้ชาวลังกาไม่สนใจในพระพุทธศาสนานั้น ที่สำคัญที่สุดดูเหมือนจะเป็นข้อ ๓ กับข้อ ๗ ส่วนข้อ ๕ ก็มีบ้าง แต่คนส่วนมากเขานิกว่าเป็นเรื่องเล็กพระมากด้วยกันก็ต้องมีดบ้างเลวบ้าง

สำหรับข้อ ๗ นั้นเป็นเรื่องน่าคิด เรื่องเห็นผิดมีหลายอย่าง อย่างหนึ่งก็คือ เมื่อใดเกิดนิยมวัตถุว่าคนมีวัตถุมากเป็นคนดี ทันสมัย และดูหมิ่นคนมีศีลธรรมว่าเป็นคนถ่วงความเจริญ ครำ่ครึ เมื่อนั้นความไม่สนใจ หรือความไม่รู้จักค่าของศีลธรรมจะเกิด แล้วความเสื่อมจะเกิดแก่สังคม คนจะไม่เกรงบาปกรรม ความชั่ว และความเห็นแก่ตัวจัดจะเกิดแล้วความคดโกง การทำลาย ความเหี้ยมโหด จะก้าวเข้ามาสู่สังคมแทนความเมตตากรุณา เราเกรงสิ่งนี้หรือไม่ ถ้าไม่เกรงก็แล้วไป ถ้าเกรงจะทำอย่างไร

วันที่ ๓๐ เมษายน

ริบดินแต่ดึกเพราะต้องริบไปสนามบิน เรือบินจะออกไปสิงคโปร์ เวลา ๖.๐๐ น.

ที่สนามบินมีคนมาส่งมากหน้าหลายตา รู้สึกเห็นใจ

ที่อุตส่าห์มาตั้งแต่ยังไม่สว่าง หลังจากตรวจข้าวของเป็นต้น เสร็จแล้ว ล่าลาผู้ที่มาน้ำใจมาส่งเสร็จแล้ว กขนสู่เรือบินของบริษัท B. O. A. C. บัดนี้เมื่อมองดูรอบ ๆ ตัวเราแล้วก็เหลือแต่พวกเราเท่านั้นที่เป็นเพื่อนตายที่แท้จริง นอกนั้นมีแต่สหาย (ผู้ไปด้วยกัน) ซึ่งไม่รู้จักกันเลย

ลาก่อนลังกา ดินแดนที่ให้บทเรียนหลายอย่างแก่เรา

คนในโลกนี้ ต่างก็เป็นสหายคือเพื่อนร่วมเดินทางในสังสารวัฏฏะด้วยกันทั้งนั้น บางคนก็เดินทางโดยราบรื่น บางคนก็ล้มลุกคลุกคลาน และต่างก็มีทุกข์หนักแปร้ด้วยกันทุกคน จึงควรเห็นใจกัน มีความปรารถนาดีต่อกัน ไม่ควรเพิ่มทุกข์ซ้ำเติมต่อกัน

เราได้พาท่านไประหกระเหินเดินทางไกลไปกับเรา

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

๗๒๘

ด้วยการอ่านมาเป็นเวลานาน บัดนี้ถึงเวลาแล้วที่จะพัก
หนึ่อยกันเสียที เอาไว้เมื่อมีโอกาสจะได้พาท่านไป
หาความรู้ใหม่ ๆ ต่อไป

ทุกฺขปฺปตฺตา จ นิทฺทุกฺขา ภยปฺปตฺตา จ นิพฺภยา
โสกปฺปตฺตา จ นิสฺโสกา โหนฺตุ สพฺเพปี ปาณิโน

จิรํ ปาจกานำ
สุวสฺติรสฺตุ

ร. พ. มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๑/๑/๒๕๐๕

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร โทร 23111
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ ๒๕๐๙